

ҲИЛЬДА ҲУКҲЭМ

ЕТТИ ИҚЛИМ СУЛТОНИ

Ҳужжатли-тарихий қисса

Тошкент
«Адолат»
1999

Хукҳэм Х.

Етти иқлим султони: Хужжатли-тарихий қисса/Пер. с рус./.—Т.: «Адолат», 1999. — 320 б.

ББК 63.3(5У)

Хильда Хукҳэм — Англияда яшовчи камтаргина муаллима эди. У жуда ёшлигидан бошлаб Ўрта Осиё тарихи билан шуғулланиб келди. Хусусан, Лондондаги Британия музейида узоқ йиллар мобайнида сабот-матонат билан ишлаши натижасида Ватанимиз ўтмишига бағишланган бир қатор тадқиқотлар яратди. Эндиликда марҳума Х. Хукҳэмнинг энг асосий асари — «Етти иқлим султони» қиссаси буюк бобокалонимиз Амир Темур Қўрагонийнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишлангандир. Асар тарихий манбалар асосида ҳаққоний, самимий ёзилганлиги учун ҳам китобхонни бефарқ қолдирмайди.

Русчадан
Ҳасан ТЎРАБЕКОВ
 ва *Шерали СОКИН*
 таржимаси

X 4703010101-017 эълонсиз 99.
 (04)-99

© «Адолат», 1995 й.

© «Адолат» (таржима), 1999 й.

ТЕМУР ВА УНИНГ ДАВРИ

*Темурлангнинг пойидадир бутун Осиё —
У худонинг офати ва олам кулфати*.*

Кристофер Марлоу. «Буюк Темур».

Амир Темур деганда ҳозир Оврупода яшайдиган одамларнинг аксари шунчаки бир исмни тушунади. Гарчи Темур фаолияти К. Марлоуни пьеса ёзишга илҳомлантирган ва тарихчи Э. Гиббонснинг «Рим империяси инқироzi ва емирилиши»¹ китобида деярли катта бир бобни ташкил этган бўлсада, ҳозирги кунда энг ўқимишли одамлар ҳам унинг тарихдаги ўрни ва аҳамиятини аниқ тасаввур қилишлари амримаҳол. Аммо шунга қарамай, у Чингизхон, Искандар Мақдуний, Отилахонлар** билан бир қаторда турадиган буюк шахсдир.

Бизнинг маълумотимиз хусусидаги ушбу танқидий фикр бундан чорак аср муқаддам айтилган бўлса ҳам, у ҳануз ўз кучини сақлаб келяпти. Бинобарин, бугун бундай қолоқликни оқлаб бўлмайди, зеро эндиликда кўпгина манбалар, ўша даврга доир асарларнинг таржималари ҳамда уларга берилган изоҳлардан фойдаланиш, имконияти мавжуд, маблағи етарли бўлган сайёҳ эса Амир Темурнинг юртига бемалол бориб келиши мумкин.

Қиролича Елизаветанинг сарой шоири Кристофер Марлоу XVI асрнинг 80-йилларида оқ шеър билан «Буюк Темур» драмасини ёзди. Ушандан бошлаб Оврупода буюк саркарланинг ҳаёти афсонага айланди. Марлоу фойдаланган манбалар (Педро Мексия ва Петрус Перондинус³ асарлари) аслида ҳужжатли асар эмас, шунчаки қаҳрамонлик романлари эди. Темир қафасга банди қилинган султон (Боязид)ни, Темурнинг аравасига от ўрнида қўшилган шахзодаларни, минглаб кишиларнинг қатлиом қилинишини халойиққа кўрсатувчи сахна томошалари XVII аср ўрталарида юз берган пуритан инқилобигача давом этди. Шундан сўнг то 1953 йилга қадар — ўша йили «Буюк Темур» Олдвикда қайта тикланди — мазкур асар қайтиб сахна юзини кўрмади. Тўғри, 1724 йили Гендель ўзининг «Оқсоқ Темур» операсини ёзганди. Бироқ ана шу икки асардан бошқа шу хусусдаги на бир тарих, на бир ривоят китобхонга етиб борди.

* Китобдаги шеърий мисраларни Маъруф Жалил таржима қилган.

** *Отилахон* — V асрда яшаган хунлар подшоси. Фарбда Атилла номи билан машҳур. (Бу ва бошқа изоҳлар таржимонларники).

Унинг асли номи Темур эди. Бу ном Осиёда турли шаклларда кўп учрайди. Соҳибқирон душманлари уни Темурланг, яъни Оқсоқ Темур деб атасалар, Фарбда бу исм Тамбурлэйн ёки Тамерлан номи билан машҳур бўлган.

Ҳақиқат кишини ҳар қандай романдан ҳам кўра кўпроқларзага солар, саҳнадаги «Оқсоқ Темур» эса шу буюк сиймонинг жуда ҳам аҳамиятсиз нусхасидан бошқа нарса эмасди. Темур ўзининг фавқуллодда нодир салоҳияти, фаоллиги ва иззат-нафси туфайли ўта толеи кулган шахс эди. Шунчалик улкан муваффақиятлар қозонган, саҳройи оқсуяклар ва кўчманчи қабила бошлиқларига раҳнамолик қилган Саркарда, афтидан, дунё миқёсида бир вақтнинг ўзида ҳам ўтроқ, ҳам кўчманчи халқлар устидан ўз ҳукмини ўрнатган сўнгги саҳройи қабила бошлиғи бўлиб қолаверди.

У Оврупо қитъаси уфқида насронийлар учун ноҳуш соатда пайдо бўлди. Улуғ ихтилоф лотин черковини заифлаштирган, ўлат хуружи ва феодал князликлари ўртасидаги тўқнашувлар бир-бири билан ўрин алмашиб турганди. Ҳолдан тойган Византия империяси эса ўзининг тақдири узил-кесил ҳал этилишини итоаткорлик билан кутарди. Негаки усмонли турклар ана шу салтанатга тобора кўпроқ хавф-хатар солмоқда эди.

Шарқ томондан Болқон ерлари оша тўфондек бостириб келиб, амалда Византиянинг қолган-қутган мулкларини қомига тортган усмонли туркларнинг хунрезлиги бир-бири билан ёвлашган турли-туман насроний гуруҳларни араз-даразларни бир четга йиғиштириб қўйиб, дини ислом таҳдидига қарши сўнгги салиб юришига мажбур қилди. 1396 йили Никополь ёнида рицарлар мағлубиятга учраганда, Фарб давлатлари усмонли турк султониغا асир тушган фарзандлари ва ака-укаларини товон тўлаб, қутқазиб қолиш учун ҳатто пул ҳам тўплай олмади.

Бироқ, шунга қарамай, Оврупо осмони узра умид юлдузи чарақлай бошлади. Шарқдан усмонли турклар мулки томон ўзининг беҳисоб сувори лашқарини бошлаб заковатли инсон, моҳир шатранжчи, малакали дин пешвоси ва атоқли саркарда Темур яқинлашиб келарди.

Насроний ҳукмдорларининг элчилари ўз душманлари — усмонли туркларга қарши курашда ёрдам беришни сўраб, Темур саройига бош уриб келдилар. Византия императори Мануэль II икки роҳиб — ҳазрат Френсис билан ҳазрат Сандронни Соҳибқирон ҳузурига юбориб, улар орқали шахсан ўз номидан, Перадаги (Константинополдаги савдогарлар маҳалласи) генуялик савдогарлар қасабаси ва Генуянинг олий ҳукмдори Фарангий Карл VI номидан ёрдам кўрсатиш хусусида дўстона илтимос қилди. 1402 йил ёзида Темур Анқара (Анго-

ра) ёнида усмонли туркларни тор-мор келтириб, султон Боязидни асир туширди. Шундан сўнг Темур ҳузурига келаётган элчилар ва карвонлар оқими бир зум тўхтамади. Бир оз нафас ростлаган, аммо тинка-мадори қуриган Константинополь голиб ҳукмдорга тобелик изҳор қилиб, ўзининг бўйсунганлиги рамзи сифатида ўлпон жўнатди. Перадаги генуяликлар Темур салтанати байроғини ўрнатдилар. Эндиликда бу байроқ Босфор кўрфази узра ҳилпирай бошлади. Венециянинг савдо магнатлари Соҳибқиронга ўз миннатдорчилигини билдирдилар. Ҳенрих III, Кастилия ва Леон қироли элчихонаси совғасаломлар, дўстона қутловлар келтирди. Инглизистон ва Фарангистон қироллари Ҳенрих IV ва Карл VI юз йиллик урушда сулҳ тузилганидан фойдаланиб, ўз қутловларини юборарканлар, савдо-сотик муносабатларини ривожлантириш хоҳиш-истагини билдирдилар. Осиёдан Мўғулистон хонининг ва Хитой хоқонининг элчилари етиб келдилар. Машриқу Мағриб Аллоҳга сажда қиладиган, аммо ўзи ўн минглаб насронийлар, мусулмонлар ва «ғайридинлар»ни қириб юборган саҳроий истилочи олдида хушомадгўйлик қиларди.

Ўша маҳалда қарийб етмиш ёшли оқсоқ, бир қўли мажруҳ, ўзининг тарихдаги тантанали юришини Самарқанддан жануброқда жойлашган водийда унчалик катта бўлмаган, содиқ навкарларидан иборат гуруҳ билан биргаликда бошлаган Темур XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳр оралиғидаги худуд узра ҳукмдорлигини ўрнатганди. Шундан сўнг у ўттиз йил давомида ўзининг довюррак суворийларини Мўғулистондан тортиб, Ўрта Ер денгизигача бўлган давлатларга қарши бошлаб борди, бу давлатларнинг ҳар бирини шиддатли ҳужумлари билан яқсон қилди. Эндиликда ўлжалар ортилган карвонлар Мовароуннаҳрнинг қоқ юрагида жойлашган чўлу саҳролар, тоғ доvonлари орқали Самарқандга илдамлаб борарди. Филлар ва туялардан иборат карвонлар ғорат қилинган Панжоб пасттекислиги ва Деҳли султонлигидан, Волга бўйи текисликлари ва Дашти қипчоқдан хазиналар, Мисрдан олтин ва дуру жавоҳирлар, туяқуш ва заррофа (жирафа) каби аломат ҳайвонлар, Венециядан тилла тангалар, Кастилиядан антиқа гиламлар таширди. Бу карвонлар Дамашқдан устаҳунармандларни, Бағдоддан олиму фузалоларни, Онадўлидан асир тушган туркларни, Ўрта Ер денгизи соҳиллари ва Хитойдан тожирларни бу манзилга етказарди.

Усмонли туркларни тор-мор келтирган Темур насронийларнинг сўнгги таянчи — Смирнани вайрон қилди, унинг тарсолардан иборат ҳимоячиларини қириб ташлаб, ўзининг муқаддас жиҳодини амалга оширди. Черковлар масжидларга айлантирилди, бутхона қўнғироқлари занги муаззинларнинг

намозга даъват этувчи азони билан алмаштирилди. Темур Эгей денгизига етиб бориб, ортига қайтди. У мана шу тушуниб бўлмас, беҳаловат Овруподан, папалар ва папага зид зотлардан, савдойи князлардан, жоҳил, тўнг деҳқонлардан юз ўгирди. Ислом алломалари каби Темур ҳам Овруподан ҳазар қиларди. Араб муаррихи, Темурнинг замондоши Ибн Халдун ўзининг умумий тарих ҳақидаги асарига Испаниядан шимолроқда жойлашган мамлакатлардан бирон-бирини ҳам киритмади, фақат унинг қўлидаги маълумотларга қараганда, «Оврупода фалсафага оид фанлар гуркираб ривожланди, бироқ ўша мамлакатларда қандай сир-синаотлар юз бераётганлиги ёлғиз худога маълум»лигини мухтасар қилиб таъкидлаганди⁵.

Темур мағлуб мамлакатлардан олиб келинган хунармандлар ва қурувчилар саройлар, боғ-роғлар, масжидлар қурилишида меҳнат қилаётган Самарқандга қайтишга қарор қилди. У ер куррасининг чорак палласича масофа нарида жойлашган Чин, яъни Ҳитойни забт этишни орзу қиларди. Ҳитой Оврупо учун амалда мутлақо номаълумлигича қолаётганди. Марко Полонинг ҳикояларига ҳеч ким ишонмас, католик элчилари (Карпини, Рабрук)нинг мўғул хони тасарруфидаги юртларга қилган саёҳатлари ҳақидаги асарлари кўпчиликка номаълум эди. Бироқ Темур учун Ҳитой диққат-эътиборга лойиқ бирдан-бир мақсад бўлиб қолди, бу — Ер юзидаги энг бой салтанат эди; буюк Темур ўзининг нигоҳини ана шу мамлакатга қаратди.

Темурнинг усмонлилар устидан қозонган ғалабаси Византия учун турклар ҳамласини ярим аср муддат кечиктиришга имкон берди. Оврупо эса мана шу давр ичида диний бидъат ва мазҳаблар ихтилофидан сўнг бир оз ўзига келиб, янги кучларни йиғиб олди. Соҳибқирон эса сарой файласуфлари билан шатранж ўйнаб, суҳбатлар қураarkan, Самовий салтанатнинг бут-санамларини яксон қилишга қарор бериб, Шарққа қараб йўл олди.

Темур Осиёга деярли йигирма аср давомида ҳукмронлик қилган машҳур муҳориблар гуруҳи намояндаси эди. Унинг салтанати милоддан олдинги IV асрда ўтган Буюк Искандар замонидан бошлаб Ҳиндистон шимоли, Эрон, Урусия даштлари ва Ҳитой каби улкан ҳудудни забт эта олган қудратли давлатлардан бири эди. Бу салтанатнинг умуртқа погонаси Ўрта Осиё эди: Ўрта Осиёни Буюк ипак йўлидаги фақат кўнимгоҳ аҳамиятига эга бўлган Узоқ ва Яқин Шарқ ўртасидаги бир равоқ ёки бошқа салтанатлар таркибидаги музофот деб қараш хато эканлиги мутлақо равшандир.

А. Тойнби томонидан унинг «Тарих тадқиқотлари» китобида олға сурилган Темур гўё «чегаралар орасидаги бир одам

эди» деган қарашлар асоссиздир⁵. Унинг «Ўрта Осиёнинг инсоният маданиятида тутган ўрни фақат бир халқнинг маданиятини иккинчи бир халққа узатувчи вазифалардан иборат» деган қарашлари ҳам далилсиз ва номақбулдир. У ёзади: «Гарчи Мовароуннаҳр маданиятлар таъсирини бир-бирига муттасил узатиб турган бўлса-да, бу минтақанинг ўзи, афтидан, ҳеч қачон турли йўналишларда ўз қувватини таратиб турувчи маданият маркази бўлмаган»⁷.

Бундай қарашлар далилларга зиддир. Темур Ўрта Осиёдаги аввалги тараққиётнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий меросини ўз сиймосида мужассамлаштирган зот эди. У Сичқон йилида — 1336 йили Самарқанд билан Ҳиндиқуш тоғ тизмалари оралиғида жойлашган воҳада туғилди. Буюк Искандарнинг ҳарбий юришларига гувоҳ бўлган бу ҳудудда унинг анъаналари ҳали давом этаётган эди. Темур набираларидан бирига Искандар деб исм қўйганди. Кичик Искандар бундан ўн етти аср муқаддам бу ердан ўтган ўзининг улуғ адаши жасоратини тилдан қўймасди. Улуғ Искандар ҳам Темур забт этган мамлакатларни эгаллаган, лекин унинг фотиҳлиги тескари йўналишда бўлган эди. Темур қўшинлари юнонлардан фарқли ўлароқ, Сирдарёнинг шарқида — минглаб миля узоқликда жойлашган Сибирга, шунингдек, Итиль (Волга) дарёсининг шимолий ҳудудларига қадар кириб бора олди.

Темур Ўрта Осиё тарихида чуқур илдиз отган империявийлик ва маданий анъаналарнинг давомчиси эди. У X ва XI асрларда араб ва форс тилларида ёзилган фалсафа, тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, жуғрофия, тарих, адабиётга доир ажойиб асарлар яратилган юртдан чиққанди. Бу асарлар кейинчалик Оврупо Уйғониш даврининг вужудга келишида рағбатлантирувчи омил, Оврупо илм-фани тараққиёти учун кўп асрлар мобайнида замин бўлиб хизмат қилди. Ўз даврининг энг қобилиятли вакили, Чингизхондан мерос бўлиб ўтган ҳарбий санъатни ривожлантирган Темурнинг тарих саҳнасига чиқиши тасодифий ҳол эмасди.

Саҳройиларга хос жасур, сабр-тоқатли, жонсарақ Темур на чўлу биебонларнинг жазирама иссиғини, на тоғ доvonларининг ҳаддан зиёд қаҳратон совуғини писанд қилар, ўтроқ халқлар учун тушуниб бўлмайдиган чидам билан бу мушкулотларга бардош берарди. Саҳройилар ҳаётдан ном-нишон бўлмаган пасттекисликлар ва тоғ доvonларидан осонгина ўтишар, улар тупканинг тубидаги ерларга ҳам етиб боришардики, XIX аср сайёҳи бундай ишни удалай олмаган бўлур эди. Темур муттасил давом этган барча ҳарбий юришларга шахсан ўзи бошчилик қилар, ҳеч қачон бирон-бир ерда узоқ туриб қолмасди. Унинг аскаргоҳи мавсумга ва ем-хашак захирала-

рига мувофиқ тарзда муттасил ўзгариб турар, саройи, у билан биргаликда, маъмурий маҳкамаси, уй-рўзғори, исталган маҳалда қурол ушлашга шай турган ўрдаси жойдан-жойга силжиб турарди. У бир неча кунгагина Самарқандга келаркан, дарҳол шаҳар ташқарисидаги ўзининг қароргоҳидаги саропардага — чодирга ошиқарди.

Темур мактаб кўрмаган бўлса-да, уни жоҳил деб бўлмасди. У жисмонан бақувват, маънавий ҳаётнинг юксак қадриятларини эгаллаганди, доимо олимлар даврасида иштирок этар, улардан талайгина фанларни ўзлаштирганди, тарихни яхши биларди. Темур Шарқда Нанкиндан тортиб, Фарбда Кастилиягача элчилар жўнатар экан, улардан ўзлари борган мамлакатларнинг ҳукмдорлари, халқларининг ҳаёти, хўжалиги, жуғрофияси, дини ҳақида маълумот келтиришни талаб қиларди. Фикримизча, Х. А. Фишер Чингизийларнинг юз йиллик ҳукмронлигидан кейин (1264—1368 йиллар) «Ўрта Осиё парокандаликка учради, Хитой эса қаро зулматга юз тутди» деганида ноҳақ эди⁸. Темур Осиё қитъасини ҳар қандай жуғрофиондан кўра яхшироқ биларди. У давлат ишларидан бўш вақтларида, ҳарбий юришлари давридаги ҳордиқ дамларида аркони давлати билан баҳс-мунозараларга киришар, ўз халқи ривоятларини бажонидил тингларди. Темур дини исломнинг етакчи оимлари билан тарих, диний таълимотлар ва имлий муаммолар юзасидан бемалол баҳслаша оларди. У Чингизхон асос солган ҳарбий табия (тактика)нинг энг моҳир, устаси эди. Устувор даражага эга, Соҳибқиронга ўта содиқ ўзбек сувориларидан иборат оқсуяклар фавжи (отряди) унинг қудрати асосини ташкил этарди. Муҳорабаларда у ўзининг мақсадларига хизмат қиладиган ҳар қандай имкониятдан, моҳир ҳарбий, муғомбир сиёсатчи сифатида дасисалардан ва турли иттифоқлардан кенг фойдаланарди. Зафарлар уруғи ганим қўшинлари сафларига юборилган хуфиялар томонидан сепилар, ҳосил эса жанг майдонида ўриларди.

Инглизистондан тортиб, Хитойгача бўлган ҳужжатасровхоналар унинг қўшни ва узоқ давлатлар билан моҳирона музокаралар олиб борганлигидан сўзлайди. Унинг ҳарбий маҳоратидаги энг асосий қурол жонсарақлик ва кўкқисдан зарба беришдан иборат эди, бироқ бу ажойиб саҳройи-шатранжчи қачон чекиниш заруриятини, бир зарба билан ҳарбий юришни ниҳоясига етказиш учун сабр-тоқат билан қулай фурсат кутишни яхши биларди. Унинг ҳарбий муҳорабалари қатъий белгиланган режага эга бўлмасдан, агар шарт-шароит қулайроқ имкониятга кафолат берса, ҳарбий юриш йўналишини ёки кўзлаган мақсадини ўзгартириши мумкин эди. Фарангий шарқшуноси Груссе Темур муҳорабаларини уларда аниқ жуғро-

фий изчиллик йўқлиги учун танқид қилганди. Эҳтимол, жуғрофий омил тадқиқот китоблари учун бағоят қулай бўлар, аммо саҳройиларнинг ҳарбий мақсадларини амалга оширишлари учун бундай изчиллик ярамасди. Ислоннинг гайридинлари қарши уруш — жиҳодга фатво бериши, унинг ҳокимияти эҳтиёжлари, саҳройи оқсуякларнинг талончилик ниятлари Темур ҳарбий юришларининг асосини ташкил этарди. Соҳибқирон уларга бўйсунишга мажбур эди.

Албатта, Темурнинг ҳарбий юришлари чоғида унга қаршилик кўрсатганлар шафқатсиз жазоланганлигини унутиш мумкин эмас. Бироқ шунга қарамасдан, Темурнинг истилоларини ва унинг ҳокимияти фаолиятидаги ижобий оқибатларни ҳам эсдан чиқариш ярамайди. Унинг душманлари устидан бир жойда эришган ғалабаси иккинчи бир жойда вайронагарчиликлар бўлиши, қурбонлар берилишининг олдини оларди. Бу зафарлар Константинополнинг қулашини ва Византиянинг ўлим талвасасини ярим асрга кечиктирди. Сўнги салиб юриши мағлубиятга учраганлиги ҳисобга олинса, бу муҳлатни чўзиш насронийлик ва Оврупонинг тақдири учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб чиқади.

Темур қучган зафарлар ўрис князликлари учун ҳам озмунча аҳамият касб этмаганди. Унинг Олтин Ўрда устидан эришган ғалабаси ягона ўрис давлатини вужудга келтириш йўлидаги асосий тўсиқни олиб ташлади. Шимол даштлари узра мўғул ҳукмронлиги синдирилди, жанубга кўчирилган қитъа карвон йўли ўрис давлатларига узоқ мамлакатлар билан савдо-сотик қилиш учун имкониятлар яратди.

Биродарқушлик урушлари юз бериб турган бўлишига қарамай, Темур сулоласи Ўрта Осиёда юз йилдан кўпроқ вақт мобайнида ҳукм сурди. Шунга қарамасдан, бу сулола Хитой, Ҳиндистон, Фарбий Осиё давлатлари билан робиталар ўрнатди. Самарқанд йирик илмий марказга айланди. Бу ерда Темурнинг набираси Улугбек расадхона бунёд қилди, юлдузлар ҳаракатини ўрганувчи Зиж тузди. Бу Зиждан XVII асрда инглиз қиролининг етакчи мунажжими кенг фойдаланди. XV асрни Темурийларнинг уйғониш даври деб аташ мумкин. Ҳирот эса ажойиб миниатюрачилар мактаби вужудга келган пойтахтга айланди. Ана шулардан бири бўлган Бехзод бу борада энг атоқли мусаввир эди.

XVI асрнинг бошларида барча Темурийлар Ўрта Осиёдан ҳайдаб чиқарилганда, Темурнинг чевараси Бобур дастлаб Кобулни қўлга киритди, кейинроқ эса Деҳлини эгаллаб олди. У Ҳиндистонда Буюк Мўғуллар номи остида машҳур бўлган мусулмон шоҳлари сулоласига асос солди.

Темур ва унинг даври ҳамон кўп жиҳатдан, хусусан, Оврупода ўрганилмасдан келмоқда. Шунинг учун унинг фаолиятидаги у ёхуд бу жиҳатлар, унинг тарихидаги салбий ёки ижобий оқибатлар ҳақида аниқ фикр айтиш қийиндир. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги гувоҳликларнинг талайгинаси, кўпгина манбалар Темур вафотидан кейинроқ бошланган ва асрлар бўйи давом этган тож-тахт учун ўзаро талашишлар натижасида йўқолиб кетди, сақланиб қолганлари эса бири-бирига зиддир. Сарой солномачилари муҳорабалар тафсилотини форсий насрда ва туркий назмда битар эдилар. Кейинчалик бу қайдлар сарой олимлари томонидан тарихий асарлар ёзиш чоғида фойдаланилганди.

Темур ўз даврида қабул қилинган адабий андозалардан воз кечди ва унинг истилолари тарихи оддий, ҳаммага тушунарли услубда ёзилишини, бироқ шу билан биргаликда, бу ёзувлар маданиятли кишиларнинг таъбини таҳқирламаслик учун зарур даражада ораста бўлишини талаб қилди. Сарой муаррихларидан бири — Ғиёсиддин Али томонидан ёзилган Ҳиндистон муҳорибаси кундалиги («Рўзномае газавоти Ҳиндистон») бизгача асл нусхада етиб келган,⁹ шунингдек, Темурнинг умри охирида Низомиддин томонидан тузилган «Зафарнома» ҳам сақланиб қолган¹⁰. Низомиддин сарой солномаларидан ва ўзига тақдим этилган Ҳиндистон кундалиги ва бошқа манбалардан (бунга туркий шеърят ҳам кирди) фойдаланган. Муқояса қилиш орқали аслиятда берилган баҳолар бутунлигича сақланиб қолганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Темур вафотидан кейин орадан ўн йил чамаси вақт ўтгач, унинг тарихи набираси Искандар учун олим Мусавий томонидан форс тилида ёзилди¹¹. Орадан яна ўн йилча вақт ўтгач, Темур набираларидан бирининг саройида Шарафиддин томонидан бағоят дабдабали форсий услубда ёзилган унинг тўла тарихи тартиб берилди¹². Бу китоб ҳам «Зафарнома» деб аталган бўлса-да, у туркий асарларга, шунингдек, муаллифга тушунарли манбаларга асосланиб ёзилганди. Бу оммабои асардан кўплаб нусхалар кўчирилган. XV асрнинг иккинчи ярмида Беҳзод ана шу китоблардан бирига суратлар ишлаганди. Ўша асрда, асосан, Низомиддин ва Шарафиддин фойдаланган асарларни ўз ичига олган, бироқ қўшимча манбалар ҳам жалб қилинган бошқа сарой тарихлари ҳам яратилган эди. Уларнинг орасида Ҳофиз Абру¹³, Абдураззоқ¹⁴ ва Мирхондиннинг¹⁵ асарлари бор. Тўла расмий бўлмаган бу китоблар муаллифларининг ҳикоялари Темурга хушомад қилиш, унинг шахсини илоҳийлаштириш, дини исломга садоқатини ошириб-тошириб кўрсатишга интилиш билан ажралиб туради.

Бироқ улар келтирган далилларни ҳамиша мустақил манбалар билан таққослаш мумкин.

Уларнинг орасидан, энг аввало, Дамашқ эгалланиши чоғида гўдаклигида асир олинган ва Самарқандга келтирилган ибн Арабшоҳнинг қайдларини алоҳида кўрсатиш жоиздир¹⁶. Бу қайдлар сарой солномаларига асосланган, бироқ бошқалардан фарқли ўлароқ, Темур ҳаётини ғаразгўйларча баҳолаш билан тўлиб-тошган. Арабча саж услубида ёзилган бу қайдлар шоирона оғу билан суғорилган ва Темурга қарши кескин ҳуружларга тўла. Бошқа бир қатор замонавий форс ва араб манбаларида ҳам Темурга душманларча баҳо берилган ва уларда Соҳибқирон ҳаётининг айрим фаслларигагина тўхталиб ўтилган. Холис манбалардан Темур билан Сурия муҳорабаси чоғида кўп марта учрашган, наинки тилига, кўпроқ ақлига суянган буюк араб муаррихи Ибн Халдун асарини кўрсатиш мумкин¹⁷.

Холис манбаларга, шунингдек, испан элчиси Клавихонинг умумлаштирувчи маълумотларини ҳам киритса бўлади¹⁸. Темур саройи билан бирга сафар қилиб, Самарқандгача борган Клавихо Соҳибқироннинг саройида Темур ҳукмдорлигининг энг самарали даврида у ерда яшаб турди. Шунингдек, ўз хўжайини билан салиб юришида иштирок этиб, Никополда Боязид томонидан, сўнгра Анқара ёнида Темур томонидан асир қилиб олинган бавариялик зодагон Шильтбергернинг¹⁸ гувоҳликлари ҳам жозибалидир. Унинг асари, ноаниқ жойлари кўп бўлишига қарамай, шахсий таассуротлар ифодаси сифатида қизиқарлидир. Шильтбергер Темурга, ундан кейин унинг ўғли ва набирасига садоқат билан хизмат қилди. Билониҳоя, асирлик чоғида мулоҳаза билан иш тутиб, дини исломга кирган Шильтбергер Оврупога қочиб бориб, у ерда мазкур диндан юз ўгирди ва бошидан кечирган воқеа-ҳодисаларни ёзди¹⁹. Католик элчи, архиепископ Жон²⁰ ҳам Темур саройидаги ҳаёт тўғрисида хотиранома битган.

Мусулмон, лотин ва византиялик олимлар ҳамда савдогарларнинг хотираномаларида-да, Темур ҳаёти билан боғлиқ турли воқеа-ҳодисалар ҳақида қизиқарли далиллар топиш мумкин. Узоқ Шарқда Темур номи мўғул тарихларида, Хитойдаги Минь сулоласи манбаларида учрайди. Темур билан бўлган дипломатик ёзишмалар кўпгина Шарқ ва Ғарб мамлакатлари пойтахтлари ҳужжатасровхоналарида сақланиб келади. Бошқа бир қатор моддий гувоҳликлар ҳам бор. Булар — Темур томонидан зарб қилинган, унинг уч бурчакли рамзи (ушбу рамз Британия музейи тўпламларида сақланади), ложувард, олтин ва ганчдан ишланган, қадама нақшлар билан зийнатланган Самарқанддаги мужассамадир.

Темур ғалабалари моҳияти ва уларнинг тарихга кўрсатган таъсири ҳақидаги масалага Ўрта Осиё тараққиётининг бутун тарихини, у туғилиб-ўсган шароитларни тадқиқ қилмасдан туриб, жавоб топиб бўлмайди.

И б о б

ЧЎЛ КЎЧМАНЧИЛАРИ ВА КЎҲНА ИПАК ЙЎЛИ

(Антик даврдан Чингизхонга қадар бўлган тарихий шарҳ)

1

АНТИК ДАВР

Осиё қитъасининг жанубидаги поёнсиз тоғ тизмалари Ер куррасининг деярли чорак қисмини кесиб ўтади. Бу тизмаларнинг ғарбдаги учи Қора денгизгача, шарқдаги учи Сарик денгизга бориб тақалади. Тоғлар инсон қадами етиши қийин бўлган нишаблик ва чўққили тизимлардан ташкил топган бўлса-да, уларнинг этакларида ажойиб яйловлар жойлашган. Тоғ ён бағирларидан оқиб тушадиган дарёлар очиқ денгизгача бориб етмайди: уларнинг баъзилари ўз сувини улкан кўлларга қўйса, бошқалари сахро қумларига сингиб кетади.

Шимолий тоғ этаклари ва водийлардаги серҳосил воҳалар атрофини қум саҳролари ўраб туради; саҳроларнинг шимолида эса Ўрусия чўллари ва Сибирь текисликлари ястаниб ётади. Воҳада туриб, бир томондан, қорли тоғларни, иккинчи томондан, саҳронинг ўрқач-ўрқач қумларини кўриш мумкин.

Бу воҳалар Узоқ Шарқ, Ҳиндистон ва Ўрта Ер денгизи мамлакатлари ўртасидаги катта йўлнинг бекатлари хизматини ўтар, Ўрта Осиё воҳалари эса уларнинг энг муҳим қисми ҳисобланарди. Қадимги маданиятнинг асосий марказлари — Хитой, Месопотамия ва Ҳиндистонга олиб борадиган йўлларнинг қоқ ўртасида жойлашган Ўрта Осиё бундан жуда катта фойда кўрар ва ўз навбатида бу мамлакатлар ўртасидаги савдога ўзларининг салмоқли ҳиссасини қўшарди. Тинч тараққиёт йиллари узоқ давом этган даврларда суғориш тармоқлари кенгайиб, шудгорлар кўпайди, уларнинг атрофида эса кучли давлатлар ташкил топди. Бироқ биргина уруш ёки кўчманчилар томонидан қилинган биргина хужум бу иншоотларнинг емирилиши ва экинзорларнинг қум босиб, пайҳон бўлиши учун кифоя эди.

Мазкур мамлакатларнинг икки йирик дарёси — Амударё билан Сирдарё ўз сувларини Орол денгизига қуяди. Каспий

денгизи билан Амударё ўртасида Қорақум саҳроси ястаниб ётади. Амударё билан Сирдарё оралиғида эса Қизилқум саҳроси жойлашган. Сирдарёнинг ғарбий соҳилидан Мирзачўл бошланади. Илгарилари Сайхун ва Жайхун номлари билан машҳур бўлган дарёларни Ўрта асрлар олимлари жаннатнинг тўрт дарёсидан иккитаси дея ҳисоблардилар. Чиндан ҳам тоғ ва чўллардан келган сайёҳлар учун бу воҳа ва водийлардаги ширин-шакар мевалар ғарқ пишиб ётган боғлар салтанати, эҳтимол, Боғи Эрам бўлиб кўрингандир. Бу ерда етиштириладиган олма, узум, ўрик ва қовунлар лаззатини антик даврдан ҳозирги кунга қадар барча эътироф этади. Бу ҳол ҳатто шаҳарлар номида ҳам ўз аксини топган. Олмаота ёки ундан жануброқда жойлашган Олмалиқ шаҳарларини эсланг. Ривоятларга қараганда, май тайёрлаш жараёнини эронлик шаҳзода-мунажжим Жамшид кашф этган эмиш. Кунлардан бирида у узоқ саёҳатдан қайтаётиб, уйига катта-катта кўзаларда ажойиб Самарқанд узумларининг аллақайсиям навидан олиб келибди. Кўзаларни очиб, не кўз билан кўрсинки, узумлар ачий бошлаган эмиш. Шаҳзода кўзаларга «оғу» сўзи ёзилган лавҳалар осиб қўйишни буюрибди. Орадан бир неча кун ўтгач, у ўзининг суюкли хотини билан уришиб қолибди. Ана шунда малика жаҳл устида ўша кўзалардан биридаги суюқликни ичиб юборибди. Қаттиқ ухлаб қолган аёл уйғонганидан кейин кечаги машмашани унутиб, ўзини енгил ҳис этибди. Шундан сўнг у ушбу доридан ҳар куни нўш эта бошлабди. Алқисса, Жамшид хотини сиридан воқиф бўлибди. Бироқ бояқиш шаҳзода ўзи ҳам май ичишга ружу қўйибди-ю, охир-оқибатда тоғу тахтдан маҳрум бўлибди.

Ана шу икки дарё оралиғида жойлашган ерлар араб дунёсида Мовароуннаҳр, яъни «дарё ортидаги ер» дея аталарди. Бу жойни Ўрта Осиёнинг юраги деса ҳам бўлади. Бу ҳудудларда, энг аввало, эронликлар яшаганлар. Сўнгроқ хунлар, турклар, татарлар, шимолий чўллардан ва Мўғулистондан барча кўчманчилар бу ерларга кўчиб келишган. Ўтроқ халқлар ҳам, кўчманчилар ҳам бошқа халқлардан ёки маданият марказларидан ажратилмаганди. Билъакс, улар ўзларини қуршаб турган чўллар ва тоғ тўсиқларини алмисоқдан бери босиб ўтганлар. Бу тарихий тўсиқларни енгиб ўтган Ўрта Осиё халқлари баъзан тарихий воқеалардан четда туриб қолган бўлсалар-да, кўпинча Осиёдаги тарихий ҳодисаларда фаол иштирок этдилар.

Маданий жамоалар Ўрта Осиёда бундан бир неча минг йил илгари ҳам мавжуд бўлган, улар қишлоқ хўжалиги учун суғориш тармоқларини такомиллаштириб, шаҳарлар барпо этишган, савдо-сотиқ ва турли ҳунармандчилик касбларини

ривожлантиришган. Бутун Ўрта Осиё бўйлаб, Ўрта Ер денгизидан то Хуанхэ дарёсигача бўлган ҳудудда тарихдан аввалги даврга доир бунингдек санъатнинг мавжуд бўлиши энг қадимги даврларда бутун Осиёни савдо йўллари кесиб ўтган, мавжуд савдо қарвонлари бутун чўлни бирваракайига босиб ўтмаган тақдирда ҳам, бир неча босқичини босиб ўтган, деган фикрни тасдиқлайди.¹ Масалан, шумерлар Амударёнинг юқори оқимларидан (Бадахшондан) ложувард олиб кетганлар, улар бу қимматбаҳо тошларни Ур² хунармандлари маҳсулотларига алмаштирганлар.

Орол денгизининг жанубида, Амударё дельтасида* ва Хоразм воҳасида олиб борилган қазилма ишлари у ерларда суғориш тармоқлари бундан уч минг йил илгари ҳам мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Ўша кезлари бу ҳудудда беҳисоб кўллар бўлиб, улар ўзаро кўплаб анҳорлар (каналлар) билан туташган. Анҳорлардан бири Амударё сувини Каспий денгизига қадар элтиб берган. Дарёларнинг аҳоли кўп истиқомат қиладиган орол ва қирғоқлари Ҳинду-Оврупо шарқ халқларининг тараққий этган марказларидан бири эди.

Милоддан аввалги VI ёки VII асрларда серҳосил Амударё дельтаси атрофида марказлашган катта қулдорлик давлати — Хоразм ташкил топган бўлиб, у кўп асрлар давомида тарих саҳнасидан тушмай келган.

Олимларнинг айтишича, оташпарастларнинг зардуштлиқ дини худди ана шу ерларда пайдо бўлиб, уларнинг муқаддас китоби Зинд-Авеста ҳам шу ерда таркиб топган эмиш. Бу дин — Маги дини қадимги Эронда ва Ўрта Осиёда ҳукмрон дин бўлган ва Ҳиндистоннинг шимолида истиқомат қилувчи эронийлар ҳанузгача шу динга сигинадилар. Оташпарастлар дорилбақога рихлат қилган қавмлари суяқлариңи сопол хумларга солиб, дафн этишар экан. Бу кўзаларнинг миллоддан илгариги VII—VI асрларга мансуб илк нусхалари Хоразмда топилган. Милоддан аввалги VI асрдаги эронийлар истилоси даврида Хоразмдан ташқари яна Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида йирик-йирик жамоалар ташкил топганди. Бундай жамоаларни Зарафшон водийсида, Бақтрияда, Ҳиндукуш билан Амударё ёйи оралиғида, яна Марвда ва Мурғоб соҳилларида кўплаб учратиш мумкин⁴ эди. Бу воҳаларнинг аҳолиси уруғдошлиқ жамияти қонунларига амал қилар, бироқ қуллар меҳнатидан фойдаланарди. V асрда эронийлар ўзларининг Юнонистонга қарши юришларида ҳам ҳиндлардан, ҳам хоразмликлардан фойдаланишган. Тарихчи Ҳеродот (миллоддан аввалги 483—425 йиллар) Осиё орқали ўтадиган савдо йўли-

* *Дельта* — дарёнинг тармоқланган мансаби.

ни биринчи бўлиб тасвирлаб берганди; ундан икки юз йил илгари Аристид Мраморний ана шу йўл бўйлаб саёҳат қилганди. Аристид Ёйиқ (Ўрол) дарёси ортидаги чўлларда «йилқилар, қўйлар ва уй ҳайвонларига бой бўлган» бақувват жангчи-қўчманчиларни учратганлигини қайд этганди. Булардан ташқари, «шимол шамоллари ортида яшовчи», денгизга қадар бўлган худудда истиқомат қилувчи гипербореялар ҳам бўлган эди. Бундай эскартма, афтидан, хитойликларга тегишлидир⁵.

Македония шоҳи Буюк Искандар милоддан аввалги IV асрда Кичик Осиё, Ироқ ва Эронга бостириб кирди. У эронийларнинг сўнги шоҳи Доро қўшинларини тор-мор этдида, 329 йилнинг баҳорида Ҳиндикуш оша шимолга, Ўрта Осиёга ҳамла қилди. Бу ерда у икки йил умрини Амударё ва Сирдарё ўрта оқими ораллигида яшовчи халқларга қарши жанг қилиш билан ўтказди⁶. Искандарнинг ўлимидан сўнг орадан беш аср вақт ўтгач, унинг ҳаётини ёзган муаррих Аррианнинг таъкидлашича, Искандар Амударё бўйида қурган лашкаргоҳида турган пайтда, унинг чодири олдидан иккита чашма — бири сув, иккинчиси нефть, отилиб чиққан. Бу ҳол, албатта, илоҳий нишона деб эътироф этилган ва шу муносабат билан дарҳол худоларга бағишлаб қурбонликлар қилинган. Йигирманчи асрга келиб, совет геологлари айнан ўша тилга олинган ердан (Термез яқини ва водийнинг ўзга худудларидан)⁷ нефть топишганди. Бу бизгача етиб келган тарихий маълумотларнинг жуда тўғри эканлигидан далолат беради.

Искандар Мақдуний Осиёда қаттиқ қаршиликка учради. Қаршилик кўрсатаётган халққа Спитамен ва Оксикарт бошчилик қилишганди. Лекин шунга қарамай, у Бактрияни забт этди, бироқ бунинг учун у бутун бошлиқ лашкардан ажради. Зеро Зарафшон водийсидаги Мароқанд (ҳозирги Самарқанд) шаҳри ёнида маҳаллий сарбозлар унинг жангчиларини қилич билан қиймалаб ташлаган эдилар. Бу мағлубият учун Искандар Мароқанд қалъасини ишғол қилиш билан ўч олди. Асирлар орасида Искандарнинг қалъага киришига қаршилик кўрсатган жангчилар сардори қизи гўзал Рухшона ҳам бор эди. Аррианнинг ёзишича, Искандар «лутф кўрсатиб», шу Рухшонага уйланган. Македония шоҳи худди шу ерда кайфи ошган чоғда ғазаб отига миниб, ўз мушовири ва дўсти Клеутусни ўлдириб қўйган эди.

Искандар истило қилган жойларда Искандария номи билан тадайгина шаҳарлар барпо этилган. Улардан энг йироқдагиси Сирдарё бўйида Македониядан уч ярим минг миля масофада ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида жойлашган эди. Искандар бу ўлкада кучли-кучли гарнизонлар қолдирди, ўз лашкарбошилари билан бири Салавкини барча вилоятларга ҳукмдор этиб тайинлади. Са-

лавкийлар давлати кейинчалик мустақил Грек-Бақтрия қироллигига айланди. Бу қироллик Зарафшон водийси ва жанубий Мовароуннаҳрни ўз ичига олган эди. Бу давлат тарихда минг шаҳар салтанати номи билан машҳур бўлган⁸. Турли воҳаларда шаҳарлар атрофида деворлар тикланди. Бу деворлар Ўрта Осиёда кўчманчилар ҳужумига қарши қурилган биринчи истехкомлар эди. Хоразм давлати Искандар ҳужумидан анча илгари эронийлар истилосидан қутулиб олган эди. Бу давлат тахминан бир аср давом этган Грек-Бақтрия салтанати замонида ҳам ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Бу давр ичида Ўрта Осиёнинг Ҳиндистон ва Ўрта Ер денгизи шарқий соҳилида жойлашган давлатлар билан маданий алоқалари муттасил давом этиб турди. Милоддан аввалги III асрга келиб, Хитой билан ҳам алоқа ўрнатила бошланди.

2

ХИТОЙ, ХУНЛАР ВА КЎҲНА ИПАК ЙЎЛИ

Ривожланаётган Хитой давлати билан унинг шимолдаги қўшнилари, кўчманчи мўғул қабилалари ўртасида юз берган ўзаро тўқнашувлар оқибатида Хитой билан илк алоқалар ўрнатилди.

Милоддан аввалги III асрда қишлоқ хўжалиги тармоқларининг раванқ топиши ва умумий тараққиёт давридан сўнг Хитойдаги бир-бири билан рақобат қилиб турган майда мамлакатлар Цинь давлати ҳукмронлигида бирлашдилар. Оқибатда биринчи хоқон Цинь Шу Хуанг Ти ҳукмдорлигида Хитой хоқоноти барпо этилди. Кўплаб иқтисодий ва маъмурий ислохотлар амалга оширилди. Минг-минглаб деҳқонларни зўрлаб ишлатиш йўли билан кенг суғориш тармоқлари ва йўллар қурилди. Ёзув бутун мамлакат бўйича битта қонунга бўйсундирилди, ягона пул таъсис этилди, узунлик ва оғирлик ўлчовлари белгиланди. Хитойнинг биринчи хоқони бутун мамлакатдаги майда давлатларни бирлаштиришга эмас, балки ўтган замонларда аграр истило зуғуми натижасида унумсиз ерларга сиқиб чиқариб юборилган, шимолдаги кўчманчи мухолифларга қарши муваффақият билан жанг ҳам қилди⁹. Мамлакат шимолидаги дастлаб ички назорат учун қурилган деворлар ўзаро туташтирилиб, Буюк Хитой девори барпо этилди. Бу девор ғарбдаги Хансудан шарқдаги Манжурияга қадар чўзилди, уни қуришда шу мақсад учун сафарбар этилган юз минглаб деҳқонлар қатнашди.

Кейинги Хань сулоласи ҳам (милоддан аввалги 206 йил — милодий 220 йиллар) кўчманчиларга қарши кураш билан банд

бўлди, зеро Буюк девор қурилганига қарамай, улар ҳамон ўқтин-ўқтин Хитойнинг чегара ҳудудларига ҳужум қилиб турардилар.

Хоқонотга қарам бўлган бу кўчманчи халқнинг кўпчилиги Мўғулистонда яшайдиган хунлар эди. Улар ўз чорва подалари билан шимолда Бойкўл (Байкал) кўли ва Энасой (Енисей) дарёсигача, жанубда эса Тибетга қадар кўчиб юришарди. Хун галалари «деярли отдан тушмасди. Уларнинг асоий емиши гўшт, ичиши қимиз ва асосий яшаш жойи отнинг сағриси бўлган. Бу кўчманчилар ўз уюр ва подаларини ҳайдаб, доим яхши яйлов излаган кўйи ёзда шимол, қишда эса жануб томон кўчиб юришган. Уларнинг одатий молу давлати йилкилар, қора мол ва сурув-сурув қўйлар бўлган, уларнинг яна туялари ва хачирлари ҳам бўлган. Хунлар шаҳарлар қуришмаган, гарчи улар деҳқончилик билан шуғулланмаган бўлсалар ҳам, қўналгаларда ҳар бир ўтов ёки ҳар қайси оиланинг ўзига тегишли «томорқа»си бўлган. Хунлар гўдаклик чоғларидан кўчқорларга миниб, чавандозликни ҳамда камондан ўқ отишни машқ қилишган. Сал улғайишганидан кейин ўз мерганлик маҳоратларини тулки ва қуёнлар овлаб оширишган. Каттаю кичик барча хунлар гўшт ва сут истеъмол қилишган, ўзлари отиб ўлдирган ҳайвонларнинг терисидан кийим, бошларига ҳайвонлар жунидан босилган намат қалпоқ кийиб юришган»¹⁰.

Кўчманчи чорвадорларнинг бу ҳаёт тарзи, чорвадан олинадиган маҳсулотлар ҳамда даррандаю парранда овлаш уларни емиш, кийим-бош ва бошпана билан бемалол таъминлаши мумкин эди. Ўзларининг серҳаракатлиги, қурол ишлатиш маҳоратига кўра, кўчманчилар босқинчилик юришларига доим тайёр эдилар. Улар қамиш ёки дарахт новдаси ҳамда мол шохидан бақувват камонлар ясашарди. Хунлар узангида тик туриб ҳам, отда елиб бораётганда ҳам, тўхтаб турганда ҳам истаган томонларига — ён томонга, ортга ёки олдинга қараб, нишонни аниқ мўлжалга олардилар.

Бироқ яйловларнинг имконияти чекланган эди. Бирон-бир қишки яйловда маълум миқдордагина подани боқиш мумкин бўларди. Қишлоқ хўжалиги эса борган сайин кўпроқ маҳсулот етиштирар ва йилдан-йилга кенгроқ майдонни эгаллаб олмоқда эди. Шу боис, кўчманчилар бир томондан иложи борича кўпроқ ва яхшироқ яйловларни эгаллашга, иккинчи томондан эса деҳқончилик маҳсулотларини қўлга киритишга уринардилар.

Шу йўсинда хунлар ўз музофотларини йилдан-йилга кенгайтириб бордилар; Боғдур ҳукмронлик қилган даврда (миллодан илгариги 209—173 йиллар) улар ўз кўшнилари — мўғулларни мағлубиятга учратдилар. Окибатла Хитой шимолидан

Бойкўлгача бўлган бутун қабилалар улар тасарруфига ўтди. Боғдурнинг ўғли Куюк отасининг истилочилик юришларини давом эттириб, мўғулларнинг Юй-Чи уруғига мансуб қабилаларни Лубнур ва Кўкнор қўллари орасидаги ерлардан қувиб чиқарди. «Туркийларнинг энг яхши анъаналари руҳида» Куюк мағлуб бўлган қиролнинг калла суягидан қадаҳ ясади. Юй-Чи уруғи Хонтангри (Тиёншон) тоғидан ошиб ўтиб, Орол денгизи томон юрди ва Грек-Бақтрия давлатининг шимолий вилоятларини забт этди. Бу ерда улар шу қадар мустаҳкам ўрнашиб олдики, оқибатда Хитой ҳоқонлари умумий душман — хунларга қарши курашда улар билан иттифоқ тузиш пайига тушиб қолдилар.

Шу муносабат билан Хань сулоласи хоқони Ву-Ти (миллоддан илгариги 140—87 йиллар) 138 йили Юй-Чи уруғини топиб, уларга иттифоқ тузишни таклиф қилиш учун махсус элчи жўнатди. Бу элчиларнинг олдига қўйилган вазифа кейинчалик «Кўхна Ипак йўли номи билан машҳур бўлган савдо алоқасини ўрнатиш» ишида катта аҳамиятга молик эди¹¹. Элчилар гуруҳига Чжан-Кян бошчилик қилганди. Йўлда Чжан-Кян хунлар қўлига тушиб, ўн йил умрини асирликда ўтказди, ниҳоят, асирликдан қочиб, ўз йўлида давом этди. Ўрта Осиёга бориб, Юй-Чи уруғи яшайдиган жойни топди. Бироқ мўғуллар унинг иттифоқ тузиш ҳақидаги таклифини рад этди. Ватанига қайтаётганида у яна хунлар қўлига тушди, лекин бу гал орадан икки йил ўтгач, асирликдан қочишга муваффақ бўлиб, омон қолган шерикларидан бири билан уйига етиб борди. Чжан-Кян хоқонга ўзининг Ўрта Осиёга қилган саёҳати ҳақида батафсил ахборот ёзиб берди. Ву-Ти интиқлик билан савдо йўлларини очишга ва шу йўсинда ушбу ҳудудга ўзининг сиёсий таъсирини ўтказишга уринарди. У Чжан-Кянни яна Ўрта Осиёга элчи қилиб жўнатди. Бу аснода савдо-сотиқ тараққий эта бошлади ва Ханнинг хоқонот саройи бир неча юз сарбозлар соқчилигида фарб томон ҳар йили камида беш маротаба карвон жўнатиб турди. Улар ўзлари билан ипак газлама ва фулуз* буюмлар олиб бориб, ушбу буюмларни Ўрта Осиё ҳамда Ўрта Ер денгизи мамлакатларида от, кош (яшм), маржон ва бошқа молларга алмаштиришарди. Бироқ бу карвонлар, эҳтимол, кўпроқ сиёсий мақсадларга хизмат қиларди: улар Хитой учун қўшни кўчманчи мухолифларга қарши иттифоқчилар топишни таъминлаши лозим бўлган. Савдо-сотиққа иқтисодий эҳтиёж эса, авваламбор, Фарбда пайдо бўлди, зеро Хитой ипак газламаси у томонларда катта зийнат ҳисобланар, мазкур матонинг бозори чаққон эди.

* фулуз — металл.

Хитойларнинг тинимсиз ҳамласи, қурғоқчилик ва чигирткаларнинг ёпирилиши туфайли ҳолдан тойган хунлар Хитой хоқонига тобе бўлиб қолдилар: уларнинг лашкарлари ҳар томон қочиб кета бошлади. Энди хитойлар учун Ўрта Осиё томон йўл очилган эди. Элчилар Ўрта Осиё, айниқса, ажойиб Фарғона тулпорларини оғиз кўпиртиб мақташарди. Чжан-Кян бу саман отларни «афсонавий дулдул наслидан» дея тавсифлади¹². Бундай тулпорларни қўлга киритиш мақсадида Фарғонага юз минг лашкарли карвон жўнатилди. Аммо сафарга пухта тайёрланмаган бу лакшарларнинг деярли ярми тоғу тошлар, чўлу биёбонлардан ўтувчи тўрт минг миля масофали машаққатли сафар чоғида очлик ва ташналикдан қирилиб нобуд бўлди. Лекин бари бир Фарғона забт этилди, у ҳар йили Хитойга тўлайдиган бож ҳисобидан маълум миқдорда айғирлар бериб турадиган бўлди. Милодий 102 йилдаги бу мағлубиятдан сўнг Ўрта Осиё бир неча аср давомида Хитой тасарруфидан бўлди. Фарғона аҳли хитойликлардан олтин ва кумуш кўзалар, темир қуроллар ясашни ўрганди. Хитойликлар ўзлари билан қудуқ қазийдиган пармалар олиб келишганди. Мовароуннаҳр воҳаларида деҳқончилик яхши ривожланган эди. Хитойликлар ерли аҳолидан токзорларни парвариш қилиш ва беда ўстириш сирларини ўрганди.

Хитойда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг тарқалиши фақат Ўрта Осиё билан чегараланмасдан, камёб ипак газламага бўлган талаб Эрон ҳамда унинг ғарб томонида жойлашган мамлакатларда ҳам кучли эди. Хитойдан йўлга чиққан карвонлар Шенси ва Хуанхэнинг юқори оқими — Кансу томон йўл оларди. Сўнгра йўл шимолий Хонтангри тоғларидан ошиб, Мовароуннаҳрни кесиб ўтадиган бошқа йўлларга қўшилиб кетарди; баски уларнинг сафар йўли шимолдаги Тяньшань тоғлари ва жанубдаги Кунь-Лун оралиғига жойлашган минг миллияли сахро (Торим ҳавзаси) орқали ўтаркан, албатта, ҳавзанинг ё шимолий, ё жанубий йўналишини танлар эдилар, зеро бу йўналишлардаги маржонсимон тузилган воҳалар ўз дарёларининг суви билан карвонларни таъминлаб турар эди. Хань сулоласининг дастлабки йилларида Торим ҳавзаси орқали ўтган карвон йўли энг гавжум йўллардан бўлган. Истеҳкомлар ва қўрхоналар, мустаҳкам деворлар ва кузатув миноралари билан жиҳозланган. Хитой лашкаргоҳлари карвонларни ҳавзанинг энг шарқий ҳудудларигача кўчманчи йўлтўсарлар ҳужумидан муҳофаза қилиб турар эди¹³. Мовароуннаҳрдан катта йўл Хуросон орқали ўтиб, Месопотамия ва Ўрта Ер денгизи соҳилига чиқарди. Хитойдаги Шенсидан охириги манзил Тирга қадар йўлнинг бошдан-оёқ узунлиги олти минг милядан мўлроқ эди. Ипак Йўли дея ана шу йўлни аташарди.

Бу йўл очилганидан сўнг ипак газламага бўлган эҳтиёж ошиб кетди, ипаклик кўйлақлар, айниқса, Румо аёлларига ёқиб қолди. Овруполиклар ипак дарахтда ўсади ва уни ўстириш сирини фақат хитойликлар биледи, дея ҳисоблашарди. Октавиан Август ҳукмронлик қилган йиллари Рим Хитой ипак газламаси учун жун матоси, доривор, шиша буюмлар ва тарошланган дуру гавҳар билан ҳақ тўлашарди. Савдогарларнинг биронтаси ҳам бутун Ипак йўлини бошдан-охиригача босиб ўтмаганди. Мол қўлдан-қўлга ўтиб, маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар савдонинг талайгина қисмини ташкил этарди. Шу боис, Хоразм, Сўғдиёна (Зарафшон водийси) ва Фарғона гуркираган савдо марказига айланди. Ипак йўли ўтганлиги туфайли Ўрта Осиёда отлар ва ем-хашак бозори чаққон бўлиб қолди. Ўзининг мева-чеваси, айниқса, узум ва пахтаси билан машҳур бўлган Фарғона водийсида суғориш тармоқлари кенгайтирилди. Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг янгича турларига иштиёқманд ҳунармандлар пайдо бўлди. Ўртаосиёликлар Шарқ мамлакатларидан фулуз буюмлар, Ғарб мамлакатларидан эса шиша маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўрганиб олгандилар.

Айни шу пайтда хунлар томонидан Мўғулистон тупроғидан ғарбий ҳудудларга қувиб юборилган Ючжи қабиласи ўзларининг кўчманчилик одатларини тарқ этиб, ўтроқ ҳолда яшай бошлайди.

Милоднинг I асрига келиб, Ҳиндикушда жуда катта майдонни ўз ичига олган ва Кушон салтанати деб ном чиқарган Ҳинд-Ўрта Осиё давлати юзага келди. Бу салтанат Юқори Осиёдаги энг йирик давлатга айланди, Хитой ҳамда римликлар билан элчилик алоқаларини ўрнатди. Масалан, Марк Антоний у ерга ўз элчиларини юборди. Кушонлар эса бунга жавобан Август саройига ўз элчиларини жўнатди¹⁴. Шимолий Ҳиндистоннинг каттагина қисми Буюк Кушонлар таркибида Ўрта Осиё билан бирлашди. Милоднинг I асри охирларида бу салтанатга Хоразм ҳам қўшилди. Ҳиндистон билан Ўрта Осиё ўртасида кенг маданий алоқалар йўлга қўйилганди. Хоразмдаги ўлик шаҳар — Тупроқ-қалъада қазилма ишлари чоғида бир сарой топилди. Ундаги толор (зал)лардан бири «Қора танли соқчилар толори» деб аталади. Деворий суратлардаги кишиларнинг шакл-шамойили ўзларининг жисмоний турига кўра жанубий Ҳиндистоннинг дравидларини* эслатарди. Тупроқ-қалъадаги бошқа толорлар «Подшолар толори», «Ғалабалар

---

* *Дравидлар* — асосан, жанубий Ҳиндистонда яшайдиган телугу, тамил, малаяли, каннара, ораонлар, гондлардан иборат халқлар. Улар дравид тили гуруҳида гаплашишади.

толори», «Кийик толори» номлари остида маълумдир. Сарой милоннинг III асрида қурилган. Бу даврга келиб, Хоразм давлати Кушонлардан ажралиб чиқиб, мустақил тарзда фаолият кўрсатаётган эди¹⁵.

Маданият ва савдо-сотиқ қарвонлари Буюк ипак йўли орқали ўтарди; бу йўл Ҳиндистонга ва Осиёнинг турли марказларига элтувчи тармоқ йўлларга бўлиниб кетарди. Ҳиндистондан Ҳиндикуш тоғлари орқали кириб келган будда дини Ўрта Осиёда зардуштийлик билан бирга илдиз отди. Милоннинг I асрида буддизм Хитойга Ўрта Осиё орқали кириб келганди. Ҳиндистон билан Хитой ўртасидаги саёҳатлар ҳам қуруқлик, ҳам океан сув йўли орқали амалга ошириларди. Будда роҳиб Фа-шиан ва унинг баъзи бир издош-шоғирдлари милоннинг 399 йилида Гоби саҳросидан ўтиб, Ҳиндикуш орқали Ҳиндистонга етиб келгандилар; орадан ўн йил ўтгач, улар денгиз орқали Хитойга қайтишда ўзлари тўплаган Будданинг панд-насиҳатларини олиб келгандилар¹⁶. Бошқа бир буддаци сайёҳ-роҳиб Сунь-цянь саёҳат қилиш учун Хитой хоқонидан рад жавоби олгач, саҳро орқали ёлғиз ўзи жўнаб кетар экан, нобуд бўлган туяларнинг суяк-салоқларига қараб йўлни топган эди (милодий 629 йил). У қарвон йўли бўйлаб Шошга (Тошкент) ва кейин Самарқандга етиб борганди. Роҳиб Ҳиндистонда ўн йиллик умрини Будда таълимотининг мумтоз асарларини ўрганиш билан ўтказиб, қўлёмаларга лиқ тўла жомадон-бовулларини ортмоқлаганича, Хитойга етиб келди. Бу ерда у зўр тантана билан кутиб олинди¹⁷.

Ҳар икки роҳиб ҳам ўз саёҳатлари қайдларини ёзиб қолдирганлар. «Бу саҳрода жин-ажиналар бижиб ётипти, шунингдек, бу ерда қайноқ шамол (гармсел) бор. Булар билан учрашув инсон ҳаёти учун хавфлидир», — деб ёзганди Фа-шиан. Сунь-цин ҳам Хонтангри (Тиёншон) йўллари аждаҳоларга тўлиқ эканлигини таъкидлаганди. «Ҳадеганда қутуриб кетган аждаҳолар йўлни тўсади, ўзларининг ҳамлалари билан сайёҳнинг жонига тегади. Мазкур йўл бўйлаб саёҳатга чиққан киши қизил либос ва гарчиллама ковуш киймаслиги керак. Бу қоидаларга озгина бўлса-да, риоя қилмаслик натижасида аждаҳо довул ва учар қумларни ҳаракатга келтирадики, оқибатда булар сайёҳнинг терисини шилиб олади, буткул тинкасини қуритади¹⁸.

Агар Марко Поло замонида бу ўлканинг тинчи «жин-ажиналар» ёки «аждаҳолар» билан бузилиб турган бўлса, қадим-қадим замонда бу ерларда динозаврларга ўхшаш аждаҳолар яшаганлигини қайд қилмаслик мумкин эмас. Гоби саҳросидан жануброқда, қизил қумлардан иборат Немерету дараларида динозаврларнинг қолдиқлари топилмоқда. Динозаврлар-

нинг жуда кўп суяк-салоқлари орасида фанга маълум бўлган ана шу даррандалар ичида «терэстриалкарнивор» деб аталувчи энг йиригининг қолдиқлари ҳам бор. Махлуқнинг орқа оёқларидаги тирноқлари жуда кучли бўлган, бир метр келадиган жағлари ана шу эртаксимон «аждаҳолар»ни эслатади¹⁹.

Кушон салтанатининг беш юз йиллик ҳукмронлигидан сўнг Ўрта Осиёга эфталитлар ёки оқ танли хунлар бостириб кирди. Мазкур қабилаларнинг келиб чиқиши ҳанузгача номаълум. Орадан бир асрдан хиёл кўпроқ давр ўтгач, бу қабилалар Мўғулистондан чиққан туркийлар томонидан қувғин қилинди. Ўша туркийлар келиб чиқишига кўра хунлардан бўлиб, улар милоннинг I асрида хитойлар томонидан сиқиб чиқарилган эди.

Туркий қабилалар ҳамон уруғчилик қоидаларига риоя қилишарди-ю, бироқ ижтимоий ҳаётда табақаланиш кўзга ташлана бошлаганди. Зодагонлар қуроли кучларга қўмондонлик қилиб, чекланмаган ҳарбий ҳокимиятга эга бўлиб олишганди. Олимларнинг айтишича, VI асрнинг иккинчи ярмига келиб, уларнинг ҳарбий қисмларида доимо ҳамлага шай турган тўрт юз минг қамончи бўлган экан. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа қутбида эса қулдорлик тузуми тараққий топмоқда эди. Туркий қабилалар кўчманчилар ва ўтроқ ҳаёт кечирадиган барча қўшнилари ни ўзларига бўйсундириб, шу пайтга қадар кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир кенгликда ўз ҳукмронлигини ўрнатдиларки, бу салтанатга Хитой чегарасидан Эрон ва Византияга қадар барча ҳукмдорлар тобе бўлиб қолди. Туркийлар ўз ҳарбий ноиблари ёки тобе бўлган маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб турган бу салтанатнинг вужудга келиши бутун қитъада савдо-сотиқнинг тараққий топишига сабаб бўлди.

Хитой билан Ўрта Осиё орасида савдо қарвонлари тинимсиз қатнай бошлади. От, гилам, кош эвазига хитойликлар нафис ипак газлама, биринж кўзгулар ва чинни идишлар етказиб беришарди. Ўрта Осиё тужжорлари ипак газлама савдосини бутунлай ўз қўлларига олдилар ва асосий Ипак йўлининг уч йўналишида — Тяньшаннинг шимолий қаноти бўйлаб, Торим ҳавзасининг шимолий сарҳади ёқалаб ва Тяньшаннинг жанубий қирғоғидан юриб, то Хитойгача бўлган худудларни истило қилиб олган эдилар. Иссиққўлдан шимолроқдаги турколий хонининг қасри жойлашган Суябга дунёдаги барча таниқли мамлакатлардан — Византия ва Хитойдан қарвон-қарвон совға-саломлар билан элчилар келишарди. Суғдийлар (Суғд, яъни Зарафшон дарёси бўйида яшовчи халқ) Ўрта Осиёда энг тадбиркор савдогарлар бўлган эдилар; улар Чу ва Талас водийларида гавжум шаҳарлар қурдилар, суғориш тар-

моқларини йўлга қўйиб, шоли, узум ва ўрик етиштира бошладилар. Ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг рақс ва мусиқаси Хитойга қадар кенг тарқалди. Самарқанднинг шарқий дарвозаси «Хитой дарвоза» дея атала бошланди.

Милоддан олдинги иккинчи асрдан то милодий саккизинчи асргача — ўн аср давомида Ўрта Осиё Шарқ билан олиб борилаётган савдо-сотик ишларини батамом ўз қўлига қаратиб олган эди. Ипак йўлида бўлаётган савдо-сотикнинг фаолияти хоқонот ва салтанатлардаги иқтисодий ва сиёсий вазиятларга қараб ўзгариб турарди. Лекин шунга қарамай, маҳаллий ва махсус молларни ортган карвонлар Ипак йўлининг турли сўқмоқлари ва тармоқлари бўйлаб қатнашда давом этаверардилар. Рим империясининг инқирозга юз тутиши билан у ерда шойи матога бўлган эҳтиёж ҳам камайди. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, шойи ишлаб чиқариш Хитойнинг топономияси бўлишдан чиқиб, милодий биринчи аср давомида Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва жануби-шарқий Оврупо мамлакатларида тайёрлана бошлагандан кейин ҳам дунёда Хитой шойисига бўлган талаб сақланиб қолди. Бу ҳолни биз, айниқса, Хитой шойисини дунёда энг аъло мато, деб эътироф этган Эронда кўрамиз. Ҳиндистон орқали, яъни қитъалараро ўтадиган (трансконтиненталь) денгиз йўли ўзининг иккинчи йўл олдида афзаллигини таъминлай олмасди, у ҳам хатарли йўл эди ва кўпинча, қитъа ичидаги (континенталь) йўлдан икки ҳисса узоқроқ бўлиб чиқарди, қолаверса, бу денгиз йўлида саёҳатчилар бошқа хавф-хатарлардан ташқари, яна мавсумий мудҳиш шамолларга ҳам дуч келиши мумкин эди. Шу боис, энг сифатли моллар, одатда, бутун Осиё бўйлаб Ипак йўлидан олиб ўтиларди.

Милодий VI асрнинг охирларига келиб, туркийлар ҳукмонлиги ички зиддиятлар туфайли шарқий ва ғарбий салтанатларга ажралди. Ўрхун дарёсидан ғарброқда топилган иккита харсанг тошга ўйиб ёзилган ва саккизинчи асрнинг биринчи ярми санаси қайд этилган ёзувлар бундан олдинги асрда туркларнинг мағрибдан — Суғдиёнадан келган ғанимлар билан ҳамда хитойлар билан ҳам жанг қилганликларидан далолат беради²⁰. Таркибига Ўрта Осиё ҳам кирган Ғарбий салтанат турк хонларига номигагина итоат этувчи кўғирчоқ ҳокимлар қўл остидаги беҳисоб ярим мустақил феодал давлатларга бўлиниб кетди. Бу майда давлатлар орасида энг қудратлиси Самарқанд ҳокимлиги эди. Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ҳудуд бир-бири билан кўп йиллар давомида ғанимлик қилиб яшаётган феодал қалъаларига айланганди. Бир неча бор Хитой хоқонларидан Тань сулоласининг ҳамласига учраган туркийларнинг ғарбий салтанати энди Ўрта Осиё устига

бостириб келаётган янги истилочилар ҳужумини қайтаришга ожизлик қилиб қолганди. Бироқ бу гал Искандар Мақдуний давридан буён орадан минг йил вақт ўтгач, истилочилар шарқдан эмас, ғарб томондан келишди.

3

ИСЛОМ

VII асрнинг биринчи ярмида Арабистонда жанговар дини исломнинг тараққий топиши кўчманчи бадавий қабилаларга Сурия ва Ироқдаги серҳосил ерларда талончилик қилиш эвазига катта ўлжалар келтирди. Бу биринчи муваффақиятдан, шунингдек, қўшни давлатларнинг ҳарбий жиҳатдан заифлиги ва дини исломнинг жанговар шиорларидан руҳланган бадавийлар Эронга бостириб кирдилар. Аср ўртасига келиб, араб сарбозлари Хуросоннинг, Эроннинг шарқий вилоятларини, Ҳиндикуш ён бағридаги Кобулни забт этдилар. «Халифа Усмон, кўҳна бақтрийлар салтанати бўлмиш бу катта ва обод мамлакатга қайси лашкарбоши биринчи бўлиб бостириб кирса, Хуросонга ўшани ҳукмдор этиб тайинлайман, деди. Шарт қабул қилиниб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг туғи Ҳирот, Балх ва Марв қалъарига ўрнатилди. Омад кулиб боққан саркарда қўшинларининг кўпик босган арғумоқлари Сирдарё сувларини ичгунга қадар на дам олди, на бирон-бир манзилда тўхтади»²¹.

Хуросонда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Марвни пойтахт қилган араблар VIII аср бошларида Амударёнинг шарқий соҳили — Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу ерда улар қаттиқ қаршиликка учрадилар. Мовароуннаҳрдаги водий ва воҳаларнинг деҳқонлари арабларга қарши курашда туркий кўчманчиларни ўзларига иттифоқ қилиб олдилар. Маҳаллий бекарлар мадад сўраб, туркий хонлар ва Хитой хоқонига мурожаат қилдилар. Бироқ 712 йили араблар, бари бир, Самарқандни забт этдилар. Ўттизинчи йилларнинг охирига бориб, туркийлар Сирдарё соҳилида тор-мор этилдилар. 751 йили эса Талас дарёси ёнида араблар туркийлар билан хитойлар устидан узилкесил галаба қозондилар. Мовароуннаҳрнинг шарқ томонида жойлашган Етгисув ўлкаси — Баласоғун туркийлар салтанатининг емирилишига қарамасдан, туркий халқ ихтиёрида қолдирилди. Мовароуннаҳр, гарчи босиб олинган бўлса-да, бари бир қаршилик кўрсатишни давом эттираверади. Етмишинчи йиллари Муқанна раҳбарлигида қўзғолон кўтарилди. Араблар бу қўзғолонни фақат етти йилдан кейингина бостиришга муваффақ бўлдилар. Орадан кўп ўтмай, Самарқандда

яна кўзғолон кўтарилганида, Бағдодда Ҳорун ар-Рашид (786—809 йиллар) халифалик қилаётганди. Кўзғолонни бостириш учун халифанинг ўзи Самарқанд томон лашкар тортди. Бироқ у ўз мақсадига эриша олмади. Замондошларининг айтишича, муттасил майхўрлик оқибатида оғир дардга чалинган халифа йўлда қазо қилади ва Хуросондаги Турса шаҳри ёнида дафн этилади. Мовароуннаҳрни бутунлай забт этмоқ учун арабларга чорак кам бир аср вақт керак бўлди.

Истилолар оқибатида араб давлатининг сарҳадлари Атлантика океанидан Ўрта Осиёга қадар чўзилди. Кўп жойларда араб халифалари маҳаллий хон ва бекларни ўз тобеинлари (вассаллари) сифатида сақлаб қолдилар, бироқ катта шаҳарга ўзларининг ҳокимларини тайинлашар, у ерларда каттагина кўшин сақлашарди. Илгари ўзларининг бек ва хонларига солиқ тўлайдиган деҳқонлар энди ер ва сув учун арабларга ҳам каттагина ўлпон тўлашга мажбур бўлиб қолдилар.

Ўрта Осиёдаги будда ибодотхоналари масжидларга айлан-тирилди. Мусулмон дини, гарчи қаршиликка учраб бўлса-да, кенг тарқала бошлади. Араб тили давлат ва адабий тил бўлиб қолди. Ҳар бир мўмин банданинг ўз ҳаётида Маккаи мукаррамага ҳаж қилиш мажбурияти бутун Ислом дунёси бўйлаб савдо йўлларининг тараққий топишига, жуғрофий билимларнинг кенг тарқалишига сабаб бўлди. Араб салтанати карвон йўлларининг кўчманчи талончилар ҳужумидан муҳофаза қилишда ҳамда шаҳар ҳаётини йўлга қўйишда ёрдам берди. Пойтахт сифатида аввалига Дамашқда, кейинроқ эса Бағдодда манзил қурган салтанат бир томондан Ҳиндистон ва Хитой билан, иккинчи томондан эса славян мамлакатлари, Византия ва Оврупо билан кенг савдо-сотик алоқалари ўрнатди. Қуруқликда ҳам, денгизда ҳам муҳим савдо йўллари мусулмон мамлакатлари тасарруфида эди. Оврупо билан Ўрта ва Олис Осиё ўртасидаги муносабатлар беш йилгача ислом салтанатининг воситачилиги билан амалга оширилиб турди ва бу салтанат шарқдан бораётган моллардан бож олиб турди. Лекин ҳар ер-ҳар ерда юз бераётган сиёсий алғов-далғовлар мусулмон олами ҳудудида олиб борилаётган савдо-сотик ишларига ёки маданий алоқаларга асло ҳалал бермади. Мусулмон тужжорлари барча карвон йўлларида ҳаракат қилишарди. Улар салтанатларидан анча йироқдаги савдо марказларига ҳам ўрнашиб олишганди: Мусулмон тужжорлар жамоасини Испаниядан тортиб Хитойга қадар ҳудудларда учратиш мумкин эди. Хитой билан Мўғулистон ўртасидаги савдо-сотик ҳам бутунлай улар қўлига ўтганди. Бутун Осиё китъасидаги ҳукмдорлар саройларида савдо-сотикнинг барча турлари, илм-фан ва ёзув-чизув ишларида мусулмон мутахассисларига талаб катта эди. Улар ко-

фирлар мамлакатларида ҳам ҳарбий маслаҳатчи, савдо гумаштаси ва суғориш тармоқлари бўйича муҳандис бўлиб хизмат қилишар эдики, бу иш ўзлари учун ҳам, ҳукмдорлари учун ҳам катта фойда келтирарди.

Араб халифаларининг Ўрта Осиёдаги ҳокимияти Х аср бошларига келиб қулади. Бағдод халифасига номигагина қарам бўлиб турган Сомонийлар (улар Амударё жанубида жойлашган Балх вилоятидаги Сомон ўлкаси ҳокимлари эди) Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз салтанатини тикладилар. Улар барча майда ҳукмдорларни ўзларига тобе айлаб, Каспий денгизидан Ҳиндикушга қадар кўчманчилар ҳужумига дош бера оладиган марказлашган давлат туздилар. Шу йўсинда қўлга киритилган тинчлик мамлакатнинг иқтисодий ва маданий тараққиёти учун қулай шарт-шароит яратди, Мовароуннаҳр ўз нуфузи жиҳатидан баъзи жабҳаларда Бағдодни ҳам ортда қолдира бошлади. Ўрта Осиё халқлари дини ислом ишларида олдинги сафга ўтиб олдилар²².

Буюк Ипак йўли орқали амалга ошириладиган Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдога энди Хоразм воситачилигида Волга бўйи ҳудудлари билан савдо-сотиқ алоқалари ҳам кўшилди. X ва XI асрлардаги Мовароуннаҳр ҳаёти ҳақида араб сайёҳларининг ва жуғрофия олимларининг батафсил қайдномалари сақланиб қолган. Уларнинг тасвир қилишларича, чор атрофи беҳисоб ариқлардан сув ичадиган ажойиб узумзорлар, боғ-роғлар ва саройлар билан ўралган Самарқанд Ўрта Осиёнинг энг кўркем шаҳри бўлиб қолган эди. У ерда ҳар қадамда сарв дарахтлари яшнаб турарди. Шаҳар қасабаларидаги бозорлар қитъанинг турли томонидан келган тужжорларга тўлиб-тошарди: бу ерда Эрон, Ҳиндистон ва Хитойдан келтирилган маҳсулотлар, Волга бўйидан олиб келинган мўйналар ва қўллар билан савдо қилишарди. Бошларига қорақўл телпак — чўғирма, эгниларига йўл-йўл банорас чопон кийган хоразмликлар эса бодом қўшиб пиширилган ҳолвалар ва ширин-шакар қовунлар билан савдо қилишарди. Бу қовунларни кўрғошин кўвачалардаги қор ичига солиб, халифалар саройига қадар етказиб боришарди. Синь сулоласи пайтидаги ажойиб Чин усталари ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг Ўрта Осиёда бозори чаққон эди. Ипак газлама билан бир қаторда, у ердан бутун дунёга довруғи кетган сопол ва чинни идишлар ҳам келтириларди.

Мовароуннаҳрдаги маҳаллий усталар ишлаб чиқарган ашёлар ҳам бутун қитъада машҳур бўлиб кетганди. Зарафшон водийсида тўқиладиган ипак ва ип газламани барча бозорларда жон-жон деб харид қилишарди. Самарқанднинг зарбоф, банорас ва адрес кийимликлари жуда машҳур бўлиб кетганди. У ер-

нинг мискарлари тайёрлаган чироқ ва дошқозонларнинг довуғи кенг тарқалганди. Бошқа моллар орасида кигиз ёпинчиқлар, чодирлар, гилам, совун ва турли-туман кўзаларни алоҳида таъкидлаш керак бўлади²³. Айниқса, қоғоз ишлаб чиқариш катта аҳамиятга молик эди. 751 йили Талас ёнидаги жангда асир олинган хитойлик ҳунармандлар Самарқандга ўз қоғоз ишлаб чиқариш санъатларини олиб келишганди. X аср охирига бориб, Самарқанд қоғози мусулмон мамлакатларида папирус* ва пергамент** ўрнини эгаллади. Ҳатто кейинчалик қоғоз ишлаб чиқариш Фарб мамлакатларида тарқалганидан кейин ҳам Самарқанд қоғози беқиёс бўлиб қолаверди.

Сомонийлар пойтахти бўлмиш Бухоро Самарқанддан Буюк ипак йўли бўйлаб фарбга томон икки юз эллик чақирим нарида жойлашган эди. X асрда шаҳар девор билан ўралган бўлиб, бу деворнинг айланаси, бир араб адибининг таърифлашича²⁴, юз миля узунликда бўлган. Бу ерда расталар, ҳаммомлар ва беҳисоб очиқ майдонлар бўлган экан. Адибнинг ёзишича, Зарафшон дарёсидан сунъий анҳорлар орқали оқиб кирган сув шаҳар ва унинг атрофидаги водийларни суғорган, сўнг қумликларга сингиб кетган. Шунингдек, Бухорода машҳур тарвузлар етиштирилган. У ерда тайёрланадиган дуолар китоби, заргарлик буюмларининг ҳам донғи оламга танилганди. Бухоро гиламлари, кийимлик матолари, ошланган чарми, турли мойлари, наشا ўсимлиги, арқон, олтингугурт, ёнғоқ ва мисдан ясалган буюмлари экспортда муносиб ўрин эгалларди. Ўрта асрлар араб сайёҳи Мақдисийнинг ёзишича, Бухоронинг гўштию, аш-шак навли тарвузига, Хоразмнинг пиёзига, Шош (Тошкент)нинг чиннисига ва Самарқанднинг қоғозига тенг келадигани йўқ эди²⁵. У яна Фарғонанинг пўлат буюмлари ва айниқса, қурол-яроғларининг ҳатто Боғдодда ҳам бозори чаққон эканлигини қўшимча қилса янглишмасди.

Шунингдек, Бухоро диний шаҳар-давлатга айланганди. IX асрга келиб, Мовароуннаҳр ислом динини қабул қилади ва Бухоро мусулмончиликнинг таянч руқунларидан бири сифатида тан олинади. Диний мактаблар тармоғи ривожланади, олий диний ўқув юрти — мадраса илк бор Мовароуннаҳрда барпо этилади, исломнинг ғарбий музофотларида эса мадрасалар кейинроқ вужудга келганди. Амударё соҳилидаги Термиз шаҳри XV асрга қадар, Бухоро эса XIX асргача — диний марказ бўлиб, сўнг хурофот ва мутаассибликнинг таянчига айланди. Мовароуннаҳр аҳолиси ўз ичидан кўнгилли ғозийлар — «дин учун ғазот жангига кирувчилар» қуронларини ет-

* *Папирус* — қоғоз ўрнида ишлатиладиган дарахт пўстлоғи.

** *Пергамент* — қоғоз ўрнида ишлатиладиган тери.

казиб бериб турарди. Бундай куронлар (отрядлар) кофирларга қарши «муқаддас уруш (жиход)га ва ўлжалар сероб жойларга» юбориларди²⁶.

Араб уйғониш даврида Ислом дунёсининг маданий ҳаёти, асосан, Хуросон ва Мовароуннаҳр худудларида тараққий топди. Олиму фозилларнинг «шайхи ва маликул алломаси» Абу Али ибн Сино фаолияти Бухорода кечди. Табиб, файласуф, табиатшунос ва шоир бўлмиш бу бобаракот зотнинг ёшлигидаёқ омади чопганди: Бухорода султон Сомонийни даволаганди, шу боис, машхур султон кутубхонасидан фойдаланиш имтиёзига эга бўлганди.

Ибн Синонинг рисоалари лотин тилига таржима қилинган бўлиб, нақ XVII асрга қадар Оврупода тиббиёт дарслиги хизматини ўтаб келди. Унинг ғазналик замондоши Абу Райҳон Беруний эса мусулмон дунёсида донғи кетган муҳандис, ер илмининг билимдони, мунажжим, риёзиётчи, табиатшунос ва муаррих эди. Мовароуннаҳрда туғилган машхур файласуф, мусиқашунос ва риёзиётчи Абу Али Ибн Форобийнинг илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси ниҳоятда катта бўлган. Абу Али ибн Хоразмий дунёда биринчилар қаторида юлдузлар жадвалини тузиб чиққандики, унинг бу иши Оврупода мунажжимлик илмига асос солди. Марвда сабоқ олиб, кейинчалик ўзи ҳам мударрислик қилган Умар Али Ибн Хайём алжабр илми тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Лекин Фитцжеральд унинг рубоийларини таржима қилганидан кейин Умар Хайём инглиз китобхонлари орасида май ва муҳаббатни тараннум этувчи ҳурфиқр шоир сифатида янада машхурроқ бўлиб кетди. Ҳолбуки, унинг илмий ишлари шеърлятига нисбат қилинганда анча салмоқлироқдир. Хуллас, илм-фан ва адабиёт ҳам форс тилида, ҳам араб тилида беқиёс юксакликка кўтарилди. Фирдавсийнинг эпик достони «Шоҳнома» ҳам шу худудда, шу пайтларда ижод қилинганди²⁷.

Мовароуннаҳр сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий топган ислом давлатига айланди. Сомонийларнинг «маърифатли ҳокими мутлақ»лиги маълум давргача маҳаллий хон ва бекларни жиловлаб, кўчманчиларни мамлакат сарҳадларида тинч юришга мажбур қилди.

Бироқ Мовароуннаҳрнинг бундай гуркираб яшнаши бари бир X асрга бориб жангари кўчманчи қабилалар диққатини ўзига жалб этмай қолмади. Аслида бу кўчманчилар билан ҳам кенг савдо алоқалари ўрнатилган эди-ю, аммо шунга қарамай, улар қулай фурсат келганида иқтидорсиз савдо карвонларини ҳамда мудрофааси заифроқ шаҳарларни талашдан ўзларини тийиб тура олмасдилар. Урта Осиёдаги шаҳар ва қасабаларнинг қалъа деворлари одатда, ҳом гиштдан ё пахса қилиб

кўтарилган бўларди, лекин бу шунчалик омонат мудофаа эди. X асрга келиб, Сомонийлар давлати қўшни туркий қабила-лар билан бир қаторда, ўз қўл остларидаги туркий сарбозлар ҳамласига учради.

Ислом қулчилик жамияти эди. Лекин бу жамиятда қуллар ишлаб чиқаришнинг асосий рукуни ҳисобланмай, улардан, асосан, уй-рўзғор ишларида ва ҳарбий эҳтиёжларда фойдаланардилар²⁸. Турк қавмидан бўлган қуллар ҳамда Ўрта Осиёда ёхуд Мовароуннаҳрдан шимолроқдаги чўлларда асирга олинган сахройи кўчманчилар ўзларининг жанговарлик хислатлари, болалик чоғидан машқ қилиб ўрганган чавандозлик маҳорати, айёрлик ва жасурлик жиҳатлари билан кўпроқ қадрланардилар. Сомонийлар ана шу туркий қуллардан жангари кўшинлар тузган эдилар; бу ҳарбийлардан, бора-бора, машхур саркардалар етишиб чиққан ва улар давлат арбоблари олдида катта имтиёзларга эга бўлганлар.

Еттисувлик туркийлар шарқ томондан сомонийлар устига бостириб келишганида, сомонийлар уларнинг ҳужумини даф қила олмай, мағлуб бўлдилар; натижада, 999 йилда Самарқанд ҳам, Бухоро ҳам таслим бўлди. Қорахонийлар номи билан тарихга кириб келган бу туркийлар «эгнилариға қора кийиб, темир шамширлар таққан ялпоқ юз, бит кўз, пучуқ бурун ва сийрак соч»²⁹ одамлар эди. Улар бундан сал олдинроқ ўз хожалари — хонлар ҳузурида ислом динини қабул қилган эдилар. Қорахонийлар ҳам пойтахт этиб Самарқандни танладилар-у, аммо мамлакатни бошқаришда маҳаллий заминдорларга эрк бериб қўйдилар. Туркийлар истилоси маданий ва иқтисодий ҳаётдаги фаолликка путур етказмади. Бозорлар ҳамон шаҳарларнинг гавжум марказлари бўлиб қолаверди, шаҳарлар янада кенгайди, баъзи хонлар улуғвор иншоотлар қурдиришди. Ўша кезлари (1127 йил) бунёд этилган Минораи Калоннинг баландлиги 100 газга яқин эди. Бу минора ва унинг атрофидаги бинолар ҳозирги кунга қадар сақланган. Қаттиқ шамол туриб, кум кўчган пайтларда миноранинг тепасида ёқилган олов карвонлар учун маёқ хизматини ўтарди. XVIII ва XIX асрларда минорадан жиноятчиларни қатл этадиган жой сифатида ҳам фойдаланишган. Уларни минора тепасига олиб чиқишарди-да, пастга улоқтиришарди.

Сомонийлар шарқ томондан Қорахонийлар ҳужумига учрагач, мамлакатнинг жанубий сарҳадлари парчалана бошлади. Ҳиндикушда Сомонийларнинг туркий сулоласидан чиққан уруғ раҳбарлигида мустақил салтанат пайдо бўлди. Бу давлат Фазнадан (Кобулнинг жануби-ғарб томони) туриб бошқариларди. Бу сулоланинг энг қудратли ҳукмдори султон Маҳмуд Фазнавий (998—1030 йиллар) бўлган.

Султон Маҳмуд ниҳоятда художўй одам бўлган. Ҳар қалай у гайридинларга қарши бир қанча ғазавот юришлари қилган ва мамлакат ичкарисиди сон-саноксиз одамларни қатл этган³⁰. Ҳукмдорлигининг сўнги йилларида султон Маҳмуд фақат афгон туманларинигина эмас, балки Хуросон ва Ироқни ҳам ўз таъсир доирасига олган эди. Шимолда салтанат сарҳадлари Мовароуннаҳр ва Хоразмга бориб тақалар, мазкур давлат жанубда эса Панжоб, Мўлтон ва Синдда ҳам ўз ҳукмини ўтказарди. У буюк шоир Фирдавсийга ҳомийлик қилган. Аллома Беруний эса Хоразмда қўлга олиниб, унинг саройида асир сифатида яшаган.

Қорахонийлар ва Ғазнавийларнинг ғазавотларидан кейин кўчманчи туркийлар истилоси бошланди. Уларнинг лашкарлари X асрда Мовароуннаҳрда бостириб кириб, Сирдарёнинг қуйи оқимиғача етиб келди. Кейинги асрда эса улар Эрон томон юриш қилиб, лашкарбошиларидан бири бўлмиш Салжуқ раҳнамолигида ўз давлатларини бирлаштирдилар. Салжуқийлар Қорахонийларга қараганда маданий жиҳатдан анча пастроқ савияда эдилар, бироқ уларнинг дини исломга эътиқоди ниҳоятда кучли бўлиб, мусулмончилик учун жонларини жабборга беришга тайёр эдилар. Улар Эрон ва Сурияда ўз ҳукмларини ўрнатиб, усмонли турклар ҳудудининг каттагина қисмини ва юнон-насоний салтанати бўлмиш Византиянинг талайгина ерларини босиб олишди. Улар Бағдодни ҳам истило қилишди. Гарчи халифалар номигагина ҳукмдор бўлиб қолган бўлишса-да, ҳақиқий ҳокимият Буюк Салжуқ — Ислом султони қўлига ўтди. Шундан сўнг салжуқий турклар (ёки туркманлар) ортга — шарқ томон бурилиб, Маҳмуд Ғазнавий ворисларини ва Қорахонийларни Мовароуннаҳрдан қувиб чиқардилар. XII асрда келиб, Салжуқийлар салтанати Ислом дунёсининг жуда катта қисмини ўз тасарруфига олди. Ислом мулкининг Буюк Султони бу салтанатни Амударёнинг ғарбида жойлашган Марв шаҳридан туриб бошқарарди.

Худди ана шу даврда салжуқийлар салтанатига шарқдан, Хитойнинг шимолий худудларидан сиқиб чиқарилган кўчманчи кофирлар ҳужум қилди. Тахминларга қараганда мўғуллардан келиб чиққан бу Қорахитой деб аталувчи халқ X асрнинг бошларида Тань сулоласи мағлубиятга учрагач, Хитойнинг шимолий музофотларида ҳукмронлик қилган³¹. Улар ғарбга юриш қилиб, йўл-йўлакай туркий қабилаларни ўзларига тобё қиладилар ва тахминан 40 минг ўтов (хўжалик) бўлиб, Еттисувда ўрнашиб оладилар. 1141 йили қорахитойлар ҳокимининг лашкари Самарқанд шимолида султон Салжуқ қўшинини тор-мор этди³². Бу пайтда эса насонийлар Суриядаги салжуқий туркларга қарши салиб юришини бошлаган эдилар.

Султон Салжуқнинг шарқдаги мағлубияти ҳақидаги қувончли хабар насронийларнинг дардига малҳам бўлди.

Қорахитойларнинг ҳокимият тепасига келиши Мовароуннаҳрдаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаётга деярли таъсир этмади. Маҳаллий хонлар хоқоннинг тобеини сифатида ўз тохтавларини сақлаб қолдилар. Хоқоннинг нўёнлари эса ушбу ҳудудларга фақат бож йиғиш мақсадидагина келардилар. Савдо-сотик тараққий этаверди, карвон йўлларида маҳаллий ҳунармандларнинг ҳам, қитъанинг нариги чеккасида яшайдиган усталарнинг маҳсулотлари ҳам муттасил ташиб туриларди. Қорахитойлар гарчи дини исломни қабул қилмаган бўлсалар-да, лекин мусулмон мутахассисларидан яхши, фойдаланар эдилар. Чу водийсидаги ўзининг мусулмон масжидлари, буддачилар ибодатхонаси, сув қувурлари тармоғи ва улкан бозори билан машҳур Қорахонийларнинг пойтахти бўлган Баласоғун шаҳри энди қорахитойлар пойтахтига айланди. Ҳозирги кунда бу шаҳарнинг вайронасию тошдан қурилган минорасигина сақланиб қолган, холос.

Ўнинчи — ўн иккинчи асрлардаги савдо-сотик ишидаги фаоллик, айниқса, Мовароуннаҳрнинг шимоли-ғарбий ҳудуди — Хоразм ўлкасига қўл келди. Амударёнинг қуйи оқими — Орол денгизининг жанубида жойлашган бу воҳанинг одамлари Волгабўйи билан кўчманчи қабилалар орасида савдо-сотик ишларида воситачилик қилишарди. Хоразмнинг доруссалтанаси Гурганж (кейинчалик Хива) шаҳридан йўлга тушган карвонлар Утروقчага етиб борарди-да, у ердан Хитой сари борадиган йўлга тушиб оларди ёки Бухородан жануб томон бурилиб, Ҳиндикуш оша Ҳиндистонга ёхуд Марв орқали Хуросонга йўл олишлари мумкин эди.

Хоразмликлар Волга бўйларидан ҳайдаб келадиган қулларнинг бозори, айниқса, чаққон эди. Маҳаллий ҳунармандлар билан бир қаторда, бу ерда деҳқончилик ва чорвачилик ҳам рағбатлантирилиб туриларди. Хоразм ўзининг мустақил давлат ҳокимиятини яратди ва бир вақтлар салжуқийларнинг тобеини бўлган Хоразмшоҳлар уларга қарши бош кўтариб, XII асрнинг охирида султон Салжуқни тор-мор этдилар. Аввалига мусулмон Хоразмшоҳлар қорахитойлар ёрдамига қабул қилиб, уларга бож тўлаб туришарди. Бироқ кейинчалик улар ғайридинларга қарши курашга раҳнамолик қилувчи дини ислом мулкининг султони уңвонини ўзлаштириб олишди. Муҳаммад Хоразмшоҳ 1210 йили қорахитойларни тор-мор этди ва Урта Осиёнинг каттагина қисми, жумладан, Мовароуннаҳр, Эрон ва Афғонистоннинг ҳукмдори бўлиб қолди. Хоразм эса сарҳадлари Ироқдан Сирдарёгача, Орол денгизидан Ҳинд дарёсининг соҳилларигача етadиган улкан феодал давлатнинг марказига айланди. Муҳаммад

Хоразмшоҳ Гурганждаги ўз саройига Ислом дунёсининг атоқли дипломатларини жалб этди. У истилолар ва тижорат ёрдамида бутун Осиё бойликларини тўпладики, оқибатда унинг доруссалтанаси мусулмон Шарқдаги энг буюк шаҳарлардан бирига айланди.

Мовароуннаҳр яна бир бор сарҳадлари Осиёнинг бутун марказини кесиб ўтадиган, ўша даврдаги ислом динига мансуб ўлкалар ичра энг қудратли давлатга айланди. Бироқ Муҳаммад Хоразмшоҳ Ислом дунёсидан ташқаридаги мамлакатларни ҳам истило қилиш орзусида эди. У бутун дунёга ҳукмдор бўлишга интилар, Хитойни босиб олишни режалаштирганди. Бироқ шарқдан кўтарилган бошқа бир кўчманчи фотиҳ — Чингизхон лашкарларининг тўфони унинг орзуларини чипакка чиқарди.

4

ЧИНГИЗХОН

Чингизхоннинг кўчманчи ўрдалари аввалига шунчаки подачилик билан шуғулланишар, ўзлари учун муҳим ҳаётий аҳамиятга молик машғулот — чорвачилик билан бирга, овчилик ҳам қилишардики, бунинг натижасида улар тирикчилик ўтказиш учун қўшимча пул-маблағга эга бўлишарди. Дастлаб Чингизийлар уруғ-уруғ бўлиб яшашди. Биргалашиб яшайдиган бир неча уруғ-қабилла ёки ўрдани ташкил этарди. Чорва бутун қабиллага тегишли бўлиб, уни биргалашиб боқардилар. Улар молларини олдиндан белгилаб қўйилган яйловга ҳайдаб келишарди-да, душманнинг ҳамласини даф этишга қулай бўлсин учун доира ташкил этиб, ўтов қуришарди. XI асрга келиб, бу мўғуллар туркийларга ўхшаб, патриархал тузум босқичини босиб ўтишди, йирик-йирик ўрдаларга бирлаша бошлашди. Бу ўрдлар буюк жаноб ёки баҳодирга бўйсунарди. Уй ҳайвонлари ва яйловлар оилалар мулки ҳисобланарди. Натижада баъзи оилалар бошқаларига нисбатан бойиб кета бошладилар. Баҳодирлар эса, одатда, жангларда саркарда бўлсин учун бадавлат оилалардан сайланарди. Улар кўпинча ҳукмронликни ўз қабилаларида ҳам зўрлик билан тортиб олишар ва беадад чорваю қулларга эга бўлишарди. Камбағал ва қашшоқ оилалар зўравон баҳодирларнинг оилаларига хизмат қилишиб, уларнинг чорвасини боқишар, йилқиларини соғиб қимиз қилишар, қўйларининг жунини олишар, шундан намаз босишар эди. Табақа-табақаларга ажрала бошлаган бундай кўчманчи жамоаларда анча қашшоқлашган оилалар бойбақувват оилаларга тобе бўлиб қолишарди. Уларнинг ҳам озми-

кўпми ўз чорваси, рўзгор ашёлари бўларди-ю, ammo яйловлардан қабила бошлиғи — улуғ жанобнинг ижозати билангина фойдаланишлари мумкин эди. Бундай тобе оилалар яна баҳодирнинг молларига қарарди, гўшт ва сут солиғи тўлашга мажбур эди³³.

Бора-бора, баҳодирлар орасида энг яхши яйлов, энг яхши подалар учун қуролли кураш авжига чиқди. Бу кураш баъзи пайтларда бутун мамлакатни ўз қомига тортарди. Баҳодирлар атрофида нокодлар (гвардия) ташкил топа бошлади. Жиддий ҳарбий таълим кўрган нокодлар ўз йўлбошчиларига сидқидилдан хизмат қилишар ва келажакдаги истилочилик юришларида лашкарбоши бўлишга ҳозирлик кўришарди.

Яхши таълим кўрган нокодлари билан бу кўчманчи зодагонлар бора-бора узоқ муддатли истилочилик урушида қатнашиш лаёқатига эга бўлган жиддий ҳарбий кучга айланди. Энди улар темир қуролга ҳам эга бўлиб олишганди.

Темучин (Чингизхон) XII асрнинг 60-йилларида катта қудратга эга бўлган мўғул баҳодир оиласида туғилди. Отасини душманлар ўлдириб кетишганида ҳали у ўспирин йигит эди; оила жуда ночор аҳволга тушиб қолди. Онаси болаларини дарёдан тугтан балиқдан, далада ўсган ўт-ўланлардан шўрва пишириб боқошига мажбур бўлди. Орадан бир неча йил ўтгач, Темучин кулай фурсат келгани ва ўзининг жасорати туфайли оиласи мавқеини тиклаб, яна бемисл мол туёғи ва нокодларга эга бўлди. Бу ёш баҳодир қўшни хонлар ёрдамида Мўғулистоннинг жануби-шарқидаги кучли туркийлар ўрдасини тормор қилди. У кўчманчи сарбозлардан катта лашкар тузиб, 1206 йилга келганда ўзининг барча муҳолифларини енгиб чиқди. Кўчманчи феодал зодагонлар кенгаши — қурултой Темучинни Чингизхон номи билан «Жумла Мўғулистон хоқони» дея эълон қилди. «Чингизхон» номи эса «Денгизхон», яъни бутун дунё ҳукмдори маъносини англатарди.

Чингизхон ўзининг шахсий гвардияси (нокод)ни қайта тузди ва бу тузилма унинг асосий таянчи бўлиб қолди. Ўз вазифасини ижро этишдаги биринчи муваффақиятсизлик учун сарбоз ўттиз калтак билан жазоланган, иккинчи марта эса унга етмиш калтак урилган. Агар бу ҳол учинчи марта такрорланса, сарбоз ўласи қилиб дўппосланар ва гвардиядан қувиларди. Бироқ бундай сарбозни жазолаш ҳақида фармонни ёлғиз хоннинг ўзи бера оларди³⁴. Чингизий сулоласининг кўпчилиги лашкарбошилари ана шу шахсий гвардияда тарбия кўрган эди. Шундай қилиб, бутун салтанатдаги ҳарбий кучларга раҳбарлик қилиш шахсан хоннинг ўзи синовдан ўтказган одамлар қўлида бўлди. У мўғулларнинг буюк салтанатига ҳукмронлик қиларди. Турклар ва манжур қабилалари ҳам шу салтанат

таркибида эди. Чингизхон жамики ўтовлар (оилалар) устидан бошлиқ эди, унинг оиласи бошқа уруғ ва аймақларга худди ўз итёатидаги мулк сифатида қарарди. Салтанатнинг турли ҳудудлари хон оиласи аъзоларига бўлиб берилганди. У ерлардаги қабила бошлиқлари, хон ва беклар эса ана шуларга бўйсунди.

Мўғуллар Хитой ва Ўрта Осиё халқларининг маданият бобида эришган ютуқларидан яхши хабардор эдилар. Шарқ томондан Хитой, ғарб томондан эса мусулмон тожирлари Мўғулистонга тез-тез қадам ранжида қилиб турардилар. Савдо карвонларига эргашиб, турли ҳунармандлар ҳам келишарди. Улар кўчманчи хонларнинг қароргоҳида ўрнашиб қолишарди. Чингизхон карвон савдосини рағбатлантириб турар ва ўзи мусулмон тожирларидан Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари ҳақидаги маълумотларни мукамал сўраб, суриштирарди. Бу мусулмонлар хоқоннинг ғарб томонга қилган юришларида у билан бирга боришган, унинг ишончли маслаҳатчилари бўлишган. Чингизхон, шунингдек, Еттисув яқинидаги шимолий Торимнинг турли воҳаларида яшайдиган туркий халқларнинг алоҳида уруғи бўлмиш уйғурлар хизматидан ҳам фойдаланган. Уйғурлар кенг савдо-сотик алоқаларига, ўз ёзуви ва адабиётига эга бўлиб, маданияти анча тараққий топган халқ эди. Чингизхон уйғурлар ёзувини ўзининг саводсиз халқи учун қабул қилди. 1211 йили уйғур хони ҳам, Еттисувнинг мусулмон хони ҳам Чингизхонга таслим бўлишди.

Хитойни истило қилиш 1211 йилда бошланди. 1215 йили эса Чингизхоннинг қўшини Пекинга бостириб кирди. Мўғуллар мағлуб хитойларнинг ҳарбий ускуналарини тезда ўрганиб олишди ва шундан сўнг ғарб томон юришларида палахмон, манжаниқ ва нефть солиб ишлатиладиган ўтпуркагич каби қорураларни ишга солдилар.

Ўрта Осиёни босиб олиш учун уч йилгина вақт сарфланди. 1219—1221 йилларда Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойларни ўлкадан деярли буткул қувиб чиқарган бўлиб, бутун Моваруннаҳр, Хуросоннинг каттагина қисми ва Афғонистоннинг шимоли-ғарбинини (Бақтрия) ўз тасарруфига киритганди. Тарихчи Жувайнийнинг³⁵ ҳикоя қилишича, султон «ўз мамлакатади бутунлай тинчлик ва осойишталик ўрнатиб, эл-юртнинг фаровон ва маъмур яшашига эришган; йўллар ҳавфсиз бўлиб, ғалаёнларга чек қўйилган. Шу боис, мағрибданми, машриқданми — қанчалик олис ердан бўлмасин, фойданинг иси келиб қолса, тижорат аҳли дарҳол ўша ёққа йўл олган», «Мовароуннаҳр,— дея ҳикоя қилишда давом этади у,— жуда кўп мамлакатлар, шаҳарлар ва туманларни ўз ичига олганди.

Бироқ унинг дури Бухоро бўлса., гавҳари Самарқанд эди». Энди араб сайёҳи Ёқутга мурожаат қилайлик: «Бухородан шарқ томон юрсангиз, ажиб бир шаҳри азимга кириб борасиз. Самарқанд дея аташар уни. Жаннат қаерда, Боғи Эрам қаерда десангиз, шу ерда деган бўлардим мен», — дея ёзади у.

Салтанатга савдо алоқалари ҳақида музокаралар олиб бормоқ учун Чингизхон элчилари келиб турарди. Чингизхон хизматидаги уч мусулмон элчи султонга тинч савдо алоқалари ҳақида сулҳ тузишни таклиф қилишди. Хоразмшоҳ бу таклифни маъқуллади. Орадан кўп ўтмай, Мўғулистондан беш юз туяга юк ортган карвон билан тўрт юз эллик мусулмон тожирлари йўлга тушди. Улар Муҳаммад салтанатининг сарҳадида жойлашган Сирдарё соҳилидаги Ўтрон шаҳрига етиб келишди. Бу ерда эса тужжорларни жосусликда айблаб, қатл этдилар. Ёлғиз бир туякашгина қочишга муваффақ бўлиб, Мўғулистонга қайтиб борди. Буюк хоқоннинг кейинги элчилари ҳам Хитойни забт қилиш орзусида юрган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг фармони билан қатл этилавердилар. Ана шундан сўнг Чингизхон Хоразм томон юришга жазм қилди.

Шунча қилган ишларига қарамай, султон Муҳаммад Мовароуннаҳр халқининг меҳрини қозона олмаган эди. Ўз лашкаридаги туркий зодагонлар билан ораси бузуқлиги устига, султон халифага қарши курашгани ва мусулмон тужжорларни қатл эттиргани туфайли дин пешволарининг ҳам кўнгилни қолдирганди. Хоразм дорруссалтанаси Гурганж ниҳоятда бой ва султон саройининг шукуҳи жуда баланд бўлса-да, тасарруфидаги ўзга шаҳарлар гуркираб яшнаган, маданияти тараққий топган, ҳунармандларининг санъати, савдо-сотик ривожини юксаклигига, лашкарларидаги сарбозларнинг сон жиҳатидан беадад эканлигига қарамай, Хоразмшоҳ душман ҳамласини даф этишга ожизлик қилиб қолди, чунки унинг ҳукмдор доираларида ҳамжиҳатлик йўқ эди, боз устига, халқ султонни ёқтирмай кўйганди. Ваҳоланки Жувайний Муҳаммад Хоразмшоҳнинг сахийлик билан хайр-садақа улашганини юксак баҳолаганди. Муҳаммаднинг ўзи бутун лашкарни бир жойга тўплашни истамасди, зеро у ўз лашкарбошилари-дан чўчирди ва, улар менга қарши бош кўтаришлари мумкин, деб ҳисобларди. Дарҳақиқат, маҳаллий ҳукмдорлар, дин пешволари ва баъзи саркардалар ўз амаллари ва ер-сувларидан ажраб қолишдан кўрқиб, Чингизхонга таслим бўлишди ва унга тобелик мажбуриятини қабул қилишди. Мўғул фотиҳи шундан сўнг қўшинини энг қулай жойларда тўплаш ва энг қулай маррадан ҳужум қилиш имкониятига эга бўлди.

1219 йили Чингизхон ёнида ўғиллари ва юз эллик минглик лашкари билан Сирдарё соҳилидаги Ўтронда ўрнашди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, у Бухоро сарҳадига етиб бориб, шаҳарни қамал қилди. Уч кунлик жангдан сўнг Муҳаммад Хоразмшоҳ кўшинлари мудофааси яксон этилиб, Бухорога ўт кўйилди. Мўғуллар мағлуб шаҳардан ўлжа олиб, одамларни асирликка ҳайдадилар. Бу асирлардан бошқа шаҳарларни қамал қилиш чоғи ҳужумга бораётган мўғулларни пана қилиш учун тирик девор сифатида фойдаланишарди. Жувайнийнинг ёзишича, юз эллик минг сарбоз ва йигирмата жанговар фил ҳимоя қилиб турган Самарқанд шаҳри Чингизхон лашкарининг ҳамласига бор-йўғи бир ҳафтагина дош бера олибди. Шундан сўнг Бухоро руҳонийларидан фарқли ўлароқ, Чингизхонга қаршилик кўрсатмаган дин пешволаридан ташқари, бутун халқ шаҳардан қувиб чиқарилибди. Тирик қолган одамлардан ўттиз минг кишилик моҳир ҳунармандлар танлаб олиниб, Чингизхон ўғиллари ва бошқа оила аъзоларига бўлиб берилибди. Сўнг уларни мўғул қароргоҳларида ишлатиш учун ҳайдаб кетишибди. Яна шунча кишини мўғул кўшинига сафарбар этишибди. Қолган аҳолига эса шаҳарга қайтиш учун ижозат берилибди ва жонлари омон қолгани эвазига юз минг динар товон тўлашни талаб қилишибди. Бояқиш шаҳарликлар товон пулини бир неча бор зиёдроқ тўлашга мажбур бўлишибди. Ана шундан сўнг шаҳарда илгариги аҳолининг фақат чорак қисмигина омон қолибди.

Мўғуллар қароргоҳида осийлик бўлмаган асирлар ҳам бор эди. Фарангистон қироли Луи IX нинг элчиси XIII аср ўрталарида Мункехон саройида Можористонда қўлга олинган лотарингиялик аёлни учратганди. Элчига, шунингдек, асли парижлик бўлган, хон саройида шифокор бўлиб ишлаётган Вильям деган киши ҳақида ҳам сўзлаб беришганди.

Ўз лашкарининг биринчи мағлубиятидан сўнг Муҳаммад Хоразмшоҳ Амударёнинг ғарбий соҳилига қараб қочди. Чингизхон беҳисоб лашкарига қўмондонлик қилишни ўз ўғилларига топшириб, уларни доруссалтана — Гурганжни қамал қилишга жўнатди. Шаҳар аҳолиси бир неча ой давомида босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Мўғуллар ҳар бир маҳалла, ҳар бир уй учун қонли жанг қилишларига тўғри келди. Ниҳоят, катта қурбонлар эвазига шаҳарни ишғол этган мўғуллар тирик қолган барча аҳолини қаваклардан ҳайдаб чиқарди. Юз минг чоғлик ҳунарманд ва моҳир косиблар бошқа одамлардан ажратилди. Ёш болалар ва аёллар қулликка ҳайдалди. Қолган эркакларни эса лашкарларга бўлиб беришди — ҳар бир мўғул сарбози йигирма тўрт кишини қатл этмоғи лозим эди (1212 йил). Бу қирғиндан сўнг, хабар қилишларича, мўғуллар тўғонни бузиб юборишибди. Шаҳарни сув босибди. «Хо-

разм (Гурганж) чиябўри маконига айланибди ва бу ерга бой-ўгли ҳамда калхат ин кўйибди»,— дея ёзади Жувайний.

Султон Муҳаммад Эронга қочади. Кейинроқ у Каспий денгиздаги аллақайси оролда бошпана топади ва ўша йилнинг ўзидаёқ оламдан кўз юмади. Душманга қарши курашни унинг тўнғич ўгли Жалолиддин давом эттиради. У мўғуллар билан Афғонистонда жанг қилади ва кейинроқ Чингизхон кўшинининг асосий кучини Ҳинд дарёси соҳилида тор-мор этишга уринади, бироқ мағлубиятга учрайди (1221 йил). Шундан сўнг у лашкарининг омон қолган қисми билан Ҳиндистонга қочади.

«Бухоро забт этилганидан кейин бир киши мазкур шаҳардан қочиб, Хуросонга келди,— деб ёзганди Жувайний.— Ундан шаҳар тақдири ҳақида сўрашганларида ўша киши: «Улар бало-қазодай кириб келишди, шаҳар девори тагидан лаҳим қазилди, ўт кўйишди, одамларни қириб ташлашди, ҳамма ёқни талон-торож қилишди ва жўнаб кетишди»,— деб жавоб берган экан.

Бутун Хоразм салтанати Эроннинг талайгина қисми билан бирга, Чингизхон қўлига ўтади. Шундай қилиб, Мовароуннаҳр сарҳадлари шимолий Хитойдан Эронга қадар чўзилган улкан мажусийлар салтанатининг бир қисмига айланди. Бу салтанат мўғул удумлари қонуни асосида қурилган бўлиб, Мўғулистон хони номидан идора этиларди. Чингизхон ва унинг уруғи истилоси натижасида тўрт мўғул салтанати юзага келди. Улардан бири Мовароуннаҳр ва кўшни худудларни ўз ичига оларди. XIV асрда худди ана шу салтанатда Темур туғилди. Бевосита Чингизхон наслидан бўлмаса-да, бу кўчманчи фотиҳ буюк хоқоннинг ҳарбий истеъдодини ва ана шу тўрт мўғул салтанати узра ҳукмронлик қилишга бўлган шиддатли интилишни ўзига сингдириб олганди.

Ш б о б

МОВАРОУННАҲРНИНГ ЯНГИ ҲУКМДОРИ

1360-Сичқон йили — 1370-Ит йили

1219 йили Чингизхон Ўрта Осиёни забт этмоқ учун юриш бошлаганида ёши олтмишларда эди. Умри тугаб бораётганини сезган ҳукмдор узоқ умр кўриш сиридан воқиф деб ном чиқарган, Тао таълимотини тарғиб қилувчи дарвиш-роҳиб Чан-чунни хузурига чақиртиради. Роҳиб тоғлар ва саҳролар оша юришда Чингизхонга истар-истамас, ҳамроҳ бўлиб борди. Лекин Самарқандга етиб келишганда у шаҳарнинг уруш

оқибатида харобазорга айланган бўлишига қарамай, ўзига мақбул бошпана танлаб, шу ерда қолишга аҳд қилди. Аммо Ҳинд дарёси ёнида Жалолиддин устидан қозонилган галабадан сўнг Кобул шимолидаги Ҳиндикуш ёнбағрида қароргоҳ қурган ҳукмдор дарвишга дарҳол ҳузурига етиб келишни буюрди. Дарвишдан мангу яшаш дорисини талаб қилишди. Бироқ дори фойда бермади. Ҳукмдор етти йил умрини жангу жадаллар билан ўтказди, бу орада Ўрта Осиё билан Хуросонни (Шарқий Эрон) забт этди. Уйига қайтганидан сўнг орадан икки йил ўтгач, салкам етмиш икки ёшида дунёдан кўз юмди¹.

Чингизхон ҳали ҳаётлигидаёқ салтанатни ўз ўғилларига бўлиб берган эди. Энг кенжа ўғил Тулуга, қонунга мувофиқ, отасининг бошидаги мулки — Мўғулистон ва мўғул мунтазам қўшинининг асосий қисми ажратиб берилди. Қоида бўйича ўғил қанча қатгароқ бўлса, унинг тасарруфига шунча узоқроқ жойлар тегарди. Тўнғич ўғил Жўжи Эртўш (Иртиш) дарёсининг ғарбидаги энг олис ҳудудларга, Жувайний таъбири билан айтганда, «мўғул отининг туёғи етган барча ўлкаларга ҳукмдор этиб тайинланди». Бу ҳудудларни ҳали забт этмок даркор эди, бироқ Жўжи отасидан хиёл эртароқ вафот этди, унинг мулки ўғли Ботуга мерос бўлиб қолди. Учинчи ўғил Ўқтой улус (яъни мерос) сифатида ўз тасарруфига Мўғулистон ғарбида жойлашган ерларни олди. Отаси Чингизхоннинг ўлиmidан сўнг қурултой Ўқтойни Буюк хон, яъни Хоқон дея эълон қилди. Барча ака-укалар энди унга бўйсуниллари лозим эди. Қурултой қароридан сўнг у ўз тасарруфидаги ўлкани тарк этиб, отасининг ватани Мўғулистондаги Ўрхунга қайтди ва Қорақурумда саройлар қурдириб, биринчи доимий пойтахтини барпо этди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга мерос тариқасида Ўрта Осиё ерлари — Мовароуннаҳр, Хоразмнинг жанубий қисми, Афғонистон ва Чу ҳамда Талас чўлларини ўз ичига олган Еттисув тегди. Или дарёси водийсида жойлашган Чигатой қароргоҳи ёзда шимол томон, қишда эса жанубга қараб силжиб турарди. Чигатой фақат тасарруфидаги ерлар учун тўланадиган ўлпонларнигина оларди. Мамлакатни идора этиш эса хоқоннинг ихтиёрида қолган эди. Мўғуллар қорахитойлардан ва Хоразмдан тортиб олинган улкан ва мураккаб салтанатни бошқаришга ожизлик қилар эдилар, шу боис, маҳаллий зодагонлар ва бадавлат тужжорлар вилоятларга тобеин (вассал) ҳокимлар этиб тайинланган эди.

Мўғул истилоси туфайли содир бўлган вайронагарчилик тезда бартараф қилинди. Омон қолган тужжор ва хунармандлар ўзлари ишлаб чиқарган моллар учун тайёр бозор топиш-

ди. Орадан кўп ўтмай, Самарқанд яна тикланди. Бухоро қаддини ростлаб олди. Хоразм доруссалтанаси Гурганж қайта қурилди, аммо Марв вайроналигича қолаверди.

Ўқтой Буюк хон дея эълон қилинган, у Чигатой улусига ўз ноибни қилиб хоразмлик бадавлат тужжор ва судхўр Маҳмуд Ялавочни тайинлади. Ўз ихтиёрида доруға (ҳоким) бошчилигидаги мўғул сарбозлари бўлган Маҳмуд қароргоҳ учун Хўжанд шаҳрини танлади. Доруға аслида ҳарбий кўмондон маъносини англатарди-ю, бироқ фуқарони идора этиш ҳамда қозилик вазифалари, шаҳар фуқароларига солиқ солиш ва уни вақтида ундириб, саройга жўнатиш, алоқа бекатларини назорат қилиш, маҳаллий йигитларни ҳарбий хизматга сафарбар этиш вазифалари ҳам унинг зиммасида эди. Алоқа бекатлари эса жамоага эмас, хон ва унинг маъмуриятига хизмат қиларди. Хуллас, доруғалар бутун салтанатда мўғул маъмуриятининг негизини ташкил этарди. Маҳмуднинг ўғли Маъсуд Чигатой улусини хон номидан то умрининг охиригача, яъни 1289 йилга қадар идора этиб келди.

Доруғанинг кўли остидаги қурулди кучлар Чингизхон томонидан ўз ўғилларига тақсимлаб берилган мўғул кўшинларидан иборат эди. Гарчи кейинчалик ўрдаларнинг дастлабки жойлашувлари, афтидан, ўзгарган бўлса-да, ўша маҳалда мўғулларнинг оммавий тарзда ғарбга кўчиши ҳали бошланмаган эди. Бартольднинг маълумотига кўра, Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулу бир юз йигирма тўққиз минг жангчига эга бўлган мунтазам кўшиндан бир юз тўрт минг одамни мўғул мулклари билан бирга, ўзига олганди. Қолган уч ўғилнинг ҳар бирига тўрт минг кишидан теккан. Қолганлари эса сулоланинг бошқа аъзолари ўртасида тақсимланган эди. 1251 йили чингизийлар Буюк қурултойида содир бўлган сарой тўнтарилиши оқибатида Ўқтойнинг ворислари тахтдан олиб ташланди. Шундан сўнг тож-тахт Тулунинг ўғли Мунке кўлига ўтди. Бу тўнтаришнинг ташкилотчиси Олтин Ўрда ҳукмрони Ботухон эди. Унинг Мунке билан тузган иттифоқи Ўқтой ворисларигагина эмас, балки Чигатойга ҳам қарши қаратилганди. Ўрта Осиё тасарруфи Чигатой ворислари кўлидан Ботухонга, сўнгра, акасининг ўлиmidан сўнг Олтин Ўрда тахтига ўтирган укаси Берқанинг кўлига ўтди.

1260 йилларда Чигатойнинг набираси Олғуй Тулунинг ўғиллари орасида чиққан низодан фойдаланиб, ўзининг Чигатой улусидаги ҳукмдорлик мавқеини тиклаб олмоқчи бўлди (1260—1266). У Олтин Ўрда намояндаларини қиличдан ўтказди ва Чигатой набираларидан бирининг беваси муваққат ҳокима — малика Уркинга уйланади. Маъсуд Ялавоч унинг молия вазири бўлиб қолаверади. Бошқарув санъатини мукамал эгаллаган бу

оқил зот турли хўжайинларга қандай хизмат қилишнигина эмас, балки улкан қўшинни боқиш учун солиқни қандай ундириш илмини ҳам сув қилиб ичиб юборган эди. Биринчи бор Чигатой улуси шарқдаги хоқон ва шимолдаги Олтин Ўрда хони тазйиқидан қутулиб, мустақил бўлиб олди.

1260 йилга келганда, тўртта мўғул салтанати ташкил топган эди: Чингизнинг набираси Хубулай ўз отаси Тулудан буюк хон унвонини мерос қилиб олди. Кейин у Хитой хоқони бўлиб, пойтахтини Қорақурумдан Пекинга кўчирди. Чингизнинг бошқа бир набираси Берка Олтин Ўрданинг Сибирдан то Шарқий Оврупогача чўзилган поёнсиз ҳудудига ҳокимлик қила бошлади. Хубулайнинг укаси Халоку ўз салтанатини Яқин Шарқда тиклади ва Эрон, Месопотамия ҳамда Арманистон устидан султон бўлди. Олғуй эса, Ўрта Осиёда Чигатой салтанатини бошқарди. Орадан кўп вақт ўтмай, дастлабки учта салтанатда сиёсий ва маъмурий ҳамкорлик тикланди, истилочилар ўзлари забт этган мамлакатлар билан ҳамжиҳат бўлиб кетишди ва ҳарбий кучлар тўпланган пойтахт шаҳарларга жойлашишди. Лекин Ўрта Осиёда кўчманчи истилочилар билан ерли халқнинг тинч-тотув яшаши анча мушкул бўлди. Мўғул истилоси ўз олдига халқларни кўчирма қилишни мақсад қилиб қўймаган эди. Чингизий шаҳзодалар ўлкама-ўлка, шаҳарма-шаҳар юришганида, уларга фақат ҳарбий зодагонларнинг вакиллари кузатувчилик қилишарди. Лекин бу кузатувчиларнинг шаҳарларда пайдо бўлиши Ўрта Осиёда зиддиятларнинг зўрайишига сабаб бўлди. Истилочиларга тобелик қилган маҳаллий ҳокимлар, тожирлар ва мусулмон динининг пешволари хондан имтиёзли тухфалар, чунончи, уларнинг ўз рутбаларида қолишига розилик берувчи ёрликлар олардилар. Айни чоғда, тобе халқлар босқинчилар қўшинини озиқ-овқат, ем-хашак ва почтачи отлар билан таъминлаб туриши шарт эди. Лашкарни боқиш қишлоқ ва шаҳар аҳолиси зиммасига тушган энг оғир юк эди. Доруғанинг айғоқчилари барча қосиб ва ҳунармандларнинг рўйхатини олиб чиқар эдилар — булар белгиланган муддатларда давлат ҳазинасига, саройга ва қўшинга ўлпон тўлаб туришлари лозим эди. Ҳаммадан ҳам қуролсозлар, тўқувчилар ва кўнчилар кўпроқ азоб чекардилар.

Иккинчи томондан, бу аснода мўғул ҳукмдорлари ўрта-сида авж олаётган адоват, айниқса, Чигатой улусига катта зарар етказётган эди. Зеро бу ердаги фаровонлик кўп жиҳатдан бошқа мўғул салтанатлари билан қарвон савдосига боғлиқ эди. Илгари Мовароуннаҳр орқали ўтадиган қитъаларарс савдо йўли энди Олтин Ўрда тасарруфидаги ерлардан ўтиб, Каспий денгизи шимолидан Волга ва Қора денгиз томон силжиган эди.

Чигатой улусининг ўзида ҳам ички ихтилофлар кўзга ташлана бошлади: бир томондан Мовароуннаҳр ғарбидаги шаҳарлар ва ўтроқ ҳаёт кечирадиган ўзга туманлардаги мусулмон зодагонлар ҳокимиятга даъвогарлик қилишса, иккинчи томондан, Етгисув яйловларида кўчиб юрадиган мўғул ҳарбий бошлиқлар ҳукмдор бўлишни орзу қилишарди. Олғуйдан кейинги Чигатой хонлари эътиборини Мовароуннаҳрнинг бадавлат ислом шаҳарлари ўзига тортди. Чиндан ҳам, Олғуйнинг вориси Муборак (1266 йил) дини исломни қабул қилган эди. Муборак билан бирга Чигатой улусига содиқ бўлган баъзи мўғул ҳарбий қабилалари ҳам келишганди. Уларнинг орасида Хўжанд яқинидаги Оҳангарон водийсига даъвогар бўлган жалойирлар ҳамда Самарқанд жанубидаги бадавлат Қашқадарё худудига даъво қилган барлослар ҳам бор эди. (Амир Темур худди ана шу барлос уруғидан чиққан). Халқларнинг бир-бирига сингиб кетиш жараёни жуда тезлашди, аср охирига бориб, бу қабилалар, гарчи аслзода Чигатой унвонидан воз кечмаган бўлишса-да, дини исломни қабул қилиб, ўзларини туркий дея ҳисоблай бошлашди. Бироқ кўчманчи аслзодаларнинг каттагина қисми бундай сингиб кетишга тиш-тирноғи билан қарши эди. Улар дини исломни рад этишар ва ўзларининг ҳарбий нуфузларини йўқотиб қўйишдан чўчиганлари сабабли, ўтроқ ҳаёт тарзига нафрат билан қарашарди. 1269 йили Талас водийсида ўтказилган қурултойда чўл аслзодаларининг қўли баланд келди, тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, қорамолларидан шудгор қилиш ва уруғ сочиш ишларида фойдаланмаслик учун улар шаҳарда истиқомат қилмай, ота-боболарининг анъанасига мувофиқ, тоғли яйловларда кўчиб юришга қарор қилишганди. Муборакни тахтдан ағдариб, ярим асрча вақт хонлар мажусийликда чўлларни кезиб юрдилар.

Лекин бу воқеалар кўчманчи чорвадорлар билан ўтроқ халқ ўртасидаги ихтилофни бартараф эта олмади. Кўчманчи аслзодалар Мовароуннаҳрдаги Чигатойларга «қурама» — дурагай дея лақаб қўйишганди. Ўзларини эса улар «мўғул» дея аташарди. Шу боис, Чигатой улусининг улар кўчиб юрадиган шарқий қисми Мўғулистон деб юритила бошланди (бу ном Афғонистон билан Ҳиндистонда шу қадар мустаҳкам ўрнашиб қолдики, Темурнинг авлоди Бобур XVI асрга келиб, у ерда «мўғул» сулоласини барпо этди). Шу билан бирга, Мовароуннаҳр аҳли бўлмиш ғарбий чигатойликлар ҳам шарқдаги ўз қондошларига «жети» дея лақаб қўйишгандики, бу сўз муттаҳам, қароқчи деган маънони англатарди.

Оқибатда улус икки қисмга бўлиниб кетди: бу қисмлар ғарбда «Мовароуннаҳр», Шарқда эса Мўғулистон дея юрити-

либ, уларда Чигатойларнинг алоҳида-алоҳида уруғи ҳукм-ронлик қиларди.

Мўғулистонда тож-тахт учун узоқ давом этган урушлар ва ички ихтилофлар мамлакат иқтисодиётини хароб аҳволга солди ва қўшни ўлкалар билан савдо алоқаларини деярли тўхтатиб қўйди. Йўллар хатарли бўлиб қолди, қароқчилар карвонларга ҳужум қилишар, моғларни талаб кетишар, ё жуда оғир солиқ солишарди. Деҳқонлар воҳадаги экин-тикинни ташлаб, тоғ-тошларга қочди. Қишлоқлар вайронага айланди, бир вақтлар шарқдан ҳам, ғарбдан ҳам савдо карвонлари ва элчилар келиб турадиган гавжум шаҳарлар ўрнида қуруқ харобазорлар қолди. Серҳосил шудгорлар яйловлар-у, дашт-биёбонга айланди.

Гарчи ички зиддиятлар туфайли ўзи ҳам нотинч бўлса-да, Мовароуннаҳрда аҳвол мутлақо бошқача эди. XIV аср бошларида бу ўлгага Чигатой Кепакхон (1318—1326 йиллар) ҳукмдор бўлиб қолганди. Кепакхон бу ерда мамлакатни идора этиш бўйича талайгина ислохотлар ўтказиб, марказлашган давлат пойдеворини яратди. Жумладан, у аҳолининг қаттиқ норозилигига сабаб бўлаётган солиқларни қайта кўриб чиқди. Кепакхон идора этиш бирлиги сифатида мўғул туманини асос этиб танлади. Одатда туман сўзи ўн минг кишидан иборат ҳарбий қўшилманигина эмас, балки бу қўшилмани моддий жиҳатдан таъминлаб турадиган вилоятга нисбатан ҳам ишлатиларди. У шу пайтга қадар мавжуд бўлган феодал ер-мулкларни туманларга бўлиб чиқди. Мамлакат ягона пул ўлчови бўлмаганлиги учун катта иқтисодий зарар кўрмоқда эди, зеро ҳар бир шаҳар ёки феодал ҳукмдор ўз тангасини зарб этарди. Оқибатда пул чайқови авж олиб, савдо-сотиққа зарар еткази бошлади, тижорат савияси пасайиб, оддий мол алмаштириш даражасига тушиб қолди. Боз устига, бу пайтда Мовароуннаҳр энди Волга дарёси сари шимолдан ўта бошлаган қитъалараро карвон йўли келтирадиган фойдадан маҳрум бўлганди. Кепакхон танга зарб қилишни ҳам изга солди. У Ўрта Осиёда бутун мамлакат учун чиқарилган тангага ўз номини зарб қилдирган биринчи мўғул хони бўлди. «Кепакхон динарлари» Темур ва унинг ворислари даврида ҳам ўз кучини йўқотмаган эди.

Мовароуннаҳрнинг Чигатой хонлари ўз қароргоҳларини Или дарёси водийсидан аввалига Оҳангарон водийсига, сўнгра эса Қашқадарё водийсига кўчириб ўтказдилар. Кепакхон бу серунум водийни ўз қароргоҳига айлантирди ва у ерда катта сарой қурдирди. Шундан сўнг бу ер Қарши дея атала бошланди. («Қарши» сарой маъносини англатади). Худди ана шу Қашқадарё водийсида, Мовароуннаҳрнинг Чигатой хонлари масканида Кепакхоннинг ўлиmidан сўнг ўн йил вақт ўтгач, Темур дунёга келди.

Кепакхон амалга оширган ислохотлар ўтроқ яшайдиган аҳолининг ҳаётини анча энгиллаштирди-ю, аммо Мовароуннаҳрда ҳамон катта нуфузга эга бўлган кўчманчи аслзодалар газабига сабаб бўлди. Кепакхоннинг ўлиmidан сўнг улар 1269 йили Талас қурултойи маъқуллаган сиёсатни тикламоқчи бўлишди. Янгидан тахтга ўтирган Кепакхоннинг укаси Тармаширин (1326—1374 йиллар) дини исломни қабул қилиб, ўз қароргоҳини Бухорога кўчирган эди. Бироқ Чингизхон анъаналарига риоя қилишдан бош тортгани учун кўчманчи хонлар уни тож-тахтдан маҳрум этишди. Тармаширин ворисларига қарши кураш Мовароуннаҳрда Чигатой хонлари ҳукмига бутунлай чек қўйилгунча давом этди. Кўчманчи аслзодалар йўлбошчиси амир Қозоғон Қозонхонга қарши бош кўтарди. 1347 йили Қозонхон жангда ҳалок бўлди. Амир Қозоғон ҳокимиятни қўлга олди-ю, аммо хон унвонини қабул қилмади. Зеро, Чигатой сулоласининг ҳурмати бениҳоя баланд эди ва доимо шу оила аъзоларини излаб топиб, тахтга ўтказишарди. Бироқ шу даврдан бошлаб хонлар кўғирчоқ ҳукмдор бўлиб қолишди. Аслида ҳокимият маҳаллий кўчманчи ҳарбий аслзодалар қўлига ўтди — аввалига Қозоғон, кейинроқ эса Темур ягона ҳокими мутлақ бўлиб қолишди. Қозоғон кўчманчиларга хос ҳаёт кечирар, қишда бир яйловга кўча, ёзда бошқасига кўчиб ўтар ва ўқтин-ўқтин Хуросон ёки Хоразмга ҳужум қилиб, у ерлардан катта ўлжа олиб қайтарди. 1358 йили Мўғулхоннинг фитнаси оқибати ўлароқ Қозоғон шикор чоғида ўлдирилди. Ундан сўнг феодал ҳукмдорларнинг ўзаро нифоқларини назорат қилиб, жиловини тортиб тура оладидан бошқа қудратли хон топилмади.

Турли вилоятларда маҳаллий сулолалар пайдо бўла бошлади. Олтин Ўрда ва Чигатой улуси ўртасида иккига бўлиниб кетган Хоразм туркийлашиб кетган мўғул сулоласи Сўфийлар раҳбарлигида яна бирлашиб олди. Балх, Кобул ва унинг атрофидаги туманлар амир Қозоғоннинг набираси амир Ҳусайннинг қўлида эди. Ҳиндикуш ёнбағридаги бошқа туманларни маҳаллий ҳокимлар идора қилишарди. Жалойир қабиласидан бўлган беклар Оҳангарон соҳилларида ҳукмрон эдилар. Шаҳарларни эса турли дин пешволари ёки доруғалар назорат қилишарди. Маҳаллий ҳукмдорлар, амирлар, шайхлар орасидаги низолар ва урушлар мамлакатни ниҳоятда қашшоқлаштирди; ҳаммаёқда исён ҳамда ғалаёнлар кўтарилди бошланди².

Қашқадарё водийсидаги Шаҳрисабз туманида барлослар уруғи ҳукмдор эди. Зарафшон ва Амударё билан ёнма-ён оқадиган Қашқадарё тоғда эриган қор сувини водий томон элтарди. Жанубдаги тоғнинг қуйи этакларини ям-яшил яйловлар қоплаган бўлса, юқорироқда айиқлар дайдиб юрар, бургутлар ин

кўярди. У ернинг шикори жуда гаштли бўларди. Худди Зарафшонга ўхшаб, Қашқадарё ҳам анор ва бошқа ширин-шакар мевалар етиштириладиган серҳосил водийни суғориб турарди. Тоғ ёнбағрида эса туз конлари бўлиб, чор-атрофда беҳисоб шумтоллар ўсиб ётарди.

Темур 1336 — Сичқон йилида савр (апрель) ойининг тўққизинчи куни Шаҳрсабз яқинидаги бир қишлоқда туғилди. Унинг отаси Тарағай Мовароуннаҳрга Чигатойлар билан келиб туркийлашиб кетган барлослар қабиласига мансуб бўлиб, бу оила қабилада салмоқли нуфузга эга эди. Шаҳрсабз ва атрофдаги туманларни уларнинг қабиладоши Ҳожи Барлос бошқарарди. Темурнинг отаси Тарағай эса ҳам Мовароуннаҳр, ҳам Мўғулистоннинг аслзодалари билан яқин алоқада эди. Кейинроқ бутун Осиёдаги мўғуллар барчани, Темур Чингизхон авлодидан бўлади, дея ишонтиришга уриндилар. Темур авлодларининг шажараси Самарқанддаги Гўри Амир сағанасига қўйилган қорамтир кош — нефритга зарб этилган. Шажарада ёзилишича, Темур ва Чингизхоннинг умумий бобобкалони Бузангар деган одам бўлган экан. Ривоятларга кўра, Бузангарнинг маъсума онаси Олонқува ой ёғдусидан ҳомиладор бўлган экан⁴. Бироқ расмий сарой тарихчилари ҳеч қачон Темур Чингизхоннинг авлоди, дея таъкидлаган эмас, боз устига, Темурнинг ўзи ҳам бундай қариндошликка даъво қилмаган: у хон эмас, амир унвони билан қаноатланган ва «Кўрагон», «Гургон», яъни куёв унвонидан фойдаланган, зеро мўғул хонлари оиласига фақат хотини туфайли алоқадор эканлигини кўрсатишни истаган.

Темур ўсмирлик чоғиданоқ чўлда яшовчи кўчманчилар аънаналарига ихлос билан қараган, зеро «у каби аслзодалар ҳамиша чўлдаги ҳаётни шаҳарда яшашдан афзал кўришган»⁵. У йилқини миридан-сиригача билар, бир қарашдаёқ зотли тулпорни зоти паст отдан фарқлай оларди⁶. У яхши сувори эди, камондан узган ўқи доим нишонга бехато тегарди. Мовароуннаҳр ҳукмдорларининг ўзаро тўқнашувларида иштирок этар экан, у тезда ҳарбу зарб санъати билан ҳам танишиб олди. Кўп ўтмай, у атрофига яхши қуроолланган бир тўда чобукдаст йигитларни тўплаб, қўшни туманларда яғмо билан шуғулланди, савдо карвонларига хужум қила бошлади. У қўлга туширган ўлжани тўдасидаги йигитларга сахийлик билан бўлиб берарди. Шу қбис. Темур водийда, айниқса, кўчманчи йигитлар орасида машҳур бўлиб кетди. Гарчи кейинчалик унинг туғилиши, болалик йиллари ҳақида турли уйдирма ва афсоналар кўп тарқалган бўлса-да, Темурнинг 1360 йилга қадар фаолияти тўғрисида ҳеч қандай ёзма маълумот йўқ. Агар Темур яғмогарчиликдан ташқари бирор соҳада ўзини кўрсатга-

нида эди, расмий тарихчилар бу тўғрида, албатта, ёзган бўлишарди. Бунинг устига, маълум бўлишича, Темурнинг ёшликдаги ҳамма ҳужумлари ҳам муваффақиятли чиқавермаган. Шундай юришлардан бирида у адашиб қолибди, бир ҳафта давомида очлик ва ташналиқдан азоб чекканича, чўлда дайдиб юрибди. Ниҳоят, у Қозоғоннинг набираси амир Хусайннинг подасига дуч келибди. Тарихчилар ҳикоя қилишича, Темур ўзининг суворилик санъатини шу қадар ўринлатиб намойиш қилибдики, оқибатда амир уни чўпонликка ёллабди.

Унинг тарафдорлари яна Темур болалигида ниҳоятда ҳудожўй бўлгани ва дин пешволарини ҳурмат қилгани ҳақидаги ривоятни ҳам кўп такрорлашган. Темурнинг ўспиринлик даврига келиб, дини ислом Мовароуннаҳр шаҳарларида чуқур илдиз отганди. Барлослар уруғи ҳам мазкур динни қабул қилганди.

1358 йили амир Қозоғоннинг ўлдирилиши ва ундан кейинги ички низолар Мўғулистон хони Туғлиқ Темурга Чигатой улусининг бирлигини тиклаш мақсадида Мовароуннаҳрга бостириб кириш имконини берди⁸. Туғлиқ Темур ҳам дини исломни қабул қилган бўлиб, ўзининг бир юз олтмиш минглик тарафдорларини суннат қилишга кўндирган эди. Аммо мўғул кўчманчилари бу динни хушламай қабул қилдилар. Мўғул хони Қашқадарё томон юриш бошлади. Ҳукмдор Ҳожи Барлос тенгсиз жангга киришни истамай, Шаҳрисабздан Хуросонга қараб қочди. Кейинчалик уни ўлдириб юборишди. Туғлиқ Темур ҳеч қандай қаршиликка учрамай, Қашқадарёни ишғол этди.

Сарой тарихчилари Темурни худди ана шу даврдан бошлаб (1360 — Сичқон йили) Мовароуннаҳр тарихига киритдилар.

Ўша даврда Темур тарафдорлари талайгина бўлиб, улардан душманга қарши курашда бемалол фойдаланиши мумкин эди. Аммо Темур ўзини жети босқинчиларига қарши курашда Ўрта Осиё аслзодалари йўлбошчиси қилиб кўрсатишни истамади. Бунинг ўрнига у мўғул хони хизматига кирди. Туғлиқ Темур уни хизматга бажонидил қабул қилди; Қашқадарё вилоятига ҳоким этиб тайинлади. Ана шу йўсинда 25 ёшга кирган Темур ўз қабиладоши ўрнига кичкина бўлса-да, лекин бадавлат ўлкага ҳукмдор бўлиб қолди. Шундан сўнг у Афғонистоннинг энг муҳим вилоятларини қўлида тутиб турган Балх ҳукмдори, амир Хусайн билан иттифоқ тузди. Бу иттифоқ Мовароуннаҳрда ушбу икки оила нуфузини ниҳоятда баланд кўтаришга ёрдам берди. Шунингдек, у никоҳ билан мустаҳкамланди: Хусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғо Темурнинг хотинларидан бири бўлиб қолди.

Темурнинг мўғул хонига хизмати узоққа бормади. Туғлиқ Темур ўз ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрга ҳоким этиб тайинлаганида тобе аҳволга тушиб қолганидан норози бўлган Темур жетилар билан алоқани узиб, аввалги қишда Туғлиқ Темурдан мағлубиятга учраб, саҳрога қочгай амир Ҳусайнга бориб кўшилди. Улар ҳйла ва шамширлари-кучи билан кун кўра бошладилар. Темурнинг нақадар абжирлиги ҳақидаги ҳикояларнинг талайгина қисми олтмишинчи йилларнинг бошларида кечган унинг ҳаётидаги ана шу энг оғир паллага тўғри келади. 1362 йили Туғлиқ Темур жосуслари таъқибидан чекиниб боришар экан, бир тўқнашувдан сўнг Темур ва Ҳусайн етти нафар жангчи билан қолишди. Бу етти кишидан учтаси кўп ўтмай, қочиб кетишди. Ҳикоятда баён қилинишича, ўша тўқнашувда отининг оёғи синган Ҳусайн ўз хотинининг отига мингашиб қочишга мажбур бўлибди. Икки амир бошқа-бошқа йўлдан кетишга қарор қилишибди. Темур хотини ва бир содиқ жангчиси билан йўлга тушибди. Саҳрода улар ҳужумга шай турган туркманлар тўдасига дуч келиб қолишибди. Бироқ тўда бошлиғи Темурни таниб қолибди, унга отлар бериб, йўлбошловчи тайин этибди. Темур яна бориб, Ҳусайнга кўшилибди, бироқ орадан кўп вақт ўтмай, улар бояги мурувватли туркманнинг укаси қўлига тушиб қолишибди ва икки ой умрларини Марв яқинида (1362 йил) асирликда ўтказишибди. Солномачиларнинг ҳикоясига кўра, шундан сўнг уларни озодликка чиқариб, манзилларига етиб олишлари учун бир қирчанғи от ва битта қари туя беришибди.

Икки амир салдан кейин яна ажралиб кетишибди ва қишни қувғинликда ўтказишибди. Темур олти ҳафта Самарқандда опаси Қутлуғ Туркон оғонинг уйида яшириниб ётибди. Кейин Темур билан Ҳусайн яна биргалашиб, юз нафар сарбозлари билан Хуросон жанубидаги Сейистон вилояти хони хизматиға кирибди. Бир кун уларга душман галаси ҳужум қилибди. Ўша жангда (1363 йил) Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғига камон ўқи санчилибди. Шунинг оқибатида унинг қўли фалаж бўлиб қолибди, оёғи эса шу қадар қаттиқ жароҳатланибдики, бир умр оқсоқланиб юрадиган бўлиб қолибди. Шу туфайли душманлари уни Темурланг дея атай бошлашди. Форс тилида бу ном Оқсоқ Темур маъносини англатади. Оврупода эса бу исм Тамбурлейн шаклида машҳур бўлди.

Орадан кўп йиллар ўтгач, Темур Сейистонда ўзини жароҳатлаган ўша тўда сардорини учратиб қолибди ва уни камонлардан ўққа тутиб ўлдиришни буюрибди.

Ўрта Осиёда ҳанузгача кўп такрорланадиган бошқа ривоятларга қараганда, Темурнинг ўнг қўлидан жароҳатланиши унинг ёшлигида юз берган бир воқеа билан боғлиқдир. Эмиш-

ки, бир куни Темур тўдаси душманнинг бир неча бор катта-роқ гуруҳига дуч келиб қолибди. Умумий қирғинбаротнинг олдини олиш мақсадида Темур душман томон от солиб, рақиб ғаласи йўлбошчисини яккама-якка жангга чақирибди. Муҳолифи унинг даъватини қабул қилибди ва қиличини яланғочлаб, ўз қабиласига хос наъра тортганича, Темур сари от қўйибди. Бу наъра барлослар наъраси экан — муҳолиф Темурнинг ўз отаси бўлиб чиқибди. Темур унинг қиличини кафти билан ушлаб, отасининг ҳамласини тўхтатибди ва қўли шунда кафти томонидан жароҳатланибди. (1941 йили Самарқандда Ғури Амирдаги сағана очилганида Темурнинг суякларини кўздан кечириб чиққан М. Герасимов бошқа жароҳатлар қатори унинг ўнг қўли кафтида ҳам жароҳат изларини кўрди)⁹.

Икки амирнинг жасорати ва муваффақиятли юришлари бир талай отлиқ ва пиёда сарбозларни, илгари Туғлиқ Темурга тобе бўлган турли ҳукмдорларни улар томонига ўтишга чорлади. Темур жуда кўп тарафдорлари истиқомат қиладиган Шаҳрисабзни қайта қўлга олди ва Ҳусайн билан бирга, мўғул хонининг ўғли Илёсхўжага қарши юриш бошлади. Асир бўлиб тушишига бир баҳя қолган Илёсхўжа илдамлик билан Или томон қочди. Амирлар уни Тошкентга қадар таъқиб этиб боришди. Шу залда Мовароуннаҳр жетилар зулмидан озод этилди. Ғалаба шарафига уюштирилган катта байрам шикори ва турли зиёфатлардан сўнг амирлар Самарқандга қайтишди ва тантанавор юриш қилиб, шаҳарга кириб боришди. Тўпори жетиларнинг зулми жонига теккан халқ уларни шоду хуррамлик билан кутиб олди¹⁰.

Бироқ бу икки амирни, атрофларидаги феодал ҳукмдорларнинг ҳасадидан мутлақо холи эдилар, деб бўлмасди. Қурултой ёки оқсоқолларнинг буюк кенгашида мамлакатнинг кўҳна удумига кўра, Чингизхон сулоласидан, бирор Чиғатой уруғидан бўлмиш одамни тахтга ўтқазिशга қарор қилинди. Оқсоқолларнинг назарида, бу уруғнинг обрў-эътибори Ҳусайн билан Темур ҳокимиятини кўллаб-қувватлаши, халқ меҳрини қозонишга ёрдам бериши мумкин эди. Шундай одам ҳам топила қолди. Бу нотинч сиёсий ҳаётдан воз кечиб, дарвиш жандасини кийган мўмин-қобил шоир Қобулшоҳ эди. Халқнинг қувончли ғала-ғовури ичида Қобулшоҳ эғнидаги дарвиш жандасини ечиб, хонлик либоси кийди. Халқ учун сарой хазинаси ҳисобига тўкин-сочин зиёфат уюштирилди. Амирлар тантана иложи борица шукуҳли ўтсин учун ҳеч нарсани аяшмади. Собиқ дарвиш Қобулшоҳ тахтга ўтириб, туркий подшолар анъанасига кўра, қўлига салтанат асоси — дурбошни тутди. Шундан сўнг хонлар, амирлар, ҳоким ва беклар унинг

пойига тўққиз марта бош уриб, таъзим қилдилар, зеро мўғуллар замонида ана шундай тўққиз марта таъзим бажо этиш одат тусига кирган эди. Темур Ҳусайн ва бошқа ҳукмдорларга нисбатан ўзини мезбондек тутиб, катта сиёсий донолик намойиш этди. Дарвоқе, бундай донолик умрининг охиригача унинг асосий фазилатларидан бири бўлиб қолди. Темур: «Барчангиз бугун менинг меҳмонимсизлар»,— дея ўз ҳисобидан ажайиб базми жамшид уюштирди.

Отаси ўлимидан кейин Мўғулистон тахтига ўтирган Илёсхўжанинг Мовароуннаҳрдан осонгина воз кечиш нияти йўқ эди: у 1365 йили улкан қўшин билан ғарб томон юриш бошлади. Ҳусайн билан Темур унинг ҳужумини даф этишга ҳозирлик кўриб, ўзлари ҳам шарқ томон лашкар тортишди. Икки қўшин Тошкент яқинида, Сирдарёнинг шарқий соҳилида учрашди. «Жангу жадал авжига чиққан пайтда мисли кўрилмаган қаттиқ жала қуйиб берди. Оқибатда жанг майдони бир зумда ботқоққа айланди. Момақалдироқ гумбурлаб, кучли чақмоқ чақар, унинг ўтли найзаларини кўриб, ҳатто энг жасур аскарларнинг ҳам юраги орқасига тортиб кетарди. Мўғуллар момақалдироқдан кўрқиб кетишди. Фриар Рабрукнинг ва ўзга муаррихларнинг ҳикоя қилишларича, момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чаққанида «улар барча ажнабийларни отдан итариб туширишибди-да, ўзлари қора наматга ўралиб ётишибди, момақалдироқ тинмагунича ўринларидан туришмабди». Аммо шу ўринда бундай жон сақлашга уринишдан ҳеч қандай наф йўқ эди. Ерни сувдан ажратиб бўлмасди — отлар пишқирганича сувда сузиб юришарди. Солномачиларнинг ёзишича, қиёмат бошлангандек туюларди.

Ўша куни қай томон ғолиб эканлиги аниқланмади. Эрта-лаб жанг қайтадан бошланди ва Темур бош қўмондон бўлмиш Ҳусайнга қулай фурсатдан фойдаланиб, ҳужумга ўтишни таклиф қилди. Аммо Ҳусайн бу таклифни рад этди. Охир-оқибатда иккала амир ўз сарбозлари жасадаларини ботқоқда қолдириб, қочишга мажбур бўлишди. Уларнинг талофати ўн минг кишидан мўлроқ эди; амирлар омон қолган одамлари билан Сирдарёнинг ғарбий қирғоғига сузиб ўтишди. Натижада душман учун Самарқанд йўли очилиб қолди. Темурнинг тарафдорлари кейинчалик «Жанги лойда» учраган бу мағлубият учун айбни Ҳусайнга кўйишди. Улар Ҳусайнни журъатсизликда ва ҳамкорликдан бош тортганликда айблашди. Бу гал омади чопмаган икки амирнинг тарафдорлари яна душманнынг тилсимотли «ядо» тошидан фойдаланганлигини важ қилишди. Гўё душман ўз заифлигидан кўрқиб, ўша «ядо» тош ёрдамида тўфон кўтарган эмиш. Авом халқ бу тошнинг ёмғир ёғдириш

кучига ишонарди. Тўфон туришини олдиндан билгани учун душман ўзини яхшироқ муҳофаза қила олган эмиш.

* * *

Чингизхон истилосидан буён Самарқанднинг мудофаа девори ёхуд қалъа истехкомлари йўқ эди. Шаҳар мудофаасини ташкил қилишга қодир ягона куч сарбадорлар бўлиб чиқди. Асосан майда савдо билан шуғулланувчилар ва хунармандларни ўз ичига олган сарбадорлик ҳаракати дастлаб Хуросонда пайдо бўлган эди. Бу ҳаракат мўғул истилочилари ва бу вилоятнинг ўтроқ аҳолиси учун оғир юк бўлиб тушган мўғул тартиботига қарши кураш тариқасида майдонга чиққан эди. Мустақил Сарбадорлар давлати XIV асрнинг ўттизинчи йиллари Хуросонда барпо этилган бўлиб, уни сулола аъзоси бўлмиш хон эмас, балки доруға бошқарар эди. Сарбадорлар ўз қўшинларини ташкил этиб, ўз тангаларини зарб эта бошлашган эди. Аҳолидан олинадиган солиқлар ҳам камайтирилган эди.

Сарбадорлар номи «бошини дорга тиккан» маъносини англатарди. Улар мўғуллар олдида бош эгишдан кўра дорга осилганимиз афзалроқ, дейишарди. «Бир гала аблаҳлар халққа зулм айлапти, — деган эди бу ҳаракатнинг раҳнамоларидан бири Амир Абдураззоқ Байҳақ. — Аллоҳнинг инояти бирла халқни бу зolimларнинг зулмидан озод этгаймиз. Магарам бу ишни эплай олмасак, бошимизни дорнинг сиртмоғида кўргаймиз»¹¹.

XIV асрнинг 60-йиллари Самарқандда сарбадорлар ҳаракати хунармандлар, дўкондорлар ва ўзини ғозий, яъни дини ислом учун курашчи ҳисоблайдиган баъзи мударрислар орасида, айниқса, кучайган эди. Ҳаракатнинг раҳнамолари — мадраса мударриси Мавлонозода ва наддоф (пахта титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат қилиб, ўз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар мажлиси чақирилиб, турли табақаларга мансуб бўлган ўн минггача одам йиғилди. Мажлисда Мавлонозода шаҳар ҳокимларини қўрқоқлик ва очкўзликда айблаб, бошига оғир кун келганида халқни ўз ҳолига ташлаб, қочиб кетганларини айтди. «Қанчалар катта товон тўламайлик, — деди у, — бари бир Самарқандни қутқариб қола олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг ёлғиз йўли ўз ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмоқдир». Шундан сўнг у аслзодаларга мурожаат қилиб: «Қай бирингиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз мумкин?» — деб сўради. Бироқ улар «чурқ» этиб оғиз очишмади. Шундан сўнг у халққа мурожаат қилиб, шаҳар

мудофаасини ўзи ташкил этажагини айтиб, бу ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илтимос қилди. Жетилардан Самарқандни «хукмдорларсиз»¹² халқнинг ўзи мудофаа қилиши ана шу тарзда бошланди.

Катта йўллар очиқ қолдирилди, бироқ ички тор кўчалар тўсилиб, устидан занжирлар тортиб қўйилди. Энг асосий жойларга камончилар жойлаштирилди, жети суворийларини яқин келтириб, уларга икки ёндан ҳужум қилишга келишилди. Ёш болалардан тортиб, мўйсафид чолларгача қўлига қурол олди. Шаҳар қамал ичида қолди. Душман бир неча бор шаҳар чегарасига туташган маҳаллаларга бостириб киришга уринди, бироқ катта талафот билан чекинишга мажбур бўлди. Аммо шу асно шаҳарда озик-овқат тақчил бўлиб қолди, нарх-наво кўтарилиб кетди. Ҳунармандлар ишсиз қолдилар. Шаҳарда аҳвол кундан-кун ёмонлашиб борарди, лекин Илёсхўжанинг ҳам аҳволи оғир эди. Унинг лашкари отларига ўлат тегиб, уларнинг тўртдан уч қисми нобуд бўлди. Шундан сўнг жетилар Самарқанд куршовидан воз кечиб, орқага чекиндилар. Улар аянчли аҳволда, ҳеч қандай ўлжасиз, садоқ ва шамширларини ортмоқлаганларича ўз юртларига, аксарияти, пиёда қайтдилар. Самарқандни бир йил давомида сарбадорлар идора этиб туришди.

Ғалаба ҳақидаги хабар тезда Темур билан Ҳусайннинг ҳам қулоғига етди. Улар Қашқадарё ва Амударё водийсидаги қишқи яйловларга қайтишди-да, келаси йили бирлашиб, Самарқанд томон юриш бошлашди. Амирлар Шаҳрисабз билан Самарқанд орасидаги Конигил номи билан машҳур бўлган яшил масканга келиб, қароргоҳ қуришди. Бу даврга келиб (1366 йил) сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда ўз ҳокимиятларини мустаҳкам ўрнатиб, феодал хукмдорлар ва шухратпараст амирларни бир четга суриб қўя бошлаган эдилар. Амир Темур саройи солномачиларидан бирининг ҳикоя қилишича, давлат ва дини ислом ақидаларини бутунлай емириб, уни қайта туза бошлаган бу одамларнинг «сурбетлиги»дан қаттиқ дарғазаб бўлган амирлар уларни жазолаш учун бир талай тадбирлар кўришибди. Амирлар макр ишлатиб, пуч ваъдалар билан сарбадор раҳнамоларини ўз қароргоҳларига таклиф қилишибди ва бу ерда уларни ҳибсга олишибди. Ҳусайн уларни мудҳиш жиноятларда айблабди, Абу Бакр сарбадорларнинг бошқа раҳнамолари қатори қатл этилибди. Фақат Мавлонозодага шафқат қилишибди — сарбадорларни дор остига олиб келишганида, Темур унинг гуноҳидан ўтишларини сўрабди. Шу иши туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳусайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишибди. Шундан сўнг амирлар Самарқанднинг сарбадор-

лар йўлдан урган аҳолиси ўртасида қонун ва тартиб ўрнатишибди¹³. Қозоғоннинг набираси бўлмиш Хусайн бош амир, Темур эса унинг тобеини ва ўнг қўли бўлибди.

Бироқ биргалашиб эришилган ғалабалар ва қайиноға-қуёвлик муносабатлари ҳам уларнинг орасидаги ихтилофларни бартараф қила олмади. Бари бир улар бир-бирининг йўлида тўсиқ бўлиб тураверди. Эҳтимол, Темур сарбадорлар билан, айниқса, улар орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа ўрнатгандир. Хусайн билан унинг ўртасида ана шу сарбадорларга нисбатан тутилган сиёсат юзасидан ихтилоф келиб чиққандир¹⁴. Сарбадорлар ҳаракати бостирилганидан сўнг орадан кўп ўтмай, Хусайн ҳукмдор сифатида очкўзлик намойиш этди ва аввалги қарзларини рўкач қилиб, Темур тарафдорларига катта-катта солиқ солди. Жанги лойда кўрилган талафот жуда катта эди, шу боис Темурнинг иттифоқчилари ўша пайтда Хусайннинг талабини қондиришдан ожиз эдилар. Темур ўз шахсий бойлиги ҳисобидан солиқни тўлашга ёрдамлашди. У ўз ғазнасида олган отлин ва кумушларни берди ва ҳатто Хусайннинг синглизис бўлмиш ўз хотинининг сирға ва билагузукларини ҳам аямади. Одамлар унинг бу ишини узоқ вақт ёдларида сақладилар: Темур ўз иттифоқчилари учун ҳеч нимани аямайдиган сахий ҳукмдор сифатида ном чиқарди. Хусайн ўз синглизисининг дуру жавоҳирларини таниди, албатта, лекин уларни қайтариб бермади. Шу-шу, амир аблаҳ одам сифатида бадном бўлди, илгари у ўзининг таянчи деб ҳисоблаган кўчманчи беклар ҳам ундан юз ўгиришди. Бундай фитна ва ихтилофлар охир-оқибатда Темур билан Хусайн ўртасида очиқ тўқнашувга айланди. Бу пайтга келиб, малика Ўлжой Туркон ого дунёдан кўз юмган эди; Темурга ғанимлик кўзи билан қарайдиган тарихчилардан бири, хотинини ўзи ўлдирган, дея исботламоқчи бўлади¹⁵. Хуллас, амирларни бир-бири билан боғлаб турган сўнгги ришта ҳам узилган эди.

Шундан кейинги тўрт йил ичида (1366—1370 йиллар) Темур «гоҳ Хусайн билан жанг қилиб, унинг душманлари билан дўст тутинар, гоҳ у билан яна ярашиб, амирнинг буйруғига кўра, ўзининг яқинидаги иттифоқчиларига қарши жангга отланарди»¹⁶. Бу кураш аввалига Темур учун сира ҳам яхшиликдан далолат бермади. У Қашқадарёни қўлидан чиқарди, сўнг яна қайтариб олди; Бухорони истило қилди, бироқ уни ўз тасарруфида узоқ тутиб тура олмади. Хусайн эса катта куч тўплаб, бутун Мовароуннаҳрда ўз ҳукмини ўрнатди. Шундан сўнг душманининг қўли баланд келаётганини кўрган Темур Хуросон томон йўл олди. Илгарироқ у бутун оиласини шу ерга жўнатган эди. Темур яна дарбадарликда, қувғинга учраган одам сифатида ҳаёт кечира бошлади. У жетиларнинг

гапи билан Мовароуннаҳр қароқчиларига қўшилиб, ўқтин-ўқтин Ҳусайн тасарруфидаги ерларга ҳужум қилиб турди; Мўғулистон томондан пайдо бўлган янги хавф-хатар Ҳусайнни Темур билан иттифоқ тузишга мажбур қилди. Ярашиш маросими чоғида умрбод дўстлик ва дини исломга садоқат ҳақида тантанали қасамлар ичилди. Қашқадарё яна Темур қўлига ўтди. Мўғуллар орасидаги ички низолар туфайли жетилар ҳужуми ҳам амалга ошмай қолди.

Темур фурсатни қўлдан бой бермай, дин пешволари, шаҳар аҳолиси ва қабилadoшлари орасида ўзига тарафдорларни кўпайтириш тадоригини кўрди. Барча доираларда ўзига ғанимлик кўзи билан қарай бошлашганини сезган Ҳусайн ўз туғилиб-ўсган юрти — Балхда мавқеини оширишга киришди. Ҳусайн у ерда қалъа қурилишини бошлаб юборди. Бу ҳол шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечиришга ва ерли ҳукмдорларнинг томонидан турли истехкомлар қуришга тиш-тирноғи билан қарши бўлган кўчманчи аслзодалар ғазабини кўзгатди, зеро бундай қалъа қурган ҳоким уларга қарам бўлмай қоларди. Темур ана шу мухолифлар ҳаракатига раҳбарликни ўз қўлига олди. Доимий ички низолар оқибатида мамлакатнинг харобага айланаётганидан ниҳоятда норози бўлган ўтроқ аҳоли ҳам уни қўллаб-қувватлай бошлади. Тижорат аҳли, ҳунармандлар ва деҳқонлар феодал ҳукмдорларнинг ўзаро нифоқларига чек қўйиш учун етарли қудратга эга бўлган давлат ҳокимиятига муҳтож эдилар. Темур ана шу табақалар ҳамда дини ислом пешволарини ўзига тарафдор қилиб олишга муваффақ бўлди; боз устига, Ҳусайннинг зиқналигидан норози бўлган талайгина кўчманчи ва ўтроқ беклар Ҳусайнга қарши бўлиб қолгандилар. Уларнинг орасида Кайхусрав ҳам бор эди. Ҳусайн эса 1360 йили уларнинг ерини босиб олганида Кайхусравнинг укасини ўлдирган эди.

Тарихчи Арабшоҳнинг ёзишича, «Темур фаол ҳаракатлар қилиб, оддий халқни ва нуфузли кимсаларни хоҳласалар-хоҳламасалар, ўз тарафига оғдириб олди. Шу йўсинда у Мовароуннаҳр вилоятларининг барини ширин сўз билан, баъзан мажбуран, ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди».

Ўзининг энг ашаддий мухолифи Ҳусайнни бир ёқли қилиш учун қулай фурсатни пойлаб юрган Темур 1370 йили Балхга қараб — жануб томон қўшин тортди. У Қашқадарёнинг жанубида жойлашган тоғлар орасидаги Темир дарвоза дея аталмиш машъум дарадан ўтиб, Амударё соҳилидаги Термиз шаҳри томон йўл олди. Араб истилосидан сўнг бу шаҳар дини исломнинг муҳим марказларидан бирига айланган ва XV асрга қадар ўзининг диний нуфузини сақлаб келганди. Донғи бутун Ислом дунёсига кетган бир қанча машҳур имомлар ана шу

ерда ўқиб, вояга етган эдилар. Темур бу ерда Маккаи мукарамада туғилиб-ўсган донишманд Саййид Баракани учратиб қолди. Айтишларича, бу одам Муҳаммад алайҳиссаломнинг авлодидан экан. Шайх Барака Мовароуннахрга масжидлар вақфини кўпайтириш учун келган экан. Ҳусайн унинг илтимосини рад этибди, бироқ Темур Андхой шаҳри ва унинг атрофидаги ерларни шайхга вақф мулки сифатида инъом қилибди.

Бу тақводор мўйсафид эса Темурга ўзи билан-олиб келган ва ҳукмдорлик тимсоли бўлган туғ ва улкан дўмбира ҳадя этибди. Шу билан бирга, у амирни келажакда буюк зафарлар кутаётгани ҳақида башорат қилибди. Ўзи учун мақбул башоратларни яхши кўрадиган Темур бу кароматни бутун эл-юртга тарқатишни буюрибди ва Саййид Баракага Мовароуннахрда обрў-эътибори баланд бўлган талайгина бошқа руҳонийлар қатори ўз саройидан жой берибди. Шу тариқа шайх Барака Темурнинг пири-муршиди ва доимий ҳамроҳи бўлиб қолибди. Улимидан сўнг уларнинг иккови ҳам бир мақбарага дафн этилган. Темурнинг юзи Саййид Баракага ва Маккаи мукарамага қаратиб қўйилганди.

Балх шаҳри қуршовга олинди ва қаттиқ жангдан сўнг қалъа деворидан раҳналар очилди. Жанг ярим кечага қадар давом этди ва эртасига эрталаб қайтадан бошланди. Шаҳар таслим бўлди. Сарой солномачиларининг ҳикоя қилишларича, бу юришда Темурнинг ўн олти яшар ўғли Умаршайх катта жасорат кўрсатган. Қалъага яширинган Ҳусайн ғалабадан умидини узибди ва агар ҳаётини сақлаб қолишса, ҳаж зиёрати учун Маккаи мукарамага жўнашни хабар қилиб, шаҳардан чиқариб юборишларини сўрабди. Темур унга таслим бўлишни шарт қилиб қўйиб, жони омонлик ваъда қилибди. Ҳусайн қалъадан чиқибди-ю, бироқ собиқ иттифоқдошининг ваъдасига ишонмай, Темурнинг қароргоҳига бориш ўрнига масжидга кирибди ва минорага чиқиб яширинибди. Минорага тасодифан чиққан бир одам амирни кўриб қолибди. Ўша одам уни сотиб қўймасликни ваъда қилибди-ю, аммо пастга тушган заҳоти Ҳусайннинг қаерда эканлигини Темурга етказибди. Ҳусайн сарбозлар яқинлашиб келаётганини кўргач, минорадан юғуриб чиқибди-да, аллақайси кулбага яширинибди. Аммо бахтга қарши ёпинчиғининг этаги эшикка илиниб қолган амир бари бир қўлга тушибди.

Асир олинган амирни Темур ҳузурига олиб боришибди. Айтишларига қараганда, Темур уни кўргач, бир вақтлар қандай дўст бўлганларини эслаб, кўзига ёш олган эмиш. Ҳусайннинг тақдирини кенгашда муҳокама қилишганда, Темур ўз муҳолифига омонлик ҳақидаги ваъдасининг устидан чиқажа-

гини баён этибди. Юқорида айтганимиздек, Хусайн бир вақтлар шайх Кайхусравнинг укасини ўлдирган эди. Дини ислом инкор этмаган хун олиш қонуни — дийага биноан Кайхусрав Хусайнни бўғизлаш учун йўл олганида, Темур бир четда индамай тураверди; лекин орадан бир қанча вақт ўтгач, Кайхусравнинг ўзи Хусайн одамлари қўлида хун олиш қонунининг қурбони бўлди. Шу тариқа каттаю кичик муҳолифатлар ўртадан кўтариб ташланди. Аммо Темур қўлини қонга булғамай тураверди.

Хусайннинг икки ўғлини ўтда куйдириб, кулини шамолга совуриб юборишди. Мағлуб амирнинг бошқа иттифоқчилари Ҳиндистон томон қочишди. Балх қалъасининг бойликларини талон-торож қилишиб, қалъанинг ўзини емириб ташлашди, амир саройини эса вайронага айлантиришди.

Темурнинг хузурига Хусайннинг хазинаси билан бирга, хизматкорлари ва хотин-халажларини олиб келишди. Ҳарамдаги аёллардан Темур Мовароуннаҳрда ҳукмдорлик қилган сўнгги Чигатой хони Қозонхоннинг қизи бўлмиш Сарой Мулк хонимни ўзига танлаб олди. Бу малика Чингизхон авлодидан бўлиб, уни никоҳига олиши туфайли Темур «Кўрагоний» — Буюк хоннинг куёви деган унвонга эга бўлдимиз, бу рутба кейинчалик барча тантанали маросимлар ва жума намозларида хутбага қўшиб ўқиладиган, у чиқарган тангаларда зарб этиладиган бўлди. Сарой Мулк хоним Темурдан беш яшар кичик эди. У Темурнинг энг нуфузли завжаси бўлиб қолди. Гарчи у Темурдан фарзанд кўрмаган бўлса-да, лекин ҳукмдорнинг ишончини қозона билди, унинг энг севиқли икки набирасини тарбиялаб ўстирди. Темур мағлуб муҳолифнинг ҳарамидан яна уч аёлни ўз никоҳига олди, қолганларини ўз иттифоқчиларига бўлашиб берди.

Хусайн устидан қозонилган ғалаба Темурни Мовароуннаҳр ҳукмдорлари орасида биринчи ўринга олиб чиқди. Чингизхон истилосига қадар Хуросоннинг энг кўркем шаҳарларидан бири Балх таслим бўлганидан кейин қурултой чақирилиб, унга барча бек ва аёнлар, саркардалар, туман ҳокимлари ва мингбошилар таклиф этилди. Саййид Баракадан ташқари, бу йиғинга Термизнинг машҳур шайхлари ҳам етиб келишди. Улар Темурнинг дини ислом билан яхши алоқасини таъкидлаб, бу алоқа ҳукмдор тасарруфидаги барча ерларда қарор топмоғи кераклигини айтишди ва ўзлари доим Амир Темурни қўллаб-қувватлаяжagini эълон қилишди. Шайхларнинг бундай мадади Темур учун ниҳоятда катта аҳамиятга молик эди.

Қурултой Темурни салтанат ҳукмдори дея эълон қилди. Гарчи улар ўзларини Чигатой салтанатининг ворислари ва

давомчилари деб овоза қилишган бўлса-да, Темур тахтга шунчаки номига бўлса ҳам чигатой хонини ўтқазиб, аслзода бекларни жиловлаб туриш зарурлигини тушунарди. Султон Ҳусайн қўллаб-қувватлаган кўғирчоқ хон Қобулшоҳ бар-тараф этилиб, унинг ўрнига Суюрғотмиш хонлик тахтига ўтқазилди. Темурга ганимлик кўзи билан қараган, лекин ниҳоятда гапга чечан тарихчи Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: «Каминанинг устози, буюк аллома, ўз даврининг дуру гавҳари ва йўлчи юлдузи, жумла-жаҳоннинг мураббийси, дини исломнинг шон-шухрати, барча файласуфларнинг пиримуршиди, доноларнинг доноси, асрнинг йўл кўрсатувчи раҳнамоси дамашқлик Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад, Ибн Муҳаммад Бухорий (илоҳим жони жаннатда бўлғай ва унинг руҳи дини исломга қувват, мўмин-мусулмонларга қудрат бағишлағай) шундай демишлар: Амир Темур ҳижрий 771 йилда ўшал бадбахт султон Ҳусайнни қатл эттирмиш ва шу сониядан эътиборан бутун ҳокимиятни ўз қўлига олмиш... Султон ўлдирилгач, у ўз номидан тахтга Чингизхон уруғидан бўлмиш аллақандай Суюрғотмишни ўтқазибдиким, ушбу чора бирлан у тухматчи ва гийбатчилар тилин тийиб қўймиш. Оқибатда Темур номининг ўзи буюк унвонга айланмиш, зеро Буюк Амирнинг иродасига элу юрт ҳам, ҳукмдорлар ҳам бўйсунмиш, хон эса унинг олдида кумурсқадек бир нимарса бўлиб қолмиш».

Темурни тахтга ўтқазиб маросими кейинроқ, об-ҳаво анча жўнашиб кетгандан сўнг бошланди. Темур тахтга чиқиб ўтирди-да, бошига олтин тож кийиб, белига салтанат ҳукмдорининг камарини боғлади. Маросимда ҳозир бўлган шахзодалар, амирлар ва беклар янги ҳукмдор олдида юзтубан йиқилдилар. Улар Амир Темурга қимматбаҳо совғалар инъом этдилар ҳамда удумга кўра боши узра олтин тангалар, дуру жавоҳирларни сочқи қилиб сочдилар ва уни Жаҳонгир, Соҳибқирон* дея атадилар.

Темур Ҳусайннинг хазинаси ва шаҳарликлардан бож тариқасида тўпланган бойликларни ўз лакшарларининг саркардалари, амирлар ва шаҳар ҳокимларига бўлиб берди. Балхдан ҳайдаб келинган болалар ва аёллар ҳам кул ҳамда чўри сифатида тақсимланди.

---

* *Соҳибқирон* — Амир Темурнинг лақаби; «соҳиб» — эга, «қирон» — илми нужумда икки шарофатли сайёра. Зухра (Венера) ва Муштарий (Юпитер) ўз ҳаракатида бир-бирига яқинлашган ҳолатни «қирон буржи» деб атаб, уни бахт-саодат аломати деб фол кўрилган; соҳибқирон — мазкур икки сайёра бир-бирига яқинлашган вақтда туғилган бахтиёр подшо демакдир.

Шундай қилиб, Амир Темур ўттиз тўрт ёшида Мовароуннахрнинг барча жанубий вилоятлари ҳукмдори бўлиб қолди. Уни дин пешволари, шаҳарлардаги тижорат аҳли, ҳунармандлар, қишлоқлардаги деҳқонлар сидқидилдан қўллаб-қувватлашди. Аммо Темур учун энг муҳими у кўчманчи аслзодалар Чигатойларнинг барча тан олган йўлбошчиси бўлиб қолгани эди. Ҳукмдор ана шулардан ўзига содиқ бўлган мунтазам қўшин туза бошлади. У Мовароуннахрдаги ўзининг ягона жиддий рақиби амир Ҳусайндан ҳокимиятни тортиб олди. Ҳусайн эса «хатто мамлакат гуркираб яшнаган пайтда ҳам оч қолган сарбоз учун на бир бурда нон, на сариқ чақа пул берган эди».

IV боб

СОҲИБҚИРОН

Мовароуннахрдаги Амир Темур ҳокимиятининг негизини кўчманчи ва ўтроқ аҳоли манфаатларининг омухталиги, яъни бирикмаси ташкил этардики, ҳукмдор бундай бирикмани доим рағбатлантириб турарди. Кўчманчи ўрдаларнинг талончилик ҳаракатлари ва феодал ҳукмдорларнинг ўзаро низолари Чигатой улусининг нафақат ғарбий вилоятлари, балки улуснинг шарқий қисми — Мўғулистоннинг ўзида ҳам хўжалик иқтисодиётини хароб аҳволга солиб қўйди. Бироқ Мовароуннахрда аҳолини бошқариб турган қисман кўчманчи, қисман ўтроқ мўғул-туркий шайхларнинг тижорат аҳли ва карвон йўлларига боғлиқ манфаатлари борган сайин кучайиб борарди. Улар шаҳарларда ер-мулк сотиб оладиган, саройлар қурадиган бўлиб қолишди, мусулмон динини қабул қилишди. Ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар ва карвон савдоси пул муносабатларининг барқарорлашишига хизмат қилди. Марказлашган давлат ҳокимияти бир вақтнинг ўзида ҳам тижорат дунёсининг йирик намояндалари, ҳам феодал хонлар манфаатларига хизмат қилар, унинг босқинчилик ҳаракатлари эса феодал хонларнинг ҳам, кўчманчи аслзодаларнинг ҳам талончилик майлларига мос тушарди. Темурга берилган «Соҳибқирон» («Юлдузлар буржи ҳукмдори») номи заминиди катта маъно яширинган эди. Зеро, юлдузлар буржи ва ижтимоий муносабатлар ўзаро биргалашиб, унинг фойдасига хизмат қилмоқда эди. Темур бу қулай имкониятдан тўла фойдалана билди.

Марказлашган давлат барпо этган ва Темурнинг ҳокими мутлақлик интилишларига хизмат қилган ҳарбий куч аввалига фақат кўчманчилардан таркиб топган эди. Булар, асосан, моҳир суворийлар ва мерган камончилар эди. Бу ҳарбий куч

Чингизхон ўрдалари тартибида тузилган бўлиб, жанговарлик бобида буюк мўғул хони лашкаридан сира қолишмас эди. Кўчманчи лашкарининг ҳарбий тартиботи ва унинг жасорати хусусида кўпгина гувоҳларнинг шаҳодатномалари сақланган. Буларнинг орасида Карпини ва Рабрук каби католик мамлакатларнинг элчилари, Марко Поло каби венециялик тужжорлар, мўғул хонлари хузуридаги эронлик вазир Жувайний, танжерлик шайх Ибн Баттута, левантиялик* ва овруполик асирлар — Арабшоҳ ва Шильтбергер ҳамда Клавиho каби Ғарб мамлакатлари элчиларининг эсдаликлари бор.

Темурнинг асосий кучини ташкил этувчи, баъзан туркий, баъзан чигатой дея аталмиш Мовароуннаҳр лашкарининг асоси мўғул-туркий қабилалардан иборат бўлса-да, унинг бутун ўзаги ва раҳбарлик лавозимлари Темурнинг ўз уруғи вакиллари — барлослар қўлида эди.

Темур ҳар доим туркий уруғ сарбозларини бошқалардан устунроқ кўрарди. Зеро, Жаҳонгирнинг энгишга анча қийналган асосий мухолифлари ҳам Олтин Ўрда хони Тўхтамиш ва усмонли турклар султони Елдириим Боязид каби туркийлар уруғига мансуб ҳукмдорлар эди.

Бу жангчилар «иссиққа ҳам, совуққа ҳам, ташналикка ҳам бардош бера олишар ва бу борада бирон-бир ўзга миллат уларга тенг кела олмас эди. Егулик сероб бўлганида улар мечкайлик билан овқатланишар, аммо озиқ-овқат тақчил бўлиб қолса, улар учун қатиққа сув қўшиб тайёрланган айрон ҳам кифоя эди...»¹ Улар донли овқатни жуда кам истеъмол қилишар, ўзларига зарур маҳсулотларни от, тери ва қул савдоси эвазига ўтроқ вилоятлардаги савдогарлардан харид қилишарди. Бехисоб йилқи, туя, қорамол, қўй ва эчкиларни боқиш учун улар яйловдан-яйловга кўчиб юришарди. «Буларникичалик айғир ва биялар бутун дунёда топилмасди»². Бу кўчманчи туркийларнинг отлари чайирлик ва чидамлилиқ бобида эгаларидан қолишмас, улар ҳатто қишда қор остидан ўзига озуқа топа биларди.

Ҳарбий юришга чиққан кезлари Темур бевосита манглай, яъни авангард ортидан борарди. Унинг лашкаридаги манглай эса баъзан бир неча туман одамдан иборат бўларди. Соҳибқирон ўзининг оқсоқлигига қарамай, юришни деярли ҳамиша эгарда ўтказарди. Фақат умрининг охирида ва баъзан бетоб бўлиб қолган пайтларида ҳўкиз кўшилган аравага ўтирар ёки уни тахтиравонда олиб юришарди. Унинг ортидан суворий-

* *Левантияликлар* — Ўрта Ер денгизи соҳилларида жойлашган Сурия, Ливан, Миср, Туркия, Греция ва Исроил мамлакатларида яшовчи аҳолининг умумий номи.

лар, улардан кейин эса пиёда қисмлар борарди. Пиёдалар ортидан ҳукмдорга тегишли ашёлар отларга юкланган ёки араваларга жойланган ҳолда борарди. Ҳукмдор хазинаси — пул, дуру жавоҳир, либослар, қурол-аслаҳа ва ўзга қимматбаҳо буюмлар, одатда, ана шу карвонга юкланарди. Бу оғир юкларни юриш чоғида ҳам, жангу жадал пайтида ҳам чигатойларнинг кучли туманлари муҳофаза қиларди. Гарчи айнан шу хазина баъзан қаттиқ ҳамлага учраб турса-да, бу карвон бирон марта бўлсин, душман қўлига тушмади.

Карвон ортидан ўтовларини аравага ортиб, подаларини ҳайдаганича, кўчманчиларнинг оилалари боришарди. Жанг бўлмаган кезлари, хизматдан бўш вақтларида кўчманчи сарбозлар ўз хўжаликлари билан машғул бўлиб, одатдаги оилавий ҳаётни давом эттираверардилар.

Сахро ва чўлу биёбонларда, шунингдек, жазирама иссиқ пайтларда лашкар, асосан, тунда йўл босар, кундузи эса от ва қорамолларини яйловга ҳайдаб, ўтовларда ҳордиқ чиқарарди. Улар сувни чўл ёки сахродаги чуқур қудуқлардан олишарди, ёқилғи ўрнида эса тезакдан фойдаланишарди.

Темур ўз халқини ҳарбий юришга чорлаганида, дея таъкидлайди Клавихо, барча сарбозлар хотинлари, бола-чақалари ва мол-ҳоли билан етиб келишарди. Улар қаерга йўл олишмасин, қўйлар, туялар ва отлар одамларни асосий емиш, яъни гўшт ва сут билан таъминлаб турарди. «Ҳеч ким ҳеч қачон ўз бола-чақаси, ўз моли-ҳолидан ажрамасди. Бутун оила ўз подасини ҳайдаганича, оила бошлиғи ортидан жангу жадал сари йўлга тушаверарди. Ёш болали аёллар гўдакларини беланчакка солиб, от минган чоғларида эса, уни эгар қошига осганча олиб кетаверардилар. Одатда бундай беланчак кенг тасмалар билан осиб қўйилар, шу боис она ҳам, бола ҳам ҳеч қандай ноқулайлик сезмасди». Юқоридаги гаплардан ташқари, Арабшоҳ кўчманчи аёлларнинг жанговар руҳи ҳақида яна шундай ҳикоя қилади: «Темурнинг лашкаридаги аёллар ҳам эрларидан қолишмасди. Улар жангу жадал авжига чиққан пайтда майдонга тушишар, найза, шамшир ва камонни моҳирона ишга солиб, душманнинг не-не зўр йигитларини мағлуб этишарди. Кунлардан бир кун сафар чоғи ҳомиладор аёлнинг тўлғоғи тутиб қолди. У отнинг жиловини бир четга бурди-да, хилватроқ жойга ўтиб, боласини туғди. Орадан кўп ўтмай, боласини белбоғига йўрғақлаб, отига минди-ю, тезда карвонига етиб олди. Кўшинда сафар чоғи туғилган, мудом сафарда ўсиб, вояга етган, уйланиб, бола-чақали бўлган, лекин ҳеч қачон ўз бошпанасига эга бўлмаган талайгина одамлар бор эди».

XIV асрнинг охирларида араб тарихчиси Ибн Халдун Дамашқ яқинида Амир Темур қўшини ва унинг қароргоҳини

кўришга муяссар бўлган. Шундан сўнг у ўз таржимаи ҳолида қуйидаги сўзларни ёзади: «Одамлар шу қадар кўпки, уларни санаб саноғига етиб бўлмайди. Агар сиз бир миллион десаңгиз, одамларнинг сони бундан кўп бўлса кўпки, кам чиқмайди. Агар уларнинг бари ўтов тикса, бу ўтовлар уфққа қадар бутун бўшлиқни эгаллайди. Магарам бутун қўшин майдонга чиқса, энг катта водий ҳам уларга торлик қилиб қолади»³. Улар отда юриш, шароитга мослашиш илмини сув қилиб ичиб юборишган, зеро, болаликданоқ шунинг машқини олишган. Бу жиҳатдан улар бадавийларга ўхшаб кетади.

Савдогар ва ҳунармандлар лашкар ортидан эргашиб боришарди. Саррожлар, темирчилар, қуролсоз-чилангарлар, озиқ-овқат билан савдо қилувчи тужжорлар қўшинни сафар чоғи керак бўладиган барча ашёлар билан таъминлаб турарди. Қўшин қўлига ўлжа киритганида ҳам бу ўлжалар ана шу бозордаги мутахассисларга сотиларди.

Султониялик архиепископ Жон Темурнинг ҳаёт тарзини шундай тасвирлайди: «Соҳибқирон доим очиқ жойда, нафис шоҳи матодан тикилган саропардада (чодирда) яшарди, зеро, унинг одамлари шу қадар кўп эдики, улар биронта ҳам шаҳарга сиғишмасди. Бироқ улар барча зарур нарсаларни худди шаҳар бозоридагидек қийналмай харид қилишлари мумкин эди. Кўпгина озиқ-овқатлар узоқ ўлкалардан ҳам келтириларди. Улар бу бозорларда ҳатто одамларни (қулларни) ҳам сотиб олишлари мумкин эди...

Одамлар таомни ерда ўтириб дастурхонсиз тановул этаверарди, лекин озодаликка қаттиқ риоя қилишарди. Гўшт билан гуруч истаганча топиларди. Гарчи дон-дун сероб бўлсада, нонни жуда кам истеъмол қилишарди».

Клавихо Темурнинг Самарқанд яқинидаги буюк ўрда-қароргоҳини бориб кўрибди. У ерда элчи ўнбошилар, юзбошилар ва мингбошилар ўз одамларини қандай идора этишаётганини, ҳар бири кўрсатилган жойда савдо қилаётган ҳунарманд ва тужжорлар бозоридан ташқари кўчма ҳаммомларни ҳам кўрибди. «Ҳаммомлар ҳам талайгина, — дея ёзади Клавихо. — Ўтовга туташтириб тахтадан хона тикланган ва унинг ичига темир ҳовузча ўрнатилган. Ҳовузчага қозонларда иситилган сув қуйилади. Ҳаммомда одамнинг ювиниши учун лозим бўлган ашёларнинг ҳаммаси муҳайё. Ходимгарлар ҳам ўз ишини билиб қилишади, барча ўз вазифасини ўринлатиб бажаради». Қароргоҳлар ҳам ўз шовқинсурони билан шаҳардан қолишмасди — чор-атрофдан гилдиракларнинг гижирлаши, устахоналарда темирлар жаранги, туялар ва ҳўкизларнинг бўйнидаги қўнғироқларнинг жангир-жунгири, бозордаги одамларнинг говур-ғувурию, карнайларнинг гатғути эшитилиб турарди.

Темур даврида ўрдалар, худди Чингизхон замонасидагидек, ҳарбий, феодал жамият сифатида ташкил топган эди. Ҳукмдор уруғга мансуб шаҳзодалар олий ҳукмдордан феодал мулк сифатида катта-катта вилоятларни ўз тасарруфларига олишарди. Катта юриш бошлаш ёки янги хон сайлаш каби муҳим қарорлар қабул қилиш зарур бўлиб қолган пайтларда шаҳзодалар қурултой ёхуд давлат кенгашига тўпланар эдилар. Энг муҳими, ҳукмдор уруғига мансублик бўлиб, бунда ёшнинг катта-кичиклиги унчалик аҳамиятга эга бўлмасди. Темур амир ва шайхларни жанговар юришга қадар ҳам, юриш чоғи ҳам одатдаги кенгашга чақираверарди. Бироқ умрининг охирида бу қурултойлар сиёсий кенгаш билан бир қаторда, умумхалқ байрамга айланиб кетди. Бу қурултойларда тобе хонлар унга ўз садоқатларини намойиш этиб, қимматбаҳо совғалар инъом қилишар, Темур эса хорижий давлат элчилари олдида ўз фармонбардорлигини кўрсатарди.

Темурга тобе бўлган кўчманчилар барча мажбуриятлар, ҳарбий ва ўзга хизматларни сўзсиз бажармоқлари лозим эди. Эронлик вазир Жувайний туркийлар кўшинини шундай тасвирлайди: «Бу кўшин ўз моҳиятига кўра, деҳқонлар ва чорвадорлар кўшини эди. Одамлар хоҳ муқим солиқлар, хоҳ вақтинча ўлпонлар бўлсин ёки ём (почта) бекатларини от ва емхашак билан таъминлаш бўлсин — барча мажбуриятларни чурқ этмай бажарардилар». Бу кўшин, ташқи қиёфасидан, деҳқонлар кўшини эди; жанг пайтида уларнинг бари — хоҳ катта, хоҳ кичик, хоҳ мансабдор, хоҳ қора халқ бўлсин, қўлларига шамшир-у камонлар олиб, хоҳ пиёда, хоҳ отлик жанггоҳга отилиб кирардилар. Фанимга қарши хужум бошлаш режалаштирилганда, бу муҳориблар жанг-жадал учун лозим бўлган қурол-аслаҳаларни ҳам, жанговар отларни юк ташувчи уловлар — эшак ва туяларни ҳам зумда шай қилар эдилар.

Бир куни Клавиҳо солиқ тўлаш учун подадаги молларнинг туёғини санаётган кўчманчилар қароргоҳига бориб қолибди. Маълум бўлишича, Йигирма минг туяси, сурув-сурув қўйлари бўлган ушбу ўрда ҳар йили ўн уч минг туя ва ўн беш минг қўйни ўлпон сифатида тўлар экан.

Темур кўшинни ташкил этишда Чингизхон лашкари тартиботига амал қилганди. Бу қонун бўйича ҳар бир ҳудуд ўз аҳолиси сонига қараб, маълум ҳарбий тузилмани — фавжни ташкил этарди. Бу тузилмалар туман, минглик, юзлик ва ўнликлардан иборат эди. Туман сўзи ўн минг маъносини англатар, бироқ мазкур истилоҳ аксарият катта уруғ тўдаси ёки катта ҳарбий фавжга нисбатан ҳам ишлатилаверарди. Шунингдек, ноҳиялар ҳам шундай деб аталарди — Темур даврида Самарқанд ноҳияси етти тумандан иборат бўлган — лекин бу

рақамлар доим ҳам ўша ноҳиялар учун белгилаб берилган одамлар сонига тўғри келавермас эди. Минг кишилик фавж — ҳазора баъзан ўзи англатган рақамдан кўпроқ бўларди, юз кишилик бўлинма — қўшун эса Мовароуннаҳрда эллик кишидан то икки юз — уч юз кишини ўз ичига олган қисмга нисбатан ишлатилаверарди. Ҳар ўн киши ўз зобитига эга эди ва ўнга шундай зобит йиғилиб, ораларидан юзбоши сайлар эдилар. Ҳар бир сарбоз, ҳар бир зобит хоҳ юришда, хоҳ қароргоҳда бўлсин, ўз жойи ва ўз вазифасини яхши биларди. Феодал тобелик мутлақ аҳамиятга эга эди: «Ҳеч кимнинг ўзи тайинланган саджот, ҳазоражот ёки ўнликдан бирон-бир жойга кетишга, бошқа бирон-бир жойдан бошпана қидиришга ҳаққи йўқ эди»⁴. Тизим давлат мажбуриятини бажаришни, унга бадаллар ва солиқлар тўлашни таъминлаб, барча мўғул давлатлари ва мамлуқлар ҳукмронлик қилган Мисргача бўлган Ислом олами бўйлаб тарқалган эди⁵.

Мўғул лашкарлари анъанавий тарзда уч қисмга: икки қанот баронғор (ўнг қанот), жаронғор (чап қанот) ва марказга (манглай)га бўлинарди. Туманнинг бу қисмларида жойлашиши ҳам анъанага кўра белгиланарди. «Ҳар бир одам ўзининг муайян жойига эга. Баронғордами, жаронғордами ёки манглайдами жойи тайин қилинган одам — ўла-ўлгунча шу жойда ҳаракат қилади ва бу жой отадан ўғилга ўтади»⁵. Жаронғор, одатда, баронғордан юқорироқ турарди.

Туркийларнинг урф-одатлари ёки ташкилий ишларининг тўла қонуни бизгача етиб келмаган. Қонун Чингизхон томонидан ишлаб чиқилган ва аниқланганди. У «ҳар бир юз берган ҳодиса учун қоида белгиланганди, ҳар бир вазиятни мувофиқлаштирганди; юз берган ҳар бир жиноят учун жазо белгиланганди. Мўғуллар ўзларининг ёзувига эга бўлмаганлигидан, мўғул болаларига ёзувни уйғурлардан ўрганишни амр қилганди, ёсоларни ҳамда буйруқларни найча (ўрам)ларга ёзишни буюрганди». Жувайний ана шундай буйруқлардан баъзи бирларини тавсифлаб беради, бироқ «ёсо» — Чингизхоннинг кўпгина бошқа замонавий манбаларда ўз-ўзидан англашиладиган ҳодиса, яъни одатий ҳуқуқ деб қараларди. Темур ва унинг хонадони «Чингизхоннинг қонунларига муқаддас деб қарашарди. Уларнинг фавжларида, уларнинг саройларида, уларнинг байрамларида, уларнинг хатти-ҳаракатларида Чингизхоннинг қонун-қоидаларига ҳеч қачон қарши сазй-ҳаракат қилинмасди».

Чингизхон замонида ҳам, Темур даврида ҳам ёшларга катта аҳамият бериларди. Мўғул истилочилари бутун салтанатлари бўйлаб талайгина отлар, одамлар ва ўзга воситалар талаб қилдиган бундай ёшларни сақлаш қоидаларини пухта ишлаб чиқ-

қан эдилар. Ёшларни таъмин этиб туриш туманларга — бошқача қилиб айтганда, маҳаллий деҳқонлар зиммасига юкланган эди. Жувайний даврида икки туман бирлашиб, битта ёмни (бекатни) таъминлаши лозим эди. Ҳар йили бу ёмларнинг иши тафтиш қилиб туриларди. Чингизийлар замонида ҳам, Темур ҳукмронлик қилган даврда ҳам бу ёмлар ахборот етказиш ва алоқани таъминлаш борасида жуда яхши ишлаб турди. Клавихонинг эслашича, Темурнинг чопарлари, қандай унвонга эга бўлишларидан қатъи назар, ёмлардан янги от олиб кетиш ҳуқуқига эга эканлар. Улар отни қистаб ҳайдайвериб, ҳолдан тойдиришса тойдиришардики, лекин расмий хабарни вақтида етказишарди. Чопарлар учун от миниб, бир кунда юз, юз эллик миля йўл босиб ўтиш ҳеч гап эмасди.

Чингизхондан мерос қолган ёсо қонуни талончилик ва ўлжани бўлиш тадбирларига тааллуқли бўлиб, Амир Темур даврида ҳарбий-феодал ўрдалар энди наинки чорвадорлик ва ов қилишнинг кўпгина майлларига, балки кўчмаъчи ҳукмдорларнинг босқинчилик манфаатларига ҳам хизмат қила бошлаган эди. Юришлар натижасида қўлга тушадиган ўлжалар салтанат даромадининг доимий бир қисми бўлиб қолганди. Қўлга тушган жамики олтин, қимматбаҳо идишлар, мўйна, дон-дун, қурол-аслаҳа, сурув-сурув кўй ва қора моллар, қулар — ҳуллас, сотиш ёки харид қилиш мумкин бўлган барча нарсалар талаб кетилаверарди. Темур қароргоҳи узра қора байроқ тикилиши умумий талон-торожни бошлашга ишора бўлиб, бошқа пайтда биронта ҳам сипоҳийнинг ғорат қилишга ҳақи йўқ эди. Арабшоҳ, Темурнинг фармони билан Дамашқда беижозат талончиик қилган сипоҳийлар қатл этилгани ҳақида ёзади. Мигнанеллининг ёзишича, бу интизомга жуда қаттиқ риоя қилинарди. Ҳамонки ижозат берилдими, оддий сарбоз ҳам ўз зобити билан баробар ҳуқуққа эга бўларди. Аммо у ўз ўлжасининг бир қисмини бошлиғига беришга мажбур эди. Ўлжаларни, жумладан, аёллар билан болаларни ҳам тақсимлаш фақат қатъий қоида бўйича амалга ошириларди. Хитой солномачиси Мен-Уннинг айтишича, шаҳарни забт этишгач, ўлжалар қўшиндаги олий ва қуйи табақалар ўртасида унвонига қараб бўлинар, унинг ўндан бир қисми эса бошидаёқ, буюк хонга ажратиб қўйиларди. Носириддин Тусийнинг таъкидлашича, улуғ хон учун ўлжанинг бешдан бир қисми ажратиб қўйилган, қолган қисми лашкар ўртасида тенг тақсимланган. Суворийлар билан пиёдалар ўз улушларини мутаносибан иккига бир қилиб олишган. Забт этилган ер, сув ва музофотлар салтанат мулки деб ҳисобланган. Ўлжаларни таомилга риоя қилган ҳолда ва одамларнинг рутбаларига қараб тақсимлаш Темур лашқарлари ичи-

да жуда муҳим амал ҳисобланган. Тарихдан бир нарсаяхши маълумки, Темурнинг тарафдорлари доим унинг саҳийлигидан мамнун бўлишган. Темур жуда ёшлигиданоқ ўлжа тақсимлашда саҳийлик намойиш этган ва бу хислати билан баъзан рақиб сипоҳийларини ҳам ўз тарафига оғдириб олган. Ҳа, у жанг майдонида кўрсатилган жасоратни доим юқори баҳолар ва бундай қаҳрамонларни ҳеч қачон ўз саховатидан дариг тутмасди.

Темур ўғриларни, айниқса, от ўғриларини шафқатсиз жазоларди. От ўғриси қўлга тушиб қолса, жазодан қутулиш учун ўғирланган от ёнига яна тўққизта от қўшиб бериши керак эди; агар бунга кучи етмаса, ўғилларини қулликка бермоғи лозим бўлар, ўғиллари бўлмаган тақдирда эса қатл этиларди⁵. Туркийлар ўртасида ўлим жазосидан каллани кундада чопишга нисбатан дорга осиш анча фахрлироқ ҳисобланарди. Ўғрилиқ қилганларнинг камдан-ками калтак билан жазоланарди — ўғри ўзи ўғирлаган молни эгасига тўққиз ҳисса қилиб қайтара олса, калтак жазосидан қутилиб қолиши мумкин эди.

Ёсоларнинг бир қисми бекларнинг имтиёзларини белгилаб берган бўлса, яна бир қисми ҳарбий интизом ва жанг майдонидаги жасорат тўғрисида сўз юритарди. Карпинининг қайд қилишича, «барча фармонлар — хоҳ жангга кириш ҳақида, хоҳ жонни қурбон қилиш ҳақида бўлсин, — ҳаммаси ҳеч қандай монеъликсиз бажариларди...»

Чингизхон жорий қилган ёсо қонунлари ҳам фуқаро, ҳам ҳарбий маъмуриятлар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди ва Амир Темур, гарчи шариат қонунларини муқаддас деб билса-да, ўзининг амалий ишларида кўпроқ ана шу ёсоларни қўллашни афзал кўрди. У ёсоларни ҳарбий бўлинмаларга, кўчманчилар-у деҳқонларга, зиммасига солиқ тўлаш мажбурияти юкланган шаҳар ҳунармандларига нисбатан қўллади⁶. Чингизий хонлар томонидан тайинланган доруғалар зиммасига кўп жабҳадаги масъулиятлар (аҳолини рўйхатга олиш ва туманга раҳбарлик қилиш, кўпинча ёш йигитларни сафарбар этиш, ём бекатларини тафтиш қилиш, солиқларни йиғиб сарой хазинасига топшириш) юкланган эди. Бундай лавозимларга кўпроқ мусулмонлар тайинланарди. Темур, шунингдек, давлат мансабдорлари, тавочи (адъютант)ларнинг хизматларидан ҳам кенг фойдаланарди. Одатда, амир бу тавочиларни юқори мансабларга ўзи тайинларди. Бу мансабдорлар қўшиннинг қурол ва аслаҳалар билан юришга тайёрланиши ҳақида буйруқлар чиқарарди. Шунингдек, шахзодаларни қурултойга чақириш, жанг чоғида ҳалок бўлган душман сарбозларини биттама-битта ҳисобга олиш ва ўзга нозик вазифалар ҳам шу тавочиларга юкланган эди. Темур, шунингдек, ўз саркардала-

ридан ҳар қандай берилган буйруқни ўқигани ва қабул қилиб олгани ҳақида тилхат бериш одатини таъсис этди.

Қўшин юришга отланганида ҳар кимса «қадимги ва бугунги таомилларга кўра» бир йиллик ем, камон, садоқ, ўттиз дона ўқ ва қалқон олмоғи лозим эди. Ҳар икки сувори битта ортиқча от, ҳар ўнта сарбоз битта ўтов, иккита белкурак, кетмон, бигиз, болта, арқон, юз дона игна ва қозон олмоғи керак бўларди¹⁰. Карпинининг таъкидлашича, ҳар битта турк, йўқ деганда, битта қалқон, ўқлар билан тўлдирилган учта садоқ, болта ва қудуқдан сув тортиш учун арқон билан қуролланган бўлиши керак. Бадавлат зобитлар учи хиёл қайрилган шамшир билан қуролланиб, чўққиси найзасимон дубулға ва совут кийишарди. Улар минган отларнинг тўш қисми ва ёли ҳам енгил совутлар (баргустивон) билан муҳофаза қилинган бўларди. Баъзи саркардалар сирти майда темир тахтачалар билан қопланган куюк — енгсиз камзул ҳам кийиб олишарди. Оддий сарбоз эса фақат чарм камзул кийиб, молнинг шохи ва ёғочдан ясалган кичкина ва қулай камон билан қуролланган бўларди. У яна кичкина ва думалоқ қалқон ҳам тақиб оларди. Камон ўқларининг учи — пайкон эса икки томонлама ўткир қилиб чархланган бўларди. Сарбозлар вақти-вақти билан уларни чархлаб туриш учун садоқларида эгов ҳам олиб юрардилар.

Чингизхон даврида қўшиннинг асосини камончи суворилардан иборат кўчманчилар ташкил этарди. Босиб олинган ҳудудларнинг ўтроқ аҳолиси фақат иккинчи даражали ишларни бажариш учунгина мажбурий ёллаб олинарди. Темур ҳам ўз қўшинлари учун мўғул лашкари тартиботини қабул қилган эди-ю, бироқ энди ўтроқ аҳолининг аҳамияти анча юқори кўтарилганди. Пиёда ва тўпчи қисмлар фақат ўтроқ аҳоли йигитларидан ташкил топарди. Душман истеҳкомлари қуршовга олинганида манжаниқ ва палахмонлар, ўт пуркагич мосламалар — қорураларни ҳам ана шу сарбозлар ишга соларди. Мўғуллар хитойлардан борут (порох)дан фойдаланишни ўргандилар, ундан лаҳим кавлашда ва портлатиш ишларида фойдаландилар. Гарчи араблар VII асрдан бошлаб ёнувчи нафт (нефть)ни шу мақсадда ишлатган бўлсалар-да, Овруро Урта Осиё, Яқин Шарқ орқали XIII ва XIV асрларда борут билан танишди¹¹. Мўғуллар душман мудофаа иншоотларини ёндириш учун оташандозлардан, нафт билан тўлдирилган идишлардан ёки гранаталардан фойдаланардилар. Новаклар учига секин ёнувчи порохни бириктириш орқали ясалган ёнувчи ўқлар ҳар қандай ёнувчан жисмни алангалатиш қобилиятига эга бўлган. Тошларни порох ёндириш орқали отиш мумкин бўлган. Муиниддин Натанзий ёнувчи қуроллар Темур қўшинлари томонидан 1379 йили Гурганж қамал қилингани-

да ишлатилганини эслатганди. Низомиддин Шомий 1399 йилда Деҳли жангида ҳиндларнинг ибтидоий учар ўқларини Темурнинг «момақалди роқ гулдирашини эслатувчи раъдлари» (тўплари) билан таққослаган ва Темур тўпларини устун деб ҳисоблаганди. Бу машиналар, эҳтимол, Хитой солномаларида «момақалди роқ сочувчи» деб қайд этилган, бир тонна ва ундан ҳам оғир тошларни ёхуд ёнувчи бомбаларни отувчи манжаниклардир.

Лашкар таркибидаги муҳандислар йўлда учраган дарёларда хода ва қамишдан вақтинча кўприклар қуришарди. Ҳолбуки Темур сарбозлари катта-катта дарёлардан ҳам ўз отларида сузиб ўтишга қодир эдилар. Бунинг учун улар қуроллари, кийим-бошлари ва бошқа анжомларини сув тегмасин учун, териларга ўраб, уларни бир-бирига боғлаб қўйишарди. Натижада чўкмайдиган сол ҳосил бўларди. Сарбозлар эгар-жабдуқни ана шу сол устига ташлаб, ўзлари ҳам унга ётиб олишардида, отларнинг бўйнига боғланган арқонларга осилганларича сузиб кетаверишарди. Одатда битта моҳир сузувчи отларнинг жиловидан тортиб олдинда сузиб борарди. Душманнинг шаҳар ва қалъаларига ҳужум қилинганида нарвон ҳамда тахта пуллардан фойдаланиларди. Душманга яқин жойда қароргоҳ қурилганида эса, шу жойдаги теварак-атрофда зовур қазилар, кўтармалар (саркўблар) қурилиб, мудофаа қуроллари ўрнатилар, кузатув нуқталари ташкил этиларди.

Ана шу қўшимча воситалар ва пиёда аскарларнинг мададига қарамай, Темур қудратининг асосини «зарбдор кўчманчи суворий мерганлар ташкил этарди. Улар ишни шу қадар пухта ташкил этишардики, милтиқлар пайдо бўлганига қадар, уларнинг санъати мерганлик ҳарбий санъатининг энг юқори чўққиси ҳисобланиб келди»¹².

Туркийлар муҳораба санъатининг буюк усталари эди. Уларнинг от минши маҳорати жанг майдонида усталик билан ҳаракат қилиш санъати-ла қоришиб кетганди. Улар душман эгаллаган маррани ва унинг режасини сира эринмай ўрганиб чиқишар, заиф томонларини қидириб топишар, кутилмаганда зарба бериб, ғаним кучларини пароканда этишар, ўзлари эса яшин тезлигида ҳаракат қилиб, баъзан ҳийла билан, баъзан куч ишлатиб, ўзларидан бир неча бор кучлироқ бўлган аммо каловланиб қолган ғанимни енгилга муваффақ бўлишарди. Насроний элчилар туркийларни «ҳаддан зиёд ёлғончи ва маккор, — деб ҳисоблагандилар. — Гарчи улар аввалбошдан оғизларидан бол томиб гапирсаларда, пировардида чаёндек чақиб олардилар. Улар шу қадар муғомбирларки... ичлари гиж-гиж ёлғонга тўла; улар инсонга қарши ўзларининг қабих режаларини амалга оширишни мақсад қилиб қўяр эканлар,

баднийтларини ғаройиб тарзда сир тутадиларки, бунинг оқиба-тида ўша одам ўзини бирон-бир тарзда бўлсин, муҳофаза қилолмайди... Туркийлар асосий кучларини ишлатишдан ҳам кўра кўпроқ муғомбирлик билан жанг қиладилар»¹³.

Темур ана шундай қўшиннинг муносиб саркардаси эди. У жангу жадал маҳали қўшинлар ҳаракатини қойиллатиб ташкил эта билар, ҳар бир юриш йўналишини шахсан ўзи белгиларди ва бу ўринда, албатта, қўшни давлатнинг заиф томони ёки ундаги сиёсий мувозанатнинг бузилганини ҳисобга олар, ҳарбий ва сиёсий ютуқни чамалаб кўради. Темур ўз лашкарининг бекорчиликда вақт ўтказишига йўл қўймас ва ҳеч қачон қўшни давлат бойликларини талаша имкониятини қўлдан бой бермасди. Унинг юришлари, гарчи барча икир-чикирларигача жуда пухта тайёргарлик билан уюштирилган бўлса-да, олдиндан белгилаб қўйилган тартибга эга бўлмаган. Бу юришларнинг жуғрофий масофаси Темур учун аҳамиятга эга эмасди. У истаган вақтда душман ҳамласига чап бериб кетиши ёки уни муваффақиятли даф қилиши мумкин эди. Темур шитоб билан шимолга силжир эди-да, кейин бирдан жанубга бурилиб, ҳужум қилар ва катта ўлжани қўлга киритиб, орқасига чекиниб кетаверарди — унинг тезкор ҳарбий санъати ана шундай эди ва бу санъат унинг лашкарига ҳам жуда қўл келарди. Бироқ ўлжа қанча катта бўлмасин, ҳар мавсумнинг охирига келиб, хазина бўшаб қолаверарди, зеро, беҳисоб қўшинни боқиш катта маблағ талаб қиларди.

Католиклар элчиси Темур қароргоҳида амирнинг ҳийла ишлатишга нақадар моҳирлигидан далолат берувчи бир ривоят ёзиб олган экан. Бутун Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлишидан хиёл илгари Темур валиаҳд хон элчисини қабул қилибди. Элчи унга ўз хонининг ё тобе бўлиш ёки жанг майдонига чиқиб, ўзини кўрсатиш талабини баён этибди. Ўша пайтда Темур жангга чиқишга тайёр эмас экан. У ўзини хаста қилиб кўрсатибди ва элчилар олдида қаттиқ йўталиб, қон тупура бошлабди. Аслида бу шикорда отилган кийик қони эди, зеро, у элчилар келишидан хиёл олдин ана шу қондан бир коса ичиб олган экан. Элчилар хон ҳузурига қайтишибди ва унга Темурнинг ўлим тўшагида ётгани ёки эҳтимол, аллақачон жон таслим қилиб ҳам бўлганини хабар қилишибди. Шундан сўнг хон ва унинг сарой аҳли беғамлик билан айш-ишратга берилишибди, кўп ўтмай, бола-чақалари билан серғайрат Темурнинг қурбонига айланишибди¹.

Низомиддин Шомий 1360 йилларнинг бошида Темур ўзининг ҳали унча катта бўлмаган қўшини билан мўғулларнинг кўп сонли лашкарини қандай мағлубиятга учратгани ҳақида ҳикоя қилади. Жетилар Темурни тор-мор этиш учун унинг

қўшинига қараганда бир неча марта каттароқ лашкар жуна-тишибди. Ана шунда Амир Темур душманнинг орт томонига абжир йигитлардан бир қисмини юборибди ва уларга барча тепаликларда гулханлар ёқишни буюрибди. Жетилар, бизни қуршаб олишибди, деган хаёлга бориб, қоча бошлабди. Шундан сўнг Амир Темур икки юз чоғли суворийлари билан ўзининг она юрти — Қашқадарё сари от сурибди. Отларнинг биқинига эса у барглари тўкилмаган шохларни боғлашни буюрган экан. Осмону фалакка кўтарилган чанг-тўзон душманга жуда катта лашкар бостириб келаётгандек бўлиб кўринибди. Шундан сўнг жетилар тум-тарақай бўлиб қочишибди, Темур эса Шаҳрисабзни ҳеч қандай жангсиз ишғол этибди.

Суриана истило қилишда иштирок этган Мигнанеллининг айтишича, Темурнинг элчихоналари аслида айғоқчилар макони экан. Ҳалабдаги калисода ҳам унинг ўзини яҳудий қилиб кўрсатадиган ва Тавротни ёддан биладиган тингчилари, яъни жосуслари бўлган. «Унинг араб, юнон, яҳудий ва дунёнинг барча тилларини жуда яхши биладиган тилмочлари кўп эди», — дея ёзади тарихчи.

Темурга ғанимлик кўзи билан қарайдиган Арабшоҳ ҳам Жаҳонгирнинг жангу жадал бобидаги талбиркорлигига тан беради. «Темурнинг ақл-заковати шу қадар теран эдики, — дея ёзади Арабшоҳ, — у тузган режалар уммонининг на тубига, на сиртининг чўққисига етиб бўларди. Тўғри йўл билан ҳам, эгри йўл билан ҳам унинг ниятлари тагига етиш амри-маҳол эди. У ўзининг бутун салтанати бўйлаб даракчилар жўнатар, ўзга салтанатларга эса айғоқчилар юборарди. Бу айғоқчилар орасида ўзининг иттифоқчиси бўлган Отилмиш каби амирлар ёки ўзининг бош вазири Маъсуд Коҳижоний каби аялома дарвишлар, турли ҳунармандлар, тужжорлар, фолбинлар, табиблар, азайимхонлар, дайдилар, денгизчилар, хонандалар, майхўрлар, қўшмачи кампирлар, мағрибдан машриқ-қача кезиб юрадиган сайёҳлар бор эди.

Улар Соҳибқиронга энг узоқ сарҳадлардан янгиликлар олиб келишар, у ердаги фаройиб ҳодисалар, оғирлик ўлчови, нарх-наво ҳақида ҳикоя қилиб, йўллар, шаҳар ва қишлоқлар, савдо бекатларининг тарhini чизиб беришарди. Шунингдек, улар ўзлари борган мамлакатларнинг ҳукмдорлари, аркони давлатлари ҳақида, уларнинг бола-чақаси тўғрисида ҳам маълумотлар келтиришарди. Ўзга юртлардаги илму ҳунар ҳам, бу ҳунар соҳиблари ишлатадиган асбоб-ускуналар ҳам айғоқчилар эътиборидан четда қолмасди. Соҳибқирон бу маълумотларни диққат билан эшитар, ақл-заковат билан таҳлил қилар ва кўп ўтмай, ўша мамлакатни ўз тасаруфига қўшиб оларди...»

Туркийлар беҳад довурак эдилар ва ўлимдан асло қўрқмасдилар. Лекин шу билан бирга, улар шахсий жасорат анъаналарини доим эъозлаб келганлар. Темурнинг ўзи муҳораба пайти танглик пайдо бўлган жойларга ташланиб ёки душманга қилинган шиддатли ҳамлани бошқариб, барчага жасорат ва абжирлик бобида ибрат кўрсатарди. Унинг шижоат ва матонати кўп ўринларда фаол табияси (тактикаси) камончиларининг мерганлик санъати қатори муваффақият қозонишида муҳим гаров бўларди.

Оддий сипоҳийми, юзбошими ёки мингбошими — ким бўлишидан қатъи назар, алоҳида жасорат кўрсатган одамнинг қахрамонликлари, албатта, расмий солномаларда қайд қилинар ва дostonларда мадҳ этиларди. Афсонавий жасорат кўрсатган халқ қахрамони, одатда, баҳодир дея эълон қилинар ва Темур томонидан унга юзбоши ёки мингбоши рутбаси бериларди. Жуда катта қахрамонлик кўрсатган сипоҳийлар эса тархон унвонига сазовар бўларди. Чингиз замонидан бери қўлланилиб келаётган бу энг фахрли унвон соҳибига бериладиган имтиёзлар жуда катта эди. У ҳар қандай солиқлардан озод этилар, урушда ва шикорда олган ўлжаси тўлалигича ўзига қоларди. Тархон тўққиз марта жиноят қилганидан кейингина жавобгарликка тортилиши мумкин эди. У расмий байрамларда фахрий жойда ўтирар ва истаган пайтида ҳукмдор ҳузурига кира оларди.

Ҳукмдор ўзи мукофотламоқчи ёки бирор лавозимга тайин этмоқчи бўлган одамга ёрлик инъом этгувчи эди. Баъзан ёрликлар мерос қоладиган мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини, баъзида эса бошқа имтиёзларни берарди. Ёрликлар аксарияти салтанат солиқларидан озод этарди ва ўз тобеинларидан пулни тўла олиш ҳуқуқини ҳам туҳфа қиларди. Ёрликлар, одатда, олтин ва кумуш билан безатилган ёғоч тахтачаларга ўйиб ёзилган бўларди.

Темур ҳарбий қудратининг асоси бўлмиш чиғатойлар, яъни унинг кўчманчи қабиладошлари алоҳида имтиёзларга эга эдилар. Улар Соҳибқирон лашкаридаги сувори камончиларининг зарбдор тўдасини ташкил этардилар: ниҳоятда интизомли бу ўрда жангу жадал чоғи душманни даҳшатга солар ва урушда ўлжанинг энг каттасини қўлга киритарди. Бироқ улар тинчлик пайтида аҳолининг бошига битган балога айланарди. Чиғатойлар ўз подаларини истаган жойларида боқишлари мумкин эди. Улар қишда ҳам, ёзда ҳам истаган яйловларига истаган пайтда бостириб кираверардилар. Бу қабила аъзолари барча солиқлар ва мажбуриятлардан озод қилинган эдилар. Лекин улар «Темурнинг таянчи эдилар, жангу жадалда ҳам, ҳукмдорни қўриқлашда ҳам шулар биринчи эди»¹⁶. «Дунёда қайси

қўшин туркийлар қўшинига тенг кела олади? — дея савол беради Жувайний. — Улар шундай мерган эдиларки, осмонда учиб кетаётган лочинни уриб туширишарди, зимистон тунда эса найза санчиб, денгиз тубидаги балиқни тортиб олишарди. Улар шундай жангчилар эдики, қирғинбарот кунни ёр висоли ҳақида ўйлашар, душман найзасидан олган жароҳатларини эса гўзал парининг бўсаси дея ҳисоблашарди».

Туркийлар қўлига тушган асирлар уларнинг ташқи кўри-нишини ҳамиша азозилга ўхшатишга интиланганлар. Ўрта асрларда яшаб, ижод этган ҳинд шоири Амир Хусрав Деҳлавий XIII аср охирларида уларнинг қўлига тушиб, асир сифатида ҳибс этилганди: «У ерда гердаиганича туя минган мингдан зиёд ғайридин туркийлар ва бошқа қабилаларга мансуб жангчилар, тикдан уст-бош кийган, лахча чўққа ўхшаш қип-қизил юзли, сочи устарада қирдирилган бошларига қўй терисидан телпак қўндирган, пўлатдек мустаҳкам танли жангу жадалларнинг буюк қўмондонлари бор эди. Уларнинг шу қадар қисик ва шиддатнок нигоҳи миё идишни тешиб юбориши мумкин дердингиз... уларнинг каллалари гавдаларига шундай ўрнашгандики, гўё бўйинлари йўқдек эди. Уларнинг ёноқлари ажинларга ва ғурраларга тўла бўлган юмшоқ кўн мешларни эслатарди. Уларнинг ялпоқ бурунлари у ёноқдан бу ёноққа, оғизлари у жағдан бу жаққа етарди... уларнинг мўйловлари фавқулодда узун эди... улар кўп мингларча оқ азозилларни эслатарди ва одамлар улардан қўрқиб ҳамма ёққа қочарди»²². XV асрдаги Ғарб элчилари ҳам ана шундай таассуротда эдилар, фақат уларнинг кўзига бу туркийлар қора азозил бўлиб кўринганди: «Бу кўчманчи чиғатой халқининг ҳаммаси бизнинг кўз олдимизда шу қадар юзлари куёшдан қорайган ҳолда намоён бўлдиларки, уларнинг бадрўйлигини кўрганларга булар шундайгина дўзахнинг ўзидан чиқиб келгандай туюлганди»²³.

Ғарчанд Ўрта Осиёнинг ўтроқ халқи ва саҳройи зодагонлар, умуман олганда, дини исломни қабул қилган бўлсалар-да, уларнинг кўчманчи тобеинлари кўп ҳолларда ўзларининг қабилавий худоларига сажда қилардилар. Францисклар роҳиби Жон де Плано Карпини туркийларнинг урф-одатларини қисман мақтовга сазовор, қисман жирканчли деб ҳисоблаганди. Муслмон Арабшоҳ эса уларнинг урф-одатларини буткул нафратангиз деб санаганди: «У (Темур)нинг қўшинларида шундай туркийлар бор эдики, улар бутга чўқинардилар, баъзилари эса оловга сажда қилардилар. Бутпарастлар бутларини ўзлари билан олиб юрардилар, башоратгўйлар шеърий йўлда башорат қилардилар; туркийлар барча ёқмаган кишиларни даҳшатли тарзда пичоқдан ўтказардилар. Фолбинлар ва раммоллар сўйилган қўйнинг ичак-чавоқларига қараб, ҳар бир жойнинг тақдирига тегишли, етти

мамлакатнинг ҳар бир туманида нима бўлишлиги хусусида аломатлар топардилар.

Туркийлар худди мўғулларга ўхшаб ҳарбир кун, ой ва йилларга ном қўйиб олганлар. Йилларни улар бирор жонивор номи билан атаганларким, йил ағдариб, ўтган йилларни ҳисоблайверардилар». Тақвим ўн икки йилдан иборат бўлиб, номи қўйилган жониворлар қуйидаги тартибда жойлашган: Сичқон йили, Сигир йили, Йўлбарс йили, Қуён йили, Балиқ йили, Илон йили, От йили, Қўй йили, Маймун йили, Товуқ йили, Ит йили, Тўнғиз йили. Бу тақвим бўйича йил баҳор мавсумидан бошланади. Қирғизларнинг ривоятига қараганда, йилларга номлари қўйилиши учун жониворлар саф тартиб боришганда, энг савлатли ҳайвон сифатида биринчи бўлиб туя борган экан. Бироқ унинг бошига чиқиб олган сичқон ўзини биринчи бўлиб кўрсатибди, туя эса умуман рўйхатдан тушиб қолибди.

Бошқа бир афсона ҳайвонлар номининг қўйилишини туркий хоннинг шикорга бўлган ҳаваси билан изоҳлайди: шикор чоғи жон сақлаш учун қочиб келаётган ҳайвонлар Или дарёси соҳилида тўпланиб қолишибди-да, бирин-кетин дарёдан сузиб ўтишибди. Улар сувдан қай тартибда сузиб ўтишган бўлса, йиллар ҳам шу тартибда аталибди¹⁸. Қуёш кўтарилиб, тонг отганидан кеч кириб, қуёш ботгунга қадар бўлган ёруғ кун ҳам бир неча қисмга бўлинади: кун чиқар, чошгоҳ, пешин ва шом дея аталарди куннинг бу қисмлари.

Туркийлар хатто ўзларининг сурувларида ем-хашак етарли бўлган ҳолларда ҳам муҳофаза масалаларига катта эътибор берардилар ёки қўшинларга босқинчилик қилиш орқали ўзларини озиқ-овқат билан таъминлардилар. Чингизхон шикорни фақат кўнгил очиш воситаси эмас, балки мерганлик санъатини ривожлантириш, чидамлилиқ, қўшинлар учун машқ сифатида ҳам рағбатлантирарди. Темур ўз одамларининг шикорга бўлган майлларини бунга биринчи имконият туғилиши ҳамано бажонидил рағбатлантирарди. Чингизхон, Хубилайхон ва Темур томонидан ўтказиладиган шикор юксак даражада ташкил этилган улкан тадбирлар эди: «Хон улуғ шикорга жўнаб кетар экан, унинг саройи теварагидаги ва ўрдага яқин турган қўшинлар ҳам шикорга тайёргарлик кўришлари, фавжларнинг ҳар биридан ўнтадан одамни йўл-йўриққа мувофиқ жўнатиш, шикор қилинадиган жойларда асқатадиган қурол ёки бошқа буюм тариқасидаги ўқ-дориларни тарқагиш хусусида буйруқлар чиқаради. Қўшинларнинг ўнг қаноти ва маркази бир-бирига яқинлашиб, улуғ амирлар қўли остида бирлашади. Улуғ амирлар эса хоннинг рафиқалари ва канизлари, қўрқут ва сув захиралари билан биргаликда йўлга тушадилар. Бир ёки икки-уч ой давомида улар «шикор ҳалқаси» ҳосил қилиб,

ўзларининг олдидаги ёввойи ҳайвонларни аста-секинлик билан ҳайдаб борар эканлар, улардан биронтаси ҳам ана шу ҳалқадан қочиб қутулмаслиги гамини ейдилар... улар туну кун ёввойи ҳайвонларни қўй сурувларига ўхшатиб ҳайдайверадилар. Ниҳоят, ҳалқа оралиги икки ёки уч фарсанггача торайгач, улар арқонларни бир-бирига боғлаб тортадилар ва уларнинг устига наматлар ташлайдилар. Қўшинлар елкама-елка турганларича, шикор «ҳалқаси» теварагида тўхтайдилар. Энди «ҳалқа» қуршаб олинган турли тоифадаги ёввойи ҳайвонларнинг жон талвасасидаги ўкириклари билан тўлади. Доира яна ҳам торайиб, ёввойи ҳайвонлар қимирлай олмай қолгач, биринчи бўлиб хон ўзининг баъзи бир аъёнлари билан бирга отга минади; улар шикор қилиб чарчашгач, «ҳалқа»га кирган шаҳзодаларнинг ов қилишини томоша қилиш учун «ҳалқа» марказидаги баландликка чиқиб отдан тушадилар. Шундан сўнг тартиб билан нўёнлар, саркардалар ва қўшинлар шикор қиладилар. бир неча кун худди шу тахлитда ўтади, кейин яраланган, ҳолдан тойган бир неча ёввойи ҳайвонларни истисно этганда, ҳалқада ҳеч вақо қолмагач, кекса кишилар ҳурмат-эҳтиром билан хоннинг ёнига боришиб, қолган ҳайвонларнинг эмну омонлиги ва жони омон қолиши учун дуойи фотиҳа қиладилар, ундан яраланган махлуқларни майсага ва сувга яқин жойга жўнатишни илтимос қиладилар»¹⁹.

Туркий тобеинлар ўзларининг қадимий никоҳ анъаналарини ҳам сақлаб қолган эдилар. Улар полигамия — кўп хотинлилик ақидасига амал қилардилар. Одатда, хотинларнинг сони эркакларнинг молу давлатига боғлиқ бўларди. «Туркийнинг хотини кўп бўларди, — деб ёзади муаллифлардан бири, — ҳар бир хотин ўз оиласи, турар жойига эга эди. Эр бугун бир хотинникида тирикчилик қилиб, унинг ўтовида ётиб қолса, эртасига бошқасиникига чиқиб кетарди»²⁰. Бундан ташқари, агар ота қазо қилса ўғил унинг хотинини ўз никоҳига оларди (туққан онасидан бошқасини), агар катта ака вафот этса, унинг тул қолган хотинларини укалари оларди. Бу удум Темур саройида ҳам қўлланган. Ҳукмдорнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир вафот этганида, унинг беваси — Чингизхон наслидан бўлмиш малика Хонзода Соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умаршайхга хотин қилиб берилганди.

Олий рутбали аёллар сочларини юқорига қаратиб, пишиқ-пухта турмаклар эдиларки, узоқдан қараган кишига бу турмак найзасини юқорига кўтариб турган, дубулға кийган аскарни эслатарди.

Карпини кўчманчилар либосини ифодали тасвирлаганди: «Уларнинг эркаклари ҳам, аёллари ҳам бир хил кўринишдаги либос киядилар... камзулчалари қалами бўздан,

қирмизи рангли газламадан ёки кимхобдан ғалати тарзда бичилган. Уларнинг тўнлари сирти патли, орқаси очик, этаклари сонларига тушиб туради. Улар либосларини ювмайдилар...» «Темурнинг жангчилари мўғулларга ўхшаб кокил ўстирадилар. Унинг набираларидан бири Дамашқда душман томонига ўтиб кетганида, улар унинг кокилларини кесиб ташлаб, либосини ўзгартиргандилар». Тахмин қилишларича, Темур ўз аскарларини осонлик билан таниб олиш мақсадида улар учун махсус бош кийим — намаат қалпоқ ишлаб чиққанди²⁴.

Темур наслидан бўлган Бобур XVI аср бошларида кўп жиҳатдан ўзгармасдан келган мўғул шаҳзодалари либосини тасвирлайди: зардўзи қалпоқ, чиройли тикилган хитой шойисидан узун кўйлак, уларнинг ўқдонлари, қиличлар, чўқморлар, найзалар, жанговор ойболталар. «Аларнинг жами хотунлари бамисоли эркакларга ўхшаб от минурлар ва алар, чопонлари устидан беллариға зангори белбоғ боғлайдурлар»²⁵. Хотинлар эркакларга ўхшаб, кенг-мўл шолвор киядилар.

Муҳим воқеа-ҳодисалар муносабати билан тақдим этиладиган совға-саломлар ҳокимиятнинг ва ҳурмат-эҳтиромнинг кўзга ташланиб турувчи рамзлари эди. Хусусан, «тўққиз» рақами эъзозланарди, тўққиз буюмдан иборат совға-салом тақдим қилиш энг юксак иззат-икром саналарди. Агар бирон мансабдорга қимматбаҳо зарбоф кимхоб либослар совға қилинса, бу ҳол ўша кишининг жамиятда тутган мавқеи ва амали эътироф қилинганини билдирарди. Аксинча, улуғ кишига совға-салом тақдим этмаслик ҳақорат ва ёвуз ният белгиси ёхуд ташриф буюрган кишининг ҳурматга сазовор бўлмаганлигини кўрсатарди. Камбағалларга хос либосда сажат қилган насроний роҳиблар ўзларига ва ўз хожалари — насроний папа ва Авлиё Людвиг Фарангийга ҳурмат-эҳтиром туйғуларини уйғотишда қийинчиликларга дуч келгандилар. Роҳиб Жон хон қароргоҳидаги тепаликда совға-салом ортилган, олтину кумушга, кумуш доналари тақиб тикилган либосларга лиқ тўла 500 та арава кўрганди. Бу совға-саломлар хон ва унинг аъёнлари ўртасида тақсимлаб берилганди. Бироқ роҳиб улуғ Куюкхоннинг саройида бир ой яшар экан: «Мисли кўрилмаган очлик ва чанқовда яшаб, ўлишимизга бир баҳя қолди. Бизга берилган тўрт кунлик овқат зўрға бир кунга етарди. Биз бирон-бир егулик ҳам харид қила олмадик, чунки бозор ҳаддан ташқари узоқ эди», — деб ёзади. Айни замонда, мол-дунё масаласида бекаму кўст сафарга отланган, олди-берди қила олиши мумкин бўлган Ибн Баттута туркийларда исломий меҳмондўстлик удумларининг йўқлигига шоҳид бўлган эди; у бундан аввал меҳмонга таг-

жой, сарф-харажат учун пул бериш ҳолатларини бошдан кечирганди, бироқ шунга қарамасдан, улар унга «таом пиширишда ишлатиш учун қўй ва отлар, бир мешда қимиз юборгандиларки, бу уларнинг хайру эҳсони намунаси эди». Ибн Баттута Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қиларкан, шу қадар кўп миқдорда от сотиб олган эдики, у энг эътиқодли кишилар ҳам уни ёлғончиликда айблашларидан чўчиб, бу отларнинг миқдорини айтишга журъат этмаганди.

Туркийлар шикордан ташқари, базму жамшидлардан ҳам жуда роҳатланардилар. Шунини айтиш керакки, улар ичкилик ичишда мутлақо меъёрга риоя қилмасдилар. Гўшт — бунга бутунлигича қовурилган отлар ҳам кирарди — туркийлар зиёфатларида мўл-кўл бўларди. Шу жойнинг ўзида ейилмай қолган таомларни меҳмонларнинг хизматкорлари уйга олиб кетардилар. Таомни олмаслик ҳурматсизлик белгиси сифатида баҳоланарди. Клавиҳо фақат биргина давлат зиёфатининг ўзидан бутун элчихона ходимларини олти ой мобайнида боқишга етадиган озиқ-овқат олиб кетганлигини хабар қилади.

Майхўрлик туркийларнинг наслий иллоти, деб ҳисобланади. Кўпгина ҳукмдорлар майга ружу қўйганликлари сабабли ажалидан беш кун бурун ўлган эдилар. Мусулмон дини майхўрликни ман қилганлигига қарамасдан, форс шоири Жоҳир XII аср охирида ўзининг рубойларидан бирида: «Жаннатда хушёр бўлгандан кўра, дўзахда сармаст бўлмоқ афзалдир», — деб ёзганди. «Куюшқондан чиққунча, яъни ҳаммадан кўп ичкилик ичадиган киши баҳодир саналарди», — деб ёзган эди Клавиҳо. Карпини эса туркий тез-тез маст бўлсада, унинг маст ҳолида жанжал-тўполон қилмаслигини қистириб ўтганди. Аёллар ҳам эркаклар каби эмин-эркин майхўрлик қилардилар. Клавиҳо ўзининг май ичишдан бош тортганлиги зиёфат аҳлининг таажжублантирганини, давлат зиёфатларида ва қабул маросимларида маликалар, Темурнинг завжалари кўп май ичганликларини, меҳмонларни тезроқ маст қилишга уринганларини ёзганди.

Темурнинг мўғул анъаналарига мойиллиги унинг ўз сулоласига бўлган муносабатида ҳам яққол кўзга ташланади. У ҳеч қачон хонлик унвони ёки Чингизхон наслига мансубликни даъво қилган эмас. Унинг саройидаги тарихчилар ҳам ҳеч қачон бундай даъвони илгари суришмаган. У ўз ҳукмдорлигининг охириги йилларига қадар тахтда Чигатой наслидан бўлмиш қўғирчоқ хонни сақлаб келган. 1379 йили Қобулшоҳ ўлиmidан сўнг шаҳзода Суюрғотмиш хон дея эълон қилинди. Суюрғотмишнинг ўлиmidан сўнг эса, унинг ўғли Султон Маҳмуд тахтга ўтқазилди. Хоннинг мустақиллиги фақат унинг номи масжидлардаги жума намозида хутбага қўшиб ўқилишидаги-

на намоён бўларди. Шунингдек, унинг номи яна Темурнинг номи қаторидаги тангаларга ҳам зарб этиларди. Хонга кўрсатиладиган иззат-икром шу билан чекланарди. Хукмдорга кўрсатиладиган барча анъанавий эҳтиромлар фақат Темурга нисбатан намоёиш этиларди. Қариндошлик ва уруғ-аймоқчилик алоқаларини Темур, асосан, мўғул аслзодалари, Чингизхон уруғидан изларди. Амир Ҳусайннинг беваси, Мовароуннахрнинг чигатой хукмдори бўлмиш Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк хоним Темурнинг суюқли хотини бўлиб қолганди. Сарой Мулк хоним Темурдан беш ёш кичик эди, гарчи у Соҳибқиронга бола туғиб бергани ҳақида маълумот бўлмаса-да, хукмдор уни жуда ҳурмат қиларди. Бу аёл Темурнинг бир неча набираларини ўз тарбиясига олиб, уларни вояга етказди. Темур Буюк хоннинг куёви маъносини англабмиш Кўрагон унвонига ана шу аёлни ўз никоҳига олганидан кейин сазовор бўлган. Орадан йигирма йил ўтгач, Темур мўғул хони Хизрхўжанинг қизи Тўқал хонимни ўз никоҳига олди. Бу аёл ҳам чигатой уруғидан эди. Шу боис, у иккинчи малика бўлиб қолди ва Кичик хоним дея атала бошлади. Араб тарихчиси Ибн Халдун ўз эсдаликларида ёзишича, қўғирчоқ чигатой хони Суюрғотмиш қазо қилганидан сўнг Темур унинг бевасини ҳам ўз никоҳига олган экан.

Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Жўжи уруғидан бўлмиш серғайрат аёл — Хонзодага уйланган эди. Темур бу келинини ниҳоятда ҳурмат қиларди. Шу хотини туфайли Жаҳонгир ҳам Кўрагон унвонига эга бўлганди. Уларнинг ўғлини эса Темур валиаҳд шаҳзода, яъни ўз тожу тахтига меросхўр, дея эълон қилганди.

Темурнинг бошқа хотинлари ҳақида унчалик кўп маълумот сақланмаган, уларнинг ҳатто нечта бўлганини ҳам айтиш қийин. Клавиҳо 1404 йили Темурнинг саройида унинг саккизта хотинини кўрган экан. У, айниқса, хукмдорнинг кенжа хотини «чеҳраси тўлин ойни эслатадиган» Чўлпон Мулк оғонинг хуснига қойил қолади. Бу аёл тўқсонинчи йиллардаги барча юришларда Темурга ҳамроҳ бўлган экан. Темурга нисбатан мудом адоватда бўлган Арабшоҳнинг ёзишича, бу маликани, сеҳр-жодуси бор, деб тахмин қилишиб, қатл этишган экан. Клавиҳонинг ёзишича, Темур саккизинчи маликага етмиш ёшларга кирганида уйланган. Соҳибқироннинг кўпгина хотинлари ва канизларининг исми ўқтин-ўқтин солнома-ларда эслаб ўтилади. Бу маликаларнинг баъзилари Темурдан анча-мунча йил аввал қазо қилиб кетган. Самарқандда ва ўз музофотининг бошқа хушманзара жойларида барпо этилган боғ ва саройларни амир ана шу хотинларига атаб қурдирган экан. Боғи Беҳишт Чигатой хонининг ўн икки ёшли қизи

Туман огога атаб барпо қилинган. Темур уни 1378 йили ўз никоҳига олган эди. Бу аёл ҳам Темур хонадонидида катта нуфузга эришган бўлиб, у Соҳибқиронга қиз туғиб берган. Самарқанднинг хушманзара қасабасида Темурнинг иккинчи хотини Тўқал хоним шарафига оромгоҳ барпо этилган ва унга Боғи Дилкушо номи берилганди.

Ўғиллар ва набиралар тарбияси давлат аҳамиятига молик иш, дея ҳисобланарди. Агар ўғил туғилса, уни онасидан олиб, биронта бошқа малика тарбиясига топширишарди: Болага жуда ёшлигиданоқ мураббий — отабек тайинланардики, бу одам унга — бўлажак ҳукмдорга муносиб тарбия бермоғи лозим бўларди. Зеро тожу тахтни мерос қолдиришнинг қатъий низоми ишлаб чиқилмаганди ва салтанат ҳукмдор уруғининг истаган вакилига насиб қилиши мумкин эди. Шу боис, шаҳзодалар бир хилда тарбия кўрардилар.

1360 йили, Темур ҳали чоғроқ кўчманчи тўдасининг бошлиғи бўлиб юрган кезларида унинг икки ўғли бор эди. Жаҳонгир ўшанда тўрт яшар бола бўлган. Тарихчи Хондамир унинг онаси Нармиш ого бўлган, дея таъкидлайди ва бошқа ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Шарафиддин Али эса Темурнинг бошқа ўғли Умаршайх Жаҳонгирдан икки яшар катта эди, деган фикрни айтади, аммо кўпчилик замондошлар тўнғич ўғил деб Жаҳонгирни тан олишган. Учинчи ўғил Мироншоҳ 1377 йили туғилган. Дастлабки икки ўғил оталаридан анча илгари дунёдан кўз юмишган. Учинчи ўғил Мироншоҳ эса, хиёл савдойроқ бўлгани учун отаси уни салтанатга ворислик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этган. Тўртинчи ўғил Шоҳрух эса ҳарамдаги каниздан туғилган эди. Шу боис, у Темурнинг катта ўғиллари ёхуд баъзи набираларидан фарқли ўлароқ, мустақил ҳокимиятга эга бўлган эмас. Шоҳрух шариатни қаттиқ эъзозлайдиган мўмин мусулмон киши бўлиб, эҳтимол, мўғул анъаналарига, отаси сингари, садоқат ва ҳарбий абжирлик намойиш эта олмагандир. Ҳолбуки Темур эркак кишида худди ана шу фазилатларни қадрлар эди. Бунинг устига Шоҳрухнинг онаси мўғул уруғидан бўлмай, эронийлар авлодидан эди². Темурнинг яна Бахтбегим исмли бир қизи ҳам бўлган.

Жаҳонгир Темур ҳеч қачон бир ерда муқим яшамаган. У бир неча кун ёки бирон ҳафта ўзи қурган ёки босиб олган саройга қўнарди-да, сўнг яна шаҳар ташқарисидаги қароргоҳига кўчиб чиқарди. У бутун саройи ва кўчманчи ўрдаси билан ёзги ҳамда қишки яйловларни кезиб юрарди. Баъзи маликалар Темурнинг истагига кўра, ҳамма ёқда унга ҳамроҳ бўлишарди. Дурустроқ жойда қароргоҳ қуришган кезлари эса Соҳибқирон Сарой Мулк хоним ва бошқа маликаларга дарҳол

болалари билан бирга етиб келишни талаб қилиб, нома йўлларди:

Темур шаҳарларда, қасрларда эмас, ўз қароргоҳининг ўтовлариди давлат ишларини бажарар ва элчиларни ўша ерда қабул қиларди. У қаерга бориб қўнса, ўша ер унинг давлати марказига айланарди. Салтанатнинг барча вилоятларидан йўлга чиққан чопарлар, турли мамлакатларнинг элчилари узоқ ўлкалардан келган аркони давлатлар Соҳибқирон ортидан елиб-югуришлари ва у қароргоҳ қурган жойга етиб боришлари шарт эди. У Самарқанд яқинидаги Конигил водийсида, Кобул яқинидаги яйловларда ва Шарқий Кавказдаги Қорабоғ чаманзорларида қароргоҳ қуришни яхши кўрарди.

Унинг саройида ўрнатилган қонун-қоидаларга қатъий амал қилинарди. Фақат навбатдаги ғалаба нишонланган пайтдагина Соҳибқироннинг махсус фармойиши билан бир оз эркинликка ижозат бериларди. «Май масаласига келганда, — дея ёзганди архиепископ Жон, — бутун сарой аҳлига уни ичиш тақиқланганди. Фақат насронийларгина бундан мустасно бўлиб, тушлик чоғи улар май ичишлари мумкин эди, аммо тушликдан сўнг улар чанқасалар, сув ёки қимиз ичишлари лозим бўларди. Темур саройида аёл кишининг номусига тегиш қатъий тақиқланган эди. Ҳар бир одамнинг ёнида ўз хотини ёки канизаги бўларди. Сарой аҳлидан биронта одам аёлларга қарши гапира олмасди. Соҳибқирон кампир ва чолларнинг ҳурматини жуда ўрнига кўярди».

Амир Темур билан кўчиб юрадиган сарой аҳли орасида адлия хизматчилари — қозилар ва ўзга амалдорлар ҳам бор эдики, улар ҳукмдор саройида, бутун ўрдада ва тобе этилган вилоятларда қонуннинг бажарилишини назорат қилиб турардилар. Жиноят ишларини бир қози ажрим қилиб, ҳукм чиқарса, маъмурий ишлардаги қонунга хилоф масалаларни бошқа бир қози ажрим қиларди. Арабшоҳнинг айтишича, бир гал Эронда Темур «қирмизи либос кийиб», қозилик қилган ва Музаффарийлар уруғидан бўлмиш шахзодаларни ўлим жазосига ўзи ҳукм этган экан. Темур маъқуллаган ҳукм, фармон ва қарорларни ишлаб чиқиш, уларни кўпайтириб қайд этиш ва муҳр босишда барча қозилар ва амалдорлар иштирок этишлари шарт эди²⁴.

Темур тангаларга ва муҳрларга зарб этиладиган ўз нишони тариқасида бир-бири билан чирмашган уч ҳалқачани танлаган. Бу нишондаги ҳалқачалар тепа қаторда иккита ва пастда битта қилиб жойлаштирилган. Клавихонинг наздида, бу ҳалқачалар Темур дунёнинг уч қисми ҳукмдори деган маънони англатар экан. Бошқалар эса уч ҳалқачадан иборат бу учбурчак нишонда Соҳибқирон, яъни уч хайрихоҳ сайёра

хукмдори маъноси яширинган, дея ҳисоблашарди. Бу нишоннинг атрофига доира шаклида «Куч-адолатда» маъносини англатувчи «Рости — русти» сўзлари ёзиб қўйилган эди³⁰. Британия музейларида сақланаётган Темур тангаларига ана шу шиор зарб этилган. Темурнинг Франция қироли Карл VI Валуага йўллаган форс тилидаги номасига босилган муҳрида ҳам шуни кўриш мумкин. Клавихо бу шиорни Темур ватани — Шаҳрисабзда қурилган Оқсарой пештоқида ҳам кўрган экан.

Темур кудратининг асосини туркий сипоҳийлар ва чингизийлар удумига таяниб тузилган ҳарбий ҳамда маъмурий идора услуби ташкил этарди. Унинг салтанатдаги сиёсий кучи эса босқинчилик қилиш учун янги майдонлар ахтараётган кўчманчи ўрдалар манфаати билан Мовароуннаҳрдаги феодал хон ва беклар манфаатининг бирлашиб кетганида эди. Шаҳар ва қишлоқ ҳаётининг тараққиёти ва савдо йўлларини муҳофаза этиш учун марказлашган кучли ҳокимиятга бўлган талаб туфайли ўтроқ мусулмон аҳолиси ҳам Темурни қўллаб-қувватлай бошлади. Боз устига, кўчманчи аслзодаларнинг деярли ҳаммаси дини исломни қабул қилиб, ўтроқ худудлар билан алоқани мустаҳкамлай бошлаганди. Худди ана шу қобилият, яъни ҳам кўчманчи, ҳам ўтроқ аслзодаларнинг бир хилда кўнглини ола билиш маҳорати феодал хон ва беклар, тижорат аҳли ҳамда дин пешволарини Темурга мойил қилиб қўйганди. Темурнинг ўз уруғи унга шаҳар аҳолиси ва дини ислом билан яхши алоқани таъминлаб берди. Чигатоёлар билан келган туркий сипоҳийлар бўлмиш бу одамлар Қашқадарё кўчманчиларининг йўлбошчилари эди, улар шаҳар ҳамда савдо марказларининг хон ва беклари билан яқиндан алоқа ўрнатгандилар. Темурнинг отаси, замондошларнинг айтишича, комил мусулмон бўлиб, аллома дарвишлар билан дўст тутинган экан.

Забт этилган музофотларда дин раҳнамолари дарҳол ҳимоя остига олинар. Ислом дунёсининг алломалари — файласуфлар, турли мазҳабдаги пирлар тарихчилар ва мунажжимлар билан мунозара юритишни яхши кўрадиган Темур ҳузурига олиб келинарди. Уларни мутлақо эркин гапиришга ундашар, агар аллома ҳукмдорда яхши таассурот қолдирса, уни Самарқандга, Соҳибқирон хизматига таклиф қилишар ёки ўз мамлакатига қолишга ижозат бериларди. Ҳарбий юришлар чоғида олимлар ва дин пешволарига катта имтиёзлар бериш одат тусига кирган эди. Уларнинг кўпчилиги, чунончи, кейинчалик Темур зафарлари тарихини ёзиб қолдирган Низомиддин Шомий ва араб муаррихи ибн Халдунлар бундай имтиёздан кенг фойдаланганлар. Темурнинг Ислом дини қонун-қоида-

ларига содиқ бўлганлиги ҳақида, у тирик эканлигида ҳам, ўлганидан кейин ҳам кўп ёзганлар.

Темур беш вақт намозни канда қилмас, рамазон ойида, албагта, рўза тутарди. Ийд Рамазон ҳам Темур саройида катта тантана билан нишонланарди. Муқаддас қадамжоларни бекамикўст зиёрат қилувчи Темур, айниқса, ўз юришларининг ҳал қилувчи онларида бунга катта аҳамият берарди. Соҳибқирон жангу жадал олдидан бутун қўшиннинг кўз ўнгида қиблага қараганича бошини саждага қўйиб, тўққиз ракаат намоз ўқир ва бу билан доим ўзи ва бутун лашқари Аллоҳу субҳонаҳу ва таолонинг ҳимоясида эканлигини намойиш этарди. Жанг олдидан Темурнинг энг яқин сафдошларидан бўлмиш шайх Барака ҳам лашқарга қарата ваъз айтар ва зафар тилаб, ибодат қиларди.

Бўлак мажбуриятлар қатори Амир Темур яна битта бурчини — хайр-садақа тарқатиш вазифасини сира канда қилмай бажарарди. Айниқса, ғалаба қозонганидан сўнг у катта-катта хайр-эҳсон қиларди. Мусулмончилик ақидалари бўйича қимор ўйнаш, судхўрлик билан шуғулланиш, май ва чўчка гўштини истеъмол қилиш гуноҳ ҳисобланарди. Аммо шунга қарамай, афкор омма ғалаба нашидасини суриб, байрам қилаётганида ҳукмдор май ичишга рухсат берарди. Амир Темурнинг ҳар бир ғалабани байрам қилиб нишонлаш одати унинг ўз салафлари — мўғулларнинг таомилидан фарқ қилмасди. Шаҳрисабзда унинг шарафига тикланган Оқсарой пештоқиға: «Султон Аллоҳнинг ердаги соясидур», — деган сўзлар ёзиб қўйилган.

Темур саройидаги котиблардан айримлари ўша пайтда Мовароуннаҳрда адабий тил деб эътироф этилган форс тилини мукамал билардилар, ваҳоланки, кўпчилик оламлар, Клавихонинг ёзишича, чиғатой тилида ва туркий тилда гапирардилар. Лекин саройда яна уйғур хаттотлар ҳам бор эди — улар чиғатой ва турк тилларидаги ёзувларни уйғур алифбосида ёза олардилар. Улар шошилинч номалар, буйруқлар, очик хатлар, мактублар, ўлчов рўйхатлари, солномалар, дostonлар, тарихий воқеалар, жамоатчиликка тааллуқли ҳужжатлар, ғалланинг маъмурият томонидан белгиланган нархи, хуллас, фуқаролик қонунларига, ҳаттоки Чингизхон томонидан чиқарилган қонунларга тааллуқли бўлган ҳамма нарсаларни мана шу уйғур ёзувида ёзардилар. Темур ўзининг жанговар юришларида содир бўлган воқеаларни ёзишни саройдаги махсус котибларга топширарди ва уларга воқеаларни эрон ё араб услубида шоирона иборалар билан эмас, балки тўғри, жимжимадор сўзларни ишлатмай, насрий услубда ёзишни амр этарди. Темурнинг бундан кейинги сарой ҳаётига дахлдор воқеалар айнан мана шу услубда ёзиладиган бўлдики, бундай

китоблардан бири Низомиддиннинг «Зафарнома» асари Темурнинг ўз ташаббуси билан китоб қилиб чиқарилган эди. Бундан ташқари, яна форсийда ёзилган энг дастлабки рўнома (кундаликлар) ҳам сақланиб қолган. Гиёсиддин Али томонидан ёзилган бу рўномада Темурнинг Ҳиндистонга юриши тарихи ёзилган эди, аммо бу рўноманинг туркий тилда биронта ҳам нусхаси қолмаган.

Темур санъатни ҳам жуда юқори баҳоларди. У ҳатто Самарқанддаги Кўксаройда тўпланган қимматбаҳо ашёлар рўйхатига кирмаган ажойиботларни ҳам алоҳида сақларди. Темурнинг ноёб санъат асарларидан иборат ўз хазинаси бор эди. Унда ўзга нодир нарсалар қаторида жуда ажойиб дид билан безатилган кўҳна қўлёзмалар ҳам сақланар экан. Шу билан бирга, Темурнинг саройига у забт этган барча мамлакатлардан машшоқлар, нотиклар, ҳайкалтарошлар, боғбонлар, мусаввирлар ва турли-туман ҳунармандлар ҳам тўплаб келинган эди.

Темур салтанати билан Ғарб ўртасида савдо-сотикқнинг тараққиётидан манфаатдор бўлган архиепископ Жоннинг ҳикоя қилишича, Соҳибқирон, айниқса, оқ, яшил, пушти ва тўқ қизил рангдаги асил газламалар, чармдан ясалган бежирим буюмлар, маржонлар, олтин, кумуш ва дуру жавоҳирлар билан безатилган биллур идишлар, чиройли гиламлар, наслдор отлар, итлар ва Испаниядан келтирилган йирик хачирларни маъқул кўрар экан.

«Истаган ҳукмдорни хоҳ жанг майдонида бўлсин, хоҳ шатранж тахтаси устида мот қилишга уста» бўлган Темур бўш вақтининг кўп қисмини ана шу ўйинга бағишлар, ўз замонининг энг олди усталари билан бемалол беллаша оларди.

Бизга қадар Темурнинг сурати етиб келмаган. Жаҳонгининг шамойили чизилган форс ва ҳинд минётирлари шунчаки шартли суратлар, холос. Уларни ҳужжатли тасвирий санъат асари деб бўлмайди. Соҳибқироннинг ўзи ва унинг зафарли юришларини абадийлаштириш учун чизилган деворий суратлар саройлар билан бирга йўқ бўлиб кетган. Унинг даҳмаси очиб текширилгандан сўнг ёзилган маълумотларга кўра, Темур, гарчи юз тузилиши мўғулсифат бўлса-да, лекин бўйи мўғулларникига қараганда анча баланд (тахминан 1 метру 80 сантимер — 5 фут ва 7 дюйм), соч-соқоли хиёл маллатоб, қадди-қомати келишган одам бўлган. У озгин, лекин мушаклари пишиқ бўлиб, ҳафталаб эгардан тушмай юра олар экан. Ким билсин, оқсоқлиги учун ҳам бу ҳолат унга қулайроқ бўлгандир.

Эҳтимол, китобхонга ғалати кўринар, аммо Соҳибқироннинг энг батафсил тасвирини унинг ашаддий душмани Ибн

Арабшоҳ ёзиб қолдирган: «Темур қадимги Амалекитлар* янглиғ тик қоматли, баланд бўйли, пешонаси кенг, боши катта, метин табиат бир одам эди. Унинг юзи оқ-қизил бўлиб, очиқ ҳавода кўп юрса-да, офтобда қораймагани. Унинг аъзойи бадаи пишиқ-пухта, елкалари кенг, бармоқлари узун ва ингичка, оёқлари узун бўлиб, қадди-қомати келишган эди. У ўнг томонга қараб оқсоқланарди. Кўзлари худди ёниб турган шамга ўхшаса-да, лекин қаттиқ йилтирамас эди. У ўлимдан кўрқмас, ҳатто умрининг охирида (69 ёшида) ҳам хотираси тиниқ, жисми пишиқ-пухта, жасорати ва метин табиати билан қудратли қояни эслатарди.

Бир қарашдаёқ масаланинг туб моҳиятини илғаб олади-ган, кузатувчан, мунозара қилиш санъатини сув қилиб ичиб юборган Темур ҳеч қачон хом хаёлга берилмас, орзулари рўёбга чиқмаса, буни яшириб ўтирмас ва тузган режасини ўзгартирмас эди. У ҳақ сўз билан уйдирма гап ўртасидаги фарқни эшитгани ҳамано аниқ ажрата оларди, шунингдек, у ўз муғомбирлиги билан самимий маслаҳатгўйни мунофиқ фирибгардан бир қарашдаёқ фарқ қила оларди. Агар у бирон буйруқ бергудек бўлса, ёки бирон ишни бажариш ҳақида ишора қилса, бу нияти ё буйруғини ҳеч қачон ўзгартирмас эди. Ана шунинг учун ҳам у Етти иқлимнинг Музаффар султони, соҳибқирон, деб ном олган эди».

Ҳ Ғ Ҳ

ҲИҒАТҲЙ ДАҒЛАТИ

1370-Ит йили — 1380-Маймун йили

ҲОРАЗМ ВА МЎҒУЛИСТОНГА ҚАРШИ ЮРИШ

Темурнинг мўғул анъаналарига содиқлиги, мўғуллар салтанатига нисбатан режалари унинг ҳоқимият тепасига келиши ҳамано равшанлашди.

1371 йили Балхда ўтказилган қурултойда тахтга чиққач, Темур ўзини Чингизхон томонидан унинг иккинчи ўғлига суюрғол қилиб берилган Ҳиғатой салтанати вориси ва давомчиси деб эълон қилгани. Бироқ бу мулклар энди яхлит бир давлат эмасди. Шимоли-ғарбда, Амударё мансабида жойлашган бой воҳа — Хоразм мўғул давлатлари вужудга келган дастлабки йиллардаёқ Олтин Ўрда ва Ҳиғатой улуси томонидан

* *Амалекитлар* — қадимги юнон асотирида: ўта кучли, девқомат кишилар.

бўлиб олинганди. XIV асрнинг иккинчи ярмида бунгача мўғул давлатлари тобеини бўлган Хоразм Сўфийлар салтанати даврида бирлашиб, мустақилликка эришди.

Чигатой мулкларининг қолган қисми Мовароуннахрнинг гарбий давлатидаги маҳаллий ҳукмдорлар ва Мўғулистоннинг шарқий қисми томонидан бўлиб олинганди.

Қарийб йигирма йил давомида Темур, асосан, Мовароуннахр ичкарасидаги ихтилофларни бартараф этиш, бутун минтақа устидан ўз ҳукмдорлигини ўрнатиш билан банд бўлди. Илгари бу мулклар Чигатой улусини ташкил этарди. Темурнинг бу даврдаги юришлари, энг аввало, шимолдаги Хоразмга ва шарқдаги Мўғулистонга қарши қаратилган эди.

Мўғулистон Чигатой улусининг шарқий қисми бўлиб, у Сирдарёдан то Торим ҳавзаси ва Эртўш (Иртиш)гача ястаниб ётарди. Улус икки асосий қисмдан: Шимолий Тангритоғ (Тиёншон), унга икки буюк кўл — Иссиқкўл ва Балхаш кирарди; мазкур мулк Балхашга оқиб тушадиган Еттисув мамлақати сифатида машҳур эди; иккинчи қисм Торим ҳавзасини ўз ичига олган Жанубий Тангритоғ (Тиёншон)дан иборат эди. Ана шу ҳудудлар орқали тоғлардан Хитойга қадар учта карвон йўли ўтарди. Булар — шимолий йўналишдаги Бешбалиқ ва Олмалиқ йўли, жанубий йўналишдаги Қашқар ва Оқсув йўли, Торимдан жанубга ўтадиган Ёркент ва Хўтан йўли эди.

Кўчманчилар шаҳар ҳаётига мослаша олмадилар. Йирик-йирик мўғул қабила бошлиқлари ўртасида можаролар келиб чиқди. Бунинг натижасида шарқий музофотлардаги шаҳар тартиботи вайрон этилди. 1306—1370 йиллар ўртасида Чигатой тахтига йигирмата хон чиқди. Уларнинг ҳар бири ўзича шаҳарларни талон-тарож қилишга уриниб кўрди. Бунинг натижасида қорахитойлар даврида гуллаб-яшнаган шаҳарлар XIV асрга келиб, номларини сақлаган ҳолда, оддий қароргоҳларга айланиб қолганди. Мўғулларнинг ўтроқ ҳаётга нафрат билан қараши натижасида ишлов бериладиган ерлар хароб аҳволга тушиб қолди. Ал-Умарий бир сайёҳнинг қуйидаги сўзларини келтирганди: «Узоқдан яхши қурилган, кўзни қувнатувчи боғ-роғлар билан қуршаб олинган қасабага кўзинг тушади. Бироқ яқинлашганинг ҳамано фақат бўм-бўш, хувиллаб ётган уйларни кўрасан. Аҳоли фақат кўчманчилар, чўпон-чўлиқлар, мол ҳайдовчилардан иборат. Улар ерга на ишлов берадилар, на экин-тикин қиладилар. Фақат дала-даштдаги майсаларгина, ташландиқ уйлар узра ҳукмронлик қилади». Савдосотиқ йўлидаги асосий кўнимгоҳлар, гарчи кўчманчиларнинг ҳужумларига учраса-да, сақланиб қолган».

Мўғулистон хони Илёсхўжа Мовароуннахрда сарбадорлардан мағлубиятга учраб (1365 йил), орадан кўп ўтмасдан, чеки-

наётганида, ўлдирилди. Ҳокимиятни эгаллаган унинг рақиби Қамариддин, ҳар эҳтимолга қарши, собиқ хоннинг ҳамма та-
ниқли қариндош-уруғларини қатл эттирди. Темур ана шу тар-
тибсизликлардан фойдаланиб, жети қабилалари яшайдиган
худудларга қарши бир неча фавжлар юборди. Маълумки, бу
худудлар амир Ҳусайннинг собиқ иттифоқчилари — Мовароун-
наҳрдаги бўйсунмас унсурлар ва жалойирлар диққатини торта
бошлаганди. Жетилар азалдан барлосларнинг анъанавий душ-
манлари эди. Бу юришлар талон-торож қилиш ва ҳар қандай
халқ ғалаёнини босиш хусусиятига эга эди. Гарчи қишлоқлар
кўчманчи қабила бошлиқлари ҳукмронлик қилган поёнсиз даш-
тлар ичида кўринмай кетган бўлса-да, уларнинг, айниқса, Хон-
тангри (Тиёншон)даги (Торим ҳавзасидан шимолроқдаги) Юл-
дуз шаҳрининг теварак-атрофида энг муҳим ёзлик яйловлари
бор эди. Жетиларга қарши уюштирилган бу юриш ғолибларни
яйловлар ва талон-торож этилган моллар билан таъминларди.
Мазкур босқинчилик ҳаракатлари Темурнинг чиғатой жангчи-
лари учун энг қулай ва одатий машғулот саналар эди. Бироқ
Темур ўз кўшинларини ўзига тегишли бўлган Шарқий Фарғона
музофотининг гуллаб-яшнаган воҳалари орқали эмас, балки
Сирдарёдан Еттисувгача бўлган шимолроқдаги йўл орқали
жўнатганди.

1370 йилдаги биринчи юриш чоғида жетилар тумтарақай
қочишаркан, Темур кўшинлари қўлига йирик ўлжалар қол-
дирдилар. Шундан сўнг 1375 ва 1390 йиллар ўртасида бошқа
йўналишлар бўйлаб бир қатор юришлар бўлиб ўтдики, бу-
нинг натижасида жетилар бўйсундирилган бўлса-да, озодликка
эришиш йўлида уларнинг ора-сира ғалаёнлари бўлиб турди¹.

Ўша даврга мансуб Иссиқкўлдан шарқда Хонтангри (Ти-
ёншон) тоғлари чўққиларидан биридаги Сангтош йўли усти-
да қад кўтариб турган тош кўрамаи ҳақида шундай ривоят бор.
Мўғулистонга қарши юришлардан бири чоғида — Темур жан-
гчилари ана шу йўлда жетиларни таъқиб қилар эканлар, Со-
ҳибқироннинг амрига кўра, уларнинг ҳар бири биттадан тош
олиб, умумий уюмга ташлаган. Жети қабилаларини тор-мор
қилган Темур фавжлари худди шу йўлдан ўтаётганида ҳар бир
жангчи биттадан тош олиб, Самарқандга қайтган. Бироқ ўша
ерда қолган улкан тош кўрамаи Соҳибқироннинг ҳар бир ғала-
баси нақадар улкан қурбонлар эвазига қўлга киритилганли-
гидан ҳамон гувоҳлик бериб турибди.

1374 йил қишида Темур жетиларга қарши янги юриш қилди.
Ўша йили қиш ҳаддан ташқари совуқ келганлигидан, аскар-
лар отларининг бахридан ўтиб, ўзларини қутқаришга мажбур
бўлгандилар. Темур Самарқандга қайтиб, совуқнинг пасайи-
шини кутди. Шундан сўнг у яна юришни давом эттирди. Би-

роқ бу вақтга келиб, куч тўплаган Қамариддиннинг ўзи Мовароуннаҳрга қарши қўшин тортди. Бироқ Темур «отни олдинроқ қамчилаб», ўз қўшинларини мўғуллар чиққан Или дарёси ёнидаги дарага бошлади. Тор-мор келтирилган Қамариддин қочди. Уни Темурнинг ўғли Жаҳонгир тоғ ўрмонларига қадар таъқиб қилиб борди. Мўғул куронлари қўлга олиниб, яксон қилинди, бироқ Қамариддин қочиб қутулишга муваффақ бўлди. Темурнинг фавжлари Хонтангри яйловларида икки ой давомида ғалаба нашидасини сурди. Мамлакат талон-торож қилинган, ғолиблар гиламлар, отлар, қурол-яроғ, хотин-халаждан иборат бой ўлжани қўлга киритгандилар. Асирлар орасида мўғул хонининг хотини ва унинг қизи Дилшод ого ҳам бор эди. Темур Дилшод огога уйланиб, ўзининг аждоллари таомилига кўра, мўғулча удумда дабдалаби тўй қилиб берди. Тўйда на мусиқа садолари янради, на меҳмонларга май тортилди.

Мовароуннаҳрга қайтган Темур ўзи сафардалиги чоғида Самарқандни қамал қилган жалойирлар қўзғолонини бостирди. Соҳибқирон бу қабилани уларни бошқа халқлар, туманлар ва минтақалар орасига сочиб ташлаб, узил-кесил яксон қилиб ташлаганди. Жалойирларнинг ерлари Соҳибқиронга содиқ бўлган бошқа садоқатли саркардалар ўртасида тақсимлаб берилди.

Келгуси, 1376 йили Қамариддин Фарғонага бостириб кириш имконига эга бўлди. Бироқ Темур водийга тезлик билан етиб келди. Жетилар тумтарақай қочган бўлсалар-да, йўл-йўлакай пистирма қўйдилар. Пистирмага дуч келган Соҳибқирон лашкарлари мағлубиятга учрашига бир баҳя қолди. Бироқ Темур охир-оқибатда жангни ўз фойдасига ҳал қилишга муваффақ бўлди. Яраланган Қамариддин қочиб қутулди. Темур Мўғулистонга қарши яна икки марта юриш уюштирди.

Бу юришлар давомида Қамариддин гарчи асир тушмаган бўлса-да, жиддий зарба еди. Орадан олти йил ўтиб, Темур уни яна бир марта мағлубиятга учратди. Шу билан Қамариддиннинг қудрати заволга юз тутди, ҳукмдор сифатида унинг обрўсига жиддий зарар етди. 1389 йили тахтга унинг рақиби Хизрхўжа чиқиб, Мўғулистон хони деб эълон қилинди. Хизрхўжа ўзини Чигатой хонининг вориси деб овоза қилдирди. Уни собиқ мўғул хони Туғлиқ Темурнинг ўғли ва Самарқандда сарбадорлар томонидан мағлубиятга учраган Илёсхўжанинг амакиваччаси, деб эълон қилдилар. У болалик чоғида Қамариддин томонидан подшо оиласига қарши ташкил қилинган қатлиомдан мўъжиза юз бериб омон қолган, вояга етгач эса, ўзининг қуролли кучларини барпо этишга муваффақ бўлган эди.

Бу даврда Темур ўзининг шимолдаги хавфли ва манфур қўшниси, Олтин Ўрда сифатида маълум бўлган Жўжи салтанати ҳукмдорига қарши ҳал қилувчи юришга тайёрланмоқда эди. Аини пайтда, у ўзининг шарқий қанотини таъминлаш мақсадида, янги хон даврида жангарилик қилишлари мумкин бўлган жетиларга қарши икки топқир қўшин юборди. Биринчи қўшин Сирдарё бўйларида Олтин Ўрда билан муваффақиятли тўқнашувдан кейин 1389 йили юборилганди. Кўчманчиларга қарши ҳарбий ҳаракатлардаги асосий муаммо бепоён даштлардаги душманни (жетиларни) топишдан иборат эди. Темурнинг жангга тайёрланиш тadbирлари ичида турли туманларга бошлаб борадиган йўл кўрсатувчиларни тайёрлаш ва саркардаларни қулай йўналишлар тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш муҳим ўрин тутарди. Жетилар диёри ичкараси бўйлаб узоқ йўл босган Темур қўшинлари Отган Сўригача етиб борди. Ёз фасли бўлишига қарамасдан, Отган Сўри теварақлари қор ва муз билан қопланганди. Темур қўшинлари «Айғир ёли» тоғ текислигидан ўтиб, «Айғир сакраган» тоғ текислигига етиб келди ва ўша ерда Хизрхўжа куронларидан бирини тор-мор келтирди. Шу ерда Темур қўшинлари икки қисмга бўлиниб, бир қисмига Темурнинг ўғли Умаршайх, иккинчи қисмига Соҳибқироннинг ўзи кўмондонлик қилди. Умаршайх жетиларни қувиб етди ва «Ит ичмас» водийси яқинида уларга яна бир зарба берди-да, жуда кўп миқдорда асирлар ва ўлжалар билан қайтаётган Темур қўшинларига қўшилди. Шундан кейин занжирбанд қилинган асирлар ва ўлжа Самарқандга жўнатилди. Қўшин эса, тоғ дарёси — Эмил соҳилидаги мўғуллар қароргоҳида ғалаба шарафига тантаналар ўтказиб, ҳордиқ чиқарди. Умумий ҳарбий машваратда жанубий вилоятларни торож қилиш хусусида қарор қабул қилинди. Қўшинлар турли йўналишлар бўйлаб, йўл кўрсатувчилар ҳамроҳлигида, батафсил йўл-йўриқлар билан жўнатилди. Улар Юлдузда учрашмоқлари лозим эди. Темур Хизрхўжа қўшинлари ортидан от сурди. «Сичқон дарвозаси» деб номланган доvon ёнида жанг бўлиб ўтди. Жанг Темурнинг кичик ғалабаси билан тугади. Хон ўзининг саройи, ҳарамини ташлаб қочди. Хонни таъқиб қилган фавжлар мамлакатни талон-торож қилиб, кўп миқдорда от, туя, қўй, шунингдек, асир ва асирлар олдилар. Бу ўлжа жангчилар ўртасида тақсимлаб берилди. Темур қўшинлари Юлдуз ёнидаги қўшингоҳда бир-бири билан қўшилди. Бу ердаги жилғаларда оқаётган сув шу қадар чучук, майсалар шу қадар тўйимли эдики, ҳатто қовурғалари саналиб қолган қирчанғи отлар ҳам бир ҳафта ичида семирив, қувватга эниб кетди. Шоирлар бу жойнинг суви ва майсаларини куйга солиб мақтадилар. Ғалаба шарафига ўтказил-

ган байрамда «парирухсор қизлар ўз қўллари билан олтин қадаҳларда май сундилар». Темур жадал суръатлар билан Самарқандга қайтди. Карвон бир ярим минг милядан иборат бу йўлни икки ойда босиб ўтиши мумкин бўлган ҳолда, Темур уч ҳафтада кўзланган манзилга етди. Сарой аъёнлари ва қўшин Бухорода шоҳона шикор билан кўнгил очдилар.

Амир Қамариддин ҳамон йирик-йирик кучларни қўли остида бирлаштирганди. У ўз рақибни Хизрхўжа қочиб кетгач, Мўғулистон тахтини қайтариб олмоқчи бўлди. Бунинг натижасида келгуси, 1390 йили Темур яна Мўғулистонга юриш қилишга мажбур бўлди. Қамариддин шимол томонга қочди, Эртўш (Иртиш) дарёсидан кечиб ўтиб, сувсарлар яшайдиган мамлакатда жон сақлади. Темур унинг ортидан ўттиз минг кишидан иборат фавж жўнатди. Эртўш соҳилларига етиб келган қўшиннинг ярми дарёдан кечиб ўтди. Жуфтакни ростлаб қолган амирни қидириб топиш мақсадида ҳар иккала соҳил ҳам синчиклаб текширилди. Дарё ортидаги қарағай таналарига бу ерда Темур қўшинлари дарёни кечиб ўтганлиги ҳақидаги битиклар куйдириб ёзилди. Бироқ қидирув ҳеч қандай наф бермади. Қочоқ амирни топиш чўзилиб кетди, одамлар ҳолдан тойиб, овчилик билан, гиёҳ томирларини еб кун кечирдилар. Қидирув ишлари тўхтатилди. Қўшин Самарқандга қайтиб келди.

Шундан кейингина Қамариддин ҳақидаги хабар Темурга етиб келди. У қочиб юриш охирида истисқо хасталигига гирифтор бўлган, шу сабабли лашкар билан бирга етарли суръатда йўл боса олмай қолган экан. Уни бир ўрмон ичкарасига олиб бориб, бир неча кунга етадиган озиқ-овқат ва икки жория билан бирга қолдиришган. Қолганлар йўлда давом этган. Орадан бир неча кун ўтиб, Қамариддиннинг одамлари қайтиб келишганда, улар на амирнинг, на жорияларнинг изини топа олишган. Бу воқеа 1393 йили юз берганди.

Хизрхўжа эса Темур билан битим тузиб, Мўғулистоннинг ҳукмдори сифатида тан олинди. Орадан бир неча йил ўтиб, 1397 йилда, у ўзининг синглиси Тўқал хонимни Темурга хотин қилиб узатди. Тўқалхоним Чигатойлар (яъни хон) авлодидан бўлганлиги сабабли, Соҳибқирон саройида иккинчи малика, яъни Кичик хоним мақомини олди. Ўша пайт Темур Шош (Тошкент) ёнидаги қўшингоҳда Тўқал хонимни кутаётган, шунингдек, шу ерда Хитой юришига ҳам ҳозирлик кўраётган эди. Бу ерда у, айни замонда, Сирдарё соҳилларида жойлашган Яссиди улуғ туркий шайх Аҳмад Яссавий қабри устида мақбара қуриш ишлари билан ҳам шуғулланганди. Шу билан бирга, Самарқандда янги боғ-роғлар барпо этиш ва янги малика Тўқал хоним шарафига Боғи Дилкушо (қаср билан бирга) бунёд қилиш режалаштирилди.

Мўғулистондаги жетиларга қарши шарққа қўшин юбориш баробарида Темур Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган Хоразмдаги Сўфилар сулоласига қарши муҳораба ҳам бошлаб юборганди. Кейинги ҳарбий маърака натижасида йирик сиёсий ва ҳарбий оқибатлар келиб чиқди.

Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган Хоразмни забт этганида, мазкур салтанат икки қисмга — шимолий Хоразм ва жанубий Хоразмга бўлиниб кетганди. Пойтахти обод шаҳар — Гурганж бўлган Шимолий Хоразм Жўжи улусига киритилган, кейинчалик Олтин Ўрданинг бир қисмига айланиб кетганди. Пойтахти Қиёт (Кат) шаҳри бўлган Жанубий Хоразм Чигатой улусига қўшиб юборилганди. Мўғул ҳукмдорлари Хитой билан Ўрта Ер денгизи мамлакатлари ўртасидаги карвон савдосини ривожлантиришни рағбатлантириб турарди. Бироқ бу савдо-сотиқдан келадиган фойда ички ихтилофлар туфайли Ўрта Осиёга эмас, Олтин Ўрдага тегарди. Кўпгина карвонлар Мовароуннаҳрни четлаб ўтиб, Каспий денгизининг шимоли бўйлаб, тўппа-тўғри Волгага чиқар, у ердан эса Қора денгизга етиб борарди. Ана шу шимол йўлидаги муҳим қисм бўлган Хоразм мўғул босқинидан тезгина ўзига келиб, минтақавий ва қитъалараро савдо-сотиқ алмашинувида ўзининг муҳим воситачилик вазифасини ўтай бошлади. Ибн Баттута XIII асрнинг ўттизинчи йилларидаги пойтахт шаҳар Гурганжнинг таъриф-тавсифини келтирганди. Ўшанда Шимолий Хоразм Олтин Ўрда хони Ўзбекхон таъсирига тушиб қолган эди ва шу хон номидан иш кўрган қудратли амир томонидан идора қилинарди. Баттутанинг гапларига қараладиган бўлса, бу шаҳар туркийларнинг энг катта, энг улуг, энг гўзал ва энг муҳим кенти бўлиб, сайёҳ аҳолининг зич жойлашганлигидан, бозорларнинг гавжумлигидан ҳайрат бармоғини тишлаган. «Бир куни, — деб ёзган эди у, — мен отда кетаётиб, бозордаги оломон қуршовида қолдим, на орқага, на олдинга юра олдим...»

Араб сайёҳининг Гурганжни бунчалар кўкларга кўтариб мақташига, шубҳасиз, шаҳарга камбағал ҳолича келиб, уни бадавлат киши сифатида тарк этгани, шунингдек, унинг Қутлуғ амир даргоҳига ғоятда манфаатли ташрифи сабаб бўлгандир. Амир ипак гиламда ёнбошлаб ётар, унинг оёқлари ўраб қўйилганди, чунки у туркийлар ўртасида кенг тарқалган ниқрис хасталигидан азоб чекарди. Ибн Баттута шундай ёзди: «Хонтахталарга овланган паррандалар гўшти, турналар гўшти, ёш қабутарлар гўшти (буларнинг ҳаммаси қовурилган эди) олиб киришди (Амударё тўқайларида ёввойи паррандалар се-

роб), қатлама, ширин кулчалар, шакарга беланган мевалар келтирилди. Шундан сўнг мева-чевалар, анорлар, ажойиб қовунлар билан бирга таомлар тортилди. Биз мадрасага қайтганимиздан сўнг, амир бизга гуруч, ун, қўй, ёғ, дориворлар ва бир арава ўтин юборипти». Овруполик сайёҳлар Гурганжни одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарсани топиш мумкин бўлган савдо-сотиқ маркази сифатида эътироф этгандилар. Шаҳар мусулмончилик илм-фани ва диншунослик маркази сифатида ҳамон мусаввирлар ва хаттотларни ўзига чорлаб турарди. XIV аср бошларида бу ерда кўпгина чиройли бинолар қад ростлаганди.

XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб, исёнлар натижасида Олтин Ўрда ҳам Чигатой улуси сингари заифлашди. Ана шу ўзгаришлар оқибати ўлароқ, Хоразмда Сўфийлар сулоласи ҳукмронлиги остида мустақил давлат барпо этилди. Сулола асосчиси хон Ҳусайн Сўфий Шимолий Хоразмнинг Жанубий Хоразм билан бирлашувига эришиб, кучли мудофааланган Қиёт шаҳри ва Хивани босиб олди.

Бироқ Темур бутун Чигатой улуси меросига даъво қилаётганди. Бундан ташқари, Сўфийлар фақат хавфли сиёсий рақиблар бўлибгина қолмасдан, улар Мовароуннахрни карвон савдо-сотиғидан тушадиган ҳамма фойдалардан маҳрум ҳам қилмоқчи эдилар. 1372 йили Темур Ҳусайн Сўфийга элчи юбориб, Хоразмнинг жанубий музофотларини қайтариб беришни талаб қилди. Афтидан, элчи бу қадар адоват билан қилинган талабга қутилган жавобни олганди: Сўфий қилич кучи билан қўлга киритилган мулк фақат қилич кучи билан қўлдан чиқарилиши мумкин, деб айтганди. Темур бу даъватни бажонидил қабул қилди. У дарров кўшин тўплади, инъом-эҳсон улашди, шоҳона шикор ўтказди, кўплаб совға-салом келтирган элчиларни қабул қилди. Ўзининг қариндоши амир Сайфиддинни Самарқандни ҳимоя қилиш, давлат ишларини бошқариш учун ўз ўрнида қолдириб, юришга отланди. Темур лашкари Қорақумни жадал босиб ўтди, қаттиқ қаршилик кўрсатган Қиёт шаҳрини шиддатли ҳужум билан эгаллади. Қиётлик эркаклар қириб ташланди, хотин-қизлар ва болалар қўлга айлантирилди, шаҳар талон-торож қилинди. Зарур даражада мардлик намуналари кўрсатмагани учун Темур лашкарбошиси Чингизхоннинг ёсо қонунига мувофиқ саваланди, эшак думига боғланиб, Самарқандга жўнатилади.

Қиётнинг қўлдан кетиши Ҳусайн Сўфийни Темур билан муроса қилишга мажбур этди. Бироқ Темурнинг саркардаларидан бири, Балхда Соҳибқироннинг рақиб амир Ҳусайнни ўлдирган, лекин кўрсатган хизматларини Темур томонидан муносиб даражада қадрланмаган, деб ҳисоблаган Кайхусрав

Хоразм хонини курашни давом эттиришга кўндираркан, жангнинг ҳал этувчи лаҳзаларида унга ёрдам бериш хусусида ваъда қилди. Соддадил Сўфий Темурга қарши жанг қилди. Тақдирнинг найрангини қарангки, ваъда қилинган ёрдам етиб келмади ва хон шаҳар аркида яширинишга мажбур бўлди. Орадан кўп ўтмай, Сўфий ранж-аламда, виждон қийноғида вафот этди. Тахтни унинг иниси Юсуф Сўфий эгаллади. У Темурга таслим бўлиб, ярашиш белгиси сифатида оғаси Ҳусайннинг қизи — жияни Хонзодани Темурнинг ўғли Жаҳонгирга хотин қилиб узатишга рози бўлди. Малика Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг набираси эди, бинобарин, у Чигатойлар хонадонининг меросхўри бўлишдан ташқари, ўзининг гўзаллиги билан бутун мўғул оламида ном қозонганди.

Сулҳ шартлари имзолангач, Темур ўз қўшини билан Самарқандга қайтиб келди. Кайхусрав ҳибсга олиниб, иши ҳарбий судга оширилди. Унинг хазинаси мўғул удумига кўра, тақсимланди, ўзи эса Балх амири Ҳусайннинг қариндошлари томонидан қонли интиқом қонунига кўра, ўлдирилди.

Юсуф Сўфий битимни бузди. У яна бир марта Қиётни босиб олди, кўшни қишлоқларни талон-тарож қилди, соҳибжамол малика Хонзодани шаҳзода Жаҳонгирга узатишдан бош тортди. Натижада, 1373 йилнинг баҳорида Темур унга қарши иккинчи марта кўшин тортишга мажбур бўлди. Темур аскарлари отлари туёғидан кўтарилган чанг-тўзонни кўрган Юсуф Сўфий дарҳол тавба-тазарру қилиб, авф сўради. Унинг қилган гуноҳи кечирилди, лекин Хонзода билан Жаҳонгирнинг никоҳ тўйи ўтказилиши шарт қилиб қўйилди. Маликани муносиб тарзда узатиб борувчилар ҳозирлик кўриб бўлдилар, соҳибжамол, мўғул гўзалларининг гўзали Хонзода Хоразмдан хазиналар ортилган карвон билан йўлга тушди. Карвонга тожлар, қимматбаҳо камарлар, тилла тахт, бриллиантлар, қимматбаҳо ва тилла буюмларга лик тўла сандиқлар, қоқма қирмизи гиламлар, музайян, юмшоқ нимкатлар, шомийналар, ўтовлар ва чодирлар ортилганди. Солномачиларнинг гувоҳлик беришича, ҳаво муаттар ҳидлар билан тўйинган, ер гул-чечакларга кўмилган эди.

Амалга оширилган икки юриш Жанубий Хоразмни Темур давлати билан бирлаштириб, Чигатой улусининг икки муҳим қисмини бир-бири билан қўшиб юборди.

1375 йили Темур жети қабилаларига қарши юриш тарадуди билан банд бўлди. Унинг ўғли, отасига ўхшаб мўғул маликасига уйланган ва Кўрагон унвонига сазовор бўлган Жаҳонгир Мўғулистонга қарши юборилган кўшинларнинг манғлайи (авангарди)га олдиндан кўмондон қилиб тайинланган бўлса-да, бетоблиги сабабли Самарқандда қолдирил-

ганди. Темур бу юришдан қайтганида, уни Самарқанднинг барча аъёнлари қора ва кўк либос кийиб, бошларидан тупроқ сочиб, кўксиларига муштлаб, фарёд билан кутиб олдилар. Улар оҳ-воҳ қилиб, нола чекиб, Темурнинг суюклиси — тўнғич ўғли Жаҳонгирга аза тутмоқда эдилар. Жаҳонгир эндигина йигирма ёшга кирганди. Унинг малика Хонзодадан туғилган Муҳаммад Султон исмли ўғли қолганди. Соҳибқирон ана шу набираси Муҳаммад Султонга алоҳида меҳр қўйган, пировард-натижада уни ўзининг вориси деб эълон қилганди. Жаҳонгирнинг иккинчи хотинидан туғилган иккинчи ўғли Пирмуҳаммад отасининг вафотидан қирқ кун ўтгач, дунёга келганди.

Темур бу ногаҳоний жудоликдан узоқ вақт ўзига келолмади. Жаҳонгирнинг устози амир Сайфиддин Барлос шунчалар қайғурдики, у ўзининг лавозимини ташлаб, Маккаи муқаррамага ҳаж қилиш учун рухсат сўради. Хонзода, мўғул удумига кўра, Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳга хотин бўлиб тушди.

Орадан кўп ўтмай, 1379 йили Юсуф Сўфий яна исён кўтарди. Темур энди узил-кесил унинг адабини бериб қўймоқчи бўлди. Гурганж қамал қилинди. Темур жангчилари ҳар тонгда жанговар наъра тортганларича, шаҳар деворларига ҳамла қилишар, аммо қаттиқ қаршиликка учраб, ортларига чекинишга мажбур бўлишарди. Ана шунда Темур теварак-атрофидаги қишлоқларни талон-торож қилиш хусусида фармон берди. Аҳоли ўзларининг қизларини, қулларини, отларини, туяларини ва қўлларини беришга мажбур бўлди. Хуноби чиққан Юсуф Темур билан яккама-якка жангда ўз тақдирини синаб кўришга қарор қилди. У шаҳар девори устида туриб, шундай деб бақирди: «Нечун дунё фақат икки кишини деб бузилиб, кунпаякун бўлмоғи керак? Нечун ўртамиздаги низо касофатига минг-минглаб мўмин мусулмонлар қирилиб кетиши керак? Ундан кўра очиқ майдонда, яккама-якка жангда ботирлигимизни намойиш қилганлигимиз яхши эмасми?!» Темур Юсуфнинг даъватини қабул қилди. У ўзининг енгил силоҳ-совутларини келтиришни буюрди, қилич ва қалқон олиб, деворни қўршаб турган зовур сари от қўйди. Амирлар ва қабила бошлиқлари уни бу йўлдан қайтаришга ҳўп уринишди: на орномус, на ақл-идроқ бундай ишга журъат этиш, ҳаётни қил устига қўйиш яхши эмаслигини уқтиришди. Маккаи муқаррама зиёратидан қайтган кекса амир Сайфиддин Барлос Соҳибқироннинг оти юганига ёпишиб, уни тўхтатиб қолмоқчи бўлиб, деди: «Агар подшоҳ аъзамнинг ўзлари яккама-якка жанг қилишни лозим топибди эканлар, у ҳолда қўшинлари сафидаги довюрак муҳориблардан на фойда?» Темур унинг боши

узра қилич кўтариб, оти жиловини бўшатиб олди. Зовур ёқасига етиб келган Темур: «Юсуф билан яккама-якка жанг қилишга тайёрмен!» — деб қичқирди. Бироқ рақибни кўриниш бермади. Темур рақибини яна ва яна жангга чорлаб, арслон изидан, йигит сўзидан қайтмаслигини эслатди. Бироқ Юсуф ор-номусдан кўра шармандали ҳаётни афзал кўрди. Темур душманини узоқ кута-кута, қароргоҳига қайтди. Аскарлар Соҳибқироннинг жасоратига таҳсинлар айтиб, унга ҳамду санолар ўқидилар.

Шундан сўнг орадан кўп ўтмай, Темурга Термиздан эртапишар қовунлар олиб келдилар. Темур кўшин билан баҳам кўрмасдан қовунхўрлик қилишни одобдан эмас, деб ҳисоблаб, тилла лаганга бир неча қовун қўйиб, бундай неъматни тановул қилиш бахтидан маҳрум бўлган Юсуф Сўфийга элтиб бериш хусусида соқчиларга фармойиш берди. Хон Юсуф совгани қадрламади: қовунлар шу заҳоти зовурга улоқтирилди.

Гурганжга ҳужум қилиниб, манжаниқлар ва қоруралар ишга солинди. Амалда шаҳар бир кундаёқ яқсон этилди. Юсуф қаёққадир қочмоғи лозим эди. Бироқ шаҳар қаршилиқ кўрсатишда давом этаверди. Қамал уч ойдан зиёд муддат давом этди. Юсуф акаси сингари кутилмаганда бандалиқни бажо келтирди. Охири томчи қони қолгунча курашган мағрур шаҳарликлар бошланган умумий қаттиқ ҳужум натижасида мағлуб бўлдилар. Мисли кўрилмаган ҳазина қўлга киритилди. Олимлар ва мусаввирлар Темур туғилган шаҳар — Шаҳрисабзнинг донғини дунёга таратиш учун жўнатилдилар. Улар орасида, замондошлари берган гувоҳликка қараганда, «дунёдаги энг етук аллома, инсон зоти орасида олимлик намунаси» бўлган Саъдиддин Маъсуд ибн Умар ат-Тафтазоний ҳам бор эди. Айтишларича, у ўн олти ёшида араб сарфу наҳви бўйича шарҳ ёзган экан. Дастлаб Темур унинг ўзи туғилиб-ўсган Хурросонга боришига ижозат берганди, бироқ унинг буюк аллома эканлигидан воқиф бўлгач, Самарқандга жўнатди. Шу ерда Тафтазоний улуғ олим сифатида шон-шуҳратга бурканиб яшади.

Орадан ўн йил ўтиб, Шоҳ Сулаймон Сўфий ҳукмдорлиги даврида Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг гиж-гижлатиши натижасида Хоразмда яна ғалаён кўтарилди. Қаҳр-ғазабга тўлган Темур 1388-балиқ йилида янги юришга отланди. Бу — Хоразмга қилинган сўнгги босқин эди. Темур Гуржанжни ишғол қилди. Сўфийлар сулоласи тағ-томири билан йўқ қилиб ташланди. Шаҳар узил-кесил кунпаякун бўлди. Гурганж ўн кун давомида батамом вайрон этилиб, бутун шаҳар бўйича биргина масжид ва унинг мезаналаригина омон қолди. Темур қачонлардир гўзал шаҳар жойлашган бу ерга арпа экиш ҳақида

буйруқ берди. Гурганж халқи — хунармандлар ва қосиблар, мусаввирлар ва хаттотлар Самарқандга жўнатилди. Бу ерда шаҳарни безатиш ишларида уларнинг санъатидан фойдаланилди.

Мўғулистон ва Хоразм устидан қозонилган ғалаба Темурнинг Чигатой меросига бўлган даъвосини тасдиқлади. Гарчи Мовароуннаҳр ва Мўғулистоннинг бирлигини тиклашга ҳеч қачон муваффақ бўлинган бўлмаса-да, Чигатойнинг Ўрта Осиёдаги мулклари ягона ҳокимият қўли остида бирлаштирилганди. Бу қарвон йўлларига ҳукмронлик қилишда хавфли рақиб пайдо бўлган эди. Гурганж бозорлари орқали ўтаётган қарвонлар оқими энди кун сайин куч тўплаётган Темур салтанатининг юраги — Самарқандга йўл ола бошлади. Гарчи орадан кўп ўтмай, Темур Гурганж маҳаллаларидан бирини қайта тиклашга руҳсат берган бўлса-да, бу минтақа ўзининг аввалги аҳамиятини ҳеч қачон қайта тиклай олмади. Бу вайронагарчилик урушидан кейин орадан кўп ўтмай, Ўзбой дарёси ўзанини бузиб юборган Амударё Каспий денгизига қараб оқа бошлади. Энди унинг сувлари Орол денгизига тушмай қўйди. «Уруш мамлакатни хароб этгач, одамлар тўғонни сақлай олмадилар, суғориш ишларини давом эттиришдан ожиз қолдилар. Амударё ҳамма ёқни бузиб, Ўзбой орқали оқа бошлади». Милодий IV асрда хунлар бостириб кирганда, XIII асрда (Чингизхон бостириб кирганидан кейин) ва XIV аср охирида (Темур юришларидан сўнг) бу ердаги аҳвол ана шундай эди⁶.

Киролича Елизаветанинг денгиз капитани ва тожири Энтони Женкинсон (эҳтимол, у Ўрта Осиёни биринчи марта кўрган биринчи инглиз эди) XV асрда Гурганжда икки марта бўлганди. Бу ердаги вайронгарчиликларга қарамасдан, шаҳар ҳамон қарвонлар тўхтаб ўтадиган маскан сифатида хизмат қилмоқда эди. Бу ерда бож солиқлари ҳар бир одам боши, туя ва от сонига қараб олинарди. У «вайрон этилган ва тартибсиз равишда пароканда бўлиб ётган пахса деворлар ва пахса иншоотлар» ҳақида арзгўйлик қилган эди. У «уларнинг бозори вазифасини бажарувчи «усти ёпиқ узун бир кўча» ҳақида ёзганди. «Илгари, — деб ёзди у, — Хоразмдан чиққан сайёҳлар гуруҳи Қримга қадар ҳеч кўрқмасдан сафар қилишлари мумкин эди. Сафар муҳлати хавф-хатардан холи ҳолда уч ой давом этарди... Бироқ энди бу жойлар орқали ўтадиган Хоразмдан Қримгача бўлган йўлда на одамларни, на савдогарларни учратасиз. У ерда энди қимир этган жон зотининг ўзи йўқ эди, ҳеч ким ҳеч ерда ҳордиқ чиқармасди, бирон-бир бино қурилмасди; нуқул физолаҳларни ва туяларни учратасиз».

XIV аср 70- йиллари охирига келиб, Соҳибқирон Чигатойнинг Ўрта Осиёдаги мулклари соҳиби бўлиб қолди.

ҲАЛОКУНИНГ ТОЖИ ВА ЭРОНГА ҚАРШИ УЧ ЙИЛЛИК ЮРИШ

1380-Маймун йили — 1388-Балиқ йили

1227 йили Чингизхон вафот этгандан кейин ҳам мўғулларнинг Ўрта Осиёни истило қилиши барҳам топмади.

Орадан йигирма йил ўтиб, Мўғулистондан Ҳалоку қўмондонлиги остида жуда катта миқдордаги қўшинлар Эронни бўйсундириш мақсадида олға қараб силжиди. «Бу кўрқинчли хабардан тоғларда зилзила бошланди, подшоларнинг юраги ларзага тушди»¹. Ҳарбий юришга, одатдагидек, пухта тайёргарлик кўрилганди. Улуғ хон Мункенинг шарқий ва ғарбий қўшинларидаги ҳар ўн жангчининг иккитаси Боту ва Чиғатой туманларидан юборилган Ҳалоку лашкарларига қўшилди. Юриш қилиш эҳтимол тутилган йўллар ёқасидаги яйловларни ҳозирлаб қўйиш учун бир мавсум аввал элчилар юборилганди. «Туркистондан Хуросонгача, то Рум (Кичик Осиё) ва Гуржистонга қадар барча мамлакатларда ўтлоқлар қатағон қилинган тоифага киритилди: «Ҳеч ким яйловдаги майсага яқинлашмаслиги керак эди»². Амирлар ва маҳаллий ҳокимлар жангчиларни озуқа билан таъминлаш учун масъул қилинди-лар. Манжаниқлар, қоруралар, ёнувчи ўқ отадиган қурилмаларни ўрнатиш учун қамал қилиш ишларида моҳир бўлган минг-минглаб хитойлик муҳандислар қўшинларга ҳамроҳ бўлдилар.

Орадан бир аср ўтиб, Темур ана шу муҳорабанинг тарихи, унинг ижобий оқибатлари ва Ҳалоку томонидан асос солинган мўғул подшолигининг шундан кейинги инқирози билан яхши танишган эди.

1253 йилнинг кузида юришни бошлаган Ҳалоку ҳеч қандай расмий қабуллар ва маросимларсиз, ошиқмасдан, мўғулларнинг Осиёдаги мулкларини босиб ўтди. Чиғатойнинг Ўрта Осиёдаги мулкларида унинг келиши бир қатор тантаналар билан нишонланди, унга каттагина қўшин берилди. Ҳалоку Етгисув музофотига етганида Чиғатой улуси ноибни Ўркина уни шовқин-суронли байрамлар билан қутлади³. Ўрта Осиё бўйлаб юрган Ҳалокуга Маъсудбекнинг вазирлари, Мовароуннаҳрнинг амирлари ҳамроҳлик қилдилар. Улар Мовароуннаҳрнинг тоғли яйловларида ёзни ўтказишди, фақат «шафқатсиз иссиқ пасайганда»гина яна юришни давом эттиришди. 1255 йилнинг кузида улар Самарқанд яқинидаги Конибил яйловларига етиб келиб жойлашишгандилар. Шу ерда Маъсуд-

бек «зарбоф ва ипак газламалардан тикилган, усти оқ кигиз билан қопланган чодир ўрнатди, улар қарийб қирқ кунни шундай қўшничиликда муттасил зиёфат ва яхши муносабатда ўтказишди»⁴. Орадан бир ярим аср ўтиб, Темур тескари йўналишда, Хитой юришига отланар экан, Конибилла худди шундай байрам ўтказганди.

Шундан сўнг улар Темурнинг Ватани — Шаҳрисабзда тўхташганди. Бу ерда Ҳалоку Хуросон музофотидаги амалдорларни ва уларнинг совға-саломларини қабул қилиш билан яна бир ойни ўтказганди. Кейин юришни давом эттириш ва улкан калтакесаклар, йўлбарслар яшайдиган Амударёдан кечиб ўтиш учун довуллар чалинди. (Вахш ва Панж қўшилиб, Амударёни ҳосил қилувчи субтропик водийларда ҳамон йўлбарслар учрайди. Бу ерда — Полвонтўқайда — табиатни муҳофаза қилиш учун Совет Давлат қўриқхонаси барпо этилган). Амударё Мовароуннаҳрнинг туркий тилда гапирувчи халқлар билан форс тилида сўзлашувчи халқ ўртасидаги чегара вазифасини бажарарди. Бу ерда олий мақом меҳмонлар учун йўлбарс ови ташкил этилди. Қўшинлар одатдагидек ов доираси вужудга келтиришди, бироқ отлар йўлбарслардан ҳурканлиги сабабли, бақтрияликларнинг туялари эгарланди. Натижада «ўнга ёввойи йўлбарс қопларга жойланди»⁴.

1256 йилнинг бошларида Ҳалоку Амударёдан ўтиб, ўша йилиёқ мўғулларнинг ҳар бир ҳужумига қаршилик кўрсатган жангари исмоилийларни тор-мор келтирди. Исмоилийлар (уларни қотиллар ҳам деб аташади) XI асрнинг иккинчи ярмида мутаассиб мусулмон мазҳаби сифатида Ал-Ҳасан томонидан тузилган эди. Улар турли истеҳком масканларини босиб олдилар. Каспий денгизидан жануброқдаги тоғларда жойлашган Аламут — «Бургутлар уяси» ана шу истеҳкомларнинг энг муҳими эди. Мазкур махфий ташкилотнинг иш услуби душманни ўлдиришдан иборат бўлган. «Қотил» (ассасин) истилоҳи арабча «хашшашун», яъни «наша» сўзидан олинган. Наша ташкилотнинг содиқ аъзосига унинг ҳис-ҳаяжонини кўзғаш учун берилган. (Бу мазҳабнинг бўлимларидан бири Оғохон раҳбарлиги остида XX асргача сақланиб қолган).

Ҳалоқунинг Эрон бўйлаб ёйилиб кетган қўшинлари 1258 йили Бағдодни — тикка кесиб чиқилганида Қорақурумдан ғарб томонда уч минг миля масофада жойлашган Бағдодни босиб олиб, уни талон-тарож қилди. Ўзининг бор-буд қудратини йўқотган Аббосийлар халифалиги яқсон этилди. Қўлга тушган халифанинг ўзини кигизга ўрашиб, уни жон таслим қилгунча савалашди. Айтишларича, мўғуллар шоҳлар қонини том маънода тўкишни исташмасмиш.

Янги мўғул давлати вужудга келтирилди. Унинг таркибига ғарбда Ироқ, жанубда Эрон ва Эроннинг шарқдаги Хуросон, шимолда Медея ерлари (ҳозирги Арманистон, Озарбайжон ва Гуржистоннинг бир қисми) кирарди. Булар юқори маданиятга эришган вилоятлар эди. Бироқ шунга қарамасдан, Бағдод ва унинг халифалиги X асрдан бошлаб таназзулни бошдан кечираётганди. Дажла ва Фурот дарёлари куйи оқимида сугориш ишлари ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги сабабли мазкур минтақа иқтисодийётидаги инқироз янада чуқурлашганди⁵.

Мўғул истилосининг Ўрта Осиё ва Ғарбий Осиёга келтирган вайронгарчилик оқибатлари қанчалар қаттиқ бўлганлиги масаласи баҳслидир. Барон де Бизон ўтган асрнинг биринчи ярмида мўғуллар ҳақида гапириб, улар «гуллаб-яшнаган ерларни саҳрога айлантирган энг ваҳший халқларни ҳам шафқатсизликда орта қолдирган», уларнинг ҳукуматини эса «бузуқликнинг тантанаси эди», деб баҳолаганди⁶. Шунингдек, XX асрда Э. Г. Броун ҳам «нафратли ва жирканчли одатлар... хиёнат қилишда орқа-ўнгига қараб ўтирмайдиган... қўланса ҳидлар аниқиб турган ертўлалар кўринишларига» ва мўғуллар қўли остидаги хотин-қизларнинг (ўлимдан ҳам баттар) тақдирига эътиборни қаратди⁷. Лекин Эронда мўғуллар мамлакатнинг тижорат ва ишлаб чиқариш жиҳатидан қайта тикланишини рағбатлантирдилар.

Савдо ва савдо-сотик йўллари Эроннинг жанубий туманларидан шимолий туманларига ёйила бошлади. Озарбайжон Ҳалоку томонидан босиб олинган энг бадавлат музофот саналарди. Шу ерда мўғуллар маҳсулотларга сероб бўлган бозорларни, айниқса, тўқимачилик маҳсулотлари катта талабга эга бўлган ҳунармандчилик саноатини топдилар. Каспий билан Кавказ оралигида майсаларга бой ўтлоқлар мавжуд эди. Шу ерда, орадан юз эллик йил ўтиб, Темур ўзининг энг яхши қишки кўнимгоҳини топганди. Шу ерда Туронзаминдаги энг гўзал ва энг йирик Табриз шаҳри Ҳалокулар салтанатининг пойтахти бўлди⁸.

Мўғуллар даврида Эроннинг жанубий музофотлари ҳамон инқирозни бошидан кечираётган бир вақтда, шимолий музофотлар гуллаб-яшнаётган эди, зеро, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хитой орқали, шунингдек, Дарбанд орқали Хитойга, Волга соҳилларига ва ундан Олтин Ўрда салтанатига борадиган йўл ана шу музофотлардан ўтар эди. Маҳаллий ва қитъа бўйлаб ҳаракат оқими ортиши билан бу кейинги йўл улкан аҳамият касб этди. Ҳар қачонгидан ҳам жонланган алоқа натижасида ҳам қуруқликдан, ҳам денгиз орқали Яқин ва Узоқ Шарқ маданиятлари ўртасида ўзаро муносабат йўлга қўйилди. Ҳалокулар салтанатини бошдан-оёқ тинтиб юрувчи сонсиз-саноқ-

сиз солиқ йиғувчилар ва солиқ хизматчиларига қарамасдан, мўғуллар ҳукмронлиги даврида Эроннинг жанубий туманларини истисно қилинганда, шимолий музофотларида иқтисодий ва маданий тараққиётнинг янги даври бошланди. Бу аснода Табризда Константинополь ва Сурия, Қоҳира ва Дамашқ, Ҳиндистон ва Бағдоддан келган савдогарлар, элчилар ҳамда зиёратчилар йиғилиб қолганди.

Молларнинг турларига кўра расталарга бўлинган Табриз бозори олинадиган ҳақлар ва божлардан салмоқли даромад берарди; бу ерда мушк ва анбар, қимматбаҳо буюмлар ва шойи, тафтали газлама ва пахта, упа-элик, Ҳиндистондан келтирилган дориворлар ва Хитой ровочлари сотиладиган расталар бор эди.

Муставфий 1340 йилда Табриздаги ва унинг чеккасида жойлашган икки даҳадаги ажойиб биноларнинг, дарё суви билан ҳамда бадавлат кишилар томонидан қурилган тўққиз юздан ортиқ ерости сув иншоотлари — коризлар билан суғориладиган боғ-роғларнинг таърифини келтирганди. Табриз мевалари бағоят ажойиблиги устига, мўл-кўл ва арзон эди, халқи хушрўй, келишган бўлса-да, димоғдор, мақтанчоқ, дўст сифатида ишончни қозона олмайдиган эди. Бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бир хилда ўз ишлари билан банд бўлишар, маст-аласт одамлар «уят нималигини билмайдиган сурбетлик билан сайр қилиб юришарди». 1341 йилда хазинага шаҳардан тушган даромад қарийб тўққиз миллион динорни ташкил этганди.

Осиё қитъасини кесиб ўтадиган ҳаракат гавжумлашди, ғарбга элтадиган йўллар ҳам жонланиб қолди. XIII асрда мўғул ҳукмронлиги Оврупога илгари, асосан, мусулмон давлати тасарруфида бўлган дориворлар ва бошқа шарқона маҳсулотлар билан савдо-сотик қилиш имконини берди. Генуя ва Венеция савдогарлари карвон марказларига ва уларнинг антиқа молларига эга бўлиш учун ўзларини Элхонлар деб атовчи янги ҳукмдорларга лаганбардорлик қила бошлашди. Шунингдек, Элхонларни насронийлар динига киритиш умидида бўлган католик папалар ҳам уларнинг кўнглига йўл топишга интилардилар. Бошқа томондан, Элхонлар ўзларининг умумий душманлари — Мисрнинг мамлук султонларига қарши курашда овруполик ҳукмдорлар билан иттифоқ тузишдан манфаатдор эдилар. Элхон Арғун (1284—1291 йиллар) худди шундай иттифоқ тузишни таклиф қилиб, насронийлик дини ҳукм сурган мамлакатларга элчилар юборди. Унинг инглиз қироли Эдуард I саройига юборган элчиси Пекинда туғилган насроний уйғур бўлиб, у муқаддас қадамжоларни зиёрат қилувчи сифатида Левантга келганди. Эдуард Элхондан совға тариқа-

сида қафасга солинган қоплон олганди⁹. Бу музокаралар, бундан юз йиллар кейин Темур билан ғарб мамлакатлари ўртасида ашаддий душман усмоний туркларга қарши олиб борилган музокара сингари натижасиз тугади.

Ҳалоқулар салтанатининг иқтисодий ва маданий тараққиёти XIII аср охирида Қозонхон ҳукмдорлиги даврида энг юксак чўққига кўтарилди. Лекин у Ғарб давлатларини доғда қолдириб, яримойни хочдан афзал билди ва дини исломни қабул қилди, у мусулмончиликка ўтган биринчи элхоний бўлди. Утроқ ҳаёт бошланди. Қозонхон молия ислоҳоти ўтказди: форс, араб ва тибет тилларидаги ягона белги билан пул чиқарди. Бу — кейинчалик Мовароуннаҳрда Кепакхон томонидан қабул қилинган ягона пул бирлиги (кепаки) эди¹⁰. Кепакхон ерга ишлов беришни рағбатлантириб, деҳқонларни тинкани қуришадиган солиқ йиғувчилар хуружидан асрашга тиришди. Ана шу даврдан бошлаб, Табризда шаҳар хуснига хол бўлиб тушган бинолар, шунингдек, бебаҳо қимматга эга илмий, адабий ва тарихий асарлар яратила бошлади.

Элхон ўзининг вазири Рашидиддинга мўғуллар тарихини ёзиш хусусида топшириқ берди. Оғзаки ва ҳозирги пайтда йўқолиб кетган ёзма манбаларга асосланган бу асар мўғулларнинг сиёсий ва ижтимоий ташкилотлари, дунёнинг умумий тарихи, айниқса, ислом мамлакатлари ҳақидаги маъмуломтларни ўз ичига олган эди¹¹.

Қозонхондан кейин ички ва ташқи курашлар натижасида Ҳалоқулар салтанати таназзулга юз тутди. Йирик заминдорлар сонининг ўсиши, деҳқонлар ва ҳукмрон синфлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашув ҳоллари кузатилди. Бундан ташқари, Ҳалоқу мамлакатни идора қилган вақтдан бошлаб, икки салтанатни бир-биридан ажратувчи Озарбайжоннинг музофотлари учун шимолий мўғул салтанати ва Олтин Ўрда билан можаро шиддатли тус олганди. Олтин Ўрда хони бу ҳудудни Эронни истило қилишда қатнашганлиги учун ўзига берилган мукофот деб ҳисобларди. Бу борада икки мўғул давлати ўртасидаги музокаралар гоҳо ҳақиқий жангу жадал тусини оларди. Ҳалоқулар ва Олтин Ўрда ўртасидаги бу курашга аралашини истамаган ака-ука Пололар 1262 йили Олтин Ўрда ҳудудларини тарк этиб, Чигатойлар мулки бўлмиш Бухорога йўл олдилар. Кейинчалик улар Эрон Элхони — Арғунга келин бўлиб жўнатилаётган мўғул маликасини узатиб бориш ташаббуси билан чиқиш баҳонасида Хубилай хоннинг Пекиндаги саройини тарк этишни фойдали деб ҳисоблагандилар. Орадан икки йил ўтиб, 1264 йилда элчилар тартибсизликлар ҳукм сурган қуруқликдаги йўлдан воз кечиб, денгиз йўли орқали Эронга етиб келдилар. Нисбатан осойишталик

хукм сурган вақтда қуруқлик йўли кўпи билан 8 ойлик фурсатни эгаллар эди. Бу орада Аргун вафот этди, шу сабабли келинни унинг ўғли Қозонхон қабул қилди.

Элхонлар, шунингдек, қўшни Сурияга қарши урушлар натижасида ҳам анча заифлашгандилар. Ҳалоқу ҳар қанча ҳаракат қилгани билан уни забт эта олмаган эди, зеро бу мамлакатда салибчилар хуружини қайтарган Миср мамлуклари хукмронлик қиларди. Бу аснода Арманистондан ва Кичик Осиёдан чиққан мустақил туркий қабилалар, Қора қўюнли ва Оқ қўюнли туркманлар Элхонларнинг аввалги тобеинлари бўлган салжукларга қарши чиқмоқда эдилар. Маҳаллий феодал хукмдорларнинг мақсад-интилишлари, сарой дасисалари (70 яшар улуғ вазир Рашидиддин ана шу сарой фиску фасодининг қурбони бўлган эди) мўғуллар хукмдорлигини янада заифлаштирди. Бунинг натижасида 1335 йили ўғил фарзанди бўлмаган Элхон Абу Саййид вафот этиши билан мўғул хукмдорлиги амалда барҳам топган эди. Эрон сиёсий жиҳатдан заиф майда-майда феодал давлатларга парчаланиб кетди. Бу давлатлар сулолавий можаролар ва диний баҳс-мунозаралрдан қаттиқ азият чекаётганига қарамасдан, ҳали ўзаро рақобатлашиш ва қўшни босқинчи давлатларнинг иштаҳасини қўзғатиш даражасида бадавлат эди. Темурий тарихчилар мусулмон тақвимига кўра, Абу Саййиднинг вафоти Темур туғилган йилга тўғри келишини таъкидлашни муҳим деб ҳисоблаганлар.

Амир Темур Мовароуннаҳрга хукмдор бўлиб қолганидан сўнг у ўзини Ўрта Осиёдаги Чигатой салтанати вориси дея ҳисоблай бошлади. 1370 йилларнинг охирида бутун мухолифлар тор-мор этилиб, Салтанат сарҳадлари шимол ва шарқ томон кенгайгач, Соҳибқиронга Ўрта Осиё торлик қилиб қолди: у бутун дунёни забт этишни орзу қила бошлади. «Оёмонда ёлғиз бир Аллоҳ бўлгани каби, ерда ҳам ёлғиз бир подшо бўлмоғи даркор», — дея ёзганди солномачи. Сўнг у яна бу хукмдор учун бутун замин ҳам торлик қилиши мумкин, дея илова қилганди. Бу даврга келиб, Амир Темур ғарбдаги қўшнилари — Ҳалоқу салтанати қолдиқлари бўлмиш жангари мамлакатларга кўз тиккан эди.

Темур Хуросонда қўлга киритиш мумкин бўлган беадад бойликларни ўзича чамалаб кўрарди. Мовароуннаҳр ва Хитойни бир-бири билан боғловчи катта карвон йўли мазкур вилоятдан ўтар, Балхга бориб, бу йўл Ҳиндистон йўлига қўшилди. Ана шу йўл четидаги расталарда ва айниқса, Ҳиротда Ўрта Ер денгизидан то Хуросонгача бўлган барча мамлакатларнинг маҳсулотларини учратиш мумкин эди. Салла учун ипли ва ипакли газламалар, паранжилар, кўрпаликлар, от жабдуғи, ёстиқлар дейсизми, зарбоф кийимликлар, рўмоллар, кигиз

ва гиламлар дейсизми, Нишопурдан келтирилган ажойиб феруза тошлар, қозонлар, турли дон-дун ва мойлар дейсизми, қуритилган мевалар, хушбўй атир-упалар, тегирмон тошлари ва маргимуш дейсизми, анор, узум, хандон писталар, бодом, Ҳиротнинг ажойиб пўлатидан ясалган пичоқлар дейсизми, Хуросоннинг олтин, кумуш ва ёқути, Мовароуннаҳрнинг ложувард тошлари дейсизми — хуллас, бу бозорларда истаган нарсани топиш мумкин эди. У ерларда от, хачир, қўй ва туяларни сув текинга харид қилса бўларди. Лекин қулларнинг баҳоси баланд эди¹².

Тарихчи Муставфийнинг ёзишича, XII асрда Ҳиротнинг айни гуркираб турган бир пайти бўлиб, шаҳар бозорларида ўн икки минг дўкон ва олти минг ҳаммом бўлган экан. Унинг айтишича, беҳисоб карвонсарой ва тегирмонлардан ташқари, шаҳарда уч юз олтимишта диний ўқув юрти, қаландархона ва масжидлар бўлган. Ўтроқ аҳоли яшайдиган хонадонларнинг сони тўрт юз эллик мингга бўлиб, шаҳар атрофи баланд қалъа деворлари ва истеҳкомлар билан ўраб олинган.

Элхонлар сулоласи тахтдан қулагач, Ҳирот афгонлар сулоласи бўлмиш Қўртлар (Элхонларнинг собиқ тобеинлари) ташкил этган мустақил давлатнинг доруссалтанаси бўлиб қолганди. Бу мамлакатнинг сарҳадлари бевосита Мовароуннаҳрнинг ғарбий чегараларига туташиб турарди. 1350 йиллар Қўртлар мамлакатига шарқдан ўқтин-ўқтин амир Қозоғон босқин қилиб тургувчи эди. Қўртлар суннийлар мазҳабига мансуб бўлиб, ғарбдаги қўшнилари шиа-сарбадорлардан ер даъво қилиб туришарди.

Темур Ҳалоқулар музофотини фатҳ этиш учун сиёсий жиҳатдан турли сабаблар топиб, бирин-кетин унинг вилоятларини босиб ола бошлади. «Бу диёрнинг одамлари жуда жангарии, улар ёнларида қурол олиб юрурлар, табиатан маккор, бебурд эрурлар. Мазҳабларига кўра алар суннийлардур», — деб ёзган эди муаррих¹³.

1379 йили қурултой чақирилиб, унга тобеин сифатида Ҳиротнинг қўрт ҳукмдори Фиёсиддин Пир Али ҳам таклиф этилди. Амир Қозоғоннинг бир вақтлар ул музофотни фатҳ этгани Ҳирот Мовароуннаҳр ҳукмдорларига хирож тўлаши лозим, деган фикрнинг исботи сифатида рўкач қилинди. Довюррак Пир Али вақтдан ютиш учун турли баҳоналар қидира бошлади. У агар етарли даражада кучли соқчи юборилмаса ҳаёти хавф остида қолиши мумкинлигини айтиб, сафарга чиқишни пайсалга солди. Шундан сўнг унинг хавфсизлигини таъминлаш учун Ҳиротга амир Сайфиддин Барлос жўнатилди. Шундан кейин ҳам Пир Али ҳадеганда сафарга отланавермади. Кекса амир Барлос эса Ҳирот истеҳкомлари мустаҳ-

камланаётганининг шоҳиди бўлди ва Соҳибқироннинг топширигини бажара олмай, Самарқандга қайтди-да, бор гапни Темурга етказди¹⁴.

Масала равшан эди. 1380 йили Темур қўшин тортишга қарор қилди. Ўша кезлари эндигина ўн тўрт ёшга тўлган унинг иккинчи ўғли Мироншоҳ Хуросоннинг ҳукмдори, дея эълон қилинди. Болакай машҳур амирлар ва кўчманчи қабила беклари ҳамроҳлигида эллик нафар муҳофиз суворий сипоҳийлар билан сафарга отланди. У ўз қўшини билан Балх яйловларида қишлади-да, келаси 1381 йилнинг баҳорида отаси Амир Темур лашкари билан қўшилди. Амир йўл-йўлакай Андхойдаги дарвиш Бобо Сангунинг мақбарасини зиёрат қилди. Бу ерда Соҳибқирон дарвишларга янги сўйилган қўй гўшти улашиб, хайр-садақа қилди, улардан оқ фотиҳа олди. Темур бу яхшилик аломати, зеро, мен томондан жумла жаҳоннинг юраги ҳисобланмиш Хуросоннинг фатҳ этилиши бу Аллоҳнинг хоҳиши деган маънони англатади, дея эълон қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Амир Соҳибқирон яна бир авлиё-улуф шайхулислом Мавлоно Зайниддин Абу Бакр ат-Тайободий билан учрашди. Афтидан, таркидунё қилган бу авлиё одам, менинг ҳукмдор билан ҳеч қандай алоқам йўқ, агар амирнинг менда иши бўлса, ўзи ҳузуримга келсин, деган бўлиши керак. Ҳарқалай, Темурнинг ўзи унинг олдига борган. Орадан бир неча йил ўтгач, Амир Темур Ҳофиз Аб-рўга: «Менинг дилимда чексиз иззат-икром туйғусини уйғотган бирдан-бир дарвиш ана шу шайх Зайниддин бўлган», — дея айтган экан. Ибн Арабшоҳ бу ҳикоятни анча тўлдирган. Унинг ёзишича, шайх тавоб қилиш учун тиз чўккан Темурнинг елкасига қўлини қўйганида, амирнинг вужудини худди осмон босиб тушгандек туюлибди. Шундан кейинги мунозара чоғи Темур авлиё мўйсафиддан: «Нечун халққа зулм айлаб, фаҳшга берилган Ҳирот ҳукмдорига ўз таъсирингизни ўтказмайсиз?» — дея сўрабди. Шунда шайх: «Мен унга айтдим, лекин у қулоқ солмади», — дея жавоб берибди. «Энди Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло унга қарши сени юборди», — дебди у яна. Шундан сўнг, — ёзади Арабшоҳ, — Темур авлиё шайхнинг хужрасидан ташқарига чиққанида қоматини тик тутиб: «Кабатуллоҳнинг соҳиби — Аллоҳнинг иродаси бирла мен энди Жаҳон ҳукмдори эрурмен», — дея эълон қилибди¹⁵.

Ана шундай мақбул башорат билан Темурнинг лашкари Хуросон томон йўл олди. Бутун чўл чодирлар, туғлар, суворийлар, пиёда сарбозлар ва қурол-аслаҳа билан қопланди. Азонда ҳамма ёқни улкан наққораларнинг дангир-дунгири, карнайларнинг гат-гати тутиб кетди. Арава гилдираклари гижирлаши, туялар бўйнидаги кўнғироқчаларнинг жарангла-

ши бутун мамлакатда эшитилиб, Хуросон аҳолиси дилига ваҳима солди. Биринчи бўлиб Ҳиротнинг жанубидаги Фунаж шаҳри кучли истехкомлари ва озиқ-овқати сероблигига қарамай забт этилди, лекин туркийлар кўшини ҳам талофот кўрди, зеро, амирлардан бири ва беш-олтита сипоҳий зовурдаги сувга кулаб, фарқ бўлишди.

Ҳирот ҳукмдори Гиёсиддин Пир Али ва унинг афғон кўшинлари мустаҳкам қалъада туриб қаршилиқ кўрсатишга тайёр эдилар, аммо улар худди шундай шижоатни шаҳар аҳолиси дилига солишда ожизлик қилиб қолдилар. Мудофаани ташкил этишга уринган Пир Али шаҳар аҳолисини тупроққўрғон деворларига чорлаб, жарчилар юборди. Бироқ ҳеч ким келмади. Гўё бутун аҳолининг қулоғи том битгандек эди. Авом халқ ўз мол-мулкани, ўз хонадонини ҳимоя қилишни афзал кўрди. Зеро одамлар ўз дўконлари, яхши жиҳозланган бозорларини сақлаб қолишни исташар ва Соҳибқироннинг, агар хиротликлар шаҳарни мудофаа қилишмаса, ҳаётлари ва мол-мулклари сақланиб қолгай, деб берган ваъдасига ишонишарди.

Оқибат, Пир Али ўзининг синглиси, тўнғич ўғли ва амирларидан бирини Темур ҳузурига элчи қилиб жўнатди, ўзининг тобелигини эълон қилди. Темур унинг синглиси билан ўғлини қайтариб юборди, аммо амирни ҳузурида тутиб қолди, зеро, ундан мамлакатдаги аҳволни сўраб-суриштирамоқчи эди. Бундан ташқари, у Ҳирот ҳукмдорининг ўзи ҳам ҳузурига келсин, дея талаб қилди. Пир Али кибру ҳавони ичига ютиб, Соҳибқирон қароргоҳига келди ва ҳукмдор тахти пойидаги гиламни ўпиб, таъзим бажо келтирди. У билан бирга шаҳар оқсоқоллари, уламолар ва Ҳиротнинг бошқа казоказо зотлари ҳам келишди. Шаҳар хазинаси, жумладан, қопқоп кумуш пул, дуру жавоҳирлар, зарбоф кийимликлар, олтин тахтлар туяларга ортилиб, Темур қароргоҳига келтирилди. Келажакдаги кўзғолонларнинг олдини олиш мақсадида Темур шаҳарнинг қалъа девори ва истехкомларини бузиб ташлаш ҳақида фармон берди. Фақат шаҳар аркигагина тегилмади. Моли омон тариқасида шаҳарликлардан катта хирож талаб қилинди.

Ҳиротнинг темир билан қопланган жимжимадор ажойиб дарвозаси эса Соҳибқироннинг она-юрти — Шаҳрисабзга жўнатилди. Темур сўнги пайтларда мазкур кентни безатиш ҳаракатига тушган эди. Ҳиротлик алломалар, жумладан, кўзга кўринган дин пешволари ҳам ўша ерга жўнатилди. Пир Али тобеин ҳукмдор сифатида ўз ўрнида қолди.

Туркийлар яна бир неча шаҳарларни талон-торож қилишди. Шундан сўнг Темур қишлаш учун Бухоронинг файзли яйлов-

ларига қайтди. У ерда илвасин беҳисоб эди ва одатда галабалар шу ерда нишонланарди.

Ҳирот нафақат Хуросондаги, балки бутун Ҳалоку салтанатидаги энг буюк ва энг гўзал шаҳарлардан бири бўлиб, уни фақат Табриз ёки Бағдод билангина таққослаш мумкин эди. Темур худди кузда пишган олмани узгандек, мазкур кентни осонгина қўлга киритди. Энди Ҳирот Самарқанд билан бир қаторда Темур ва унинг авлодлари давлати қудратининг энг асосий марказларидан бирига айланиши керак эди.

Аммо зафар қувончига қайғули бир воқеа соя ташлади. Темурнинг Чигатой уругидан бўлмиш аркони давлатлардан бирига турмушга чиққан қизи Ўғибека тоби қочиб, 1382 йили дунёдан кўз юмди¹⁶. Ундан Султон Ҳусайн исмили бир ўғил қолди. Марҳума Шаҳрисабзга дафн этилди. Темур кейинчалик унинг қабри устига ажойиб сағана қурдирди.

Орадан икки йил ўтгач, Ҳирот халқи кўзғолон кўтарди. Уларга афғон тўдалари ҳам қўшилди. Темурнинг ўғли, Хуросон ҳукмдори бўлмиш ўн олти ёшли Мироншоҳ бу пайтда ўз қўшини билан Ҳиротнинг шимолидаги Мурғоб соҳилларида қўшламоқда эди. У кўзғолон кўтарган шаҳар томон аввалига қўшин билан икки амирини юборди, сўнг қолган лашқари билан ўзи ҳам у ерга етиб борди. Исён шафқатсизлик билан бостирилди.

Пир Али оиласи аъзолари билан Самарқандга келтирилиб, зиндонга ташланди. Кўзғолонда иштирок этишда айбланган Пир Алига сўнгги бор калима келтириш таклиф қилинди. Бу сулоланинг охириги вақили Пир Муҳаммад орадан олти йил ўтгач (1389 йили), Самарқандда Мироншоҳ томонидан қатл эттирилди. Уни Хуросон кўзғолонида иштирок этганликда ҳам айблашди. Шу тариқа Кўртлар сулоласи илдизи билан қуритилиб, Ҳирот Темур салтанатининг буюк шаҳарларидан бирига айланди.

Ҳирот фатҳ этилган ўша 1381 йили Хуросоннинг гарбида жойлашган Сарбадорлар давлати Темурга ўз садоқатини таклиф қилди. Сарбадорлар ўзларининг кўрт қўшинлари билан фақат диний мазҳаб юзасидангина эмас, балки Нишопур шаҳри масаласида ҳам ихтилофга бориб юрардилар. Темур Хуросон сарбадорлари билан дўстона алоқа ўрнатган эди. Сарбадорлар ҳукмдори Имом Али Муайяд ўз ташаббуси билан бутун вилоят ва унинг пойтахти Сабзавор шаҳрини Темур ихтиёрига топширди¹⁷. Орадан бир неча йил ўтгач, Имом Али Темур томонида жанг қила туриб, ҳалок бўлди.

Хуросоннинг шимолида Каспий денгизининг соҳили узра Албрус тоғ тизмалари қад кўтарган. Бу ўлка Мозандарон дея аталиб, унинг халқини фақат тик қоялардаги қальаларгина

эмас, балки унинг йўллариини тўсиб турувчи қалин ўрмон ҳам муҳофаза қиларди. Каспий денгизининг жанубий соҳилларидаги тоғ этаклари ширин-шакар меваларга бой бўлиб, Ўрта Осиёдаги энг яхши ипак газламаларнинг баъзи турлари ҳам шу ерда тўқиларди. Бироқ денгиз соҳилига яқинроқ жойлардаги жарликларда оқар сувлар тўпланиб, ботқоқликлар ҳосил бўлар ва оқибатда у ернинг об-ҳавоси заҳарланарди. Шунинг учун бўлса керак, Мозандароннинг баъзи гиёҳлари заҳарли эди ва уни еган от, албатта, ўларди. У ернинг қабилалари ўз қалъаларидан чиқиб, Хуросон карвонларига ҳужум қилиб туришар, уларнинг ҳукмдори эса жон-жаҳди билан Темурга қаршилик кўрсатарди.

1382 йилнинг баҳорида Темур Мозандарон амири Валининг ва унга қўшни бўлган Килат ҳукмдори Али Бекнинг қаршилигини синдириш учун яна Хуросон томон лашкар тортди. Килат Тус шаҳри яқинидаги тоғ устига қурилган бир қалъа бўлиб, уни забт этиш ғоят мушкул эди. Темур қалъани қамал қилди, аммо уни забт этолмади, шунда у ҳийла ишлатиб, гўё орқага чекинган бўлди. Буни кўриб, Али Бек йилқилар уюри, қўйлар суруви ва бошқа жониворларни қалъа атрофидаги яйловлар томон ҳайдаб чиқаришга рухсат берди. Темур ортига қайтиб, тоғлар оша Килат томон борадиган барча йўл ва сўқмоқларни тўсиб қўйди. Мол-ҳолидан ажраб, озиқ-овқатдан маҳрум бўлиб қолган шаҳарнинг ҳалокатга учраши муқаррар эди. Охир-оқибатда Али Бек таслим бўлди ва бир кўлида шамшир, иккинчи кўлида кафан тутганича, Темур ҳузурига чиқди. Туркийлар ривоятига кўра, бу ўз ҳукмдорим учун ўла-ўлгунимча жанг қилишга тайёрман, деган маънони англатарди. Амир Вали ва унинг Каспий денгизи соҳилларидаги барча вилоятлари ҳам таслим бўлишдан бошқа чора тополмади.

Темур қишлаш учун Самарқандга қайтди-да, Мўғулистонга қўшин жўнатди. Орадан кўп ўтмай, у яна ғарб томон лашкар тортишга мажбур бўлди: Ҳиротдан жануброқда жойлашган Исфизор шаҳрининг мутаассиб аҳолиси кўзғолон кўтарган эди. Шаҳар деворлари ва истехкомлари тагидан лаҳим қазилиб, емириб ташланди. Икки минг одам асир олиниб, тирик қолганларга сабоқ бўлсин учун, бари қатл этилди.

Туркийларнинг юз минглик лашкари Исфизордан жануб томон, йўлда қаршилик кўрсатганларни қиличдан ўтказиб, Сейистон сари от қўйди. Сейистоннинг пойтахти Заранж шаҳрини қум қўчқилари ҳамласидан баланд девор ҳимоя қилиб турарди. Беҳисоб шамол тегирмонлари қурилган ва хурмо дарахтлари билан қопланган бу шаҳар шиддатли жангдан кей-

ингина ишғол этилди. Бу жангда Соҳибқирон минган от нобуд бўлди. Охир-оқибатда шаҳар деворлари пойдеворларигача қўпориб ташланди, унинг бутун аҳолиси қиличдан ўтказилди. Мамлакатнинг барча бойликлари — дуру жавоҳирлар ажойиб матоларгача талон-тарож қилинди¹⁹. Заранж вайронага айланди. Темур йўл-йўлакай қирғин қилиб, яна шарқ томон лашкар сурди ва Қандаҳорга етиб борди. Шаҳар бир ҳамла қилишда ишғол этилди. Темур Қандаҳорни ҳимоя қилиб турган қўшин қўмондонини дорга тортирди.

Саксонинчи йиллар ўрталарига келиб, Мовароуннаҳрдан ташқари, бутун Хуросон, Афғонистон, Сейистон ва Мозандароннинг Султонияга қадар катта қисми Темур тасарруфига ўтди.

1385 йили Ҳалоку элхони Абу Саййид қазо қилгач, жалойир қабиласининг бошлиғи (мўғуллардан бўлса-да, Чингизхон уругидан эмас) Хуросон билан Буюк саҳро* оралиғида жойлашган фарбий вилоятларга ҳукмдор бўлиб олган эди. Жалойирлар Бағдод ва Озарбайжон вилоятларини (жумладан, Табриз билан Султонияни ҳам) фатҳ этишди-ю, бироқ Озарбайжоннинг шимолий ҳудудларида ўз ҳокимиятларини мустаҳкам ўрната олишмади. Саксонинчи йилларда тўрт ака-ука Жалойирлар ўртасида низо чиқди. Иккинчи ука Аҳмад тахтада ўтирган султон бўлмиш акасини ўлдириб, ҳукмдор бўлиб олди. Аммо қолган ака-укалар ўртасидаги низо баттар авжига чиқди.

1384 йили уларга Хуросон томонидан Амир Темур қўшин тортиб келаётгани ҳақида хабар кела бошлади. Султон Аҳмад тож-тахтни ташлаб қочди, Султония эса Темур лашкари қўлига ўтди. Шундай қилиб, Темур Ҳалокулар салтанати пойтахтларидан бирини осонгина босиб олди. Асосий ўлжа бўлмиш Табризни фатҳ этиш ҳали олдинда эди. У жуда қудратли бўлиб, бу шаҳарни ишғол этмоқнинг ўзи бўлмасди. Аммо Темур туя карвонларига ўлжа ортганича, одат тусига кирган зафар байрамини нишонлаш учун Султониядан Самарқандга қайтди.

Удумга кўра, Соҳибқироннинг боши узра дуру жавоҳирлар, олтин тангалар сочқи қилиб сочилди. Бироқ саройдаги қайғули воқеалар яна зафар байрамига бирмунча кўланка ташлади. 1388 йили Темурнинг хотинларидан бири — мўғул амири Қамариддиннинг қизи Дилшод ого дунёдан ўтди. Соҳибқирон уни саккиз йил муқаддам ўз никоҳига олганди. Буниси ҳам етмагандек, Темурнинг опаси, бир вақтлар у овора-абгашта бўлиб юрган кезлари бошпана берган Қўтлуғ Туркон ого ҳам бандаликни бажо келтирганди. Ҳукмдор бу опасини ўз бошига қўйгудек эъюзларди.

* Афғидан Гоби саҳроси бўлса керак.

Табриз бойликларига кўз олайтириб юрган ҳукмдорлар талайгина эди. Элхонлар даврида бу вилоятлар улар билан олтинўрдалик қариндошлари ўртасида қаттиқ курашга сабабчи бўлганди. Темурнинг кўмагида Олтин Ўрдага хон бўлиб олган Тўхтамиш Кавказнинг жаннатмакон вилоятлари ва Табризга даъво қилиб юарди.

Темур зафар тантанасини ўтказмоқ учун Султониядан Самарқанд сари йўл олгач, Тўхтамиш Дарбанд дараси орқали Озарбайжонга қўшин жўнатиб, Табризни босиб олди. Табриз ҳукмдори унинг ҳамласига бардош бера олмади. Темур солномачилари ёзишича, шаҳар қаттиқ талон-торож қилинди. Тўхтамишнинг каллакесарлари қилган ёвузликларга инсон ақли бовар қилмасди. Шундан сўнг улар шаҳарда узоқ вақт давомида тўпланган бойликларни, шу жумладан, уч юз туман олтинни ўлжа сифатида карвонга ортиб, минглаб одамларни қул қилиб ҳайдаганича, келган йўлларида, яъни Каспий денгизининг ғарбий соҳиллари бўйлаб Олтин Ўрдага қайтишди. Султон Аҳмад Табризга қайтиб келди²⁰.

УЧ ЙИЛЛИК УРУШ

1386-Йўлбарс йили — 1388-Балиқ йили

Бир мавсумли юришлар ортида қолди, салтанат уфқлари кенгайди, лекин талаблар ҳам шунга яраша ортиб борди. 1386-Йўлбарс йили Темур биринчи марта узоқ муддатли юришга чоғланди. Ўз олдига Ҳалоку салтанатини охирига қадар ўз тасарруфига киритиш ва Буюк карвон йўлининг ғарбий қисмларидан олинадиган даромадни узил-кесил ўз фойдасига ҳал қилишни мақсад қилиб қўйган Соҳибқирон айни чоғда яна ўзининг тутинган ўғли, Тўхтамишнинг сурбетларча қилаётган босқинларига ҳам чек қўймоқчи эди. Лашкарбошиларга қўшинни уч йиллик юриш учун сафарбар этмоқлик ҳақида фармон берилди. Темур сафарда бўладиган пайтда Мовароуннаҳрни бошқариб туриш учун амирлар тайин қилинди.

Орадан кўп ўтмай, Соҳибқирон лашкарлари Табризга етиб борди. 1386 йилнинг бутун ёзини Соҳибқирон ва унинг лашкари Табризда ўтказдилар. Темур маҳаллий ҳукмдорларнинг тобелик ҳақидаги баёнотини қабул қилди. Табризнинг пешқадам хунарамандлари ва кўзга кўринган алломалари Самарқандга жўнатилди. Мозандаронда амир Вали раҳбарлигида яна кўтарилган кўзғолон шафқатсизлик билан бостирилди. Амирнинг ўзи ҳибсга олиниб, боши кесилди.

Кузда Табризга Жаҳонгирнинг ўғли, Темурнинг тўнғич набираси, иқтидорли ёш саркарда Муҳаммад Султон ҳукм-

дор этиб тайинланди. Салтанат туғи эса қутилмаганда Кавказдаги кофир гуржиларга қарши уруш эълон қилмоқ учун шимол томон силжиди. Бу юртнинг мағрур ва жангари халқи осмондаги ёлғиз худо деб Аллоҳни эмас, Исо руҳиллони тан оларди. Чор-атрофидаги кучли мусулмон қўшнилари тазйиқига қарамай, бу халқ ўз динидан қайтмас ва шу боис, бу музофот ўқтин-ўқтин хоч билан яримой ўртасидаги қонли жанг майдонига айланиб турарди. Ниҳоят, гуржиларнинг подшоси ўзининг янглишганини тушунди ёки, тўғрироғи, ўзини тушунгандек қилиб кўрсатди. У мусулмон динини қабул қилиб, «Аллоҳдан ўзга Аллоҳ йўқ, Муҳаммад унинг ердаги расули» эканини тан олди. Амир Соҳибқирон Бағратни озодликка чиқарди, уни яна ўз тахтига ўтқазиб, қимматбаҳо совға-саломлар инъом этди. Гуржистон ҳукмдори Темурга бир совут тортиқ қилди. Ривоятга кўра бу совутни шахсан Довуд пайғамбарнинг ўзи обу тобига келтириб ясаган экан. Гуржистон шу йўсинда олти йил тинчликка эришди²¹.

Каспий денгизининг жанубий соҳилидаги ягона Дарбанд йўлини назорат остига олган амир Ширвон ўзининг Соҳибқиронга тобеинлигини эълон қилди. У яна бир валлакатлик намоиш этди. Амир Ширвон, одат бўйича, Темурга ҳар бири тўққиз донадан ажойиб совғалар олиб келди, лекин негандир у совға қилаётган қуллар сони саккизга эди. Унга бу хатони кўрсатишганда, амир тўққизинчи қул сифатида ўзини пешкаш қилиб, Темурнинг оёғига бош урди. Бу жасорат Темурга жуда хуш ёқди, ҳукмдор амир Ширвонга ўз хайрихоҳлигини намоиш этиб, унинг тожу тахтини қайтадан тиклаб берди.

Асрлар давомида тоғлардаги қалъалари ва қалин ўрмонлари ҳимоясида ўз мустақиллигини сақлаб келаётган Гилон вилоятининг ҳукмдорлари ҳам Соҳибқирон ҳузурига келиб, тобеълик изҳор қилдилар. 1387 йилнинг баҳори келиши билан Соҳибқирон ғарбга — Арманистон орқали Кичик Осиёга юришни давом эттирди. Месопотамия ва Кичик Осиё оралигидаги бу ерлар бир-бири билан рақобатда бўлган икки туркман қабиласи — Қора қўюнли туркманлар ва Оқ қўюнли туркманлар қўлида эди. Қора қўюнли туркманларнинг йўлбошчиси бир вақтлар султон Аҳмад Жалойирга Табризда ҳокимиятни қўлга олишда ёрдам берган эди. Аммо кейинчалик улар ўртасида низо чиқиб, Табризни талаш ҳуқуқи учун жанг қилиш даражасига бориб қолгандилар. Худди шу пайтда Темур лашкарлари пайдо бўлди. Туркман қабилалари савдо қарвонларини талашда ва Маккаи мукаррамага кетаётган зиёратчиларга ҳужум қилишда айбланди. Бу ўринда ғазавот учун қулай баҳона топилди. Темур қарвон йўлидаги муҳим аҳамиятга молик

шаҳар — Арзирумга ҳужум бошлаб, бир куннинг ўзидаёқ уни фатҳ этди. Арзирумдан кейинги шаҳар — Арзинжон ҳукмдори амир Тахартен дарҳол таслим бўлганини эълон қилиб, тобеълик изҳор этди. Шундан сўнг Темур ўғли Мироншоҳ қўмондонлигида уч туман сара қўшинини Қора қўюнли туркманларнинг асосий ўрдаси ва уларнинг йўлбошчиси Қора Муҳаммадни таъқиб этмоқ учун жўнатди. Бу ҳукмдор Темур ҳузурига келиб, тобелик изҳор этиш ҳақидаги таклифни рад этган эди. Мироншоҳ бу оромбузар жангари туркман музофотига ҳужум қилиб изма-из борар экан, сарой солномачиларининг ёзишича, от, туя, қўй ва ўзга бойликлардан иборат катта ўлжани қўлга киритибди. Шунингдек, у жуда кўп қиз-жувонларни ҳам қул қилиб ҳайдаб келибди. Аммо Қора қўюнли туркманлар қабиласи тарихида ёзилишича, гўё Мироншоҳнинг биринчи ҳужуми ҳеч қандай натижа бермаган, кейинги ҳужумларда эса Қора қўюнли туркманлар Темур лашкарларига катта талофот етказган эмиш²³.

Хуллас, Қора Муҳаммад тоғ томон чекиниб, бундан буён ҳам қаршилик кўрсатишга тайёрлана бошлаган. Бироқ у тўсатдан вафот этиб, ўрнига ўғли Қора Юсуф тахтга ўтирган.

Бу орада Темур Муш ва Ахлотни фатҳ этиб, Ван қалъасини эгаллади-да, Арманистонни истило қилишда давом этди. Ван қалъаси кўл соҳилидаги ниҳоятда тик ва улкан қоя устида жойлашган бўлиб, «ҳали биронта душман олдида таслим бўлмаган эди». Уч томондан қуршаб олинган қалъага ҳужум бошланди. Уч кун деганда Ван амири таслим бўлиб, Темурга тобелик изҳор қилди. Бироқ шаҳар аҳолиси тескари йўл тутди. Улар йўлларни тўсиб қўйишди-да, қаршилик кўрсатишни давом эттиришди. Темурнинг муҳандислари зарбдор манжаниқларни ўрнатиб, тўсиқларни вайрон эта бошлашди. Йигирманчи кун туркийлар шаҳарга бостириб киришди.

Арзирум билан Ван кўлининг қоқ ўртасига жойлашган Авник қалъасини қамал қилиш тўққиз ой давом этди. Бу қалъага Қора Юсуфнинг укаси жойлашиб олган эди. Ёш туркман ҳукмдорини ҳийла билан таслим бўлишга мажбур қилишди ва асир сифатида оиласи билан Самарқандга жўнатишди.

Бу юришни бошлашдан сал олдин Темур Эроннинг жанубий ҳудудларида жойлашган бадавлат вилоят ҳукмдори Шоҳшужо Музаффардан бир нома олган эди. Музаффарийлар сулоласи XIII асрда Ҳалоқулар хизматида бўлиб, Язда ҳукмдорлик қилишганди. Элхонларнинг сўнгги вакили Абу Сайиднинг ўлимидан сўнг улар Кермонга қадар музофотни ўз тасарруфларига олдилар ва 1353 йилга келиб пойтахти Шероз билан биргаликда бутун Эронни унинг собиқ ҳукмдоридан тортиб олишга муваффақ бўлдилар. XIV асрнинг 30-йиллари

охирида амир Шоҳшужо Музаффар Исфаҳонни босиб олиб, жалойирлардан Табризни беришни талаб қила бошлади.

Умуман, санъатнинг, хусусан, шоир Ҳофиз Шерозийнинг ҳомийси, 1357 йили ўз отаси кўзига мил тортиб, уни зиндонбанд қилганидан сўнг тахтга ўтирган, аслида иродаси заиф, хиёл қийинчиликка учраса тушкунликка тушадиган, на мамлакат ичкарасида, на ташқарисида тинчлик ўрната олган Шоҳшужо Музаффар Аллоҳдан фақат Темур билан ўзи ўртасида ихтилоф туғилмаслигини тилар эди. Вақти-соати етиб, оғир хасталик туфайли ўлим тўшагида ётиб қолгач, у қариндош-уруғлари ва ўғилларини тўплади-да, ўз салтанатининг вилоятларини уларга бўлиб берди. Соҳибқиронни ўз ҳукмдори сифатида тан олган кекса шоҳ ўзи дорилфанодан дорилбақога рихлат қилгач, мерос қолган тож-тахтга васийлик қилишни Темурдан сўради.

Шоҳшужо ўлим тўшагида ётар экан, «Сулаймон янглиф доноларнинг доноси, Искандар янглиф буюкларнинг буюги»²⁴ бўлмиш Соҳибқиронга йўллаган ўз номасида Темурга садоқат изҳор этиб, ундан ўғиллари ва тож-тахтнинг ўзга меросхўрларини ҳимоясига олишни илтимос қилган эди. Эроннинг дорус-салтанаси Шероз ўғли Зайнилобиддинга, Кермон укаси султон Аҳмедга берилди. Жиянларидан бири Шоҳ Яҳё Яздга, бошқаси — Шоҳ Мансур эса Исфаҳонга ҳукмдор бўлди. Шоҳшужо 1384 йили дунёдан ўтди-ю, тож-тахт меросхўрлари орасида одатдаги низолар бошланиб кетди. Шохнинг ўлиmidан «қайғуга тушган Темур газабини тийиб, бу низоларга аралашмай турди. Лекин у бари бир қулай фурсат келишини кутди».

Шундай фурсат 1387 йилнинг кузида Темурнинг Арманистонга ҳужумидан кейин вужудга келди. Шоҳшужонинг ўғли Зайнилобиддин тобелик изҳори баён этмоқ учун ҳукмдор ҳузурига таклиф қилинди. Бироқ Зайнилобиддин келмади. Шундан сўнг Темур Ҳамадондан жануб томон — Исфаҳон сари йўл олди. Улкан Исфаҳон жуда гўзал шаҳар эди. «Унда ажойиб одамлар, насл-насаби кўҳна аслзодалар истиқомат қиларди». «Бу ерда буғдой ва бошқа дон-дуннинг баҳоси доим арзон бўлади, — дея ёзган эди Муставфий, — мева-чева эса бозорларда сув текинга сотилади. Уларнинг ширин-шакарлигини айтмайсизми? Кузги ва ёзги мевалар бунда беадад. Айниқса, олма, беҳи, шафтоли, сариқ олхўри ва қантак ўриги ажойибдир. Тарвузи ҳам ниҳоятда ширин... Лекин уларни кўп истеъмол қилиш соғлиққа зарардир. Бу мевалар Ҳиндистон ва Юнонистонга жўнатилади. Исфаҳоннинг яйловлари жуда сербарака, бу ерда ўтлаган жонивор бошқа жойлардагига қараганда икки марта тезроқ семиради... Ҳаммаёқ чаманзор. Шикор учун ёввойи ҳайвонлар беҳисоб».

Темур қўшинларини жанговар тартибда ёйиб, шаҳар рўпасида қароргоҳ қурди. Шаҳар ҳукмдори ва оқсоқоллари амир Соҳибқиронга тобелик изҳор этмоқни маъқул кўрдилар ва унинг хузурига келиб, шаҳар қалитларини топширдилар. Темур шавкат ва тантана билан шаҳарга кирди-да, у ерда шаҳарга ҳоким тайинлаб ва сипоҳийларидан бир қисмини қолдириб, яна қароргоҳига қайтди. Шаҳардаги бор қурол-аслаҳа ва отларни тортиб олиш ҳақида фармойиш берилди. Дарвозаларни кўриқлаш учун зобитлар тайин этилди. Шаҳарнинг нуфузли зотлари девонга чақирилиб, моли омоннинг миқдори белгиланди. Тўпланиши лозим бўлган пул амалда Исфаҳоннинг бутун бойлиги билан тенг келарди. Шаҳар туман-туманларга бўлиниб, ҳар бир тумандан моли омон тўплайдиган амир ва сипоҳийлар дастаси тайин этилди. Темур шаҳар оқсоқолларини ўз қароргоҳида тутиб қолди.

Тунда Исфаҳон аҳолиси темирчининг Соҳибқирон соқчиларига қарши жангга чорловчи довул чалишидан уйғонди. Соқчилар ёки ўз юмуши билан шаҳарга кирган одамлардан уч мингга яқин туркий қиличдан ўтказилди. Шундан сўнг исёнчилар Темур лашкарлари асосий қисмининг йўлини тўсиш учун шаҳар дарвозалари томон ташландилар. Тонготиши билан «Темур бу кирдикордан хабар топди. У ниҳоят ғазаб отига миниб, бутун қўшинни оёққа турғазди ва шаҳарга бостириб кирди». У бутун аҳолини қириб ташлашни, уларнинг мол-мулкани эса сипоҳийларга бўлиб беришни буюрди. Шаҳар оқсоқолларининг хонадонларини кўриқлаш учун соқчилар тайин этилгач, кўчаларда қатлиом бошланди. Ҳар бир туман, ҳар бир минглик ва юзлик дасталарга муайян вазифалар топширилди. Уларнинг ишини кузатувчи махсус тавочилар тайин этилди. Кундуз кун яширинишга улгурган баъзи шаҳарликлар тунда кўчага чиқишди. Ўшанда 1387 йилнинг ноябрь ойи ўрталари бўлиб, кўчаларни қор босган эди. Қочоқларни изидан қувиб, осонгина тутиб олишди-да, уларни ҳам қиличдан ўтказишди.

Темур бир йил давомида шаҳарни бошқариб туриш учун икки амирни тайин қилди-да, анвойи атрлар ўлкаси бўлмиш Эрон томон йўл олди. Эрон Осиё ва Африқонинг узоқ мамлакатларига қадар ўзида ишлаб чиқариладиган муаттар ҳидли мойларини жўнатиб турарди. Айниқса, атиргул мойи, нахл (пальма) гули шарбати, жанубда ўсадиган дарахтларнинг хушбўй мумлари, заъфар, савсан, ёсуман, мирта*, пўртахол (апельсин) ва мажнунтоллардан олинадиган мойларнинг донғи бутун оламга кетган эди. Эроннинг буюк пойтахти Шероз

* *Мирта* — доим яшил, хушбўй бута.

1

ун миллион кумуш тангадан иборат моли омонлик пешкаш қилиб, дарҳол таслим бўлди. Темур доим «меҳрибонлик кўрсатиб келган» Музаффарий шаҳзода Зайнилобиддин, Арабшоҳ ҳикоя қилишича, Соҳибқироннинг яқинлашиб келаётганини эшитган заҳоти жуфтакни ростлаб қолди. У паноҳ излаб, амакиваччаси Шоҳ Мансур ҳузурига борди. Аммо маккорликда Азозилга дарс берадиган Шоҳ Мансур Зайнилобиддин қўшини ўз тарафига оғдириб олди-да, амакиваччасини қалъага занжирбанд этди. Бу ерда, ҳар эҳтимолга қарши, унинг кўзига мил тортди. Худди шу пайт Язддаги Шоҳ Яҳё, Кермондаги султон Аҳмад ва чор атрофдаги бир талай бек ва амирлар Соҳибқиронга шошилишча тобелик изҳор қилдилар. Амир Темур уларни иззат-икрём билан қабул қилди ва бу зотларнинг барини ўз тахтида қолдирди. Аммо туркийлар мамлакатни талон-торож қилишда давом этавердилар.

Темур лашкари яна жануб томон йўл олди. Улар мамлакатнинг кўҳна пойтахти Истахр (Персеполь)дан ўтиб, Шероз ёнида қароргоҳ қурдилар. Шероз эса моли омондан ташқари, Соҳибқироннинг қадам ранжидаси ва муҳорабада кучган зафарлари шарафига ўтказилажак байрам харажатларини ҳам тўламоғи даркор эди. Темурнинг номи барча масжидлардаги жума намозида хутбага қўшиб ўқилди, унинг шарафига туялар сўйилиб, қурбонлик қилинди.

Янги забт этилган ҳудудларга ҳукмдорлар тайин этилиб, тобеликни бўйнига олган бек ва амирларга ер-мулк ажратиб берилди, уларнинг ёрликларига салтанат ҳукмдори муҳри босилди. Энг иқтидорли усталар, энг ажойиб хаттотлар асбоб-ускунаси (жумладан, аллома Саййид ал-Журжоний ҳам), оиласи билан Самарқандга жўнатилади. Сарой котиблари Темурнинг жасратини кўкка кўтариб мақташганича, зафарномалар иншо этдилар. Ушбу номалар энг тезкор чопарлар билан икки минг қақиримдан мўлроқ масофадаги Самарқандга жўнатилади. Доруссалтана ва ўзга музофотларга Ҳалоқулар салтанати нақ Ироқ сарҳадларига қадар Амир Темур Соҳибқирон томонидан фатҳ этилгани ҳақида хушxabар жўнатилади.

Шероз, Муставфийнинг ҳикоя қилишича, ниҳоятда гўзал шаҳар эди-ю, аммо кўчаларининг ифлослиги киши таъбини хира қиларди. Бу шаҳарнинг аҳолиси ҳожатхона қурмас экан. Яхшиямки, бу ерда хушбўй гиёҳлар кўп ўсарди. Аксарияти офтобда қорайиб кетган озғин одамлардан иборат шаҳар аҳолиси табиатан авлиёларга хос қашшоқликда яшашга мойил эди. Умуман, шаҳардаги авлиёларнинг, зиқналарнинг ҳисобига етиб бўлмасди.

Шерознинг ўша даврдаги ажойиб одамларининг биронтаси ҳам машҳурлик бобида шоир Ҳофизга тенг кела олмасди.

«Ўлмас ва бетакрор» Ҳофиз — унга Шоҳ Шужо ҳомийлик қиларди — ҳали тириклик чоғларидаёқ улкан обрў-эътиборга эга бўлганди, Ҳиндистоннинг икки подшоси уни ўз хонадонларига таклиф қилганди. У ўзи қозонган шон-шухрат хусусида шундай ёзганди:

Самарқандлик турк гўзали, кашмирлик қаро кўзлар
Шерозий Ҳофиз шеъри, куйларига маст ўйнар.

Шоир ўз шеърларидан бирида шундай ёзган эди:

Агар кўнглимни ром этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Айтишларига қараганда, Темур шоирни ўз хузурига чақиртирибди-да, ғазаб билан дебди: «Мен доруссалтана Самарқанд билан Бухорони обод қилмоқ учун Ер қуррасининг талайгина қисмини фатҳ қилдим, минглаб шаҳарларни ва ўлкаларни вайронага айлантирдим, сен нобакор бўлсанг, ўшал шерозлик жононнинг биттагина холига бу шаҳарларни бахш этадиган бўлдингми»? «Онҳазрат, — дебди чексиз ҳурмат билан Ҳофиз, — худди ана шу маишатга ўчлигим учун ҳам фақир-бечорага айланиб қолдим». Шоирнинг жавобига таҳсин ўқиган Темур Ҳофизга қимматбаҳо совға инъом этибди. Агар ривоят тўғри бўлса, бу учрашув шоир ўлиmidан икки йил аввал, 1389 йилда содир бўлган.

Чопарлар от қўйиб зафар ҳақидаги хушxabарларни салтанатнинг турли бурчакларига элтаётган бир аснода бошқа бир чопар Самарқанддан Шероз томон елдек учиб бораркан, бу масофани ўн етти кун деганда босиб ўтди. У Мовароуннаҳрдан даҳшатли хабар келтирган эди: Темурнинг субутсиз шогирди, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш салтанатга шимолдан ҳамла қилибди. Темур фарбда Табризни ва Ҳалокулар салтанатини фатҳ этиш билан овора бўлиб юрган бир пайтда Кавказ томон ҳужум қилиб бораётган Тўхтамиш бирдан йўналишини ўзгартириб, шарқ томон, нақ Мовароуннаҳрнинг ўзига лашкар сурибди. Темурнинг ўғли, Фарғона ҳукмдори Умаршайх Сирдарё соҳилидаги Ўтрор шаҳри ёнида Олтин Ўрда лашкарига қарши жангга кирибди ва асир тушишига бир баҳя қолибди. Умаршайх Соҳибқироннинг омон қолган ўғиллари ичида энг каттаси эди. Темурнинг ўғиллари орасида фақат ана шу Умаршайх кўпроқ умрини юришларда, жангу жадалда ўтказарди. У ҳаёт билан ҳам жанг майдонида видолашган. Бу фожиа бундан бир неча йил кейин юз берганди: У Эронда кўтарилган қўзғолонни бостириш

асносида камондан узилган ўқ шахзодани оғир жароҳатлаганди. Лекин у ҳозир ҳаётини қутқариб қолиш учун ўз салтанатидан қочишга мажбур бўлганди.

Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг энг гўзал ўлкаларидан бири эди. Фарғонада тугилиб-ўсган Бобур умрбод у ернинг нони ва мева-чөвасини мақтаб ўтган. Баҳор чоғи лоззорлар ва атиргуллардан ҳаммаёқ гиламдек яшнаб кетар, айниқса, у ернинг бинафшалари нафис бўларди. Сайёҳлар бедазорларда ҳордиқ чиқаришни яхши кўришарди. У ернинг одамлари ҳам ўз ҳусну латофати билан бошқалардан ажралиб туради, деб ёзади Бобур.

Энди бўлса, шарқ томондан Мўғулистоннинг жетилари Тўхтамишга қўшилиб, Фарғона воҳасини поймол қила бошлаганди.

Хоразмнинг пойтахти Гурганж ҳам исёнга қўшилганди. Тўхтамиш лашкарлари мамлакатни талон-тарож қилиб, Бухорони қамал қилганди. Улар Темурнинг она-юрти — Қашқадарё водийсини ҳам босиб олишди ва Қарши шаҳридаги сўнгги Чигатой ҳукмдори Қозонхон курдирган саройга ўт қўйиб, унинг кулини кўкка совиришди.

VII боб

ТЎХТАМИШ ВА ОЛТИН ЎРДА

1387-Куён йили — 1391-Кўй йили

1387—1388 йиллар ўртасидаги қиш мавсумида яна бир мўғул салтанати ҳукмдори Соҳибқиронга қарши жанг бошлади. Бу Темурнинг собиқ тутинган ўғли ва иттифоқчиси, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш эди.

Темур лашкарларининг ўз зафарли юришларида биринчи бор бундай жиддий кучга рўбарў бўлиши эди. Бу безбетлик Темур Ўрта Осиёда барпо этган давлатнинг хавфсизлигига шафқатсиз зарба бериши мумкин эди. Олтин Ўрда тасарруфидаги музофотлар шимол томондан Мовароуннаҳрни ярим доира шаклида ўраб турарди. Сирдарё соҳилларидан жанубга — Мовароуннаҳрга бошланган ҳарбий юришлар кучли марказлашган ҳокимият самарасидан бахраманд бўла бошлаган вилоятларга катта зарар етказарди. Ҳолбуки, акс томон: шимолга — Олтин Ўрдага ҳафталаб босқин қилган билан душманга бирор сезиларли талофат етказиш амри маҳол эди.

Тўхтамиш ҳамласи шундай бўлдики, Соҳибқирон мазкур хуружга жуда жиддий эътибор бермоғи лозим бўлиб қолди. Зеро, бу рақиб куч-қудратда Темурга тенг келар, сипоҳийла-

ри эса жанговарлик бобида Темур сипоҳийларидан қолишмас эди. У макр-ҳийлага макр-ҳийла билан жавоб бера олардики, бундай сабоқни Тўхтамиш Темурнинг ўзидан олган эди. Боз устига, Тўхтамишнинг даъвоси хийлагина асосли эди. У Олтин Ўрда томонидан XIV асрнинг биринчи ярмида барпо этилган ва карвон йўллари ҳамда тижорат марказларини назорат қилиб турган буюк ва қудратли салтанатни қайта тиклашга жон-жаҳди билан уринмоқда эди. Бошида Темурнинг бу юришдан кўзлаган мақсади босқинчилик эмасди. Ҳарбий зарурат уни шундай йўл тутишга мажбур қилганди. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ҳам бу юриш мудофаа аҳамиятига эга эди. Клавихонинг таҳлилига кўра, Тўхтамиш устидан қозонилган ғалабани Соҳибқирон, ўзи кучган зафарлар ичида энг асосийси деб ҳисоблаган. Илло Олтин Ўрданинг Қора денгиздан то Эртўш (Иртиш) дарёсига қадар Шарқий Оврупо ҳамда Осиё узра ҳукмронлик қилиши кўп жиҳатдан иккала қитъа учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлиб, Темур учун энг катта хавф худди ана шу куч ҳисобланарди.

Чингизхон ўз салтанатини ўғилларига бўлиб берганида тўнғич ўғли Жўжига Мўғулистон сарҳадларининг ғарб томонида жойлашган бепоён даштларни ажратган эди. Гарчи Муҳаммад Хоразмшоҳни таъқиб этиш учун жўнатилган бир фавж — мўғул сипоҳийлари Оврупонинг жануби-шарқий чеккаларига ва Волга бўйидаги ерларга бостириб кирган бўлса-да, Чингизхон тириклигида ғарбий ҳудудларнинг катта қисми ҳали забт этилмаган эди. Чингизхон ўлимидан хиёл олдин Жўжига Дашти қипчоқни фатҳ этмоқни буюрганди. Қипчоқлар келиб чиқиши жиҳатидан туркий халқларга мансуб бўлиб, улар Қуйи Волга ва Днепр оралиғидаги даштларда кўчиб юришарди, лекин бора-бора, Олтин Ўрда салтанатидаги кўчманчиларнинг бари «қипчоқлар» дея атала бошланди.

Лекин Жўжи отаси Чингизхондан бир оз олдин вафот этди. Тож-тахт меросхўри бадқаҳр шаҳзода Боту (1227—1256 йиллар) отаси ишини давом эттирди. 1235 йилда Қорақурумда ўтказилган қурултойдан сўнг Боту ўзининг бир фавж лашкари билан Дашти қипчоқни босиб ўтиб, Волга соҳилларида яшайдиган булғорлар юртини, ўрис князликлари мулкини Крим ва Кавказни забт этди. 1240 йилга келиб Киев (Қиёв) фатҳ этилди ва Боту учун Польша, Можористон (Венгрия) ва ўзга ғарб давлатларига борадиган йўл очилиб қолди. 1241 йилнинг баҳорида у Карпат тоғидан ошиб ўтиб, можорлар қироли Бела IV ни тор-мор қилди. Шу йилнинг ёз ва куз мавсумида ҳам мўғул отлари Можористон водийларидаги яйловларда ўтлаб юришди. Уша йили Буюк хон Ўқтой дунёдан кўз юмди. Боту унинг Қора денгизга қадар бўлган бутун салтана-

тини ўз қўл остида сақлаб қолди. Жўжи улуси ўрис адабиётида Олтин Ўрда номи билан атала бошлади. Эҳтимол, Ботунинг ўтови олтин рангида бўлгани учун ҳам шундай ном берилгандир.

Мўғулларнинг шимолдаги бу салтанатида кенг-мўл яйловлар, ғалла етиштириладиган серҳосил майдонлар ва савдо йўллари сероб эди. Бу йўллар ичида энг муҳими булғорлар юртидан Волга ёқалаб жанубга йўналган бўлиб, у ерда Хитойни Левант билан боғловчи қитъалараро шоҳ йўлга бориб туташарди. Булғорлар ери бутун Волга бўйи ўлкаларининг ғаллакор майдони ҳисобланарди. Кўчманчи қабилалар томонидан шимолий ўлкаларда жанг қилиб қўлга туширилган қўлларни ортган улкан кемалар карвони Волга дарёсида пастга сузиб ўтарди, бу жангари табиат қўлларнинг Урта Осиё ва Урта Шарқда бозори чаққон эди.

Бир вақтлар Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатининг маркази бўлган шимолий Хоразм ва унинг пойтахти Гурганж ҳам Олтин Ўрда тасарруфига тушган эди. Волга бўйи вилоятлари билан Хоразм ўртасида Х асрдан бошлаб кенг савдо муносабатлари ўрнатилган эди. Шимолдаги ўлкалар Гурганжга Волга бўйлаб энг ноёб мўйналар юборарди. Бу мўйналар билан бирга ул «рутубатли ўлка»дан яна мум, камон ўқлари, қайин пўстлоғи, баланд чўққили мўйна қалпоқлар, балиқ елими, балиқ тишлари, қаҳрабо, ошланган терилар, асал, ёнғоқ, лочинлар, шамширлар, жанговар совутлар, заранг ходалар, сурув-сурув қўйлар, қора мол ва отлар ҳам келтириларди. Минг-минглаб йилқилардан иборат карвонлар Дашти қипчоқдан келтирилар ва Ҳиндистонга жўнатиларди, зеро у ерда отларга талаб зўр эди.

Олтин Ўрда салтанати сарҳадлари жануби-ғарбий йўналишда то Кавказ ва Қора денгизга бориб тақаларди. Мисрлик мамлюклар касрига Суриядаги карвонсаройларидан маҳрум бўлиб қолган Ғарб мамлакатларининг тижорат аҳли ўз моллари учун Қора денгиз соҳиллари ёқалаб жой танлай бошладилар. Зеро Венеция ва Генуя тожирлари қитъалараро савдо йўлига бевосита шу ердан кириб боришни хоҳлардилар...¹ Олтин Ўрда Қора денгиздан то «кун чиқар»гача бўлган барча ҳудудларда ҳукмронлик қилар ва Хитойдан то Тангача чўзилган бутун савдо йўлида тартиб ва хавфсизликни таъминлаб турарди.

Ботухон яхши ривожланган карвон савдосидан оқиб келадиган беҳисоб даромадлар аҳамиятини яхши тушунар ва шу боис уни янада ривожлантириш учун кўп ҳаракат қилар эди. Хитой ва мусулмон тожирларига у турли-туман имтиёзлар ва ёрликлар бердирди. Шунинг учун беҳад катта ва турлича шак-

лда бўлган солиқ ва ўлпонларнинг ўз халқи бошига жуда оғир юк бўлиб тушаётганига қарамай, Боту даврида ҳам, унинг вориси шаҳзода Берке (1256—1266 йиллар) ҳукмронлик қилган йилларда ҳам савдо иши яхши ривож топди. Айнан мана шу халқаро савдонинг ривожланиш жараёнини ҳисобга олиб туриб, янги мўғул салтанатининг пойтахти учун қулай жой танланган эди. Волганинг кўчманчилар қўналгалари ва ўтроқ халқининг қишлоқлари учрайдиган қуйи оқимида, яъни дарёнинг сўл қирғоғида шундай жой бор эдики, гўё табиат барча мамлакатларнинг савдогарлари учун у ерни мол алмашув маскани этиб атайлаб тайёрлаб қўйганга ўхшарди. Олтин Ўрда хонлари шу ерда ўз салтанатларининг пойтахти — Сарой шаҳрини бунёд этдилар. Асирга олинган моҳир усталар бу шаҳарда қасрлар, расталар, мустаҳкам омборлар ва муҳташам иморатлар қурдилар: мўғуллар пойтахти — Сарой хитойларнинг Пекинидан аълороқ бўлиши керак эди-да.

Беркехоннинг ўлиmidан кейин Олтин Ўрда хонлари таназулга юз тутдилар ва ҳокимият, амалан, ер-мулки Ўрдан то Волгагача чўзилган туманбошилардан бири Нўғайхоннинг қўлига ўтди. У деярли қирқ йил пойтахтнинг сиёсий ҳаётида энг устун зот бўлиб турди ва ўз қўлида кўғирчоқ бўлиб қолган иродаси сушт хонларнинг бутун фаолиятини назорат қилди. У беклар, киборлар ўртасида бўлиб ўтган эски низоларни атайин пуфлаб шишириб ва янги нифоқларни ўйлаб топиб, уларнинг давлат ишига салбий таъсир кўрсатаётган адоват ва ихтилофларидан ўз фойдасига усталик билан фойдаланди. Фақат Нўғайхон ўлдирилгандан кейингина Ўрда хонларининг елкасига шамол тегди, Ўзбекхон ҳукмронлик қилган даврида (1312—1340 йиллар) Олтин Ўрда ўзининг аввалги кўрки ва мавқеига мушарраф бўлди. Ўрданинг энг гуркираб яшнаган пайти ана шу даврга тўғри келади. (Темурнинг ўлиmidан сўнг юз йил вақт ўтгач, Олтин Ўрданинг ўша хон номи билан ўзини ўзбеклар деб атаган бир неча уруғи Самарқандни забт этиб, Мовароуннаҳрда ўрнашиб олди. Энди ўша замин Ўзбекистон дея аталади).

Ўзбекхон ўз тобеини — Қрим ҳукмдори ва Хоразм ноибни этиб тайинланган амир Қутлуғ ёрдамида энг хавfli мухолифларининг ҳаммасини бартараф этди. У дини исломни қабул қилди, аммо савдо-сотик манфаатлари унинг бошқа динларга, масалан, насроний динига ҳам одоб доирасида муомала қилишни тақозо этарди. Савдо-сотик ишига яна хон кушойиш тилаб, ёрдам бергач, савдо йўллари тагин тожирларга ва молларга сероб бўлиб қолди: Ўзбекхон атайлаб Каффага келиб, генуялик савдогарлар билан савдо битими тузди. Битим шартларига кўра, генуяликларга Танада ўзларининг савдо факториясига* эга

бўлишларига рухсат берилганди, Олтин Ўрда хони эса йиллик даромаднинг уч фоизини олиши керак эди.

Қадимий шаҳарлар — Қримдаги Каффа, Керчь, Судак, Хоразмдаги Гурганж, Волга соҳилидаги Булғор эли ўзларининг савдо-сотиқдаги аввалги мавқеларини қайтариб олдилар, янги шаҳарлар — иккита Сарой ва Қримдаги Қрим шаҳарлари хонликнинг янги савдо-сотиқ марказлари бўлиб қолди. Тана бозорларида ғалла, туз, май, пишлоқ, қул сифатида татар ва ўрис болалари, Хитой шойилари, ҳинд дориворлари билан савдо-сотиқ қилиш авжига чиққанди. Пегалоттининг «Тижорат луғати»га кўра, Хитойга етиш учун қарвон билан борганда тўққиз ой, салтанатнинг ёмхона бекатлари орқали йўл босилганда бундан камроқ вақт сарфланарди.

Ўзбекхон ўз пойтахтини Ботунинг эски пойтахти — Саройдан сал шимолроққа Беркахоннинг Волга соҳилида жойлашган Янги Сарой шаҳрига кўчирди. Масжидлар, мадрасалар, қасрлар, устахоналар, савдо-сотиқ расталари, бозорлар, кенг кўчалар янги пойтахтнинг ҳуснига-ҳусн кўшарди. 1340-йилларда Янги Саройни бориб кўрган Ибн Баттута уни «беҳад улкан, энг гўзал шаҳарлардан бири, аҳоли жуда зич яшайдиган, чиройли бозорлари, кенг кўчалари» бўлган шаҳар сифатида таърифлар экан, ёзганди: «Биз пойтахт акобирларидан бири билан бирга, шаҳарнинг майдонини аниқлаш учун унинг тевараги бўйлаб уззукун йўл босдик. Биз шаҳарнинг бир чеккасида яшардик, отда юриб фақат пешиндан кейингина унинг иккинчи чеккасига етиб бордик... Шаҳарнинг ўн учта жоме масжиди ва жуда кўп бошқа масжидлари бор. Шаҳар аҳолиси турли миллатларга мансуб, уларнинг орасида мўғуллар (мамлакат аҳолиси ва ҳукмдорларидан иборат бўлган бу халқнинг аксари мусулмонлардир), шунингдек, мусулмон осетинлар ҳамда насроний бўлган қипчоқлар, черкаслар, ўрислар, юнонлар ҳам яшайдилар. Ҳар бир жоме алоҳида-алоҳида маҳалларда истиқомат қилади. Бу маҳаллалар ўз бозорларига эга. Ироқ, Миср, Суриядан ва бошқа мамлакатлардан келган савдогарлар, сайёҳлар ўзларига қарашли мол-мулкни муҳофаза қилиш учун девор билан ўралган маҳаллаларда яшайдилар». XIX асрда ўтказилган қазилма ишлари пойтахт шаҳарнинг — Янги Сарой энг гуркираб ривожланган даврда юз мингдан зиёд аҳолиси бўлганлигини кўрсатди. 1922 йилда ўтказилган янги қазилмалар бу тахминларни тасдиқлади². Янги Сарой ҳудуди арк, сарой майдони, бозорлар ва ҳунармандлар яшайдиган маҳаллаларни ўз ичига оларди. Унга шаҳар чеккасидаги қаср ва икки боғ ҳам кирарди.

* *Фактория* — ажнабий савдогарларнинг ўзга мамлакатларда савдо-сотиқ олиб борадиган манзили.

Дарвоқе, Олтин Ўрданинг савдо-сотик жиҳатидан айна гуркираб ривожланган ана шу даврида Флорентино Пегалотти (1340 йилга яқин) ўзининг «Тижорат луғати»да Хитойга олиб борадиган йўл кундуз ҳам, тунда ҳам мутлақо бехатардир», — деб ёзишга ҳақли эди. У бундай сафарга чиққан савдогарларга «соқолни ўстириш, соч-соқолни кузамаслик»ни маслаҳат бериб, давом этади: «Танада таржимон ёлланг, фақат яхшисидан бўлсин... Агар савдогар ўзи билан йўлга хотин олмоқчи бўлса, бундай қилиши мумкин, агар у буни истама-са, ҳеч ким уни мажбур қилмайди...»

Ўзбекхон ўз салафлари сингари Мисрдаги мамлюклар билан савдо-сотик ва дипломатик алоқани сақлаётган эди, умуман олганда, улар ўртасидаги бу алоқа Олтин Ўрдан Озарбайжонни даъво қилаётган Ҳалоқуларга нисбатан адоватли эди.

Ўзбекхоннинг ўғли Жонибек (1340—1357 йиллар) Ўрданинг сўнгги қудратли хони бўлди. 1346 йили салтанатнинг жанубий вилоятларида вабо тарқалиб, бу даҳшатли юқумли касаллик Қримни ҳам ўз домига тортди. Бизгача етиб келган маълумотларга қараганда, бу ерда у саксон минг кишининг ёстигини қуритган экан. Жонибекдан сўнг салтанатда яна ички низолар бошланди. Бир қанча амирлар тож-тахтга даъво қила бошладилар. Лекин уларнинг биронтаси ҳам тобеин беклар устидан яхши назорат қила олмадилар. Алалхусус, ўрис князлари, бу орада кучайиб кетишди, уларнинг шаҳарлари мустақам истеҳкомларга айланди ва улар Саройга ўлпон тўлашни тўхтатиб қўйдилар. Савдо карвонлари энди карвон йўллари-нинг бехатарлигига ишонмай қўйдилар, оқибат, шаҳарлардаги савдо-сотик ва ҳунармандчилик инқирозга учрай бошлади.

Ўзининг мустақил сулоласига эга бўлган айрим вилоятлар Олтин Ўрда тасарруфидан ажралиб чиқа бошладилар. Дорус-салтанаси Гурганжда жойлашган Хоразмнинг шимолий вилоятлари Сўфийлар сулоласи раҳбарлигида жанубий вилоятлар билан бирлашдилар. Сарҳадлари Мўғулистонга бориб ташган ва Олтин Ўрданинг сўл қанотини ҳам ташкил этган жануби-шарқий вилоятларда Жўжининг авлоди бўлмиш Ўрусхон ҳукмрон бўлиб олганди. Ушбу музофот Оқ Ўрда номи билан машҳур бўлиб, Ботунинг тасарруфидаги ўнг қанот, яъни Кўк Ўрдан кескин фарқ қиларди.

Саройда юз берган тўнтариш оқибатида тож-тахт Жонибекнинг ўғли Бердибек қўлига ўтди, шундан сўнг хон Жонибек бўғиб ўлдирилди. Аммо амалда ҳокимият Қрим ҳукмдори — Бердибекнинг куёви амир Мамайнинг қўлида эди. Кейинроқ Мамай тахтга яқин одамини ўтқазди-да, ўша қўғирчоқ

хон ёрдамида бутун Саройни ўз назоратига олди. Бироқ амир ҳам, унинг қўғирчоқ хони ҳам Олтин Ўрда бирлигини тиклай олмади. Московия ҳарбий қудратининг кун сайин ўсиши ва Москва князи Дмитрийнинг Ўрдага қарши жанг бошлаб, мўғул лашкарига Русия тупроғида биринчи бор қақшатғич зарба бериши оқибатида, Мамайнинг ва Ўрданинг мавқеи мушкуллашди. Бу жанг Дон дарёси бўйида Куликово майдонида содир бўлди. Бу ерда бўлган энг беаёв муҳорабадан сўнг, рус солномаларида Дмитрий Донской номи билан машҳур бўлган буюк князь Дмитрий 1380 йилда Мамайни жанггоҳни ташлаб қочишга мажбур қилди. Бу пайтга келиб, Амир Темур бутун Чигатой салтанатида ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Эрондаги Ҳалокулар салтанатига кўз тикиб турган эди.

Соҳибқирон шимолдаги қўшни салтанатда содир бўлаётган воқеалар ривожини диққат билан кузатиб борди. У Олтин Ўрданинг қудратига путур етказётган сиёсий ва иқтисодий зиддиятларга бефарқ қарай олмасди, албатта. Темур Моваруннаҳрда ҳокимиятни ўз қўлига олган 1370 йил билан 1380 йил ўртасида Олтин Ўрда тож-тахтига 25 ҳукмдор даъвогарлик қилганди. Ўрданинг ўнг ва сўл қаноти, яъни амир Мамайнинг ихтиёридаги Олтин Ўрда билан Ўрусхоннинг Оқ Ўрдаси орасида ҳокимият учун асосий кураш кетди. Илгари Жўжи улусининг қолақ вилоятларидан бири бўлган Оқ Ўрда охириги пайтларда ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан кучга кирган ва Ўрусхон энди фақат Саройда ўз ҳокимиятини мустақамлашнигина эмас, балки бутун Ўрдани ўз тасарруфи остида бирлаштириш имкониятини излай бошлаган эди.

Вужудга келган вазият Темур учун хавфли эди. Зеро шимолдаги қўшни давлатларда ўт олган ҳар қандай низо унинг учун фойдали ва лекин уларнинг ҳамжиҳат бўлиб бирлашиши уни таҳликага соларди. Соҳибқирон бу ишларга аралашшиш учун қулай имкониятни кутарди.

Биринчи марта шундай имконият 1376-балиқ йилида вужудга келди. Оқ Ўрданинг аркони давлати орасида Мамайга қарши юриш хусусида ихтилоф чиқди. Ўрусхонга қарши бўлган Жўжи уруғидан бўлмиш шаҳзодалардан бири ўлдирилди. Унинг ўғли Тўхтамиш эса паноҳ излаб, Темур ҳузурига қочиб келди.

Соҳибқирон Ўрусхонга қарши курашда ўз тарафида Оқ Ўрда аслзодаларидан иттифоқчи пайдо бўлганидан фақат қувонди, албатта. Зеро, Ўрусхон сиёсий муҳолиф бўлишдан ташқари, ўз ҳузурига қочиб борган исёнчи жалойирларга ҳам бошпана берган эди. Темур Тўхтамишни худди ўз ўғлидай кутиб олди. У шаҳзодага олтин буюмлар, қимматбаҳо совғалар, отлар, қурол-аслаҳа, фахрли либослар, заррин камарлар, бе-

баҳо тақинчоқлар, туялар, ўтов ва чодирлар, қуллар инъом этди. Мовароуннаҳрнинг Оқ Ўрдага туташган сарҳадидаги Ўтрор ва Сигноқ Тўхтамишга ҳадя этилиб, унинг ихтиёрига лашкар ҳам берилди. Тўхтамиш бир неча бор Ўрусхонга ҳужум қилиб кўрди, аммо ҳар гал мағлубиятга учради. Лекин Темур ҳар бир муваффақиятсизликдан сўнг бу тутинган ўғли ихтиёрига яна янги-янги лашкар берар ва янада кўпроқ совға-саломлар инъом этарди.

Ўрусхон билан Тўхтамиш ўртасидаги биринчи тўқнашув Темур ўзининг тутинган ўғлига Ўтрор билан Сигноқни инъом этганидан сўнг содир бўлди: унга Ўрусхон ўғилларидан бири ҳужум қилди. Хон ўғли жангда ўлдирилди, бироқ Тўхтамиш ҳам чекинишга мажбур бўлди. Шунга қарамай, Темур тутинган ўғлига далда бериб, уни яна қурол-аслаҳа билан таъминлади. Аммо Ўрусхон лашкарлари билан қайта тўқнашув яна аввалгидек — муваффақиятсизлик билан тугади. Лашкарларидан ажраб қолган ва бир қўлидан яраланган ярим яланғоч Тўхтамиш ўзини Сирдарёга ташлаб, нариги соҳилдаги ўрмонга яширинди. Темур уни излаб топиш учун юборган барлос саркарда шаҳзодани ўша ўрмондан қидириб топди. Омади чопмаган шогирдваччани ўша кунлари Темур қароргоҳи жойлашган Бухорога олиб боришди. Орадан кўп ўтмай, Оқ Ўрдадан етиб келган элчилар Тўхтамишни Ўрусхон саройига қайтариб юборишни талаб қилишди. «Тўхтамиш менинг ўғлимни ўлдирди ва сенинг музофотингдан бошпана топди! Душмангани менга қайтариб бер! Акс ҳолда, жангга ҳозирлик кўравер!» — дея ёзганди Ўрусхон ўз номасида.

Темур Тўхтамишни душман қўлига топширишдан бўйин товлади ва бу пайтда Сигноққа қўшин суриб келган Ўрусхонга қарши ўзи лашкар тортди. Аммо бирдан совуқ тушиб, қиш бошланди (1376—1377 йиллар), ёмғир қорга айланиб, ҳаммаёқ музлаб қолди. Оқибатда икки қўшин деярли уч ой давомида жойидан силжий олмай, бир-бирининг рўпарасида туриб қолди. Сўнгра бирон томон ҳам ғалаба қозона олмаган бу жангдан сўнг иккала қўшин ҳам ортига чекинди. Кейинги — 1377-Илон йилининг баҳорида амир Темур Ўрусхонга қарши ҳужум қилиш учун яна Сирдарё соҳилига қайтиб келди. У қўшиннинг манғлайига (авангард) Тўхтамишни қўмондон этиб тайинлади. Шу пайт Ўрусхон бандаликни бажо келтиргани ҳақида хабар етиб келди. Соҳибқирон ўз шогирдини Оқ Ўрда хони сифатида тахтга ўтирмоғи учун зарур бўлган қўшин ва қурол-аслаҳа билан таъминлади. Темур ҳатто ўз отхонасидан унга «шамолдан ҳам учқур» тулпор инъом этди. «Бу отни яхшилаб парвариш қил, — дея маслаҳат берди у Тўхтамишга. — Бир кун келиб, у жонингга оро киради». Тўхтамиш Ўрус-

хоннинг ўрнига тахтга ўтирган унинг ўғлидан яна бир бор мағлубиятга учради ва яна қочишга мажбур бўлди. Темур соғва қилган учқур от уни ўлимдан сақлаб қолди³.

Бироқ Оқ Ўрданинг янги хони ҳукмронлик бобида отасига тортмади. Тез орада Темурга янги хон туну кун вақтини кайф-сафода ўтказаетгани, пешинга қадар ухлаши, халққа зулм қилаётгани ҳақида хабар етиб келди. Темур яна Тўхтамишни кучли лашкар билан таъминлади.

Бу гал Тўхтамиш галаба қозонди (1378 йил) ва Оқ Ўрда тож-тахтини қўлга киритишга муваффақ бўлди. Воқеалар йўналишининг бундай ўзгаришидан сўнг Темур, чамаси, ўзининг Олтин Ўрдага қарши сиёсатида, ишончли тобеин ва иттифоқчига эга бўлдим, деган қарорга келган бўлса керак. Бироқ Тўхтамиш Соҳибқирон ишончини оқламади. У Оқ Ўрда узра ўз назоратини ўрнатгач, ўзидан аввалги хоннинг йўлини тутди ва Оқ Ўрда ҳамда Олтин Ўрдаларни бирлаштириш учун юриш бошлади. У ўз қўшинларини Сигноққа тўплади-да, Олтин Ўрда амири Мамай билан куч синашмоқ учун шимол-ғарб томон қўшин тортди. У бир неча йил муттасил жанг қилди. 1380 йили Олтин Ўрданинг Куликово жангига мағлубиятга учраганидан фойдаланган Тўхтамиш Мамайга жанубдан ҳужум қилиб, уни тор-мор этди. Бу жанг Азов денгизи яқинидаги Калка деган жойда бўлиб ўтди. Тўхтамиш ўша 1380 йилнинг ўзидаёқ бирлашган икки Ўрданинг хони бўлиб олди. Жўжи улуси кучли ҳукмдор қўли остида бирлашди. Тўхтамиш, замондошларининг айтишича, сахий ҳукмдор сифатида ном чиқарди.

Темур Ҳалоку музофотини Чигатой салтанатига қўшиб олиш билан банд бўлган пайтда унинг тутинган ўғли — Жўжи улусининг ҳукмдори Тўхтамиш Ўрда ҳокимиятини қайта тиклаш учун ўз доруссалтанаси Саройдан шимол томон юриш бошлади. У ўрис князларидан Ўрдага тобеликни тан олишни ва илгаригидек яна ҳар йили қанда қилмай ўлпон тўлаб туришни талаб қилди. Бироқ Куликово жангидан руҳланган князлар хирож тўлашдан бош тортишди. Шундан сўнг Тўхтамиш ўрис князлари уйига бостириб борди, уларнинг шаҳарларига ўт қўйиб, талон-тарож қилди. Қипчоқлар ҳокимияти қайта тикланиб, ўрис давлатлари илгариги пайтдагидек хирож тўлашга мажбур бўлдилар. Тўхтамиш яна бир қанча юришлар қилиб, Ўрданинг қудратини мустаҳкамлади, уни Ўзбекхон давридагидек мавқега кўтарди. Ана шундан сўнг Олтин Ўрда Соҳибқирон учун хавfli мухолиф бўлиб қолди.

1385 йили Тўхтамиш ўз салафлари каби, ўша кезлари султон Аҳмад Жалойир салтанати таркибига кирган Озарбайжонга даъво қила бошлади. Амир Темур Хуросонга қилган

юришини Султонияда якунлаб, 1385 йили одатдаги зафар байрамини ўтказмоқ учун катта ўлжа билан Самарқандга қайти. Тўхтамиш эса Каспий денгизининг жанубий соҳилларидан ҳужум қилиб, ўз қипчоқ лашкарлари билан Табризга бостириб кирди. Шаҳарда мудофаани ташкил этишга одам топилмади. Табриз худди қанотини патиллатаётган чалажон товуқдек бир ҳафта пала-партиш жанг қилди-ю, душманга таслим бўлди⁴. Босқин ва қирғин ўн кун давом этди. Сўнгра Тўхтамиш катта ўлжа олиб, шаҳарни тарк этди⁵.

Тўхтамиш даврида Олтин Ўрда қудратининг қайта тикланиши Темур учун хавfli эди. Шимолдаги қўшниси — бирлашган Олтин Ўрда унинг салтанати сарҳадларига хавф солишдан ташқари, Соҳибқирон ўзи ва лашкари учун муносиб ўлжа дея ҳисоблаб юрган яйловлар ва савдо марказларига ҳам кўз олайтира бошлаганди. Ва ниҳоят, тараққий топган шаҳарлар, деҳқонлар, Дашти қипчоқ кўчманчилари устидан ҳукмронлик қилар экан, айна пайтда, Мовароуннаҳр давлати тараққиётига ҳам хавф сола бошлади. Зеро, бу салтанат деҳқонлари ҳам, шаҳар аҳолиси ҳам бирликка ва низолардан ҳимояга муҳтож эди. Тўхтамиш таъсирининг ўсиб бориши икки салтанат ўртасида ихтилоф туғдирар, Темур давлатига хавф соларди.

Биринчи тўқнашув 1387 йили содир бўлди. Бу даврга келиб, Тўхтамиш энди устози қилган яхшиликларни унутган, Темурни ўз йўлидан олиб ташлаш пайига тушиб қолган эди. Тўхтамиш яна Дарбанд дарасидан бостириб кирганида Соҳибқирон Қорабоғда қишламоқда эди. 1387 йилнинг бошларида Темур музокара олиб бормоқ учун сипоҳийларнинг кичик бир тўдаси билан бир неча амирни Тўхтамиш ҳузурига юборди. Йўлда уларга ҳужум қилдилар. Яхшиямки, сипоҳийларнинг каттароқ фавжи билан Мироншоҳ етиб келди, акс ҳолда, уларнинг мағлубиятга учраши ҳеч гап эмасди.

Темур ўз одати бўйича, то ҳужум қилишга ҳозирлик кўриб бўлгунича музокара юргизиб тураверди. Бунинг устига Олтин Ўрда амирлари орасида Соҳибқироннинг иттифоқчилари ва хабар етказиб турувчи айғоқчилари бор эди. Шу билан бирга, Темур асир олинган қипчоқларни озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаб, ортига қайтариб юборди. У яна Тўхтамишга нома йўллади. Фазабдан кўра кўпроқ маъюс оҳангда ёзилган ушбу номасида Соҳибқирон тутинган кўрнамак ўғлига ўзи қилган яхшиликларни маломат қилди.

Бироқ Тўхтамиш кўзи кўр, қулоғи қар бўлиб қолаверди. Темурнинг Эрон сари уч йўллик юришига жўнаганидан фойдаланиб, Олтин Ўрда хони лак-лак қипчоқ қўшинлари билан Мовароуннаҳр устига ёпирилди. У Шайх Сулаймон Сўфий

Хоразмийни Темурга қарши исён кўтаришга кўндириб, 1387 йили мўгул жетилари ёрдамида Сирдарё бўйлаб ҳужумга ўтди. Ўз қўшинларидан ажраб қолган шаҳзода Умаршайх жанг пайтида сал бўлмаса Тўхтамишга асир тушаёзди.

Бу хабар етиб борганида Темур Эроннинг Шероз шаҳрида эди. У янги босиб олинган шаҳар ва вилоятларга ҳокимлар тайин қилди-да, Мовароуннаҳр сари шитоб билан лашкар тортди. Унинг қайтиб келаётгани ҳақидаги хабарнинг ўзиданоқ ёғийлар тумтарақай бўлиб, баъзилари Хоразм йўлидан қочишди, баъзилари эса йўлларини Дашти қипчоққа қараб буришди. Бироқ Қаршидан фақат култепа қолган, Бухоро эса вайронага айланганди.

Ун беш йил давомида фақат қўшни салтанатларни босқин қилиб, мутгасил ўлжа билан қайтиб келишга одатланганлар учун ўз мамлакатининг бундай босқин қилиниши манзарасини кузатиш жуда оғир бўлди. Зеро, бу даҳшатларнинг бари Мовароуннаҳрда содир бўлганди. Мовароуннаҳр эса босқинга учраш эмас, балки турли-туман ўлжа ортиб Эрондан ва Темурнинг ғарбдаги музофотларидан келиб турган беҳисоб туялар ва ҳар хил ҳунарманд ҳамда усталардан иборат карвонларни қабул қилишга одатланиб қолган юрт эди. Аммо Темурни ҳали унинг ўзи тайёр бўлмаган юришга мажбур қилиб бўлмасди, у сабр-тоқат билан қулай фурсат келишини кутарди. Шаҳзода Умаршайхнинг Утрор ёнида мағлубиятга учраши сабабларини тафтиш қилиш учун махсус амирлар ҳайъати тайин этилди. Соҳибқироннинг ўғли Умаршайх «ўз жасорати ҳақида тўла далилу исбот келтириб», номини оқлай олди. Унинг саркардаларидан бири, бир даста сипоҳийлари билан Хўжанд ёнида уч юз нафар душманни қувиб солган Куч Маллик мукофотланди. Унга катта ер-мулк инъом этилиб, Тархон рутбаси берилди. Ўз жасоратини исботлаб бера олмаган бошқа бир саркарданинг эса соқоли қириб ташланди. (Соқолни қириб ташлаш ўша кезлари энг катта шармандалик ҳисобланарди). Унинг юзига қизил сурма суртиб, бошига улама соч кийгазишди ва сазойи бўлиб, бутун Самарқандни ялангоёқ юғриб ўтишга мажбур қилишди.

Кейинги навбатда исён яна такрорланмасин учун Хоразм жазоланди. Қочиб кетган Сулаймон Сўфий Тўхтамиш қароргоҳидан паноҳ топди. Темур Гурганж аҳолисининг барини молмулки билан бирга Самарқандга кўчиртирди, шаҳарнинг ўзини эса ер билан яксон этиб, ўрнига арпа септирди⁶.

Темур ўша йилнинг кузида (1388 йил) Самарқандга қайтгач, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳар бир мўмин-мусулмон уйланмоғи, ўздан зурриёт қолдирмоғи даркор, деган таълимотига амал қилиб, ўғиллари ва набираларининг никоҳ тўйла-

рини ўтказди. Бутун шаҳар ва айниқса, Боғи Беҳиштга ажойиб гиламлар тўшалди, баланд-баланд кўшлар қурилиб, уларга дуру жавоҳирлар билан безатилган пардалар осилди. Фарғона ҳукмдори шаҳзода Умаршайх, шаҳзода Шоҳрух (у ўн бир ёшда эди) ҳамда Жаҳонгирнинг икки ўғли Маҳаммад Султон ва Пирмуҳаммадлар жаннат ҳурлари мисол соҳибжамол маликаларга уйландилар. Тўй зиёфатларидан сўнг қўшин тарқатиб юборилди, шаҳзода Мироншоҳ ўзининг Хуросон музофоти-га, шаҳзода Умаршайх Андижонга (Фарғона сарҳадлари Оқ Ўрда сарҳадлари билан тутатшиб турарди) жўнаб кетишди. Амир Темур эса Олтин Ўрда хонига қарши муҳорабага ҳозирлик кўрмоқ учун Самарқандда қолди.

Аммо Тўхтамиш ҳам қараб турмади. У Дашти қипчоқ, Волга бўйидаги Булғор музофоти ҳамда Қримдан тўплаган қўшини билан йил охирида ҳужум бошлади. Соҳибқироннинг саркардалари унга қарши ҳужумга ўтишга шошилмасликни маслаҳат бердилар, зеро, ўша йили қиш яна қаттиқ келиб, лашкар ҳали тўла жамланмаган эди. Темур, ишни пайсалга солиш — душманни мағлуб этиш умидини пучга чиқариш билан баробар, дея жавоб қилди. У Самарқанд ва Шаҳрисабздан тўплаган лашкари билан қор босган дала-туз орқали қоронғи кечалари олға ташланди. Унга Фарғонадан қўшин тўплаб келган ўғли Умаршайх қўшилди. Улардан қаттиқ зарба еган душман Сирдарёнинг нариги соҳилига улоқтириб ташланди. Бу жангда Тўхтамиш кенгашининг аъзолари ҳамда бир талай тавочилари асир олинди. Қиш чиндан ҳам жуда қаттиқ келганди, шу бойс, қипчоқларни дарё ортида таъқиб қилиб ўтирмадилар.

1389 йилнинг баҳорида амир Соҳибқирон салтанатнинг турли музофотларидан чақиртирган қўшинлар бирин-кетин етиб келиб, унга қўшила бошлади. Хўжанд ёнида Сирдарё узра кўприк қурилди ва қўшин душманни таъқиб этмоқ учун дарёнинг бу соҳилига ўтди. Ҳировулга* Қутлуғ Ўғлон қўмондон етиб тайинланди. У Ўрусхоннинг ўғли, демакки, Тўхтамишнинг душмани бўлиб, отасининг ўлиmidан сўнг Темур саройида паноҳ топган эди.

Тўхтамиш бу пайтда шимоли-ғарб томондаги чегарада жойлашган Саброн шаҳрини қамал қилиб, бошқа шаҳарларда босқин ясаб юрган эди. Темурнинг лашкар тортиб келаётганини эшитгач, у ўзи туғилиб-ўсган Дашти қипчоққа қочиб, кўздан ғойиб бўлди. Темур лашкарлари Тўхтамиш қўшинларининг фақат сўнгги фавжини тор-мор этишга муваффақ бўлди. Бироқ Темур бошқача ғалаба ҳақида орзу қилганди. Мовароуннаҳрга шимолдан душман қутку солиб турар экан, Соҳиб-

* Ҳировул — разведка ишлари билан шуғулланадиган ҳарбий қисм.

қирон бошқа бирон-бир юриш бошлай олмасди. Шу билан бирга, у ўз Салтанати заминида мудофаа уруши ҳам олиб бора олмасди. Бундай уруш ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларни харобага айлантирарди. Бунинг устига, Темур сипоҳийлари доим хужум қилишга одатланган бўлиб, бу жабҳада катта тажрибага эришган эдилар. Темур душманга хужум қилмоққа жазм этди. Аммо бу режани у барча тайёргарлик ишлари ниҳоясига етганидан кейингина амалга оширмоқчи эди.

Биринчи навбатда у Салтанат ичкарисини тиңчитди. Тўхтамишнинг босқини ҳақидаги хабар Хуросонда исён кўтарилишига сабаб бўлганди. Бу исённи бостириш учун Мироншоҳ бошчилигида кўшин юборилди. Йўл-йўлакай шаҳзода Самарқандга кириб, Хуросондаги тартибсизликларга умуман чек қўйиш ниятида асирликда ётган сўнгги кўрт шаҳзодасини қатл эттирди. Темурнинг ўзи эса жетиларга қарши кўшин юборди. Бундан бир неча йил муқаддам Соҳибқирондан мағлубиятга учраган жетилар Тўхтамиш билан тил бириктириб, уни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашга тайёр эдилар. Улар 1389 йили хон деб эълон қилинган ҳукмдор Хизрхўжа раҳбарлигида ўз лашкарларини тузишганди, Темурнинг яхши ташкил этилган лашкари яқинлашиб келаётганини эшитган Хизрхўжа тум-тарақай қочди. Туркийлар Мўғулистоннинг тоғ ва ўрмонларидаги барча паррандаю даррандаларни қириб, ўлжа сифатида олиб кетишди. Юлдуз деган жойдаги тоғ яйловларида зафар байрамини ўтказгач, Темур катта юришга ҳозирлик кўришни ниҳоясига етказмоқ учун Самарқандга қайтди⁶.

Шаҳрисабзда қурултой чақириш ҳақида Салтанатнинг ҳамма туманларига фармон жўнатилди. Барча амирлар ва саркардалар, туманбоши, мингбоши, юзбоши ва ҳатто ўнбошилар, вилоят ҳокимлари ҳамда шаҳзодалар бу қурултойга даъват этилган эди. Одатда бундай пайтларда ўтказиладиган анъанавий базми жамшид ҳар доимдагидан дабдабалироқ ўтди. Эълон қилинган фармонлардан бири лашкар сонини кўпайтиришни талаб қиларди. Фармон бу мақсадга қандай эришиш йўлини ҳам изохлаб берганди: мавжуд туманлар кучайтирилиши лозим эди. Солномачиларнинг ҳикоя қилишларича, кўпгина юришларда иштирок этган сипоҳийлар ўзлари қўлга туширган ўлжалар эвазига ниҳоятда бойиб кетишганди: шу боис, зобитлар кўпроқ ўз бойликларини кўпайтириш дардига мубтало бўлиб қолгандилар. Улар келажакда ўз ҳукмдорлари бўладиган шаҳзодаларнинг кўнглини олишга уринишиб, ўзаро низолар қилдилар. Отлар, қурол-аслаҳа ва кўшиннинг моддий аҳволи бўйича масъулиятга келганда, туман ва кўшин бошлиқлари ўз қўл остидаги хизматга яроқли сипоҳийлар сонини иложи бориचा камайитиришга ҳаракат

қилишарди, зеро, ҳар бир туман ёки қўшиндаги сипоҳийлар сонини кўпайтириш зобитларга ортиқча даҳмаза бўлар, уларнинг сарф-харажатини кўпайтириб юборарди. Худди ана шу сабабларга кўра, туманлардаги сипоҳийлар сони бир оз камайиб кетганди.

Ҳар бир саркарда фармонни қабул қилиб олар экан, Соҳибқирон олдида юз тубан йиқилиб таъзим қилар ва айтилган жойга, белгиланган миқдорда қўшин етказиб бериш ҳақида тилхат ёзиб берарди. Янги сафарбар этилган сипоҳийларга Хўжа Сайфиддин, Шамсиддин Аббос ва Жаҳоншоҳ Ёқуб каби энг жанговар амирлар бошлиқ этиб тайинланди. Курултой шаҳзода Умаршайхнинг никоҳ тўйи билан якунланди.

1390 йил кузида амир Соҳибқирон Тошкентда қишламоқ учун Самарқанддан лашкар суриб, Сирдарёни кечиб ўтди. Пиёдалар ҳам отга миндирилиб, уларга керакли қурол-аслаҳа берилди. Йўл-йўлакай Темур муқаддас қадамжоларни зиёрат қилди ва Аллоҳ йўлида ўн минг кепак динорни эҳсон қилди. Аммо шунга қарамай, Соҳибқироннинг тоби қочиб, у бир ойдан мўлроқ вақт кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Амир ва шаҳзодалар оми одамлар орасида исён кўтарилишидан қўрқиб, ташвишга тушиб қолдилар, лекин ҳар қалай уларнинг тоатибодати Аллоҳ-таоло даргоҳида мустажоб бўлди, шекилли, орадан қирқ кун ўтгач, ҳукмдорнинг соғайиб кетганлиги ҳақида Мовароуннаҳр бўйлаб хушхабар тарқалди.

Темурнинг набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгир ва ўғли Шоҳрухларга ҳукмдорнинг йўқлигида Салтанатни бошқариш топширилиб, улар машҳур амирлар ҳамроҳлигида Самарқандга жўнатилди. Соҳибқирон саройидаги аёлларни ҳам дорус-салтанага қайтариб юборишди. Фақат юришлар чоғида Соҳибқирон жуда ардоқлайдиган соҳибжамол мўғул маликаси Чўлпон Мулк оғоғина ҳукмдор ҳузурини қолди.

Лашкар кўздан кечирилди, вазифалар аниқланди, ўрда бошлиқларига ғажарчилар, яъни йўл кўрсатувчилар тайин этилди. 1391 йилнинг январь ойида Соҳибқирон икки юз минг кишилиқ лашкари билан Тошкентни тарк этиб, Оқ Ўрда, Мирзачўл ва Сарисув водийси томон юриш бошлангани ҳақида бурғу чалишни буюрди.

Салтанат туғи, Соҳибқирон, сарой аҳли, амирлар ва туманлар қор ва ёмғир оралаб, шимол томон йўл олди. Лашкар йўлга тушганидан сўнг бир оз вақт ўтгач, Темурни Тўхтамиш элчилари кутиб олишди. Элчиларга одатдаги иззат-ҳурмат намойиш этилиб, Темур уларни қабул қилди. Элчилар бир қошиқ қонларидан ўтишни илтимос қилганларича, унга тўққизта учқур от ва битта ажойиб лочин совға қилдилар ҳамда «ёмон одамларнинг гапига кириб» босқин қилган, ҳозир ўз

қилмишидан афсусланиб, хижолатдан ўзини қаерга қўйишни билмай ўтирган ҳукмдорлари Тўхтамишнинг гуноҳидан ўтишни сўрадилар. Агар Соҳибқирон афв қаламини қўлига олиб, унинг гуноҳлари рўхатини бирма-бир ўчириб чиқса, Тўхтамиш унга тобелик изҳор этиб, умрбод хизматини қилишга тайёр эмиш⁷.

Соҳибқирон лочинни қўлига олди-ю, аммо элчиларга нисбатан одатдаги хайрихоҳлигини намойиш этмади. У шундай жавоб қилди: «Сизнинг ҳукмдорингиз Тўхтамиш яраланиб, душман таъқибидан қочиб келганида мен уни ўз ўғлимдек қабул қилдим. Унинг ҳолига ачиниб, Ўруسخонга қарши уруш эълон қилдим. Ўша қаҳратон қишда Тўхтамишни деб мен ажойиб суворий сипоҳийларимни қурбон қилдим, қурол-аслаҳаларимдан маҳрум бўлдим, лекин шундан кейин ҳам мен уни қўллаб-қувватлашда давом этдим ва охири ана шу мамлакатни унинг қўлига топширдим. Мен уни шундай қудратли қилиб қўйдимки, Тўхтамиш Дашти қипчоқнинг хони, дея эълон қилинди ва Жўжининг тож-тахтини эгаллади. Аммо шундай омади келганидан сўнг у менинг қилган яхшиликларимни унутди. Эронни фатҳ этиш билан овора бўлиб юрганимдан фойдаланиб, ҳукмдорингиз менга хиёнат қилди. Салтанатим сарҳадларига бостириб кириши учун қўшин юборди. Кейин ўқиниб, афсусланар, деган умидда унинг бу қилмишларига эътибор бермасликка ҳаракат қилдим. Аммо кибр-ҳаво уни шу қадар маст қилиб қўйган эдики, ҳукмдорингиз яхши-ни ёмондан ажратолмай қолибди. У менинг мамлакатимга яна қўшин юборди. Тўғри, биз унга қарши қўшин сурган заҳотимиз, сипоҳийларингиз отларимиз туёғидан кўтарилган чангни кўрибоқ, тумтарақай қочишди. Энди бўлса, Тўхтамиш бизнинг яқинлашиб келаётганимизни эшитиб, ўзи мустаҳиқ бўлган жазодан қутулиб қолиш учун бошқа чора топа олмай, кечирим сўраш йўлига ўтибди. Бироқ у берган сўзидан шу қадар кўп қайтиб, келишилган шартномани шу қадар кўп буздикки, унинг лафзига яна инонмоқ ақли донишликка кирмайди. Лекин у чиндан ҳам рост гапираётган ва сидқидилдан сулҳга талабгор бўлса, ҳузуримизга вазири Алибекни юборсин, токи ул зот бизнинг вазири аъзамларимиз билан музокара юритсин». Шундан сўнг Темур элчиларнинг ҳурматини бажо келтиришни ва айни пайтда уларнинг рафторини кузатишни буюрди. Бироқ, Низомиддиннинг ёзишича, элчилар бари бир асир сифатида тутқунликда сақланибди.

Ҳамал, яъни март ойининг бошларида Темур шаҳзода ва амирлар билан машварат қурди-да, сўнг қароргоҳидаги чодирларни йиғиштириб, юриш бошлади. У Ясси (Туркистон) ва Сабронни босиб ўтиб, Тўхтамиш қўшинини учратиш мақ-

садида Мирзачўлга кириб борди. Улар уч ҳафта давомида оғир йўлни босиб ўтишди. Ниҳоятда ҳолдан тойган отларнинг таллайгина қисми сувсизлик ва очликдан ҳалок бўлди. Лашкар бу юришдан кўзланган биринчи мақсадга эриша олмади. Душман думини тутқазмай қочди, шитоб билан юриш эса кўшинни анча заифлаштириб қўйганди. Ниҳоят, улар Сарисув дарёсига етиб боришди. Чанқаган отлар қониб сув ичишди. Одамлар Аллоҳга шукрона келтиришди. Дарё айни тўлиб оқаётган пайт бўлгани учун кечув уларни анча овора қилди. Аммо саёзроқ кечув жойи топилиб, лашкар дарёнинг нариги бетига ўтиб олди. Ўша куни кечаси қарбргоҳдан икки одам Тўхтамиш томонга қочиб кетди. Уларнинг ортидан қувишди, аммо қочоқлар кўздан ғойиб бўлишган эди. Лашкар йўл-йўлакай қудуқлар бор жойда тўхтай-тўхтай, яна дашт оралаб йўлида давом этди.

Савр, яъни апрель ойида улар Улуғтовга етиб бордилар. Соҳибқирон поёнсиз уммон янглиғ ястаниб ётган Дашти қипчоқни томоша қилиш учун тоғ чўққиларидан бирига кўтарилди. У ўз сангтарошларига минора янглиғ баланд тош топиб, уни чўққига ўрнатишни ва тошга Темур ўз лашкари билан бу ердан ўтган пайтдаги санани зарб этишни буюрди. Тошга: «Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йили, кўкламнинг ўрта ойида (милодий 1391 йил 28 апрелга тўғри келяпти) Турон султони Темурбек икки юз минг лашкар билан, ислом дини учун Тўхтамиш хоннинг хонлигига юрди. Шу ерга етиб, белги бўлсин деб, ушбу битикни ёздирди. Тангри нисфат бергай, иншоолло. Тангри эл кишига (фуқарога) раҳм қилгай, (фуқаро) бизни дуо била ёд қилгай» дея ёзилган эди.

Бу яхлит тош 1930 йили Қозоғистоннинг Қарсақпой туманида, Сарисув дарёсининг чап соҳилида топилди. Матннинг уч қатори араб алифбосида, саккиз қатори эса уйғур алифбосида ёзилган экан. Гарчи уйғур алифбосидаги ҳарфлар тепадан пастга қараб ёзилса-да, бу ўринда ҳарфлар қаторга тизиб ёзилган эди⁸.

Юриш давом этди. Лашкар зарур озиқ-овқатни фақат шикор билан топарди. Кўшин Тошкентни тарк этганига уч ой бўлди. Улар чўлу саҳроларни кесиб ўтишди, тоғ доvonларидан ошишди, аммо Тўхтамиш ва унинг қипчоқ ўрдаси ҳамон думини тутқазмасди. Озиқ-овқат тугаб бормоқда эди, овнинг ҳам кундан-кун баракаси уча бошлаганди. «Қаёққа қараманг, — дея ёзади Шарафидин, — ҳаммаёқ чўлу биёбон. Етти ой йўл юрсангиз ҳам на биронта тирик инсонни, на бир парча экинзорни учратасиз». Кўп ўтмай, бор кўр-кут тугади. Лашкарига эргашиб келаётган бозор ҳам хувиллаб қолди. Нарх-наво очарчилик йилларидагидек осмонга кўтарилиб кетди. Битта

қўйнинг баҳоси юз динорга чиқди, унни эса ҳеч қанча пулга сотиб олиш мумкин бўлмади қолди.

Темур ўзининг муҳофизларига, туман амирлари, мингбоши, юзбоши ва ўнбошиларга гўшт пиширишни тақиқлаб қўйишни амр этди.

Бутун қўшин илгари фақат қулларгагина раво кўриладиган суюқ атала билан кун кўриши керак эди. Амирларнинг ўзлари шу аталадан ичиб, қўл остиларидаги сипоҳийларга ибрат кўрсатишди. Бошбалмоқ ўти кўшиб пиширилган бир қопчиқ уннинг аталасини олтмиш киши баҳам кўрарди. Ҳар бир сипоҳийга бир кунда бир товоқ атала бериларди. Ҳатто ана шу бир товоқ аталанинг ҳам борган сари чўғи ўча бошлади. Қўшин озгина бўлса-да, егулик — ёввойи қушлар тухуми, турли майда ҳайвонлар ва ейишга арзийдиган ўт-ўлан излаб, саҳрони кеза бошлади.

Ана шунда амир Соҳибқирон катта шикар ўтказиш ҳақида фармон берди. Тавочилар жаронғор ва баронғор амирларининг улкан доира ҳосил қилмоқ учун сипоҳийлар ажратиб беришлари ҳақида фармон эълон қилдилар. Доира бора-бора торайиб, барча жониворлар ўртага ҳайдаб келинди. Икки кун деганда доиранинг ичи турли-туман ҳайвонларга тўлиб, Темур бошчилигида шикор бошланди. Кийиклар ва ғазоллар, ёввойи буқалар бирин-кетин камондан узилган ўқларга учиб, қулай бошлади. Темур азондан то пешингача шиддат билан ов қилди. Ниҳоят, у чарчаб, чодирга қайтгач, ўртага сипоҳийлар тушишди. Лашкар бир қанча вақт ана шу шикор натижасида ғамланган гўшт билан кун кечирди.

Шикор тугагач, амир Соҳибқирон ўз қўшинларини кўриқдан ўтказишни буюрди. Кўриқ, гўё Самарқанд яқинидаги Кониғил воҳасида ўтказилганидек, барча қоидаларга амал қилинган ҳолда, ростмана тартиб билан ўтказилди. Темур шундай ҳолларда урф бўлганидек, лашкар олдига шоҳона либосларини кийиб чиқди. У бошига оқсувар телпак ва ёқутлар билан безатилган олтин тож кийиб, қўлида фил суягидан ясалган ва тепасига буқанинг боши шаклида олтин даста ўрнатилган дурбош — ҳукмдорлик асосини тутган эди. Ҳар бир туман учига от думи боғланган ўз туғини кўтариб ўтди. Тепасига ўроқой шакли ўрнатилган бу туғларнинг аксари туркийлар лашкарида туман сипоҳийларининг тўпланадиган жойини, яъни миодни белгилаш учун хизмат қиларди. Темурнинг ўз туғи ҳозирга қадар Гўри Амир сағанасида сақланиб келади. Барча фавжлар диққат билан кўздан кечирилди. Амир Соҳибқирон кўриқни жаронғор (сўл қанот)дан бошлаб, Бердибек тумани саф тортган туман олдидан ўтди. Темур ҳар бир сипоҳий ўз найзаси, гурзиси, ханжари, чарм қалқо-

ни, камони ва ўттиз дона ўқ солинган садоғига эга эканлигини қайд этди. Ҳукмдор сипоҳийларнинг отлари устига йўлбарс териси ёпилганини ва ҳар бир жангчи камарининг чап томонига эгри қилич, ўнг томонига эса шоп осиб олганини кўрди. Соҳибқирон яқинлашиб келгач, туман беги қондага мувофиқ отдан сакраб ерга тушди ва сипоҳийларнинг қурол-аслаҳасини намоиш этиб, уларнинг жанговар руҳи, чидамлибег ва чаққонлиги ҳақида ахборот берди. Шундан сўнг Бердибек амир Соҳибқирон отининг жиловидан тутиб, тиз чўкди, ер ўпиб, анъанага мувофиқ, ҳукмдорнинг қудратига ҳамду сано ўқиди ва ўла-ўлгунча унга садоқат сақлаяжаги ҳақида онт ичди. Темур сипоҳийларининг жанговар руҳи ва бардамлигини мақтади-да, бундай азамат жангчилар билан Салтанат ҳеч қачон хор бўлмаслигини айтди.

Шундан сўнг Соҳибқирон навбатдаги туман олдига ўтди ва уни ҳам диққат билан кўздан кечирди. ҳар бир туман амири Соҳибқиронга ўз лашқарини кўрсатаркан, сипоҳийларнинг жанговар руҳи, интизоми ва силоҳ-совутлар билан мукамал қуролланганликларини намоиш қиларди. Амир Худойдод Хусайний тумани ҳам сипоҳийларининг қурол-аслаҳаси мукамаллиги ва сафларнинг текислиги билан мақтовга сазовор бўлди. Навбатдаги жанговар сафга Сулдуз ўрда мингликлари тизилган эди. Бу сипоҳийлар камон ва пайконлар, сиртмоқли камандлар, эгри шамширлар ва найзалар билан қуролланган эдилар. Мингбоши мақтовга мушарраф бўлди.

Шундан кейин Темурнинг ўғли Умаршайх кўмондонлик қилган Андижон қўшини кўриқдан ўтказилди. Туғлар шамолда ҳилпираб турарди. Соҳибқирон бу ерда узоқ қолиб кетди, зеро қўшин жуда катта эди. Умаршайх ҳам барча амирлар каби ҳукмдор отаси олдида тиз чўкиб, «Хитой сарҳадидан Каспий денгизига қадар чўзилган» улкан Салтанат фатҳ этилгани билан падари бузрукворини табриклади. Темур ўғлининг қўшинидан қаноат ҳосил қилди-да, султон Маҳмудхон тумани ёнига ўтди. Султон Маҳмуд Чигатой хони Суюрғатмишнинг ўғли бўлиб, отаси вафотидан сўнг (1388 йил) Чигатой улуси хончилик шон-шараф ва обрў-эътиборга сазовор бўлолмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, хон унвонига мушарраф бўлганди⁶. Султон Маҳмудхондан кейин амир Сулаймоншоҳ туманининг гали келди. Амир Сулаймоншоҳ ҳукмдорни тиз чўкиб олқишлагач, унга ажойиб совғалар топширди. Темур совғаларни қабул қилди. Шундан сўнг Соҳибқирон ўша кезлари эндигина ўн беш ёшга тўлган навқирон шаҳзода, Жаҳонгирнинг ўғли, ўз набираси Муҳаммад Султоннинг қўшинини кўриқдан ўтказди. Шаҳзода барча қатори тиз чўкиб, таъзим-тавозе қилди ва ўз қўши-

ни ҳақида ахборот берди. Шунда бобоси набирасига қараб деди: «Сендек ўғлонлар бор экан, авлодимиз шаън-шавкати харгиз сўнмағай!»

Кейин муҳофизлар тумани кўриқдан ўтказилиб, унинг амирлари ҳам Соҳибқиронга қутловлар айтдилар. Ана шундан сўнг кўриқдан ўтиш гали Темурнинг ўғли Мироншоҳ кўмондонлигидаги ўнг қанот — баронғор кўшинга... ва ўзга кўшинларга келди. Барча саркардалар фахр билан Соҳибқиронга ўз кўшинларини намоиш этишди. Амир Темур туман, ҳазора (минглик), хошуна (юзлик) ва ўнлик дасталарини диққат билан кўздан кечирди. Бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонни фатҳ этган мана шу катта кўшин кўздан ғойиб бўлган душманни қувиб, улкан Дашти қипчоқни шитоб билан кесиб ўтган эди.

Кўриқ икки кун азондан то шомгача давом этди. Соҳибқирон ўз лашкарининг қурол-аслаҳаси ва жанговар руҳидан қаноат ҳосил қилди. Кўриқ маҳобатли наққораларнинг гумбур-гумбури билан тугади. Бунга жавобан барча туманларнинг наққоралари чалиниб, бепоён дашт узра туркийларнинг «Урҳо, ур! Сурҳо, сур!» дея тортган наъраси янгради. Лашкар қароргоҳни тарк этиб, одатдаги жанговар тартибда Сибирия томон йўл олди. Улар кесиб ўтаётган ўлка ҳамон бепоён чўллардан иборат эди. Кунлар қисқара бошлади. Ҳаво рутубатли ва туманли эди. Улар «Зулумот ўлкаси»га (Сибирияга) яқинлашиб қолишганди. Ибн Баттута бу ўлка ҳақида шундай ҳикоя қилади: «Магарам Булғордан йўлга чиқсангиз, бу ўлкага қирқ кун деганда етиб боргайсиз... Унга етиб боришнинг ягона йўли итлар қўшилган чанада юришдир, зеро, бу кенглик муз билан қопланган бўлиб, унда инсон ҳам, бўлак бир ҳайвон ҳам оёғи тоймасдан юролмайди. Фақат итларгина ўтқир тирноқлари туфайли муз устидан қийналмай юраверади. Бундай саёҳатга камида юзта чанаси бўлган бадавлат тужжорларгина бора олади. Чаналарга одатда озиқ-овқат, егулик ва ичкилик ҳамда ўтин ортилган бўлади, зеро, у ерда дов-дарахт ҳам, тоғ-тош ҳам, аҳоли ҳам йўқ. Йўл кўрсатувчилик вазифасини у ерда ит бажаради, чунки у бу ерларга кўп марта келиб кетган... Шу боисдан таом пиширилганда одамдан ҳам олдин итга овқат берилади. Сайёҳлар қирқ манзилдан ўтганларидан сўнг зулмат қаърига кириб борадилар. Тужжорлар ўзлари олиб келган молларни ерга қўядилар-да, уч-тўрт чақирим наридаги қароргоҳларига қайтадилар. Эртаси куни улар яна ўша моллар қолдирилган жойга борадилар ва у ердан сувсар, оқсувсар ва олмахон мўйналарини топадилар. Бу ерга келган тужжорлар ким билан — инсон зоти биланми ёхуд инсу жинс биланми — савдо қилаётганларини билмайдилар, зеро, улар ҳеч қачон бир-бирларини кўрмайдилар»⁹.

Бирор хабар топиб келиш учун юборилган ҳировул сипоҳийлари ҳаммаёқни кўздан кечириб чиқдилар, аммо одамлар ёки инсу жинс ҳақида бирон-бир маълумот қўлга кирита олмай, қайтиб келдилар.

Темурнинг навқирон набираси Муҳаммад Султон ҳировул дастаси билан яна бир марта ўша ерларни кўздан кечириб келишга ижозат сўради. Унга ижозат берилди. Шаҳзода абжир сипоҳийлар дастаси билан сарой мунажжимлари мақбул топган пайтда олға жўнадилар. Икки кун ўтгач, Муҳаммад Султон йигитлари қандайдир изларни топишди-да, шу из бўйича бориб, ҳали сўниб улгурмаган беш-олтита гулхан устидан чиқишди. Шаҳзода ва унинг амирлари бу янгиликни Темурга етказдилар. «Бу гулханларни ё ўзимизнинг ҳировулимиз ёки душман ёққан бўлиши мумкин», — дея хабар қилганди улар. Темур ўша жойни бир бор кўздан кечириш учун изкувар мутахассисларни жўнатди. Изкуварларга душманнинг дафъатан ҳужумига учрамаслик учун эҳтиёт чораларини кўрган ҳолда унинг қаердалигини аниқ билиб келиш буюрилди. Улар бир кечаю бир кундуз от суриб бориб, Арктика томон оқувчи Эртўш (Иртиш) ирмоғи бўлмиш Тобол дарёси соҳилига чиқишди. Дарёни кечиб ўтган ҳировул сипоҳийлари беҳисоб гулханлардан қолган кул уюмларини кўришди. Аммо теваракатрофда инсон зоти кўринмасди.

Темур қароргоҳини йиғиштириб йўлга тушди, дарахт кестириб, ёғоч ва шоҳ-шаббалардан кўприк қурдирди-да, лашкарини дарёнинг нариги соҳилига ўтказди, зеро ем-хашаксиз қолган отлар дарёдан сузиб ўтишга ожизлик қиларди. Лашкар ҳировул кутиб турган жойга етиб борди. Душман ҳамон думини тутқазмас эди. Шундан сўнг нима қилиб бўлса ҳам асир тутиб келтириш учун бир даста сипоҳий билан туркман амири Шайх Довуд жўнатилди. Деярли бутун умрини далаю дашта ўтказган матонатли ва тажрибали Шайх Довуд икки кечаю икки кундуз отдан тушмай йўл юргач, бир неча ғарибона кулбаларни кўриб қолди. У кулбалардан нарироқда пистирма қуриб, туни билан кутиб ётди ва ниҳоят, эртаси куни от миниб келаётган бир одамни қўлга туширишга муваффақ бўлди. Ўша одам дарҳол Темурнинг ҳузурига жўнатилди.

Бу одам Тўхтамиш ва унинг ўрдаси ҳақида ҳеч нима билмас экан. У шериклари билан ўз қабилаларини тарк этиб, ўша ғариб кулбаларга кўчиб келганига бир ой бўлибди. Яқинда эса тиш-тирноғигача қуролланган ўн нафар отлиқ уларнинг устига бостириб келибди-да, бор-будини тортиб олиб, яна ўрмонга кириб кўздан ғойиб бўлибди. Дарҳол қишлоқни ўраб олиш ва у ерда яшайдиган барча одамларни бу ёққа бош-

лаб келиш учун сипоҳийлар дастаси юборилди. Бошқа бир даста эса ўрмонни тинтиб, ўша ўнта босқинчини тутиб келтириш учун жўнатилди. Даста мазкур қуролланган одамларни тезда қидириб топди. Қаршилиқ кўрсатган ана шу кишиларнинг баъзилари жангда ўлдирилди, баъзилари эса ушланиб, қўллари боғланди. Асирларни Соҳибқирон ҳузурига олиб келишди. Ана шундан сўнг ҳукмдор душман тўғрисида биринчи бор муайян маълумотга эга бўлди.

Улкан лашкар ғарб томон бурилди-да, бу ерларни яхши биладиган душманнинг дафъатан ҳужумига учрамаслик учун барча эҳтиёт чораларини кўрган ҳолда кўл ва дарёлар оша олға интилди. Улар шитоб билан юриб, Ёйиқ (Ўрол) дарёси соҳилига чиқишди. Пистирмага дуч келишдан чўчиган Темур йўл бошловчи кўрсатган кечувдан ўтмасликка қарор қилди. У оқим бўйлаб яна бир оз юқориоққа юрди-да, лашкарни нариги соҳилга ўтказди. Улар яна бир ҳафта йўл юриб, Самара дарёси соҳилларига етиб боришди. Ана шунда олдинга юборилган ҳировуллар душман қўшинининг шовқин-суронини эшитганлари ҳақида хабар олиб келишди. Орадан кўп вақт ўтмай, Муҳаммад Султон Тўхтамишнинг қипчоқ сарбозларидан бўлмиш бир асирни ҳайдаб келди. Асир Тўхтамиш ўзининг беҳисоб лашкари билан шу яқин ўртада турганини, бироқ у Темурнинг яқинлашиб келаётганини эшитиши биланок қароргоҳини тарк этиб, орта чекинганини айтди. Темур қўшинни жанговар ҳолатга келтиришни буюрди, биронта ҳам одам ўз фавжини тарк этмаслиги, тунда олов ёқмаслиги тўғрисида фармон берди. Қўшин кун бўйи душман наққораларининг олисдан эшитилаётган садоси томон юрди.

Яна уч нафар асир тутиб келинди. Энди манзара анча ойдинлашиб қолганди. Асирларнинг айтишича, Тўхтамиш аввал Темур қўшини ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаган. Аммо бирмунча вақт илгари унинг ҳузурига икки қочоқ келиб, Соҳибқироннинг қўшини дарахт япроқлари ёхуд саҳродаги қум зарралари янглиғ беҳисоб эканини хабар қилишибди. Шунда Тўхтамиш ғазабдан туютиб кетиб, қўшини сонини икки баробар кўпайтиражагини айтибди. У нойибларига Олтин Ўрданинг барча вилоятларидан қўшин тўплаб келишни буюрибди.

Темур ўз қўшинининг барча фавжлари етиб келишини кутиб турди ва шундан кейингина ҳужумни давом эттирди. Катта ва кичик қалқонлар билан қуролланган жаронғор, манғлай ва баронғор қўшинлари жанговар тартибда олға интилдilar. Ҳар кеча душманнинг кутилмаганда қилиши мумкин бўлган ҳужумига қарши эҳтиёт чоралари кўрилиб, кузатувчи қоровуллар тайин этилар, қароргоҳ атрофида чоҳлар қазилди.

ларди. Темур ҳам, Тўхтамиш ҳам ўз рақибининг куч-қудратини яхши билишарди. Соҳибқирон амири лашкарлардан тортиб, юзбошиларгача барча ҳарбий бошлиқларини ҳарбий машваратга чорлади. У барчага ҳарбий ҳолат ҳақида, бўлажак жанг мушкулотлари ҳақида очиқ-ойдин гапириб, уларни марду майдон бўлишга илҳомлантирди. Шундан сўнг Соҳибқирон ҳарбийларга сарпо-суруқ инъом этди. Темур бутун қўшинга махсус қалқонлар, темир найзалар, отлар ва сарбозлар учун совутлар, шамшир, камон ва ўқлардан иборат қўшимча қурол-аслаҳа тарқатишни буюрди.

Улар ҳамон душман билан бевосита тўқнашмай олға боришарди, зеро Тўхтамиш қўшини ҳали унча толиқмагани, бу жойларни яхшироқ билиши боис, Темурнинг бостириб келиш суръатига нисбатан илдамроқ чекинмоқда эди. Қипчоқлар бу ерларда йиғиб олиш мумкин бўлган барча ем-хашакни ўзлари билан олиб кетишганди. Тинимсиз ёмғир ёғар, ҳаммаёқ лой бўлиб, отлар ботқоқларни аранг кечиб ўтарди. Туман кун сайин қуюқлашиб борарди. Қўлга тушаётган асирлар сони ҳам кундан-кун кўпая бошлади. Буларнинг орасида Тўхтамиш қўшинига мададга келаётган, аммо белгиланган жойга етиб боришга улгурмаган бутун-бутун қипчоқ фавжлари ҳам бор эди. Бу орада Темур ҳировулларни талайгина қисми ҳалок бўлди. Ҳалок бўлганлар орасида Темурга хабар бериш учун жўнатилган сарбозларни душман ҳужумидан тўсиш учун қолган бир неча зобитлар ҳам бор эди. Гарчи туман ва лойгарчилик қўшиннинг олға силжиш суръатларини анча сусайтириб қўйган бўлса-да, Темур ўттиз кишилик жазо фавжи билан олға ташланиб, душман пистирмасини қиличдан ўтказди. Темурнинг қатъий қондаси бор эди: у сарбозларини ҳалок этган ҳар қандай душманни дарҳол беаёв жазолар, шу билан бирга, жанг майдонида мардлик намуналарини намойиш этган ҳар қандай жангчисини шу заҳоти мукофотлар эди. Душман билан ўша биринчи тўқнашувда матонат кўрсатган барча жангчилар бутун қўшин олдида шарафланди. Жангдан омон чиққан қўмондонларга тархон рутбаси инъом этилди. Моддий мукофотлардан ташқари, бу одамлар ва уларнинг болалари тўққиз марта такрорлангунга қадар ҳар қандай жиноят учун жазодан халос қилинди. Бу имтиёзлар уларнинг етти пуштига қадар ўз кучини сақлаб қоларди. Ҳалок бўлган амирларга ҳам вафотидан сўнг бўлса-да, турли унвонлар ва нишонлар берилди, оилаларига эса мурувват кўрсатилиб, катта мол-дунё инъом этилди.

Соҳибқирон туғи муҳораба сафарида ҳилпирай бошлаганига деярли беш ой бўлганди. Шаррос ёмғир ёғар, паға-паға

қора булутлар ер бағирлаб сузарди. Уламоларнинг махсус фатвоси билан вақтинча шом ва хуфтон намози ўқилмайдиган бўлди. Булутлар пасайгандан-пасаявериб, уч қадам наридаги нарсани ҳам кўриш мушкул бўлиб қолди. Кўшинлар ҳамон тўқнашганича йўқ эди. Темур ҳировулининг йўлини тўсиш учун тўда-тўда камончилар қолдириб кетаётган Тўхтамиш ҳамон думини тутқазмай чекинарди.

Олти кун деганда об-ҳаво бир оз жўнашиб кетди. Бу пайт 1391, яъни Кўй йилининг июнь ойи ўрталари эди. От кўйиб келган чопар иккала кўшиннинг қоровул фавжлари бир-бири билан тўқнашганини хабар қилди. Темур кўшинига жанг бошлаш ҳақида фармон берди. Бироқ бу гал у кўшиннинг жанговар тартибини анъанавий жаронғор (сўл қанот), манғлай (марказ), баронғор (ўнг қанот) тартибида эмас, хиёл бошқача тузди. Тўғри, бу гал ҳам ўша учта асосий қанот сақланиб қолди, аммо энди жаронғор ҳам, баронғор ҳам ўз илғор язакига (авангардига) эга бўлиб, манғлай эса, ҳам язак, ҳам захира фавжи билан кучайтирилган эди. Язакка Чигатой хони Султон Муҳаммад кўмондонлик қилди. Унинг амири Сулаймон Шоҳ эди. Энг кўп сонли фавж бўлмиш манғлайга кўмондонлик қилиш навқирон шаҳзода Муҳаммад Султонга топширилган бўлиб, унга бир талай тажрибали саркардалар ёрдамчи этиб тайинланган эди. Учинчи қанот, яъни кўшиннинг орқа ва захира қисмига Темурнинг ўзи кўмондонлик қиладиган бўлди. Бу сара туман ва жанг қилавериб кўзи пишган тажрибали жангчиларнинг йигирмата фавжидан иборат эди. Бу фавжлар шундоққина манғлай ортида жойлашган бўлиб, жанггоҳнинг бирор жойида танглик содир бўлса, дарҳол ёрдамга етиб боришга шай турарди. Умаршайх кўмондонлигидаги Андижон кўшини сўл қанотга жойлашган бўлиб, унинг жаронғорига амирлар Бердибек ва Худойдод Хусайнийлар бошчилик қилишарди. Ўнг қанот — баронғорга Мироншоҳ кўмондон бўлиб, унинг язакини амир Хўжа Сайфиддин бошқарарди.

Солномачиларнинг ҳикоя қилишларича, сувори ва пиёда кўшинларнинг жанговар тартибда бундай бостириб келиши кучли довул пайтидаги уммонни эслатаркан. Жангчилар қилич ва қалқонлар, камон ва новаклар, ойболта ва найзалар билан қуролланган эди. Уларнинг кўпчилиги кўкракларига зирҳ тутиб олгандилар. Шаҳзода ва амирлар эса совут кийиб олишганди. Сарбозларнинг бошларидаги дубулғалари шу қадар ялтиратиб тозаланган эдики, одамнинг кўзини қамаштирарди.

Душман ҳам ўзининг одатдаги жанговар тартибида — сўл қанот, марказ, ўнг қанот бўлиб, яримой шаклида саф тортганди, сарбозлари ҳам ниҳоятда тўкис қуролланган эди. Кўшинга Жўжи уругидан бўлган шаҳзодалар ва олиймақом

амирлар қўмондонлик қилишарди. Ниҳоят, икки қўшин бир-бирига рўбарў турди.

Ана шунда Темур душманнинг кўз олдида, гўё қароргоз қурмоқчи бўлгандек, шоҳона ўтовлар тикиб, ерга гиламлар тўшашни буюрди. Бундай совуққонлик душманни саросимага солиши керак эди.

Шарафиддиннинг ёзишича, Тўхтамиш қўшинидаги жангчилар сони Темурниқига қараганда анча кўпроқ экан. Темур бу ўринда жангчилари сони ва қуроли кучидан ҳам кўра, Аллоҳнинг мададига кўпроқ ишонган экан.

Жанг бошланадиган куни (18 июнь) эрталаб Соҳибқирон бутун қўшин кўзи ўнгида отдан тушиб, Аллоҳдан фатху нусрат тилаганича, икки ракаат намоз ўқиди, сўнг ўрнидан туриб, яна отга минди. Ана шунда жангга киришга шай турган бутун қўшин қўл очиб, дини исломнинг жанговар наъраси янглиғ, бараварига: «Аллоҳу акбар!» — дея такрорлади.

Темурнинг Балхдаги ғалабаси арафасида унинг буюк истиқболини башорат қилган ва шундан буён Соҳибқироннинг доимий ҳамроҳи бўлиб қолган имом Саййид Барака ҳам азда ҳидил адо этаётган ибдатини тугатиб, ердан бир сиқим тупроқ олди-да: «Илоҳим, мағлубиятдан юзларинг қаро бўлсин!» — дея қичқирганича, душман томон отди. Сўнгра Темур томон ўгирилди-да: «Истаган томонига боравер, сен, албатта, зафар қучгайсан!» — деди. Байроқ ва туғларни юқори кўтарган туркийлар «Урҳо-ур, сурҳо-сур!» — дея наъра тортишганича, наққора ва карнайлар садоси остида жанг бошлади.

«Ўшанда икки муҳолиф қўшин бир-бирига рўбарў бўлдию, жангчиларнинг кўзига қон тўлиб, бутун борлиқни уруш олови ўз комига ютди. Ҳаммаёқ айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Бўйинлар худди шамшир зарбасига ҳозирлангандек чўзилди, оғизлар катта очилиб, уларга найза санчилди, ажал қашқирлари тишларини иржайтирди, гўё қоплонларнинг ғазаби жунбушга келди, шерюрак сарбозлар бир-бирига ҳамла қилди, бутун гавдасига камон ўқлари санчилган жангчилар найзаларини диккайтирган жайрага ўхшаб қолди. Оддий жангчидан тортиб, амирзода лашкарбошиларгача қонсираб олға интилар, инсон қони дарёдай оқар, ҳаммаёқни чанг-тўзон тутган бўлиб, тўзон ичра гўё иблис қўшинини яксон этиш учун юборилган юлдузлар янглиғ камон ўқлари визиллаб учарди. Шамширлар булут орасида чақнаган чақмоқдек ярқираб, амир ва султонлар бошини танасидан жудо қилар, не-не аргумоқлар жон талвасида гир-гир айланиб, рўбарўдан ҳамла қилаётган душман суворийларига кўксини қалқон қиларди. От тўёқларидан кўтарилган чангданми, шамширлардан тўкилаётган қонданми, ниҳоят, замин кўпириб кетгандек бўлди», —

ўша жангу жадаллар ҳақида Ибн Арабшоҳ ана шундай ҳикоя қилган эди.

Аёвсиз жанг паллаларидан бирида Умаршайх қўмондонлик қилаётган баронғор фавжида танглик содир бўлди. Тўхтамиш унинг сафини ёриб ўтиб, орқа томондан ҳужум қилди. Бу пайт қипчоқларнинг асосий ҳазоражотларини таъқиб қилиб бораётган Темур дарҳол ўз баронғорига ёрдамга шошилиб, душманни пароканда қилиб юборди. Сулдуз сафини ёриб ўтган душман ҳам тор-мор келтирилди. Имкони борича Темурнинг ҳарбий муваффақиятларини камситиб тасвирлашга уринган Арабшоҳнинг ёзишича, Тўхтамиш қўшинининг бир қисми гўё унинг икки лашкарбошиси ўртасида чиққан низо туфайли қочиб кетган эмиш. Аммо иккала томон қутуриб жанг қилган бу муҳорабада Темурнинг қўли баланд келди. Темурнинг душманга айланган собиқ тутинган ўғли қочиб кетди. Амирлари, лашкарбошилари ва қўшинининг омон қолган қисми ҳам унинг ортидан эргашди. Темур, ниҳоят, отдан тушиб, зафар ато этгани учун Аллоҳга шукроналар келтирди.

Ушбу жангу жадал Итиль (Волга) дарёсининг чап соҳилида, Самара ва Чистополь ўртасида жойлашган Қундузча деган жойда содир бўлган эди. Темур ҳар ўн суворийсидан етти нафарини душманни таъқиб қилишга жўнатди. Туркийлар билан Азим-дарё (Волга) ўртасида сиқувда қолган Олтин Ўрда жангчилари қиличдан ўтказилди ёки асир олинди. Волга ўртасидаги оролларга ўтиб, жон сақламоқчи бўлган қипчоқлар ҳам занжирбанд қилиниб, Темур ҳузурига ҳайдаб келинди. Уларнинг хотин-халажи, бутун мол-мулки ва бениҳоя катта ўлжа ғолиблар қўлига ўтди. Фақат энг катта ўлжа — Тўхтамишнинг ўзигина қочиб, жон сақлашга улгурди.

Ўлжа йиғиш учун жўнатилган сарбозлар қароргоҳга уюр-уюр от ва туялар, пода-пода қора мол, сурув-сурув қўй, саф-саф эркагу аёл асирларни ҳайдаб келишди. Шарафиддининг ёзишича, Темурнинг қўшинидаги кунини аранг ўтказадиган энг қашшоқ одамлар ҳам шунча от ва қўйларни қўлга киритишдики, юртларига қайтиш вақти келганида шунча мол-ҳолни ҳайдаб кетишга ожизлик қилиб қолишди. Пиёда сарбозлар ватанига камиди ўнлаб отларни, суворийлар эса бутун-бутун уюрларни ҳайдаб кетишди.

Асирлар жуда кўп эди. Уларнинг орасидан келажакда Соҳибқирон саройида хизмат қилувчилар тайёрлаш учун беш минг ўғил болани саралаб олишди. Темур Волга соҳилига етиб келиб (одатда Жўжи уруғининг хонлари шу ерда қароргоҳ қургувчи эдилар), бу жойларда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган базми жамшид ташкил этишни буюрди. Бу базмда таомлар олтин ликопчаларда, май эса олтин қадаҳларда тортилди. Да-

стурхон тепасида сарвиқомат асиралар хизмат қилиб туришди. Мусаннифлар қипчоқлар устидан ғалаба қозонилиб, буюк Чингизхоннинг ўгли Жўжи асос солган салтанатнинг тобе этилганини шарафловчи махсус мусиқа асарлари ёзишган эди. Солномачилар қайд этишича, бу базми жамшидда Соҳибқирон ҳарамидаги энг гўзал аёллар ҳам меҳмон бўлишган, саркардалар эса, ёнларида завжалари билан ўтиришган экан. Бу байрамда бутун қўшин иштирок этибди. Улар деярли бир ой давомида жангу жадалсиз дам олишибди.

Чамаси, Темур бу давлатни ўз тасарруфига олишдан ҳам кўра кўпроқ Олтин Ўрда қудратини емириб ташлашга интилган кўринади. У қипчоқлар ҳудудини Чингизхон уруғидан бўлган ва доим Тўхтамишга қарши курашиб келган шаҳзодалар: Идегей, Қутлуғ Ўғлон (оқўрдалик Ўрусхоннинг набираси) ва Кунчи Ўғлонларга тобелик шарти билан бўлиб берди. Темур уларга тобелик эвазига жуда катта имтиёзлар берувчи ёрлиқ топшириб, ўз фуқароларини йиғиб келишни буюрди. Аммо улар Темурнинг қўлидан қутулгач, шу заҳоти ўз ваъдаларини унутиб, тўплашга улгурган одамлари билан чўл-биёбон орқали қочиб кетишди. Фақат Темурнинг яқин дўсти Кунчи Ўғлонгина ваъдаси устидан чиқиб, баъзи одамлари билан Соҳибқирон ҳузурига қайтиб келди. Аммо Қутлуғ ўғлоннинг қилган ишидан хабар топгач, у ҳам қоронғи тунларнинг бирида имкониятдан фойдаланиб, қочиб қолди. Темур уни таъқиб қилишни ўзига эп кўрмади. Бениҳоя катта ўлжа ва беҳисоб асирлардан кўнгли тўлган Соҳибқирон ўз ватани томон йўл олди.

Темур қўшинининг қолган қисмини ва мол-дунё ортилган карвонни бошлаб келишни амир Хўжа Сайфиддин билан бошқа саркардалар зиммасига юклаб, ўзи саҳро орқали энг қисқа йўл билан уйга қайтди. У шитоб билан юриб Сарбонга, сўнгра Ўтрорга етиб келди-да, Сирдарёни кечиб ўтиб, Самарқандга кириб борди. Унга пойтахтда қолган шаҳзолалар ва сарой хонимлари пешвоз чиқишди. Самарқандда бир неча кун давом этган ғалаба байрамини ўтказгач, Темур Тошкент яқинидаги яйловларга қайтди. Тўхтамишга қарши юриш худди ана шу ердан бошланган эди. Юриш бошлангандан буён ўн ойдан мўлроқ вақт ўтгач, Хўжа Сайфиддин қўшин билан карвонни Соҳибқирон ҳузурига бошлаб келди. Бутун водийни қўшин, асирлар ва мол-ҳол тутиб кетди. Темур қўлга кiritган бойликларидан унга юришда ҳамроҳлик қилолмаган сарой аъёнлари ва мамлакатни идора этиш учун қолдирилган аркони давлатга улуш тақсимлаб берди.

Соҳибқирон ўз сарой аҳли билан бутун қишни (1391—1392 йиллар) ана шу ерда ўтказди. Кўнгил очиш учун эса шоҳона

шикор ташкил этилди. Баҳор кириб келгач, Темур яна ўз до-
руссалтанаси — Самарқандга қайтди.

1392 йилнинг баҳор кезлари Кониғил яйловларида Умар-
шайхнинг ўғиллари Пирмуҳаммад билан Рустам ва Мирон-
шоҳнинг ўғли Абу Бакрларнинг никоҳ тўйлари ўтказилди.
Темур уларни машҳур чигатой амир ва тархонлари қизларига
уйлантирди.

Мироншоҳ ўз пойтахти — Ҳиротга қайтди. Жаҳонгирнинг
иккинчи ўғли Пирмуҳаммад бир вақтлар Маҳмуд Ғазнавий
тасарруфида бўлган ва Хуросон билан Ҳиндистон оралигида
жойлашган бепоёқ Ҳиндикуш худудига ҳукмрон этиб тайин-
ланди. Қандаҳор, Ғазна ва Кобул музофотлари ана шу ҳудуд
таркибига кирарди.

Олтин Ўрда томонидан келадиган хатар, гарчи бутунлай
йўқ қилинган бўлмаса-да, ҳарқалай маълум бир муддатга бар-
тараф этилган эди. Йигирма йиллик юришлар Буюк Темур-
нинг энг ҳал қилувчи ғалабаларидан бири билан якунланди.

VIII боб

ЭРОН, МЕСОПОТАМИЯ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚҚА ҚИЛИНГАН БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ

1392-Маймун йили — 1396-Сичқон йили

Мовароуннаҳр янги-янги воқеалар юз беришини сабрсиз-
лик билан кутмоқда эди. 1392 йилнинг май ойи. Куёш олов
сели пуркайди. Олтин Ўрда фатҳидан кейин орадан бир неча
ой ўтиб, ғарбга юришни давом эттириш учун яна йўлга чи-
қишга шай турган юз минглаб сипоҳийлардан иборат қўшин-
лар Бухоро ёнидаги текисликларда тўхтатилди.

Темур жуда оғир бетоб бўлиб, ҳаёти қил устида турарди.
Шаҳзодалар ва ворислар Соҳибқироннинг муваққат қарорго-
ҳига шоша-пиша йўл олдилар. Қаловуз (авангард) билан Аму-
дарёни кечиб ўтган Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султон ўз
қўшинларини ора йўлда қолдириб, Темурнинг чақирғига
кўра, қайтиб келди. Соҳибқироннинг фарзандлари ва наби-
ралари билан бирга маликалар — Сарой Мулк хоним ва Ту-
ман ого ҳам шу ерда ҳозир эдилар. Энг машҳур турк ва араб
табиблари амир Ҳожи Сайфиддиннинг кузатуви остида бе-
морни муолажа қилмоқда эдилар. Бироқ амир ҳам, унинг са-
ройи аҳли ҳам фақат Аллоҳнинг иродаси билан дори-дармон-
лар кор қилиши мумкинлигини тушунардилар. Боз-боз Куръ-
они карим суралари ўқиб турилди, улуғ шайхларнинг мазор-

ларига хайри-эҳсон жўнатилди, етим-есирларга иона улашилди, энг яхши тулпорлар қурбонликка сўйилиб, уларнинг гўшти бева-бечораларга тарқатилди.

Ниҳоят, ўқилган дуолар мустажоб бўлди. Июнь ойига келиб, саломатлиги тикланган Соҳибқирон июль ойида Эрон ва Ироққа, Ҳалокулар салтанатига қарши ўзининг энг узоқ давом этган ҳарбий юришларидан бирига бошчилик қилди. Ушанда Темур эллик олти ёшдан ошганди.

Олтин Ўрдага қарши қилинган оғоҳлантирувчи урушдан кейин Мовароуннаҳр ўзининг шимолдаги ёки шарқдаги қўшнисидан хавотирланмай кўйди. Узил-қесил тор-мор этилмаган бўлса-да, қаттиқ мағлубиятга учраган Тўхтамиш энди Жўжи авлодидан бўлган шаҳзодалар Идегей ва Қутлуғ Ўғлон сиймосида рақобатга дуч келганди. Тўхтамишга қарши Темур томонидан туриб жанг қилган бу рақиблар ўлпон тўлаш шарти билан улуснинг бир қисмини қўлга киритгандилар. Гарчи улар ўз ўрдаларини тобеинлар сифатида Темур ҳузурига келтирган бўлмасалар-да, Олтин Ўрданинг Мовароуннаҳр учун етарли хавф-хатар соладиган даражада бирлашиши эҳтимолдан узоқ эди. Мўғулистонга қилинган икки юриш (1389 ва 1390 йиллар) натижасида жетилар Эртўш (Иртиш) ортига улоқтириб ташланди. Жетилар хони ўша ёқларда гумдон бўлди. Хоразмнинг мустақил ҳокимиятига ҳам қақшатқич зарба берилганди.

Шу сўатдан бошлаб, энди барча ҳарбий ҳаракатлар ёғий ҳудудида олиб борилмоғи лозим эди. Мовароуннаҳр хавф-хатардан холи бўлганди. Доруссалтана Самарқанд «ҳимоя қилинган» деб ҳисобланар, Темур ўзининг Фарбга томон юришларини қайта бошлаши мумкин эди.

Ҳалокулар салтанати ўзининг бошига тушган кўргуликка тан бермагани сабабли, Темур бошқа ёқларда бўлган тўрт йил давомида ўлкада нотинчлик ҳукм сурди. 1389 йили Хуросонда юз берган кўзғолон Мироншоҳ томонидан бостирилган бўлса-да, Каспийдан жанубда, шимолда денгиз билан, шарқда ботқоқликлар, қалин ўрмонлар билан ҳимояланган кўзғолончиларнинг инсон қадами етиши мушкул бўлган таянч масканлари ўз ҳукмронлигини сақлаб келаётганди. Кўзғолончилар ана шу мустаҳкам қалъалардан туриб, Буюк ипак йўли бўйлаб Самарқанддан Табриз орқали Бағдодга ўтадиган карвонларга ҳамла қилишлари мумкин эди. Эроннинг жанубидаги Темурнинг тобеинларига айланиб қолган Музаффарийлар сулоласидан бўлган шаҳзодалар бир-бирларига ҳужум қилганликлари сабабли, мазкур минтақа доимий тартибсизликлардан азият чекарди.

Бу ишларга Темур аралашадиган фурсат етиб келди. Қипчоқларга қарши шиддатли юришлардан сўнг унинг ғолиб кўшин-

лари Эроннинг яқин ва қўл етиши мумкин бўлган вилоятларига юриш қилиш учун шай турарди. Темур қўшинлар узра янги туғини кўтарди. Бу туғда аждаҳо тасвири акс этганди. Тавочилар қўшинларни тайинланган жойга тўплагач, уларга беш йиллик юришга тайёргарлик кўриш хусусида буйруқ бердилар.

Муҳаммад Султон бошчилигидаги қаловуздан иборат фавжлар ва Темур бошчилигидаги асосий қўшинлар 1392 йил май ойида Самарқанд ёнидаги яйловлардан олға қараб силжишди. Худди шу кезларда Темур Бухоро ёнида хасталикка чалинганди.

Июлга келиб, ҳарбий юриш қайта тиклангач, сарой маликалари Темурнинг кенжа ўғли шаҳзода Шоҳрух ҳамроҳлигида Самарқандга жўнатилди. Хуросон орқали қўзғолончилар қальаси жойлашган соҳилларга қараб йўл олган Соҳибқиронни шаҳзода Жаҳонгирнинг беvasи, эндиликда Мироншоҳнинг завжаси Хонзодабегим қутлаб, унга иззат-ҳурмат кўрсатди. Чингиз уруғидан чиққан малика Хонзода қонуний тахт ворисининг онаси сифатида Темур саройида алоҳида мавқега эга эди.

Астрободдан ўтилгач, юриш қийинлашди. Қўшинлар ўрмон орқали ўзларига йўл очиш учун дарахтларни кесишга мажбур бўлдилар. «Бир найза учиб борадиган кенгликда» учта йўл очилиб, уларнинг бири қўшинларнинг асосий фавжлари учун, қолган иккитаси эса ўнг ва сўл қанот учун мўлжалланганди. Қўшинлар ботқоқлик орқали бир кунда базўр бир лига (4,83 километр) йўл босарди. Бироқ бу уруш жиҳод хусусиятига эга эди. Темур мазкур минтақада катта таъсир кучига эга бўлган, шиалик мазҳаби пучмоқларида тўғри йўлдан озган бидъатчиларга ҳақиқий суннийлик таълимотини жорий этиш учун бу ерга қадам ранжида қилганди. Қуршаб олинган қальалар таслим бўлди, шаҳарларга ҳам қуруқликдан, ҳам денгиздан ҳужум қилинди. Амударёда турган кемалар алангаланувчи қатронлар билан ёндирилиб, шаҳарнинг денгизга туташ деворларига йўналтирилди. Каспий денгизи бамисоли олов ҳалқасида қолган эди.

Шиалар таслим бўлганидан сўнг, илоҳий мавзудаги баҳс-мунозаралардан сабоқ олган Темур уларнинг акобирларига мазкурлар тутган йўл хато эканлигини кўрсатиб бераркан, нажоткор суннийлик таълимотига қайтишга даъват этди. Мўътабар асирлардан бири Саййид ва унинг ўғли сув йўли воситасида (эҳтимол, ўшанда Каспийга қуйиладиган Амударё ариғи орқалидир) Хоразмга, қолган аъёнлар Самарқандга, у ердан Тошкентга жўнатилганди.

Бу ҳудуд, шунингдек, исмоилий мазҳабидаги тирик қолган одамларга ҳам паноҳгоҳ бўлган эди. Шу тариқа, қўлга ту-

ширилганларнинг ҳаммаси асир олинди, фақат Муҳаммад пайғамбар авлодларидан бўлган мўсафидларгина бундан истисно эди.

Кузга келиб, Мозандарон таслим бўлди. Темур Самарқандга хазинадаги жавоҳирлар ва минтақанинг нодир маҳсулотлари намуналари илова қилинган ғалаба мактуби — фатҳнома йўллади. Айни замонда, у Шохрухни, набираларини ва маликаларни ўз хузурига — Каспий денгизи жануби-шарқий соҳилида жойлашган Журжонга чорлади. Соҳибқирон ана шу ерда қаср қуриш учун фармон берганди. Бу музофот дарёларга бой бўлиб, унинг қир этаклари ва далалари пўртахол (апельсин), узум ва хурмо етиштириладиган мевали боғлар билан қопланганди. Бу ерда яна аъло сифатли анорлар, зайтун меваси, тарвузлар, патинжонлар етиштирилди. Кўп миқдорда ипак ишлаб чиқарилди. Дарахтлар йилда икки марта ҳосил берарди. Бироқ бу ўлканинг катта нуқсони — ёз фаслининг ўта даражада иссиқлиги эди. Ҳашаротлар одамларни жонидан бездириб юборарди. Қандалалар шу қадар катта эдики, уларни ҳамма жойда «бўри» деб аташарди¹. Чингизхондан қочган Муҳаммад Хоразмшоҳ орадан кўп ўтмай, худди шу ерда, Журжон дарёси Каспийга қуйиладиган жойда вафот этганди.

Зарафшон водийсидан эсиб келган бўрон ва ёққан қорга қарамай — воқеа содир бўлаётган ноябрь ойида бу ҳудудларда тез-тез довуллар бўлиб турарди — сарой аҳли йўлга чиқиб, Бухорога етиб келди. Шу ерда улар Темур томонидан ҳожатмандлар учун қурилган манзилгоҳда бир неча кун дам олишлари зарур эди. Шу ерда уларга сабр-тоқатли ҳукмдордан чопулул хабар келтирди. Хабарда сарой аҳлининг жомадон-бовулларни қолдириб, олға шошилиш лозимлиги айтилганди. Лекин кўзи оғриб қолган Шохрух тез юролмасди, шунинг учун аъёнлар у билан аста-секин йўл босишга мажбур эди. Марвда хасталик ортга чекиниб, аркони давлат муттасил ўн уч кун йўл босди. Ўн учинчи куннинг тунида, Темур меҳмонларни кутиб олиб, Журжондаги қасргача уларга ҳамроҳ бўлиб борди.

Бу воқеадан кейин сал вақт ўтар-ўтмас, Темур Журжонни тарк этиб, Гуржистон, Эрон ва Ироққа қайта юриш бошлади. Бу гал Шохрух ҳарбий юришда қатнашди. Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султон ўзининг укаси Пирмуҳаммад билан биргаликда Султонияга жўнатилди. Музаффарийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор Темур лашкари яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабарни эшитибок, қочиб қолди. Султония Буюк Хуросон йўлидаги ажойиб шаҳар бўлиб, у ўзининг маҳобати жиҳатидан Табриздангина кейин турарди. Султонияга мўғул Элхонлари томонидан асос солинган бўлиб, кейинчалик бу шаҳар

уларнинг пойтахти бўлиб қолганди. Бу ҳудудда, шунингдек, кўп сонли мўғул қишлоқлари ҳам барпо этилганди. Бу қишлоқлар улкан яйловлар билан таъминлаш имконига эга эди. Темур Эронга юриш қилиш билан банд бўлиб турганида, доруссалтана худди мана шу ерда қолганди.

Иккала шаҳзода Султонияда бир ҳафта туришгач, қўшинлари сафини тўлдириб, шаҳарда бир гарнизон лашкар қолдиришди-да, жануб томонга йўл олишди ва бепоеън тоғли ўлкага етишди. Бу ўлкани юнонлар Мидия, яъни Медеянинг мамлакати деб атардилар. Бу диёрнинг ғарбида жойлашган тоғ тизмаларида жасур курд халқи яшарди. Хуросон — Бағдод йўли ана шу ўлка орқали ўтарди. Курдларни бўйсундириш хусусида буйруқ олган шаҳзодаларга омад кулиб боқди: улар маҳаллий руҳоний Шайх Али Баҳодир билан ҳамкорлик қилишга эришдилар. Шайх йўл кўрсатувчи бўлишга ва элчилик қилишга рози бўларкан, бунинг эвазига фотиҳлардан мукофот тариқасида бутун музофотни ўлпон тўлаб туриш шарти билан қўлга киритишдан умидвор эди. Бир куни сафардан қайтаётган Шайх Али Баҳодир маҳаллий беклардан бириникига тушлик қилиш учун тушганида уни хоин деб ҳисоблаган бир курд чавақлаб ташлади. Қотил Шайх одамлари томонидан ушланиб, қаттиқ азобларга дучор қилинди, кейин оловда ёндирилди.

Темур ҳар ўнликдан уч киши танлаб олинган сара жангчилардан иборат ҳазоражот билан Рай шаҳрига қараб юрар экан, Астрободдан келаётган Мироншоҳни зил-замбил жомадон-бовулларни орқадан етказиб бориш учун қолдирди. Темурга унинг жуфти ҳалоли Чўлпон Мулк ого ва салтанат ҳарамига қарашли бўлган бошқа икки хоним ҳамроҳлик қилдилар.

Гуржилар Темурнинг олти йил бадалида бу ерда бўлмаганлигидан, Соҳибқиронга бўйсунмай қўйгандилар. Дастлаб Тўхтамишнинг дадиллик билан Темурга қарши қилган ҳамлаларидан, сўнг унинг ана шу душман билан овора бўлганлигидан илҳомланган гуржилар ўзларини мустақил деб эълон қилгандилар. Подшо Улуғ Бағрат вафот этди, тахтга чиққан унинг ўғли Георгий VII туркийларга ён беришни ўйламасди ҳам. Аксинча, Темур гуржиларнинг қочоқ Тўхтамиш билан алоқаси бор, унинг жанубга қочиши учун йўл очиб берганлар, деб гумон қиларди. Шунинг учун Темур Гуржистонга қарши иккинчи марта юриш қилар экан, икки мақсадни кўзлаган эди, яъни «осойишталикни бузганлар»ни жазоламоқчи, яна ўз тарафдорларини тўплай бошлаган Тўхтамиш ҳақида маълумот йиғмоқчи бўлганди. Йўл-йўлакай қаттиқ қаршиликларни енгиб ўтган Темур яна Тифлисга кириб борди, орқага — шарқий Кавказга, ундан сўнг Эроннинг жанубига юриш

қилиш олдидан у ерда бир неча муддат бўлди. Темур Луристон қабилаларини — улар қўшнилари бўлган қурдлар каби ашаддий исёнчилар эди — шафқатсиз жазолади. Бошқа қўшинлар билан учрашув Дужайл дарёси (мазкур дарё Форс кўрфазидан жанубда Дажла ва Фурот дарёлари энламасига юз миядан зиёдроқ масофада оқарди) ёнидаги Шустар деган жойда юз берди. Темур Дизфулда, Шустарнинг шимол томонидаги, отлиқ киши бир кун йўл юрадиган манзилда жойлашган, ўзлари ҳозиргина кечиб ўтган кечикни завқ билан томоша қилиш учун тўхтади. Бу кечик бундан ўн бир аср муқаддам бунёд этилган, бир-бири билан алмашилиб турадиган эллик олтита катта ва кичик равоқлардан иборат эди. (Айтишларича, Рим императори Валериан милодий учинчи асрда Эрон подшоси Шопур қўлида етти йил асир бўлиб турганида, уни тўғон иншоотининг худди мана шу жойида ишлашга мажбур этишган экан).

Темур Музаффарийлар сулодасидан бўлган бекликлар худудига етиб борди. У марҳум Шоҳ Шужо томонидан ана шу бекликлар устидан ҳомий этиб тайинланганди. Саркарда йўқлиги пайтида бу беклар ўзларининг ичидан чиққан серғайрат шоҳ Мансурни ҳукмдор деб тан олгандилар. Мансур Темур яқинлашиб келиши ҳамоно ўзи билан биргаликда бошпана қидирган амакиваччаси Зайнилобиддинни ҳибсга олиб, унинг кўзларига мил тортган, амакиси Яҳёни эса Исфаҳон ва Шероздан сиқиб чиқарганди. Маълумки, Яҳё Шерозни босиб олган, уни ўз пойтахтига айлантирганди.

Шустарда эса, Шоҳ Мансур томонидан тайинланган беклар Султониядаги ўзларининг ҳамкасбларидан ибрат олиб, қочишаркан, шаҳар аёнларига туркийларга бўйсунуш учун имкон яратиб бердилар. Темур уларнинг тобе бўлганликларини инобатга олиб, моли омонлик тариқасида тўплаб берган ўлпонларини қабул қилди, шаҳар ташқарисида қўшинларини тўплаб, Мансурни жазолаш учун жанубга шошилди.

Йўл-йўлақай, у забт этиб бўлмади, деб ҳисобланган Қалъаи Сафедга ҳужум қилди. Қалъа тоғ чўққисига қурилган бўлиб, у ерга ўрнашиб олган бир ҳовуч одамлар пастдан ўтган йўлларни назорат қилишлари ва бутун қўшин зарбасини қайтаришлари мумкин эди, зеро бу қалъага на манжаниқлар ва на қоруралар билан ҳужум қилиб бўларди. Қалъага кун бўйи чор тарафдан бесамар ҳужум қилинди. Тун қуюлиб келди ҳамки, қаттиқ ҳужум мудофеларнинг пинагини буза олмади. Эртаси кун эрталаб мудофелар ҳужумкорлар устига яна найза ва тош ёмғирини ёғдиришди. Бу ҳол Оқбуғо исмли бир сипоҳий қояга тирмашиб чиққунига қадар (бу қояда биронта таянч нуқтасини топиш амримаҳол эди) давом этди. Оқбуғо

фақат ўзининг қалқони билан ҳимояланганича ҳужумга ўтганди. Бошқалар ундан ибрат олиб, байроқларини ёйдилар, от думи боғланган туғларини бошлари узра баланд кўтардилар. Улар қалъа ҳимоячиларини тоғдан улоқтириб ташладилар. Қалъа забт этилди. Ўзининг амакиваччаси томонидан кўзларига мил тортилган ва қамоқхонага ташланган Зайнилобидин озод этилди. Темур у чеккан азоб-уқубат учун Мансурдан ўч олишга ваъда берди. Сипоҳийлар қўлга туширган хотин-халаж ҳам озод этилди.

Қалъаи Сафедга биринчи бўлиб чиқиб борган Оқбуғога дурустроқ турмуш кечирсин деб, пул, чодир учун газлама, канизаклар, йилқилар, туялар, хачирлар ва бошқа буюмлар инъом қилинди. Илгари у фақат биргина отга эга эди.

Темурнинг Шерозга қайтаётганини эшитган Шоҳ Мансур пойтахтдан қочди. Орадан бирмунча фурсат ўтгач, ўзининг уч-тўрт минг кишилик фавжи билан Патили текисликларида Темурнинг кўп сонли қўшини билан учрашиш учун қайтиб келди. Мансур қўшинларининг кучи ва сифати ҳусусида олинган маълумотлар Темурни жиддий хавотирга сололмасди. Бироқ унинг ўттиз минг сара суворийлардан иборат асосий қўшини шаҳзода Шоҳ Мансур бошчилигидаги бир неча минг кишилик отлик аскарларнинг байроқларини ёзиб, кутилмаганда қилган шиддатли ҳужуми натижасида пароканда бўлиб кетганди. Эроний шаҳзода бошчилигидаги душман туркий сафларини тикка кесиб ўтиб, ҳайратга тушган Темур ва унинг бир неча амирлари турган жойга интиларди. Шарафиддиннинг ёзишича, Мансурнинг ўзи Соҳибқироннинг муҳофизлари орасини ёриб ўтиб, Темурнинг олдига йўл очган. Бу ҳолни кўрган Темур ўз найзасини олмоқ учун қўл чўзган, вале бу аснода унинг яроқбордори қочиб кетган эди. Мансур Темурнинг дубулғасига шамшири билан икки зарба туширади. Бироқ Шоҳ Мансур қувиб юборилади, унинг қўшинлари пароканда қилинади. Бошидан ва яғринидан яраланган Шоҳ Мансур Шерозга қочади, бироқ йўлда туркий қўшинлар томонидан ушланиб, Темур ҳузурига юборилади. Унинг тор-мор этилган қўшинлари ҳам Қизил Қалъа деган жойда қўлга туширилиб, қиймалаб ташланади. Ибн Таҳри Берди ўз тарихини ёзаётганида, бу тўқнашув тарихи афсонага айланиб кетганиди: Шоҳ Мансур Темурга қарши курашган ҳукмдорларнинг ичида энг жасур суворий бўлиб қолди, чунки у «икки минг кишилик қўшини билан деярли юз минг кишилик қўшинга эга бўлган Темур билан жанг қилиш учун дадил борганди».

Шарафиддин ўз китобида, Мансур ўлимига ўшанда энди ўн олти ёшга тўлган ва бу ҳарбий юришда қатнашган Шоҳ-

руҳнинг мардлиги сабаб бўлди, деб қайд қилади. Шоҳруҳ Шоҳ Мансурнинг бошини отасининг оёқлари остига ташлаб, шундай деган экан: «Илоҳим, душманларингизнинг боши мана бунинг қалласидек оёқларингиз остида юмалайверсин». Кейинроқ Шоҳруҳ ўзининг бу жасоратини инкор этгани (Шарафиддин тарихни Шоҳруҳнинг ҳомийлиги остида ёзган). Ибн Арабшоҳ, Темурнинг иттифоқчиларидан бири Мансур қўшинлари сафида ниқобланиб, жанг бошланиши ҳамано ўз қўшинлари билан Соҳибқирон томонига ўтган эди, деган тахминни олга суради.

Темур иккинчи марта Шерозга тантана билан кириб келди. Шаҳарнинг тўққизта улкан дарвозасидан саккизтаси ёпиқ эди. Темур салтанати байроғи ҳилпираб турган тўққизинчи дарвоза очиклигича қолганди. Ана шу дарвозадан кирган аъёнлар, хизматчилар ҳамда шаҳар тўралари мактуби билан жўнатилган кишилар шаҳар хазинасини, шунингдек, Шоҳ Мансур ва унинг саройи хазинасини ҳам бир жойга тўпладилар. Тайёр буюмлардан, хачир ва йилқилардан иборат бу ўлжани Темур амирлар ўртасида тақсимлаб берди. Аҳоли ҳам ҳаёти омон қолганлиги учун катта-катта хирож тўлади.

Сарой дабирлари — котиблар битган фатҳнома бутун Салтанат бўйлаб тарқатилди. Келаси ойни Темур ва унинг қўшинлари айш-ишратда ўтказарканлар, Шерознинг қирмизи майдан, чилтор ва арғанун куйларидан, гўзал қизларнинг висолидан баҳраманд бўлдилар. Эроннинг баъзи бир олимлари, кўпгина ҳунармандлари — чунки Музаффарийлар санъат ҳомийлари эди — Самарқандга жўнатилди. Ал-Ферузободий каби қолган машҳур олимлар ўзларининг Темурга бўлган ҳурмат-эҳтиромини ифодалашга шошилиб, иззат-икром билан қарши олиндилар.

Шоҳ Мансур тор-мор этилганидан кейин Музаффарийлар сулоласидан бўлган бошқа шаҳзодалар дарҳол қимматбаҳо тошлар, йилқилар, хачирлар ва нодир буюмлардан иборат совға-салом келтириб, Темур қаршисида ер ўпиб таъзимтавозе қилдилар. Бироқ бу қулай фурсатдан фойдаланган аслзода вакиллар Темурга арзнома топшириб, «давлатни, шубҳасиз, вайрон қилишга олиб борувчи» урушқоқ Музаффарийлар ҳукмдорлигини мамлакатда қайтиб тикламасликни илтимос қилдилар. Темур улар келтирган далиллар ва уларнинг ният-мақсадларини инобатга олажагини айтди, Музаффарийларнинг барча вакиллари ҳибсга олиниб, уларнинг молмулки талон-торож этилди. Темурнинг тирик қолган ўғиллари ичида энг каттаси саналган, бунгача Фарғонада ҳоким бўлиб турган Умаршайх ўлпон тўлаб туриш шарти билан Эронни ўзига мулк қилиб олди. Шаҳзода ана шу воқеани нишон-

лаш юзасидан Темур ва унинг саройи аҳли шарафига дабдабали зиёфат берди.

Шундан кейин Темур қўшинларини жойидан кўчириб, шимолга — Исфаҳон томон буриларкан, йўл-йўлакай шикор жозибасидан кўнглини чоғ қилди. У Музаффарийларни қатл этишга фармон берди, улардан олти нафари «Чингизхоннинг ёсо қонуни асосида одил судловдан ўтиб, ўлим жазосига ҳукм этилди. Ҳукми подшолик фуқаролари зўр мамнуният билан кутиб олдилар. Фақат икки кишигагина — кўзи ожиз Зайнилобидинга ва унинг укаси — ўз отаси Шоҳ Шужо томонидан кўзига мил тортилган сўқир шаҳзодагагина шафқат қилинди. Бу икки шаҳзода Самарқандга жўнатилдилар. Улар ўша жойда ўзларига берилган мулкда «тинч-хотиржам» кун кечириб, оламдан ўтдилар².

Темур Исфаҳондаги подшо саройида бир неча кун бўлиб, сўнг шимол томонга йўл олди, йўлда у дуч келган ва қаршилик кўрсатган бир ҳовуч кофирларни тор-мор келтирди. У Сарой Мулк хоним ва бошқа маликаларни Ҳамадоннинг шукуҳли ўтлоқларида учратди. Арқони давлат мажлисида «Ҳалоқулар подшолиги»ни бошқариш Мироншоҳ зиммасига юклатилди. Бу ҳудудлар шимолда Эрон ва Озарбайжондан, жанубда Ироқдан (Месопотамия) иборат эди. Бироқ Ироқ музофотини тобе этиш ҳали яқунланмаган эди. Жалойирлар уруғининг сўнгги вакили, Ҳалоқулар қулаганидан кейин Ироқдаги ҳокимиятни қўлга киритган султон Аҳмад Жалойир Бағдодда юраги така-пука бўлиб, Темурни кутар эди. Эндиликда Озарбайжонни қўлдан бой берган Султон Аҳмад Жалойир табаррук зот, улуғ муфти Абдурахмон Исфаҳонийни элчи қилиб, Соҳибқиронга қимматбаҳо совға-саломлар юбораркан, ул зотнинг ҳузурига шахсан ўзи етиб бора ололмаганлиги учун узр сўради. Алпқад кийиклар, қоплонлар, арабий арғумоқлар, тилла эгарлар (ҳаммаси тўққиз донадан) ва муфтининг ўзи самимий кутиб олинди. Бироқ табаррук зот — муфти ўз хожаси ҳузурига жавобсиз қайтиб келди.

Кутилмаганда Темурнинг ўзи сара қўшинлардан иборат туман билан жадал юриш қилганича, туну кун йўл босиб, Бағдоддан йигирма етти лига нарида жойлашган қишлоқда пайдо бўлди. Кундуз кунлари Темур отда юрди, тунлари сипоҳийлар уни улкан машъаллар ёруғида тахтиравонда олиб юришди. Дарҳол қишлоқ аҳли сўроқ қилинди. Улар: «Темурнинг яқинлашиб келаётганлиги хусусида кабутар-чопар орқали Бағдодни огоҳлантирганмидинглар?» — деган саволга: «Ҳа», — деб жавоб бердилар. Маълум бўлдики, уфқда туркийларнинг отлари туёқлари остидан чиққан чанг кўриниши билан, улар кабутар-чопар орқали султон Аҳмадга хабар юбор-

ган эканлар. Шу муносабат билан Темур уларни бошқа кабу-тарни юборишга мажбур қилди. Кабутар орқали юборилган янги мактубда аввалги хабар хато эканлиги, улар кўрган чанг Саркарда билан тўқнашмаслик учун қочиб кетаётган туркман отлик аскарларига тегишли эканлиги баён этилди. Бироқ биринчи хабарни олган султон Аҳмад ўзининг кўпгина қиммат-баҳо буюмларини Дажла дарёсининг нариги соҳилига ўтказиш чораларини кўрганди. Темур намоз ўқиб бўлгач, бевабечораларга хайр-садақа улашди, нафасини ростлаб улгурмасидан, Бағдодга йўл олди.

Султон қочганди. У дарёдан ўтгани ҳамано кўприкни ва қайиқларни яксон қилганди. Туркий кўшинлар дарёга ташландилар, оқим кучли бўлишига қарамасдан, дарёдан кечиб ўтган уларнинг отлари бутун мамлакатни мўр-малахдай босиб кетди. Аҳоли бу кўшиннинг беададлигини кўриб, эсанкираб қолди. Темур Бағдодга қайтди. Шаҳар қаршилиқ кўрсатмади. Ибн Тангри Бердининг таъкидлашича, Темур мустабид Аҳмаднинг юргизган ошкора сиёсатидан азият чекаётган Бағдод учун халоскор сифатида ҳамда шаҳар оқсоқолларининг таклифига биноан келганлигини айтган. Темур таслим бўлган шаҳарни қабул қилаётган бир пайтда унинг амирлари султонни таъқиб қилиб, от қўйдилар. Таъқибчилар Фурот дарёси ортидаги Карбало шаҳри ёнида қочоқларга етиб олдилар, бироқ султон Аҳмад талай бойликлари, ўзининг хотинлари ва фарзандларини қолдириб, чақиртошлардан иборат саҳро орқали Дамашққа қочишга улгурган эди. Мисрнинг мамлюк султони Барқуқ саройида паноҳ топган Аҳмад у ерда самимий кутиб олинди. Арабшоҳ бир неча марта қочиб жон сақлаб қола олган султон Аҳмаднинг тадбир билан иш тутадиган ақл-идрокига оғули мисралар бағишлаганди:

Агарчи қўлим жанг-жадалда синди,
Оёғим синмади қочқин-чопқинда.

Яна боши-кети кўринмайдиган асирлар карвони Самарқанд сари турнақатор бўлиб йўл олди, бу асирлар орасида энг яхши усталар, илм-фан ва санъат арбоблари, шунингдек, Аҳмаднинг ўғли ва хотинлари бор эди. Асир мусаввирлар ичида подшо устахонасидан олинган, қўлёмаларга зеб-зийнат бериш бўйича замонасининг энг яхши рассомларидан бири Абдул Ҳайяни кўриш мумкин эди. Ундан Темурнинг саройларини безатиш ишларида фойдаланиш назарда тутилганди. Яна бир асир бастакор Хўжа Абдулқодир Мароғий эди. Етарли даражада ақл-идрокли бўлган ва Темур қаршисида ер ўпган таъзим бажо қилган айрим олимлар имкон туғилиши ҳамано

Самарқандга юборилдилар. Шундайлардан бири Низомиддин эди. Бироқ кейинроқ, Темур юришлари тарихини дарж қилиш учун у яна Соҳибқирон хузурига чақиртириб олинганди.

Фатҳномалар салтанат пойтахти ва ўзга шаҳарларга энг сўнгги хушxabарни етказиб турарди, бу хабарлар шарофати билан ҳамма ерда тантанавор намоишлар ўтказиларди.

Темурнинг ўзи ҳам муттасил икки ой Бағдод саройларида ғалаба нашидасини сурди. Бу саройлар ўздан муаттар ҳид таратиб турувчи дарахтлардан, оқ ва қора кош-(нефрит)дан бунёд этилганди. Ўзининг ширинликлари ва шарбатлари билан машҳур бўлган Бағдодда, шунингдек, Дажла дарёсининг икки соҳили бўйлаб қурилган ишратхоналарда кўнгил очиш масканлари бор эди. Шу аснода фуқаролар жони ва моли омонлиги учун ўлпон йиғиб тўладилар. Пуллар Темурнинг амирлари ва қўшинлари ўртасида тақсимланди.

Бу ерда Темур ўзининг набираси Муҳаммад Султонни қабул қилиб, унга Курдистон тоғларини ғалаёнчилардан тозалаш ва карвон йўллари бехатарлигини таъминлашдан топширди. Шарафиддин бу юришлар муваффақиятли ўтганлиги хусусида шаҳодат беради. Унинг ўзи Мовароуннаҳрники каби бехатар бўлиб қолган ана шу йўллар бўйлаб неча-неча марта сафар қилганди. Ҳолбуки, авваллари карвонлар ҳатто кучайтирилган соқчилар кузатувида сафарга чиққанида ҳам, қароқчилар тўдасига чап бериш учун айланма йўллардан юришга мажбур бўларди.

Гарчи Бағдод Эрон ва Ироқ шаҳарлари ўртасида ўз афзаллигини йўқотган бўлса-да, бу шаҳар дарвозаларидан бошланадиган карвон йўлларини сақлаб қолганди. Буюк Хуросон йўли Бағдоднинг шарқидан бошланиб, шимоли-шарқда Ҳамдонга, Райга, Хуросон орқали Самарқандга, у ердан эса Хитойга борарди. Ана шу чорраҳадан йўл айрилиб, шимол томондаги Султония ва Табризга, жануб томондаги Исфаҳон ва Шерозга элтарди. Шимолий йўл эса Бағдоддан бошланиб, Дажла дарёси бўйлаб Мосулга ва Амидга, ундан Кичик Осиёга олиб борарди. Шимоли-ғарбий йўл Фурот дарёси бўйлаб, Сурия оша Ўрта Ер денгизига чиқарди. Зиёратчиларнинг икки Буюк йўли Бағдоддан жануби-ғарбий йўналиш бўйлаб бири Виа орқали, иккинчиси Басра орқали ўтиб, Форс кўрфазининг чеккасига бориб қадаларди. Темур Мироншоҳни жанубга, Басра устидан назоратни қўлга олиш учун юборди.

Миср султони Барқуққа элчи юборилиб, унга дўстлик ва савдо-сотик муносабатлари ўрнатиш таклиф этилди. Темур ўзининг Барқуққа юборган мактубида ўтмишда Ҳалоқулар Миср султонларининг салафларига қарши урушлар олиб борганликларини, Миср султонлари Сурия халқига ёмон муно-

сабатда бўлганликларини, бироқ кейинчалик икки салтанат ўртасида самимий муносабатлар ўрнатилганлигини эслатганди. Абу Саййид вафот этганидан буён Эронда мамлакат устидан назорат ўрната оладиган ҳукмдор бўлмаганди. Эндиликда эса ҳудудлари Миср билан чегарадош бўлган Эрон ва Ироқ Темурнинг голибона қиличига бўйсундирилгач, умумий осойишталик манфаатлари, савдо йўллари эркин бўлишини ва икки мамлакат савдогарлари хавф-хатардан холи шароитда учрашишларини тақозо этади. Бу омил уларнинг мамлакатларини равнақ топтирган, шаҳарларига тўкин-сочинлик ва халқларига тинчлик-омонлик келтирган бўлур эди, деб ёзганди Темур.

Шундан сўнг у Дажла дарёсидан юз миля нарида жойлашган Такрит қалъасини бўйсундириш учун ҳазоражот билан Бағдоддан чиқди. Бағдодлик савдогарлар берган маълумотларга кўра, Такрит қалъасида уя қўйиб олган ғалаёнчилар қимматбаҳо юклар ортилган карвонларга, айниқса, Сурия ва Бағдоддан чиққан карвонларга ҳужум қилиб, уларни талардилар. Савдогарларнинг тасвирлашича, дарё узра қад кўтарган бу машъум қалъага на манжаниқлар, на аррадалар ва на қоруралар ҳамла қила олар эдилар.

Темур ўз саёҳатининг биринчи қисмини Дажла дарёси бўйлаб қайиқда сузиб ўтказди. Ҳадемай у қайиқдан тушиб, соҳил ёқалаб юриб кетди, фақат йўлбарс ови учунгина тўхтади. Шикор давомида бешта йиртқич ўлдирилди. Такритга етиб келгач, у қандай қилиб бўлса-да, қалъани забт этишни буюрди. Шаҳар қамал қилиниб, деворларни бузиш ишлари бошланиб кетди. Тавочилар деворларни қўшинлар ўртасида тақсимлар эканлар, ҳар бир ҳазоражотнинг чекини қизил чизик билан белгилаб чиқдилар. Ҳазоражотлар ана шу жойдан лаҳим кавлашлари лозимлиги хусусида ёзма фармойиш олдилар. Етмиш икки минг кишидан иборат бутун қўшиннинг кучқуввати деворлар тагидан лаҳим кавлашга сафарбар этилди. Темурнинг саропардаси қалъа рўпарасига ўрнатилганди, шу боис у ишнинг қай тарзда боришини кузатиши мумкин эди. Қисқа фурсат ичида илғор қисмлар қояни ўн беш-йигирма ярд* чуқурликда қазиб чиқдилар.

Такритнинг мустақил ҳукмдори султон Ҳасан ўзининг ўспирин укасини Темур ҳузурига жўнатиб, унга таслим бўлишга рози эканлигини билдирди. Темур Ҳасандан шахсан ўзи таслим бўлишини талаб қилди. Қуршов бошланганига уч кун бўлганида, Ҳасан Темур билан гаплашиш учун онасини юборди ва ўз ўғилларини гаров сифатида қолдиришга рози бўлди.

* Бир ярд — 91,44 сантиметрга тенг узунлик ўлчови.

Бироқ Ҳасаннинг ўзи таслим бўлиб келмади: у охирги томчи қони қолгунча қаршилик кўрсатишга қарор қилганди. Ҳужумчилар томонидан деворларга етказилган шикастрехтлар тузатилди, баъзи бир тирқишлар сувалди. Ана шунда Темур қоя остидан очилган лаҳимлардаги тиргакларни олиб ташлаш, уларнинг оғзини ўтин ва қатрон билан тўлдиришни ҳамда уларни ёқиб юборишни буюрди. Бунинг натижасида улкан деворлар қулаб тушди. Такрит халқи ҳаёт-мамонт жангига киришди. Ҳасан тоғдаги пистирмада яширинишга мажбур бўлди, Такритда мағлуб бўлган қўшинлар раҳм-шафқат сўради. Темур рад жавоби берди. Ҳасан қўлга олиниб, ўз тарафдорлари билан Темур ҳузурига келтирилди. Қалъа аҳолиси аскарлардан ажратилди. Тинч аҳолига тегмаслик, асирларни эса Темур қўшинлари туманлари ўртасида тақсимлаб, асир сифатида ҳибсга олиш хусусида буйруқ берилди. Тавочилар бир минора қурдилар. Унга: «Жиноятчилар тақдиридан кўрқ», — сўзлари ёзилган эди. Темур қалъа деворларидан фақат биттасини, келажак авлодлар учун унинг кучи-қудратига гувоҳ сифатида, омон қолдирди.

1393 — Товуқ йилида бўлган юришлар барча қўшинларнинг Дажла дарёсидан ғарб томонда жойлашган Такрит билан Бағдод оралиғидаги ўтлоқларда учрашуви билан якунланди. Дарёнинг куйи оқимини ғалаёнчилардан тозалаган Муҳаммад Султон ва Мироншоҳ қайтиб келдилар. Улар Вазит ва Басра шаҳарларида гарнизонлар қолдирдилар. Мазкур гарнизонлар Маккаи мукаррамага — ҳажга борадиган зиёратчилар йўлини назорат қилиб турардилар. Қўшинлар шикордан завқланиб, ҳордиқ чиқараётган бир пайтда махсус чоповуллар музофотлар ва шаҳарларнинг бекларига, ҳокимларига, ҳукмдорларига, барча шайхларга, туркман бекларига уларнинг бўйсунуши талаб қилинган фармони олий олиб, йўлга тушдилар. «Сизлар ҳўжасиз ва ҳукмдорсиз яшадингиз, таъбингиз тилаган даражада тирикчилик қилардингиз. Бироқ энди бизнинг буйруғимизга бўйсунингиз зарурдир. Йўлларда босқинчилик, қароқчилик билан шуғулланишни бас қилинг. Агар бизнинг буйруғимизга итот этмасангиз, бунинг оқибати учун гуноҳкор бўлғайсиз», — деган сўзлар ёзилганди ушбу фармонда.

Шундан кейин Темур ўз таҳдидини тасдиқлаш ва Месопотамиянинг шимолий текислигини кесиб ташлаш учун шимоли-ғарбга, Дажла ва Фурот дарёсининг юқори оқими томон жўнаб кетди.

Бундан бир неча ой муқаддам бўйсунган Мосул шаҳзодаси Соҳибқирон ва унинг сарой аъёнларини дабдабали зиёфат билан сийлади. Темур пайғамбарлар — Юнус ва Журжис қаб-

рларини зиёрат қилиш учун дарёни кечиб ўтиб, Ниневия харобазорларига борди. У мазкур пайғамбарларга муносиб мақбаралар қуриш учун ўн минг кепак динор иона қилди, етим-есирларга хайр-садақа улашди. Орадан икки-уч ҳафта ўтиб, Темур Сурияга қилажак юриши олдидан энг сўнгги шаҳарлардан бири Руа (Эдесса) қаршисида пайдо бўлди. Маҳаллий ҳукмдор Темурнинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб, шаҳарни тарк этганди. Туркийлар ажойиб гиштин иморатларни завқ-шавқ билан кўздан кечирдилар, шу ердаги муқаддас мазорларни зиёрат қилдилар, икки-уч ҳафталик вақтларини кўнгилхушлик билан ўтказдилар. Темур қўлга киритилган хазинани ўз қўшинларига тақсимлаб берди.

Туркийларнинг Суриядаги асосий йўллар бўйлаб шимолигарбий томонга ҳаракат қилиши султон Барқуқни қаттиқ хавотирга солди. У Бағдод қулаганидан кейин султон Аҳмадни ўз паноҳига олган ва Бағдоддаги ҳокимиятини қайта тиклаши учун унга қўшинлар берганди. Барқуқ Аҳмаднинг асир тушишдан омон қолган бир қизига уйланиб, ўртадаги иттифоқни яна ҳам мустаҳкамлаганди. Бунинг устига, Бағдод қулаганидан кейин Барқуқ Темурнинг элчиларини қабул қилганди. Бироқ мамлуқлар султони, дини исломнинг илғор ҳимоячиси, халифанинг Қоҳирадаги ҳомийси (Ҳалоқулар ҳукмронлик қилган кунларда халифалар оиласининг сўнгги вакили чингизий фотиҳлардан ана шу шаҳарга қочиб келганди) шарқдан чиққан бу жўжахўроз билан бирон-бир муносабатга киришмоқчи эмасди. Темурнинг Қоҳирадаги элчихонаси бошлиғи Отилмиш асир тариқасида қўлга олиниб, элчихонанинг қолган аъзолари қатл қилинди. Отилмиш Темурнинг хотинларидан бирининг узоқ қариндоши ҳисобланарди.

Темурдан Қоҳирага яна бир мактуб келди. Ибн Тангри Бердининг берган гувоҳлигига қараганда, назмда битилган бу мактубда огоҳлантириш ва таҳдид оҳанги мавжуд эди. «Хўрланғонинг ва шармандаи шармисор бўлғонинг ҳаққинда пайғом олғонинг заҳоти шодлан, эй, осий ва исёнкор авлод! Сизнинг орангизда биз иймон соҳибларидурмиз, демиш бир фикр ҳукм суради. Вале сизларнинг кофир, иймонсиз эканлигингизга Аллоҳ субҳонаҳу ва таолонинг ўзи бизни инонтирди. Ва биз Яратғон томонидан устингиздан ҳукм юргизишга йиборилғанмиз. Худованди каримнинг амри жамики мушкулотларни осон қилур, фармони эса барча орзу-ниятларни рўёбга чиқарур... Биз элчиларимизни мамлакатингизга йиборганимиздан бери сизга нисбатан қилишимиз мумкин бўлғон юмушларнинг ҳаммасини амалга оширдук, бас, ушмундоқ эркан, энди йиборатурғон элчиларимизни, аввалги қилмишингизни такрорлаб, ҳузурингизга ташриф буюрғон

биринчи кишиларимиз янглиг ўлдирманг. Сизнинг мунофиқона одатингиз ҳар қандай расму ойинларни ва ақоидларни бузишга ва ўн саккиз минг олам устидан ҳукмрон бўлгон Парвардигорга шак келтиришга рухсат берур...»

Барқуқдан келган ва Темурни сафсатабозликда айблаган жавоб мактуби кишининг жиғига тегадиган оҳангда ёзилганди: «Сен олов эдинг, сени жаҳаннам бунёд этган, дўзахда ёнгин, теринг куйиб, кул бўлсин. О, мўъжизаларнинг мўъжизаси? Ҳеч замонда ахта чўчка реза мевалардин, ботирлар омондин кўрққанми? Бизнинг арғумоқларимиз яшиндай учкур, найзаларимиз арабий, шамширларимиз Яманники, зирҳимиз Мисрники... Агар биз сени ўлдирсак, қандоқ ажойиб зафар бўлур эди-я! Мабодо сен бирон-биримизни шаҳид этсанг, лаҳза ўтмай, ўшул киши жаннатга кирур»³.

Барқуқ бундай сўзларни ёзишдан олдин ўз қўшинларини кўриқдан ўтказди, сипоҳийларига пул улашди. Кўриқ ўтказилаётган пайтда Бағдоддан бадарга қилинган Аҳмад ҳамон Қоҳирада эди: «Муқаввийлик, улуғворликнинг қудратли намойиши, расму ойин ва либос бўйича ҳашамат ва латофат. Маросимга султон табласига қарашли, тўла ҳарбий аслаҳанжом билан таъминланган жамики рангни, шакл-шамойилни ўзида мужассамлаштирган кўпдан-кўп тилла, кумуш ва кимхобдан иборат безаклар билан мунаққаш этилгон икки юз арғумоқ бошчилик қилдиким, уларни кўрган одамнинг ҳуши бошидан учарди. Шундан сўнг султон уларнинг тасавуридаги энг кўркам ҳисобланмиш ҳазоражотларига* тунқол** берди. Бутун ҳазоражотнинг аслаҳа-анжоми бўйича ҳар бир амир иккинчиси билан рақобат қилгудек эди, уларнинг ҳар бири кўриқдан ўтаркан, ўзидан олдингисига нисбатан янада савлатлироқ бўлиб кўзга ташланарди». Шундан сўнг Темур хужумининг йўналиши унинг элчиларига нисбатан шафқатсиз муомаласи учун қасос бўлишидан хавотирланган Барқуқ шимолга — Дамашқ томон юриш бошлар экан, Фурот дарёси соҳилларига ҳам ҳарбий қўшилмаларни жўнатди.

Барқуқ Дамашқда бўлган чоғида Кичик Осиё чегарасида Сивасдан келган элчиларни қабул қилди, Темур ҳамласидан хавотирланган Сивас ҳукмдори Барқуқдан ёрдам кутарди. Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг бу ерга етиб келган хуфиялари Темурга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилдилар. Таклиф қабул қилинди. Ундан сўнг Кичик Осиёдан усмонли турк султони Боязиднинг элчилари ташриф буюрдилар. Боязид ҳам Барқуқнинг Темурга қарши тадбирларига ёрдам тариқасида

* *Ҳазоражот* — батальон.

** *Тунқол* — буйруқ.

маблағ юборган эди. Шундай қилиб, Миср султони ўзининг шон-шавкатиغا қарамасдан, Боязид олдида қарздор бўлиб қолганди.

Темур, ҳақиқатан ҳам, Мисрнинг мамлуклардан чиққан султониغا қарши ҳарбий ҳаракатларни амалга оширишни назарда тутган бўлса-да, ҳали бу ишга тайёр эмасди. У Мардин вилояти бекига, ўзининг Дажла ва Фурот дарёларининг юқори оқими оралигидаги лашкаргоҳига етиб келишини амр этди: бу бек Темурга ўз садоқатини намойиш этиш учун Сурия ва Мисрга ҳужум қилишда лашкари билан қатнашиши лозим эди. Лекин бек ҳам, унинг кўшини ҳам келмади. Аксинча, Мардин беки Исо ўзининг қандай аҳволга тушиб қолганлиги хусусида Барқуққа нома юборди. Бу ҳақда хабар топган Темур кутилмаганда бемулоҳаза иш тутган жасур бекни жазолаш учун «қушдек учиб», ўз кўшинларини Руадан шарқ томонга қараб бурди.

Унинг кўшинлари Мардин ёнида саф тортиб ҳужумга шай турган бир пайтда Темурга унинг катта ўғли, Эрон вилояти ҳокими, шаҳзода Умаршайхнинг вафот этганлиги ҳақида хабар келди. Темур қароргоҳига чақирилган Умаршайх Курдистон орқали ўтадиган йўлда бир қалъани қамал қилган чоғида, душман найзасига учиб, жон таслим қилган эди. У тил тортмай ўлганди. Бу шум хабарни Соҳибқиронга етказиш осон эмасди. Аммо, айтишларича, Темур бу хабарни юзида бирон-бир ҳис-ҳаяжон зоҳир қилмасдан тинглаган. Эрон вилояти Умаршайхнинг ўғли Пирмуҳаммадга инъом этилди. Шаҳзода-нинг жасади Шаҳрисабзга келтирилди. Темур бу ерда ўзининг отаси, ўғли Жаҳонгир ва оиласининг бошқа аъзолари учун муҳташам мақбара қурдирган эди.

Темур Мардинни тарк этди. Бек Исо ваъдасини яна такрорлади, аммо уни бажармади. Туркий кўшинлар учун бағоят ноқулай вазият вужудга келганди. Шаҳарда Темур жангчиларини ҳақорат қилишарди. Қиш охирлаб бораётганди. Яйловлар бунчалик кўп отларни боқа олмай қолди. Темур анча-мунча қурбон бериб, Дажла водийсига қарашли Мосул ёнидаги энг яхши яйловларга етиб келди. Йўлда қаттиқ бўрон бўлиб, бутун водий жалада қолди. Туялар ва хачирлар балчиқ ва сувга шу қадар ботиб қолдиларки, уларнинг қулоқларигина кўринарди. Кўпгина ҳайвонлар изсиз йўқолди. Кўшинлар ўзларининг чодирларини ташлаб чиқдилар, суворийлар йўлда давом этдилар. Ниҳоят, март ойига келиб, Темур ва унинг илғор кўшинлари сув ҳамда балчиқлардан қутулиб, бўлиқ майсаларга бой қаттиқ ерга чиқдилар. Уларнинг ортидан йўлга чиққан аскарлар кигизлар, бўйралар ва чодирнинг қопламаларини ерга ётқизиб, шулар устидан юриб ўтдилар.

Темур нобуд бўлган отлар сафини тўлдирди, жангчилари кучини тиклади, қўшинларини тартибга келтирди, шундан сўнг Султонияга унинг рафиқалари ва келинлари учун совғасалом олиб бораётган карвонни талашга журъат қилган кичик бир мулк ҳокимига қарши юриш бошлади. Сўнгра у Мардинни ҳужум билан эгаллаш учун йўл олди, чунки шаҳар аҳолиси унинг йўқлигидан фойдаланиб саркашлик қилган, бўйсуннишни хоҳламаган эди. Шаҳарликлар раҳм-шафқат сўрашиб, жуда катта миқдорда жони омонлик таклиф қилдилар, «хамир учидан» ажойиб тулпорлар ва хачирлар юбордилар.

Уларга бахт кулиб боқди. Ўша кунлари Сарой Мулк хонимдан чоповул келиб, ҳукмдорга Султонияда, худо унга набира ато этганлигини, яъни ўн етти яшар Шоҳрух ўғил кўрганлигини хабар қилганди. Ана шу муносабат билан Темур Мардинга раҳм-шафқат кўрсатиб, ҳатто жони омонлик пулидан ҳам воз кечди. Янги набира Улуғбек бўлиб, у кейинчалик оламга донги кетган мунажжим, санъат ва илм-фаннинг ҳомийси бўлди. Шоҳрух ўн бир ёшида уйланган бўлсада, Улуғбек унинг иккинчи хотинидан туғилганди. Чигатой маликаларидан бўлмиш Улуғбекнинг онаси Гавҳаршод оғо иродаси бақувват, мислсиз шахсий фазилатларга эга аёл эди. Таомилга кўра, бола Сарой Мулк хонимнинг тарбиясига берилди. Бу воқеа 1394, яъни Ит йилида содир бўлганди.

Темур Мардиндан Дажла дарёси юқори оқимида жойлашган Амид шаҳрига йўл олди. Гарчанд Темур кўшинлари шаҳарнинг муаззам деворларини вайрон қилишни удалай олган бўлмасада, Амид таслим бўлди. Қалин қор ёққан бўлишига қарамасдан, Ван кўлидан шарқий томонда жойлашган Арманистондаги бир қатор баланд тоғликларда жойлашган қалъалар ҳам бўйсундирилди. У ерларда қўшин одамлардан, отлардан, туялардан иборат улкан талофат кўрди. Уларнинг кўпчилиги жарлардан қулаб, қор кўчкилари остида ҳалок бўлди.

Темур эсанкираб қолди: маънисиз ва оқлаб бўлмас қурбонларни кўриб, қалби жароҳатланганди. Ўзининг хонадони аҳли даврасида ҳордиқ чиқармоқчи бўлган Соҳибқирон оила аъзоларини Султониядан чақиртирди. Уларни кутиб олиш учун Шоҳрух жўнатилди. Учрашув Арманистоннинг хушманзара Карс водийсида бўлиб ўтмоғи лозим эди. Ҳамма белгиланган жойга эсон-омон етиб келди. Шу ерда, кузнинг дастлабки кунларида Шоҳрухнинг иккинчи ўғли (бошқа хотинидан) туғилди. Болага Иброҳим Султон деб исм қўйдилар. Унинг тарбияси Соҳибқироннинг бошқа рафиқаси — Туман оғога топширилди.

Ўша йилнинг кузида Дажла ва Фурот дарёларининг юқори оқимидаги ҳудудлар бўйсундирилди. Қора қўюнли қабила-

сининг бошлиғи Қора Юсуфга қарши махсус жазо фавжи юборилди: Темур Қора Юсуфнинг ўғли Мисра мулкига қарашли, Арас дарёсининг юқори оқимида жойлашган туркманларнинг Авник қалъасига қаттиқ хужум қилди. Қалъа ишғол этилди, Мисра эса асир олинди, Самарқандга жўнатилди. Мисрага қарши курашда Темурнинг Эронга қилган биринчи юриши чоғида бўйсундирилган Арзинжон беки яқиндан ёрдам берди. Темур уни ана шу мулк беки қилиб тайинлади. Эндиликда Темур салтанатининг ғарбий чегаралари Сурия ва Кичик Осиёга қадар етган эди ва унинг пойтахти билан ғарбдаги янги сарҳадлар ўртасидаги масофа қарийб беш минг километрни ташкил этарди. Ана шу улкан ҳудуд доирасидаги ҳамма йўллар карвонлар билан тўлиб кетганди, ҳар бир юришдан кейин Самарқандга ўлжалар ва асирларнинг чексиз оқими етиб келарди. Бироқ Соҳибқироннинг рафиқалари, фарзандлари ва аъёнлари Султонияда жойлашган эдилар ва фақат кузга борибгина улар Қорабоғдаги Кавказнинг шукуҳли ўтлоқларида қишни биргаликда ўтказиш учун Ҳукмдор билан қўшилдилар.

Шундай қилиб, Темур ва Миср султони Барқуқ бир-бирлари билан учрашмадилар. Султон Темур билан куч синашишни жуда-жуда истарди. Шунинг учун у ўзининг улкан қўшинлари билан Дамашққа етиб келди. Темурнинг шимол томон силжиганини эшитган султон у билан учрашиш учун Ҳалабга қараб йўл олди. Бироқ у беҳуда кутди. Ноябрь ойига келиб, Темурнинг у билан учрашишдан қўрққанлигига ишонч ҳосил қилган Барқуқ қўшингоҳини кўчириб, Қоҳирага қайтиб борди.

Темур ҳақиқатан ҳам Миср ва Суриянинг мамлуклардан чиққан султони билан рўбарў келишдан ўзини четга оларди, чунки кучлар нисбати бўйича қўли баланд келмаслигини яхши биларди. Ваҳоланки, у ўз қўшинларининг кучи ва қудратини тиклаб олгандан кейин ҳам уларни Мисрга қарши эмас, балки ўзининг энг хавfli душмани — Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қаратди.

Темур Кавказдалик чоғида Гуржистонга қарши учинчи юришни бошлади. У Гуржистоннинг шаҳарларига қарши юборган бир неча фавжлар ғалаба наъраларини тортиб, мўл-кўл ўлжа билан қайтган бўлса-да, асосий мақсадга эриша олмаганди. Мақсад гуржи шаҳарларини талаш эмас, балки тоғ довонларидан ўтиб, жанубда ястанган ҳудудлар томон шошилаётган Тўхтамишнинг қипчоқ фавжлари йўлини тўсиб қолишдан иборат эди (1394 йил). Туркийларнинг қўшинлари уларга бевосита дуч келгани ҳамано қипчоқлар Дарбанднинг Темир дарвозаси орқали яна жуфтакни ростлаб қолишганди.

Бундан уч йил муқаддам Тўхтамиш Қундузча ёнида мағлубиятга учрагани (1391 йил), аммо Олтин Ўрда тор-мор этилмагани. 1393 йилга келиб бу беқарор хон ўз кучини шу даражада тикладики, Танадан бўйсунини, Польша қироли Ягеллодан анъанавий ўлпон тўлашни талаб қилди. Узоқни кўзлаб сиёсат юргизган Олтин Ўрда хонлари ўзларининг умумий душманлари — Эрон ҳукмдорларига қарши Миср султонлари билан иттифоқ тузишга эришдилар. 1394 йилда Тўхтамиш Темурга қарши иттифоқ тузиш хусусида музокаралар олиб бориш учун Мисрга элчилар жўнатди. Темурнинг махсус элчиси мамлук султони томонидан ўлдирилди. Соҳибқирон Сурия ва Мисрга қарши юриш қилишни дилига тугиб қўйган эди. Бироқ у Тўхтамиш қўшинларининг Кавказ тоғларидан ошиб ўтганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб, дарҳол шимол томонга қараб бурилди. «Итнинг ўлгиси келса, масжиднинг меҳробини булғатар». У сурбет қипчоқларни тезроқ қидириб топиш учун уларнинг изидан тушди. Бироқ душман қочиб қолган эди. Темур ўз қўшинлари қишлаши учун Каспийнинг Арас деган еридан жануброқ томондаги жойда аскаргоҳ қуришга амр қилди.

Темур ўз казинасидан қўшинларга ҳақ тўлашни ниҳоясига етказганида қиш тугагани. Сарой маликалари қайтадан орта жўнатилдилар: уларнинг баъзилари Султонияга, Сарой Мулк хоним ва Туман ого Самарқандга йўл олдилар. Ўтган йил кузда Шоҳрух ана шу шаҳарга ҳоким этиб тайинлангани. Қиш давомида Темур ва унинг собиқ тутинган ўғли ўртасида элчилар алмашинди. Ўтмишни ёдга олар экан, Соҳибқирон Тўхтамишдан бўйсунини ҳақида шартнома тузишни талаб қилди, аммо хон бу талабни рад этди. Шу тариқа Темур қўшинларини жанговар ҳолатга келтириб, манғлай орқасида яширинган ўнг ва сўл қанот билан Тўхтамиш ҳамда қипчоқларни излаб, йўлга тушди.

Икки томон ҳам тангу тор водийда қулай маррага эга бўлиш учун жой излаб, ҳаракатга келди. Тўхтамиш яна қўлдан чиқиб, жангга чап берди. Бироқ 1395 йилнинг апрель ойида қўшинлар Дарбанддан шимолроқда Терак (Терек) дарёси соҳилларида, бари-бир юзма-юз келдилар.

Темур саройида Кастилия элчиси бўлиб турган Клавихо орадан тўққиз йил ўтиб, тутқич бермас Тўхтамишнинг таъқиб қилиниши ҳақидаги ҳикояни эшитгани. «Гарчи Темур суворийлари Тўхтамишнинг отлиқ аскарларига нисбатан сон жиҳатдан озчиликни ташкил этган бўлса-да, Соҳибқирон жуда шошилинч тарзда уни таъқиб қила бошлади. Душманни измаиз қувиб борар экан, у Таратар ёнида оқаётган улуғ дарё — Терак соҳилида қипчоқ галаларига дуч келди. Темур дарёдан

кечиб ўтиш учун дарҳол кечувни қўлга олишга интилди. Бу — дарёдан кечиб ўтиш мумкин бўлган ягона кечув жойи эди. Бироқ дарё соҳилига етиб келган Темур Тўхтамишнинг аллақачон нариги қирғоққа кечиб ўтганини кўрди. Тўхтамиш эса Темур уни изма-из қувиб келаётганини билиб, ўзи ёғоч тўсинлар билан мустаҳкамлаш лозим, деб ҳисоблаган кечувни ҳимоя қилмоқ учун дарҳол тўхтади. Бу ерга етиб келган ва кечувни душман томонидан назорат қилиб турилганини кўрган Темур Тўхтамишга ўз элчиси орқали, нечун бундай қилмоқдасан, ахир мен сенинг ҳақиқий дўстингман-ку, сен билан жанг қилгани келганим йўқ бу ерга, худо шоҳид, менинг сенга қарши ҳеч қандай хусуматим ҳам, тажовузкорлик ниятим ҳам йўқ, деган мазмунда нома юборди. Бироқ Тўхтамиш Темурнинг сўзида турмаслигини яхши билганидан, унинг панд-насиҳатларига қулоқ солмади. Шунинг учун эртаси кун Темур кўшинларини жойидан кўчириб, тезлик билан дарёнинг жанубий соҳили томон йўл олди. Буни кўрган Тўхтамиш ҳам худди шундай қилди: дарёнинг шимолий соҳили ёқалаб, кўшинларини олға йўналтирди. Шу тариқа икки тараф кўшини бир-бирини кузатган ҳолда юқори оқим томон бораверди ва тунда улар қарама-қарши икки соҳилда рўпарама-рўпара аскаргоҳ қурдилар. Ўртани фақат дарё ажратиб турарди. Бу иш уч кун давом этиб, кўшинлардан биронтаси ҳам бири иккинчисини қувиб ўтмади. Бироқ учинчи кун тунда аскаргоҳ тайёр бўлиши ҳамоно Темур сипоҳийлар билан бирга юрган барча хотин-халажга дубулға кийиб, шоп-шалопларни тақиб, сипоҳийлар қиёфасига киришни буюрди, ўзи эса барча суворийларини отлантириб, улар билан орқага, кечув сари қуюндай учди, ҳар бир суворий ўзи билан яна биттадан отни етаклаб олмоғи зарур эди. Шу қабилда аскаргоҳ хотин-халаж назорати остида қолди. Улар қуллар ва асирларга ҳам қараб турадиган бўлди. Темур эса шиддат билан орқага, уч кунлик сафарга, дарёдан кечиб ўтиш мумкин бўлган жойга қушдай учди. Кечувга етиб келган кўшин шу ерда тунади, эртаси кун эрталаб эса дарёни кечиб ўтиб, унинг нариги соҳили ёқалаб ҳаракатланди. Тўққиз кун деганда, улар ғаним кўшинлари қаршисида пайдо бўлдилар». Низомиддин шундай ёзади: «Икки томоннинг кўшинлари бир-бирига рўпара турганларича, тунни ўтказдилар. Эртаси кун ҳарбу зарб бошланди. Шафқатсиз қўл жанги бўлиб ўтди. Лаҳзалардан бирида қипчоқлар захирадаги кўшинларга қўмондонлик қилаётган Темур турган жойга ёриб ўтдилар. У қўлидаги шамшир билан жанг қиларди, унинг кичик найзаси синган, садоқдаги ўқлари тугаганди. Шайх Нуриддин ва унинг эллик нафар жангчиси Соҳибқироннинг олдида саф тортиб туриб, уни камон ўқлари ёмғиридан ҳимоя

қилардилар. Бир неча фавж душман сафлари қаршисида ғов ҳосил қилган араваларни қўлга киритди. Фавжлар душман сафларини ёриб ўтди. Темурнинг муҳофизлари қўлларидида ҳил-пираган байроқлар тутганларича, наққоралар ва карнайлар садолари остида етиб келганларига қадар, ўзга фавжлар муҳофизлик вазифасини ўтаб турдилар. Улар жанг ўзлари учун ижобий томонга ўзгаргунига қадар душманнинг қутуриб қилган ҳужумини қайтариб турдилар. Муҳаммад Султон жаронғор (чап) қанотдан ҳужум қилиб, қипчоқларнинг сафларини ёриб ўтди. Душман «фарор бўлиб» (қочди). Темур учун ҳамиша ардоқли бўлган бу набира энди минг карра ардоқлироқ бўлди. Қипчоқларнинг сафлари қайта-қайта гуруҳланиб, яна ва яна ҳужумга ўтарди, бироқ Темур кўшинидаги турли кўшил-маларнинг бир-бирини ўзаро самарали қўллаб-қувватлаши ва ҳамкорлик қилиши унинг ҳал қилувчи ғалабага эришишини таъминлади. Олтин Ўрда кўшинлари тор-мор келтирилди, унинг кўшингоҳи ва ўғруқи (юк ортилган карвони) Темур кўлига тушиб қолди.

Темур ҳамиша айнан мана шу ғалабасини ўзи қучган зафарлар ичида энг мислсиз деб ҳисобларди»⁵.

Бу ҳақиқатан ҳам унинг энг мислсиз зафари эди. Темур учун энди шимолга, Олтин Ўрданинг юрагига ва унинг энг бадавлат шаҳарлари марказига бевосита йўл очилганди. У Олтин Ўрданинг собиқ хони бўлмиш Ўруснинг ўғлини қипчоқ хони қилиб тайинларкан, қўлга тушган ўлжани ҳам, ўғруқни ҳам унга қолдириб, яна Тўхтамишни таъқиб қилишга тушди. У Итиль (Волга)нинг ғарбий соҳили бўйлаб елдай учди, сўнг шарқий қирғоққа ўтиб олди. Тўхтамиш булғор ўрмонларига кириб ғойиб бўлганди. Темур уни анча муддат таъқиб қилиб борди, сўнг яна дарёнинг ғарбий соҳилига ўтди, у ғарбда Днепргача, шимолда Елецгача, Дон дарёси водийси бўйлаб Қипчоқ хонлиги ва ўрис князликлари чегараларидаги ҳудудларни вайрон-толқон қилди. Август ойида Темур худди мана шу маскандан туриб жанубга бурилиб, яна ҳисобсиз ўлжалар билан қайтди. Аммо Тўхтамиш қўлга тушмаганди.

Темур Москвагача етиб бормади. Ермола солномачиларининг таъкидлашларича, етти яшардан етмиш яшаргача бўлган Москва халқи шаҳарни ҳимоя қилишга тайёрланаётган бир пайтда Москванинг Улуғ князи Василий I ўзининг барча кўшинларини тўплаб, Ока дарёси томон юриш қилди. Владимир шаҳридан мўъжизалар кўрсатишга қодир биби Марьямнинг бути — иконаси келтирилди. Шу муносабат билан тантанали маросим ўтказилди. Ўрис солномачилари, Темур ўрис кўшинлари қаршисида кўрқувга тушганлиги ва биби Марьямнинг берган мадади сабабли Елецдан жанубга қараб бу-

рилди, деб талқин қилдилар. Амалда эса Темурнинг мақсади бундан-да муҳимроқ эди: у ўз олдига Олтин Ўрдани узил-кесил тор-мор келтириш вазифасини қўйган эди.

Темур Дон дарёси мансабидаги Танагача етиб борди. Генуя ва Венеция, Каталония ва Бискай ҳамда Фарб давлатлари савдогарлари жамоаларининг савдо-сотик масканлари шу ерда жойлашганди. Савдогарлар жонларини омон сақлаб қолиш учун унга совға-саломлар билан ўз вакилларини юбордилар. Темур уларнинг барча илтимосларини қондиришга ваъда қилди, савдогарлар вакилларига жавоб бераркан, қўриқчи сифатида уларнинг ёнига амирларидан бирини қўшиб юборди. Кўпчилик Темурнинг дўстона ваъдаларига ишонди. Бошқалар эса венецияликларнинг ҳар йили мунтазам тарзда бандаргоҳга кирадиган олти-саккиз чоғли галерадан* иборат флотидан фойдаланишиб, шу билан кемалардан ўзлари учун паноҳ топдилар. Темур қўшинлари шаҳарга кирганида, аҳолининг мусулмон қисми ғайридинлардан ажратилиб, уларга жавоб бериб юборилди. Бошқалар, айниқса, насронийлар Темурнинг чин мақсадидан анча кеч хабардор бўлдилар. Улар қул қилиндилар. Уларнинг банклари, черковлари ва омборлари ёқиб юборилди. Асир олинганлар орасида венециялик магистр Мианининг уч ўғли бор эди. Улардан бири Темур хузурига вакил бўлиб келганлардан эди. Учала ўғил ҳам йигирма минг дукат тўлаб, озодликка чиқишга эришдилар, мол-мулклари эса туркийлар қўлида қолиб кетди⁶.

Саркарда Танадан Дон дарёсини ва Кубан даштларини кесиб ўтди. Черкаслар босқинчиларни озиқ-овқат ва ем-хашакдан маҳрум қилиш учун мазкур даштларни ёқиб юборгандилар. Айниқса, отлар оғир шароитга тушиб қолдилар ва кўплари очликдан қирилиб кетдилар. Қиличини қайраб қиш келди. Соҳибқирон қўшинлари Волганинг қуйи оқимигача ўтиб, Ҳожи Тархон (Астрахань)га кириб борди. Аҳоли муз палахсаларидан иборат деворлар билан шаҳарни мустаҳкамлаганди. Девор ягона жисмга айлансин учун одамлар муз пахаси устидан сув қуйиб, уни қотирардилар. Бироқ бу тадбир ёрдам бермади. Шаҳар ҳокими таслим бўлди. Халқ ва ҳайвонлар шаҳардан ҳайдаб чиқарилди. Шаҳар кунпаякун қилинди. Ҳоким муздаги ўйиқдан сувга чўктириб ўлдирилди.

Навбатдаги марра — қитъалараро қатновчи одатдаги карвонлар қўниб ўтадиган Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой шаҳри эди. Қисқа жангдан кейин шаҳар бўйсундирилди. Бу ғанимининг бундан саккиз йил муқаддам Қашқадарё водийсига қарашли Қарши шаҳридаги саройни вайрон қилганлиги учун

* *Галера* — кўп эшакшли кема.

интиқом эди. Қақшатқич зарба еган Олтин Ўрда хонларининг бу пойтахт шаҳри шундан кейин ҳеч қачон ўзини ўнглай олмади. Пировард-натижада Волгадаги бошқа шаҳарлар унинг ўрнини босди. Фалокат қутилмаган ва яксон қиладиган даражада эди. XIX асрда олиб борилган қазилма ишлари натижасида молларга лик тўла ертўлалар топилди. Булар: шиша идишларнинг синиқлари, ганч аралаш лой қўшиб тайёрланган (фаянс) буюмлар, идиш-товоқ, сийёҳдонлар, пойабзал тикиш учун тайёрлаб қўйилган кўн ва тери уюмлари, яъни танаворлар, ипакдан ишланган газламалар бўлиб, уларнинг ҳаммасида олов ўз асарини қолдирганди. Бу ердан яна пичоқлар, қиличларнинг тиглари, болталар, белкураклар, диний маросимлар муносабати билан пойи таҳорат қилиш учун ишлатиладиган қозонлар, ёғочга куйдириб нақш бериладиган асбоблар, чақмоқ учкунидан тутаб ўт оладиган пиликлар ва пиликдонлар, турли сифимдаги туваклар, мис товоқлар ва қадаҳлар, шамдонлар ва игналар — буларнинг биринчилари биринждан, иккинчилари суякдан ясалган — исканаларнинг қолдиқлари ва бошқа кўп буюмлар эди. Шунингдек, тошдан тикланган учта қазноқдан қорамтир-мовий, сариқ, ложувард, яшил, қизил ва оқ рангли бўёвчи ашёларнинг кўп миқдордаги кукунлари, от бўйинчаси қисмлари, сувлиқлар, юганлар, темир занжирлар, нағаллар, темир ҳалқачалари солинган қутилар, қатрон, кўн тасмалари, қайроқлар, тошқаламлар, ҳовончалар, пишитилган лойдан ясалган чиллик ва соққалар, мисдан ясалган сим, сабур, олтингугурт, аччиқтош, селитра топилганди⁷.

Бу — буюк Сарой шаҳри эди. Бу ерда мусулмон сайёҳлари фавқулодда кўп миқдордаги ажнабий савдогарларни учратардилар⁸. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, «улар ана шу шаҳардаги йирик боёнлардан бирининг қули қочиб, шундайгина йўл ёқасида ўзига бошпана қуриб олганлигини, савдо-сотик билан кун кечирганлигини, ўша одам шу ерда ўн йил қолиб кетганлигини, бироқ унинг хўжайини бу қулни ҳеч қачон учратмаганлигини, ҳеч қачон топмаганлигини ва ҳеч қачон кўрмаганлигини ҳикоя қиладилар, чунки шаҳар ўта улкан эди, унда ҳаддан зиёд кўп аҳоли истиқомат қиларди».

Терак дарёси бўйидаги мағлубият ва Саройнинг вайрон этилиши шундай зарба бўлдики, Олтин Ўрда бундан кейин қайтиб ўзини ўнглай олмади. Унинг карвон йўллари йўқ қилиб ташланди. Марко Поло ва Ибн Баттута саёҳат қилган қитъалараро йўл ёпилди. Ўрда мағрибу машриқдаги савдогарлар учун ўз аҳамиятини йўқотди. Нафақат Қора денгиздан Ўрта Осиё ва Хитойга элтувчи йўлдаги дастлабки икки бекат — Сарой ва Ҳожи Тархон (Астрахань), балки Каффа ва Тана бандар-

гоҳлари ҳам йўқ қилинди. Тана бандаргоҳи шимолий мамлакатлардан келтирилган маҳсулотлар ва айниқса, қуллар билан таъминлаб турувчи Саройдаги бозордан маҳрум бўлди. Тўғри, ҳатто шундай даҳшатли вайронгарчиликлардан кейин ҳам у ерда ўз омборларини сақлашга уриниш, Генуя ва Венеция учун Осиё билан савдо-сотиқни давом эттириш ғоят даражада жозибали ва мароқли эди. Бироқ венециялик сайёҳлар Барбаро ва Контарий XV асрга келиб, Тана ва Ҳожи Тархонда савдо-сотиқ инқирозга учраганлиги, мазкур шаҳарлар хароб ҳолга келганлиги ҳақида ёзадилар. Женкисон эса, 1558 йилда Ҳожи Тархонни «ночор ва қашшоқ», Бухоро йўлини эса хатарли деб баҳолаганди.

Темурнинг Яқин ва Узоқ Шарқни бир-бири билан боғлаб турувчи шимол савдо йўлини бузиб ташлаб, бу йўлни Ўрта Осиё орқали ўтадиган қилиш нияти борлиги аниқ-равшан бўлиб қолганди, зеро мазкур йўл Чингизхон давридан олдин ҳам қитъалараро савдо-сотиқда ҳукмрон мақомга эга бўлган эди. Шимол йўлидаги навбатдаги бекат Гурганж (Урганч) 1388 йилда вайрон этилди. Сарой қулагандан кейин шимолий қитъалараро йўл амалда ташландиқ бўлиб қолди. Карвонлар Тана, Сарой, Гурганж, Ўттор ва Талас орқали ўтадиган йўл ўрнига яна Султония, Ҳирот, Балх ва Самарқанд орқали қатнайди-ган, бинобарин, даромадлар ҳам Темур ва унинг тобеинлари чўнтагига тушадиган бўлди. Шундай қилиб, Темурнинг Ҳалокчулар ва Олтин Ўрда салтанатларига нисбатан юргизган сиёсати бир-бирига тескари бўлса-да, айтилган замонда, бир-бирини тўлдирарди. Биринчи ҳолатда у Мовароуннаҳрдан бошланадиган ва уни ўзга мамлакатлар билан боғлайдиган савдо йўлларининг ҳимоячиси бўлиб чиққанди. Бу йўлларни у, шунингдек, ўлпон тўлаб туриш шарти билан ўғилларига бўлиб берганди. Олтин Ўрдада у ўз мулкларининг иқтисодий тараққиётига халал бераётган савдо йўлини вайрон қилди, бу ерда эса бир-бири билан рақобат қиладиган хонлардан бирига ҳомий сифатида майдонга чиқиб, можараларни шундай кескинлаштирдик, бу можаролар ҳолдан тояётган Ўрдани баттар путурдан кетказди. XV асрда Олтин Ўрда Қозон, Қрим ва Сибирь каби учта мустақил хонликка бўлиниб кетди.

Темур томонидан Ўрданинг хони этиб тайинланган Ўруснинг ўғли мамлакатни бошқара олмади. Ўрмондан чиқиб келган Тўхтамиш ўз тахтини тиклаб, орадан бир йил ўтгач, Қримдаги Генуя савдогарларига ҳужум қилди. Темур ўз ҳимоясига олган иккинчи хон Ўрдада ҳукмдор бўлишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо ўзининг аввалги кучларидан бир қисминигина тўплай олди, холос. Учинчи рақиб Қутлуғ ўғлон кемтик бўлиб қолган ўрданинг хони сифатида муваффақият қозонди. У Со-

ҳибқирон билан дўстона робита боғлай олмаса-да, ҳар ҳолда, хонликда тинчлик ўрнатди. Клавихо ҳам, архиепископ Жон ҳам такрорлаб дейдиларки, Олтин Ўрда беклари, айниқса, Идигу бамисоли Саркарданинг кўзига тушган чўп эди, гарчи Соҳибқиронга қарши жиддий хавф-хатар сололмасалар-да, у билан донишмандликда беллашмоққа уриниб, Саркарданинг кўнглини мудом хира қилардилар. Тож-тахтдан маҳрум бўлган Тўхтамиш Литва князидан бошпана сўради. Қутлуғ ўғлоннинг қаршилигига қарамасдан, князь уни қабул қилди. Теракдаги мағлубиятидан сўнг орадан тўққиз йил ўтгач, Тўхтамиш Ўтторга қайтиб, Соҳибқироннинг хусн-таважжуҳини қозониш умидида Темур саройига жўнаб кетган ўз элчиларини кута бошлади.

Ибн Арабшоҳ Олтин Ўрда ерларининг кемтилган чегараларини қуйидагича тасвирлайди: «У ерда сайёҳларнинг карвонлари Хоразмдан йўлга чиқиб, ўз саёҳатларини уғруқларда (от-араваларда) Қримга доғур даҳшат ва қўрқув нималигини билмай, уч ой деганда ниҳоясига етказди, йўлда бамисоли етти уммон янглиғ поёнсиз қум саҳроси ястаниб ётади, ҳар қандай моҳир кузатувчи ҳам бу ерларда йўл кўрсатишга ожизлик қилади, ҳатто энг чиниққан сайёҳнинг ҳам бу йўлни эсон-омон босиб ўтиши амри маҳол ва мазкур карвонлар ўзлари билан на озиқ-овқат ва на ем-хашак олади, на улфатларга қўшилади, чунки йўлда халқ кўп, хавф-хатардан эмин, аҳоли ўртасида озиқ-овқат, ем-хашак мўл-кўл». Арабшоҳ мағлуб этилган Ўрдада Тўхтамиш билан Идигу ўртасида борган ҳокимият учун курашни тасвирлаб, давом этади: «Шу боис, мана шу сабабларга кўра, Дашти қипчоқдаги деҳқончилик қилинадиган ерлар саҳрога айланиб, қуриб қолди, аҳоли қочиб, тум-тарақай бўлиб кетди. Борди-ю, бирон-бир киши ана шу ҳудудлар орқали кузатувчисиз ёки ҳировулсиз ўтмоққа ният қилса, ҳатто ёз фаслида ҳам йўлни йўқотиб, ўлиб кетган бўлур эди, чунки қумларни осмону фалакка кўтарувчи ва уларни бир жойдан иккинчи жойга кўчирувчи шамоллар йўлларни кўздан пана қилган, уларни супуриб, ўчириб юборган».

1395—1396 йилларнинг қиши жуда совуқ келди. Темур қўшинларининг аҳволи забун эди. Озиқ-овқат етишмас, аскаргоҳда нарх-наво баландлашиб кетганди. Отлар пашшадай қирила бошлади. Соҳибқирон тавочиларга Ҳожи Тархон ва Саройда қўлга олинган ўлжани барча лашкар ўртасида тақсимлашга, эҳтиёжмандларни отлар билан таъминлашга амр қилди. Қўшин шип-шийдам қилинган қипчоқлар юртини тарк этиб, Гуржистоннинг қишки яйловларига қайтиб келди. Бу ҳарбий юриш уч ярим йил давом этди. 1396 йилнинг баҳор фасли келиши билан (Сичқон йили) қўшинлар байроқлари-

ни ёзиб, ҳамон муз қоплаган Терак дарёсидан ўтди, сўнг Дарбанд йўли орқали жанубга қараб силжиди.

«Беш йиллик ҳарбий юриш» Темур қудратига қатъий қаршилик кўрсатишга қодир бўлган ягона рақибни амалан тўрт мавсум давомида кунпаякун қилди ва Левантнинг савдо йўлларидаги ҳаёт учун энг зарур марказ ва бекатлар хавфсизлигини таъминлади, қолаверса, Кавказдан то Форс кўрфази ва Ҳиндистон соҳилларигача бўлган ҳудудни Темурга бўйсунтиришга олиб келди. Бу юриш Темурни Онадўли (Анатолия) чегараларигача етаклаб борди, шу тариқа уни усмонли турклар султони Боязиднинг мулкларига қарши қўйди.

Бироқ Соҳибқирон Самарқандга қайтиб келиб, ўз ҳукмронлиги давомидаги ҳарбий юришлар оралиғида энг узоқ муддат — икки йил давомида шу ерда бўлди. Шу икки йил мобайнида у жидду жаҳд билан ўз ҳаётини пойтахт Самарқандни ривожлантириш ва кўркамлаштиришга, шунингдек, навбатдаги ҳарбий юришларга тайёрлик кўришга бағишлади. Вале бу галги юриш қай йўналишда бўлишини Соҳибқироннинг шахсан ўзи ҳал қилар эди.

IX б.о б

САЛТАНАТ ПОЙТАХТИ

1396-Сичқон йили — 1398-Йўлбарс йили

*Менинг азиз Самарқандим ўшанда мағрур,
Ўзал бўлар ўз шоҳона келбати билан.
Олис-олис сарҳадларга доврўғи кетар,
Чунки унда бўлар менинг шоҳона қасрим.*

Кристофер Марлоу. БУЮК ТЕМУР.

Кипчоқлар устидан фатҳу нусрат қозонгандан сўнг Темур Эронда қола олмасди, чунки Арабшоҳнинг таъкидлашича, у улкан ўлжа ва ҳисобсиз асирларни қўлга киритганди. «Шу сабабли ўз салтанати Самарқандга қайтди ва у ерда хуржунларини қоқиб, қопларини бўшатди».

Темурнинг уйга қайтиши 1396 йилнинг ёзига қадар қолдирилди, чунки у Озарбайжон ва Эрондаги қаршилик кўрсатувчи уяларни тугатиши лозим эди. Яздда (Эрон подшолиги), Нишопурдан Шерозгача бўлган карвон йўлидаги бекатларда кўзғолон юз берди. Кўзғолончилар шаҳарда тартиб сақлаш учун қолдирилган бир зобитни тутиб олдилар ва у халқдан йиғиб олган ўлпонларни ҳамда Сарой Мулк хоним учун аталган бир даста тайёр матоларни мусодара қилиб, улардан ўзларига бе-

жирим либослар бичиб кийдилар. Буни эшитган Темур кучга тўлган хуросонликлардан иборат қўшин билан шаҳарни қамал қилди. Қўзғолончилар, уларнинг кўпчилиги очдан ўлгунга қадар ўзларини ҳимоя қилиб турдилар, сўнг уларнинг бошлиқлари шаҳар деворлари тагидан қазилган лаҳим орқали қочмоқчи бўлдилар, аммо қўлга олиндилар. Язд қашшоқлашиб, кимсасиз уйлар ҳувиллаб қолди, дўконлар вайрон этилганди. Темур шаҳарликларни қатағон қилиш ёки талашни ман этди. У шаҳарни ва унинг савдо-сотиғини тиклаш учун чоралар кўришга амр қилди (буни шаҳар фуқароси Шарафиддин ўз хожасига ёқиш учун ёзганди).

Фавжлардан бирига Эроннинг шимолидаги Луристон йўлини қароқчилардан тозалаш учун Шустарга бориш буюрилди. Шундан сўнг улар Ҳиндистон билан денгиз савдоси қилишда муҳим бандаргоҳ ҳисобланган Ҳурмузгача бўлган шаҳарларни тобе қилиш учун жанубга, форс кўрфази ёқалаб кетдилар. Шайх Нуриддин хазинага тушаётган солиқларни назорат қилиб туриши учун Эроннинг пойтахти Шерозга жўнатилди.

Темур рамазон ойини Ҳамадон ёнидаги текисликларда рўза тутиб, тоат-ибодат қилиш билан ўтказди. Бу пайтда Соҳибқирон олтмиш ёшга яқинлашиб қаганди.

Тўрт йиллик ҳарбий юришларда олдига қўйган мақсадни бажарган Соҳибқирон қўшинларини одатдагидек ёзги кўнимгоҳларга жўнатиб, ўзи июль ойида Самарқандга йўл олди. У уйи томон шитоб билан елиб борди ва Омудла Амударёни кечиб ўтди. Бу ерда уни оила аъзоларидан бир гуруҳи: маликаи муаззама Сарой Мулк хоним, Туман оғо, бошқа маликалар, Соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегим, бошқа таниқли хонимлар ва шахзодалар кутиб турардилар. Улар Самарқандда ҳоким бўлиб турган Темурнинг кенжа ўғли Шоҳрух билан биргаликда етиб келгандилар. Салтанат ҳукмдори устидан тилла тангалар ва қимматбаҳо тошларни сочқи қилиб сочдилар, унга қимматбаҳо эгар-жабдуклар урилган минг бош от, бир хил рангдаги мингта хачир совға қилдилар. Хачирлар Темурга манзур бўлди.

Шундан сўнг Темур ўзининг ота-боболари яшаган водийда бунёд этилган мақбара томон йўл олди, бу ерга дафн этилган падари бузруквори Тарағай Баҳодир, икки ўғли — Жаҳонгир ва Умаршайхларни эсга олиб, уларнинг пок руҳларига Қуръони карим сураларини бағишлади. Ҳар куни мақбара ёнидаги соя-салқин боғда йигирмата кўй сўйилиб, барлос уруғидан ўтган, Соҳибқиронга қарашли марҳумлар хотирасига хайр-худойи улашиб турди.

Темур силкитган хуржунлардан ва бўшатган қоплардан ўлжалар ва беадад даромадлар сочилди. Бу ўлжалар ва даро-

мадларни у Самарқандни Осиёдаги энг улуғвор шаҳарга айлантириш учун сарфлаш ниятида эди. Левантдан Самарқандгача бўлган йўл бўйлаб уч асосий манбадан салтанат хазинасини тўлдириб турувчи пул оқиб кела бошлади. Булар: савдо-сотикдан тушадиган солиқлар ва божлар, тобеинлардан олинadиган ўлпонлар ва соф қароқчилик йўли билан топилган маблағлар эди.

Савдо-сотикдан ва шаҳар хунармандларидан солиқ ундириш дини ислом томонидан ман қилинишига қарамасдан, бундай солиқлар мунтазам йиғиб туриларди. Эрон элхонлари вазири Рашидиддин подшоликдаги энг осон ундириб олинadиган бу солиқлар (ғамға солиғи) ҳақида мақтаниб гапирганди. Савдо-сотикдан келадиган тушумлар Темур даромадаларининг муҳим қисми саналарди. Шилтбергер Темурнинг ўз мулкларига қарашли карвон йўлларида кучларни бирлаштириш ва уларни ҳимоя қилиш борасида қилган ғамхўрлиги унга улкан молиявий тушумлар келтирганлигини қайд этганди.

Клавихо XV асрнинг бошларида Трапезунддан то Самарқандга қадар тўрт ой мобайнида саёҳат қилганди. Унинг айтишича, маҳаллий ҳокимларнинг тамағирлиги сайёҳни безовта қилган дастлабки бир неча босқични истисно этганда, «бутун мамлакат Темурнинг идораси ва бошқаруви остида эмну омонликда эди». Табриздан бошлаб, бутун Хуросон йўли бўйлаб ҳамма бекатларда подшо элчилари учун доимо алмаштиришга тайёр отлар сақлаб туриларди. Бу Кастилия элчиси Арманистондаги Арарат тоғлари этакларида жойлашган қалъа ёнидан ўтар экан, шундай қайд қилганди: «Қалъага бир хоним соҳибалик қиларди. Хоним Темурга ана шу қалъани ва теварак-атрофдаги ерларни эгаллаш ҳуқуқини берадиган ўлпон тўлар экан. Илгари бу қалъа учига чиққан қароқчи ва ўғриларнинг маскани бўлиб, улар сайёҳларнинг молларини талон-торож қилиш ҳисобига кун кечирар эканлар. Қалъани жанг билан эгаллаган Темур ўғрибошини ўлим жазосига ҳукм қилибди (ўғрибоши юқорида тилга олинган хонимнинг завжаси экан, эндиликда унинг беваси). Темур бу ерда қароқчилар яна ўрнашиб олмасликлари, эшик-дарвозаларни ичкаридан қулфлаб олмасликлари, ўзларининг иблисона машғулотлари билан қайта шуғулланмасликлари учун қалъадаги барча эшикларни олиб ташлаш, ҳеч қачон уларни тикламаслик ва очиқ ҳолда сақлаш хусусида амру фармонлар берибди... Биз у ерда бўлганимизда барча кириш йўллари ҳануз дарвозасиз эканлигини кўрдик. Қалъа улкан тоғ этагида қад кўтарган эди. Нуҳ пайғамбарнинг кемаси шу тоғ чўққисидан тўхтаган эмиш... Ўша оқшом қаср бекаси бизни сахийларча зиёфат қилди, зарур нарсаларнинг ҳаммаси билан таъминлади. Элчиларни,

уларнинг жомадон-бовулларини, отларини туну кун қўриқлаш учун қўриқчилар юборишди».

Элчи асосий карвон йўли бўйлаб қилган сафари чоғида ва Самарқандда бўлганида Темур ўз пойтахтини дунёнинг энг бадавлат шаҳарларидан бирига айлантириш мақсадида савдо-сотиқни ривожлантирганлигига ишонди. Ҳар йили бу ерга Хитой, Ҳиндистон, Дашти қипчоқ ерларидан ва кўпгина бошқа мамлакатлардан турли-туман тоифадаги тожирлар келишарди, «чунки Самарқанд теварагидаги мамлакатларда савдо-сотиқ ривожланган эди». У Табризда тожирлар, карвонсаройлар, қойилмақом ҳаммомларнинг кўплиги, «овқатлар яхши тортиладиган» жамоат боғлари, фавворалар, ҳориб-чарчаган сайёҳларга мис кўзаларда муздай совуқ сув берилиши, шаҳар доирасида икки юз минг уй эгаси борлиги ҳақида хабар қилганди. Йўлнинг навбатдаги босқичи бўлган, Соҳибқироннинг қароргоҳи жойлашган Султонияда Афғонистон, Гилон, Сурия, Генуя ва Венеция, Каффа, Трапезунд, Туркия, Бағдод ва Ҳурмуздан келган савдогарлар тўпланишганди. Шундан кейин Хуросон йўли бўйида Рай ва Нишопур каби ажойиб шаҳарлар жойлашганди. Нишопурдан сўнг элчилар Ҳиротнинг жануб томонига юриш ўрнига, Машҳаднинг муқаддас жойларига, Тусга, саҳро орқали Андхой ва Балхга йўл олардилар. Балхда улар Амударёни кечиб, Мовароуннаҳрга ўтардилар.

Карвонлар ана шу йўл бўйлаб Самарқандга Каспий бўйи музофотларидан аёло навли ипак газламалар, Султониядан етти иқлимга донғи кетган бриллиантлар, олтин ва кумуш буюмлар, Ҳиндистон ва Хитойдан денгиз йўли орқали Ҳурмуздга келтирилиб, у ердан шимолга туяларда етказиб бериладиган маҳсулотлар таширди. Сурия ва Кичик Осиёдан кўпгина газламалар, ойна ҳамда металл буюмлар келтириларди.

Қуруқликдаги йўл билан Ҳиндистондан Ҳиндикуш тоғлари орқали Балхга зираворлар — мушк ёнғоғи, қалампирмунчоқ, мушклак, занжабил, долчин олиб келинардди. Мўйна, чармдан ишланган буюмлар, канопдан тўқилган матолар Дашти қипчоқдан етказиб бериларди. Олти ойлик масофада жойлашган карвон йўли орқали шарқдан, Хитойдаги Хуанхэ дарёси бўйидан Торим ҳавзасининг чеккаси бўйлаб Олмалиққа ва Қашқарга хорижий молларнинг энг қимматбахоси: аёло навли ипак газламалар («гул босилмасдан тўқилгани энг яхшиси ҳисобланарди»), ақиқдан то инжугача бўлган қимматбахо тошлар, тиббий ровоч, дориворлар ва мушк — чунки чинийларнинг бу маҳсулоти машҳур тибет мушкидан кейин энг яхшиси саналарди — ташиб келтириларди. Клавихо Темур қасрида Хитой чиннисини кўрганди. Ҳақиқатан ҳам бу

чиннилар Хонбалиқдан (Пекин) саккиз юз туядан иборат карвонда Самарқандга келтирилганди.

Гарчанд бож солиқлари олиш мусулмон мамлакатларида диний ақоидларга зид ҳисобланса-да, солиқлар ва фоизлар давлат даромадининг муҳим манбаи ҳисобланарди. Бож солиқлари ва тушумлар карвон йўлларида йиғиб олинарди. Кўп ҳолларда мусулмонларга қараганда номусулмонлардан икки баравар кўп бож солиғи олинарди. Темур учун, айниқса, иккита маскан сердаромад жой эди: шулардан бири Дарбанддаги «Темир дарвоза» бўлиб, у ердаги Кавказ тизма тоғларининг шарқий тармоқлари Каспийгача тушиб борарди, иккинчи шундай маскан Шаҳрисабздан чиққан отлиқ икки кунда етадиган масофада Самарқанд ва Балх оралиғидаги тоғ тизмаларидан ўрин олганди. Бу маскан ҳам «Темир дарвоза» ёки Дарбанд деб аталарди. Клавихо уни «Доруссалтана қоровулхонасидир», — деб атайди. Шундан сўнг у ёзади: «Дарбандни кесиб ўтган жой тангу тор равоқдир, бениҳоя юксакликка тик кетган бу тоғ деворлари инсон қўли билан тарашланганга ўхшайди. Ҳиндистонда Самарқандга борувчи барча сайёҳлар фақат шу йўлдан ўтишлари мумкин, Салтанат пойтахтидан Ҳиндистонга саёҳат қилмоқчи бўлган кишилар ҳам шундан бошқа йўлдан бора олмайдилар».

Мовароуннаҳрдаги Дарбанд, шунингдек, XVII асрда ўтган будда роҳиб Суан-Тан томонидан ҳам худди шу йўсинда тасвирланганди. Чан-Чун ҳам Чингизхонни айнан шу «Темир дарвоза» орқали олиб ўтган экан. Икки Дарбанд оралиғидаги масофа кам деганда бир минг беш юз лига* эканлигини ҳисоблаб чиққан Клавихо шундай ёзганди: «... ва Темур ана шу икки дарвоза оралиғидаги улкан ҳудуднинг эгасидир... Темур мазкур икки темир дарвозанинг ҳам, Ҳиндистондан келадиган барча савдогарлардан олинадиган беҳисоб бож солиғи тушумларининг ҳам ягона эгасидир».

Архиепископ Жон, шубҳасиз, ўз мақсадларини назарда тутиб, тожирларга бериб қўйилган имтиёзларни қайд этганди: «У (Темур) ажнабий савдогарларни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди, уларга ўзининг бутун мулкида қулай шарт-шароитлар, хавф-хатардан эминлик инъом этади... борди-ю, унинг ерларида бироқ-бир савдогар карвони таланса, талон-торож юз берган жойдаги мамлакат у йўқотган мол-мулкни икки ҳисса қилиб тўлаши, Темурга эса тилга олинган маблағни беш ҳисса зиёд миқдорда қайтармоғи лозим».

Агар бавариялик асир Шильтбергер Эрон шоҳи биргина Табризнинг ўзидан насронийлар оламидаги энг қудратли под-

* Лига — 3 миляга тенг узунлик ўлчови.

шодан кўра кўпроқ даромад оларди, деб ёзган бўлса, Клавихо Султония шахрининг савдо-сотиқ туфайли салтанат хазинасига ҳар йили биргина бож солигининг ўзидан шунча улкан даромад беришини қўшиб қўйганди. Кастилия элчиси Темур салтанатидаги аҳволни икир-чиқиригача ўрганиб, баъзи бир маъдан манбаларини ишга солиш ҳам фақат Соҳибқироннинг тасарруфида бўлганлигини таъкидлайди. Амударё бошланадиган Ҳиндикушдаги Бадахшон конлари Темур ихтиёрида эди. Бу конлардан ёқут, ложувард, гулоби рангдаги лаъл қазиб олинарди. Конлар пухта кўриқланарди. Тошлар баҳоси уларнинг бозорга чиқариладиган миқдорига қараб, муттасил ўзгариб турарди.

Савдодан келадиган тушум давлат захираларининг биргина қисми эди, холос. Бекликлардан нақд пул, ғалла тариқасида олинадиган ва бўйсунган халқларнинг бажариши лозим бўлган турли мажбуриятлари яна бир манба ҳисобланарди. Темур истило этган давлатлар феодал давлатлари эди. У мазкур мамлакатларни идора этиш учун тобеинлари ёки ўз уругига мансуб бўлган мирзолар — шахзодаларни, садоқат кўрсатган маҳаллий йирик заминдорларни (Темур уларни тақдирлашни истарди), унга бўйсунган ва садоқат исбот қилган аввалги ҳукмдорларни ёки Олтин Ўрда ва кейинчалик Кичик Осиёда бўлганидек, эҳтимол тутилган рақибларини ёки ҳақиқий душманларини (мазкурлар ҳам Соҳибқиронга садоқатларини исбот этгандилар) қўйиб, улар устидан ўз ҳукмдорлигини ўрнатганди. Хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, феодал ер-суви мерос тариқасида қўлдан-қўлга ўтарди. Бу ерларнинг ҳокимлари ўзлари бошқараётган мулк учун ҳам, йиғиладиган солиқ ва ўлпонлар учун ҳам тўла масъул эдилар. Улар давлат хазинаси қанча талаб қилса, шунча маблағ тўлаб, қолганини ўзларига олардилар.

Тархон даражасига кўтарилган йирик мулк эгаларининг имтиёзли гуруҳи қўшимча тарзда анъанавий солиқ ва тушумларни тўлашдан озод этилиш ҳуқуқига эга эди. Бироқ деҳқонлар, шаҳар аҳолиси ва савдогарлар ҳамон жабр-зулм тортиб, аввалгидек миқдорда солиқ тўлайверардилар, йирик мулкдорлар эса бутун даромадни ўз хусусий мулкига айлантитарди. Темур даврида пул ва солиқ тизими ҳам мўғуллар анъанасини давом эттирди. Клавихо Самарқанддалик пайтида салтанатга қарашли зотли отлар парваришгоҳидан боқиб бериш учун уч минг бош олган, аммо уларни аввалги миқдорда қайтариб бера олмаган бир ҳарбий саркарда қатл этилганди. Агар мухлат берилса, уч мингта отни олти мингта қилиб қайтарардим, деб берган ваъдаси ҳам уни дордан олиб қололмабди.

Ҳайдалма ерлар майда деҳқон хўжаликлари ўртасида тақсимланганди. Заминдор деҳқонга қўш, уруғлик ва ҳўкиз беришдан ташқари, одатда сув таъминотини ҳам кузатиб турарди. Асосий ҳисобланган ер солиғи (хирож) пул билан, ғалла ёки мол тарзида тўланар ва баъзан етиштирилган маҳсулотнинг ярмини ташкил этарди. Ўтроқ туманлардан олинадиган хирож уч асосий тур бўйича даромад келтирарди. Булар – ишланадиган майдонлардан, ҳосил миқдоридан ва экин майдонининг катта-кичиклигидан, ҳосилнинг қай миқдорда унишидан қатъи назар, хазинага топшириладиган йиллик солиқдан иборат эди. Тўланадиган маблағ қатъий белгиланмасди. Солиқ ҳосил турига ва суғориш услубига мувофиқ, ўзгариб турарди. Сув Осиёда кўпинча ер ёки олтиндан анча қиммат туради, чунки сув бу ерда ҳаёт демакдир. Гарчи мусулмон мамлакатларида сув назарий жиҳатдан Аллоҳнинг туҳфаси ҳисобланса ҳам, унга ҳеч ким эғалик қилиши мумкин бўлмагача ҳам, амалда у йирик заминдорларнинг яқка ҳокимлиги тасарруфида эди. Ҳосил униши ёғингарчилик миқдорига боғлиқ бўлган лалми майдонлардан энг паст баҳода солиқ ундириларди, табиий оқимлардан суғориладиган вилоятларга эса, нисбатан баландроқ солиқ солинарди, ваҳоланки қудуқлардан ва ариқлардан сув ичадиган майдонлар энг катта миқдорда солиқ тўлардилар.

Архиепископ Жоннинг ёзишича, Темур ўзининг ҳамма шаҳарлари ва қишлоқларидан солиқ тариқасида даромаднинг ўндан бир қиссасини, барча турдаги ижаралардан чорак қисса миқдоридан ҳақ оларкан. Бу омил унга ҳисобсиз камончилар ва пиёда аскарларни сақлаб туриш имконини берарди. Баъзан жон солиғи ҳам олинарди (айниқса, ғайридинлардан). Бошқа солиқлар мусулмонларнинг анъанавий хайрия солиқлари, шунингдек, қонларга ўхшаш корхоналардан олинадиган солиқлардан иборат эди. Бу солиқлар ва мажбуриятлар шаҳарликлар, деҳқонлар ва чўпонларнинг елкасига оғир юк бўлиб тушарди (имтиёзли чигатойлар бундан мустасно бўлган). Ҳовузларни сув билан сақлаш қўшимча мажбуриятлардан бири эди. Аҳоли ариқ-зовурлар қазизи, шунингдек, қурғоқчилик мавсумида сув учун солиқ тўлаши зарур эди. Шаҳар деворлари, бошқа истеҳкомлар, сарой, масжидлар ва мактаблар қурилишида қуллар ва деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиларди. Йўллар ва кўприклар ҳам шу одамларнинг меҳнати билан сақланар ёки қуриларди. Уруш юз берган ҳолларда халқ ўзининг шахсий асбоб-ускунаси ва озиқ-овқати билан жанггоҳга отланиши керак эди. Клавихо юртига қайтадиган бўлганида, Қазвий деган кишига элчининг гуруҳи учун йўлни қордан тозалаш вазифаси топширилганди. Кейин уларнинг иши навбатдаги

қишлоқ аҳолиси томонидан давом эттирилган эди. Улар ҳам қор кураб, йўл очишган эди.

Халқдан йиғилган солиқнинг анча-мунчаси, одатда, маҳаллий беклар, имтиёзли аъёнлар, солиқ йиғувчиларнинг киссасига тушса-да, умуман, давлат хазинасига бориб тушадиган ақча ва молнинг миқдори ғоятда салмоқди эди. Муҳаммад Султон 1397 йилда Форс кўрфазидagi Хурмуздни тобе қилиб қайтганида, мағлуб бўлган ҳоким олти юз минг динор миқдоридa ўлпон тўлашга ваъда берганди. 1398 йили Шайх Нуриддин бу пайтда Кобулда турган Темурга тақдим этиш учун Эрондан ўлпон келтирганида, сарой назоратчилари бу ўлпонни сурункасига уч кечая уч кундуз санашган эди. Усмонли турклар мағлубиятга учраганидан кейин Рум (Кичик Осиё)нинг» музофотларини энг чекка чегараларигача кўздан кечириб чиқиш, у ерлардаги захираларнинг аниқ бешдан бир қисмини одоб билан ундириш мақсадида» зобитлар жўнатилган эди².

Ўша давр солномаларида шундай бир ҳодиса қайд этилган: Темур ўз иттифоқдоши бўлмиш Кашмир султонидан жуда катта миқдорда ўлпон ундирмоқчи бўлган ўз амалдорларига танбеҳ берган. Афтидан, Соҳибқирон келгусида Хитойга юриш чоғида бу султонни ўзига тарафдор қилиш ниятида бўлган. Баъзида дарҳол бўйсунуш ва ўлпон ҳамда совға-салом тўлашга шошилиш хавф-хатардан қутулиб қолишга кафолат бўлган: «У (Темур)нинг итоат этган ва буйруқларини бажарган кишиларга зулм қилмаслигини билган Исфандиёр унга ўзини таништиришга, ҳузурига етиб боришга шошилди, кўзни қамаштирадиган, ҳаддан зиёд қиммат турадиган совға-саломлар келтирди, Темур уни самимий қабул қилди ва у билан дўстона муносабатда бўлди... шунда у (Темур) Исфандиёрга Карамон шаҳзодаларига ҳамда Соҳибқиронга тобе бўлишга ва бўйсунушга тайёр бўлган ўша мамлакатларнинг амирларига жума намозларида Маҳмудхон билан улуг амир Темур Кўрагон номларини хутбага қўшиб ўқишни ва тангаларга уларнинг номларини зарб қилишни амр этди. Ва улар Темурнинг амру фармонларига бўйсунушди, у ман этган ишлардан ўзларини тийдилар ҳамда шу қабилда талончилик ва вайронгарчиликлардан омон қолдилар»².

Бироқ бундай қабилда хавф-хатардан холилик имтиёзи фақат беклар-у уларнинг мол-мулкига дахлдор эди, аммо халқ учун ўлпон йиғувчилар бояги-боягидек талончилар бўлиб қолавергандилар.

Салтанат даромадининг учинчи манбаи — ўлжалар ҳар қандай савдо-сотикдан ёки заминдорлар ўлпони тушумидан кўп бўлса кўп эдики, кам эмасди. Ҳарбий юришлар давомида йиғилган ўлжалар ўз тарихига эга бўларди: Олтин Ўрданинг

тор-мор этилиши Тўхтамиш томонидан Москва, Табриз ва бошқа шаҳарлардан ўлпон тариқасида тўпланган дуру жавоҳирларни келтирди; Ҳиндистондан Деҳли султонларининг бир неча авлоди йиққан хазинаю дафиналар етиб келди; усмонли туркларнинг султони тор-мор келтирилиши чоғида Темур салиб юришлари иштирокчиларининг — бу юришда минг-минглаб рицарлар Никополда турклар ҳужумидан ҳалок бўлганди — ёдгорлик буюмларини мусодара қилди.

Айниқса, Мовароуннаҳрга келтирилган қуллар баҳоси банд эди. Ҳар бир мағлуб бўлган подшолик ва шаҳар хотинқизлар ва қуллардан ташқари — қўшин шу манбадан таъминланарди — Темурга ўз олимларини, мусаввирларини, энг яхши усталарини берарди. Мингга яқин ҳунармандлар ўзларининг асбоб-ускуналари ва оила аъзолари билан тобе этилган мамлакатлардан Самарқандга олиб кетилганди. 1379 йили Гурганж босиб олинганида, бу ердаги ҳунармандларнинг бари Темурнинг Ватани — Шаҳрисабҳзга келтирилганди. Эрон ҳам ўзининг мусаввирларини, хаттотларини, созандаларини, муаррихларини, меъморларини, қурилиш ишлари бўйича ҳунармандларини, кўпгина илмли кишиларини ва дин арбобларини берганди. Темур Суриядан пиллакашларни, камон ишлаб чиқарувчи усталарни, қуролсозларни, шиша идишлар ва чинни ишлаб чиқариш бўйича мутахассисларни олиб чиқиб кетганди. Кичик Осиёдан қуролсозлар, тўпчи-муҳандислар, кумушга ишлов берувчи усталар, фишт терувчилар, арқон эшувчи усталар етиб келгандилар. Темур Мовароуннаҳрда арқон ишлаб чиқариш учун зиғир ва каноп эктира бошлади. Клавихо берган маълумотларга қараганда, илгари бу ерда каноп етиштирилмасди.

Ҳиндистондан энг малакали фишт терувчи меъморлар, қурувчилар, металл бўйича усталар ва заргарлар етиб келдилар. Арабшоҳ амирлар ҳамда сарой амалдорлари «фақиҳлар, илоҳиётшунослар, Куръони каримни ёддан биладиган қорилар, алломалар, усталар, ишчилар, қуллар, ўғил ва қиз болалар оммасини йиғиб олгунларига қадар мағлуб бўлган шаҳарни талон-торож этиш ман қилинганлигини, бундай қондани бузганларга ўлим жазоси қўлланган»ини таъкидлайди.

Самарқанд аҳолиси бу келгинди асирлар ҳисобига шунчалар кўпайиб кетдики, шаҳар ва унинг атрофи доирасида яшаш учун жой топилмай қолди. Клавихо вақтинча ғорларда, шаҳар атрофидаги дарахтлар тагидаги чодирларда яшовчи ана шу асирларни кўрганди. Булар мусулмонлар — турклар, араблар, марокашликлар, насронийлар — юнонлар; арманлар, католиклар, яковитлар, несторианлар, ҳиндлар, зардуштийлар эдилар.

Темур бу билан икки мақсадни: бир томондан ўз пойтахтини безатиш учун Осиёнинг энг яхши усталарини тўплашни, иккинчи томондан, воҳалар ва шаҳарларни кенгайтириб, Мовароуннаҳр аҳолисини кўпайтиришни кўзлаганди. Клавихо Амударёдан кечиб ўтгач, бу ерда наинки тил (форсийдан туркийга) ўзгарганини, шунингдек, йўл ҳаракати ҳам бир томонлама бўлиб қолганлигини таъкидлаганди. Гарчи ҳар қандай кишининг алоҳида рухсатномасиз мамлакатга кириши мумкин бўлса-да, ҳеч ким, гарчанд у эркин фуқаро бўлса-да, махсус амру фармонсиз мамлакатни тарк эта олмасди. Дарё узра ўрнатилган кўприкнинг бир қисми бузиб ташланган, саёҳатнинг қолган қисми кенг дарё орқали қайиқда амалга оширилди. Кечиб ўтиш билан боғлиқ барча воситалар соқчилар томонидан назорат қилинарди.

Дайдилар ва етимларни тўплаш учун Мовароуннаҳр чегарасидан ташқарига юборилган амалдорлар уларни яна дарё ортидаги ерларга ҳайдаб келтиришарди. Улар бошқа асирлар каби турли юмушларда ишлатиларди.

Темурнинг ғайрат билан амалга оширган истилочилик юришлари унинг Мовароуннаҳрдаги бунёдкорлик фаолияти билан ҳам боғлиқ эди. Тўғри, баъзи бир лойиҳалар Салтанатнинг жуда чекка вилоятларида амалга оширилди. Бойилкон (Байлакон) шаҳри қайта тикланди ва уни сув билан таъминлаш учун ариқ ўтказилди, Хуросонда Мурғобнинг юқори оқими бўйлаб суғориш ишлари амалга оширилди. Кобул ҳавзасида ариқ ўтказилиб, у билан боғлиқ иншоотлар қурилди. Шунга қарамасдан, Темурнинг асосий фаолияти бевосита Мовароуннаҳрнинг ўзига (гарчи Саркарда у ерда камдан-кам бўлса-да) қаратилганди. Сирдарё билан кесишадиган Самарқанд йўли Тошкентга яқинлашган жойда бир вақтлар Чингизхон томонидан вайрон этилган Бинокент шаҳри, унинг кўприклари ва юк ташувчи яликлари* қайта тикланди. Бу шаҳар Темурнинг ўғли Шоҳрух замонида кенгайтирилган ва Шоҳрухия номи билан танилган. Шаҳар яқинида Сирдарёгача бўлган ерларнинг сўнгги миляларини суғориш мақсадида канал қазилганди. «Туркистон» газетаси (1886 йил, декабрь) каналнинг ўзанини ҳали ҳам кўриш мумкинлигини ёзганди³.

XIV асрнинг 30-йилларида Ибн Баттута Балхни «батамом вайрон этилган ва ҳувиллаган» ҳолда кўрган бўлса, келгуси аср бошларида у ердан Клавихо ўтиб бораётган маҳалда, Балх «жуда катта шаҳар»га айланганди. Унинг ички деворлари «аҳоли зич жойлашган ҳудудни ажратиб турарди; биз шу ноҳиядан

* Ялик — тўрт ёки олти эшакли қайиқ.

ўтиб бораётганимизда кўрганимиз,— очик ҳолда ястаниб ётган бошқа шахарлардан фарқли ўлароқ,— Балхнинг икки ички девори фавкуллода бакуватдир». Мовароуннахрнинг шарқий қисмида жойлашган, XIII асрнинг охирида асос солинган Андижон XIV асрнинг охирига келиб, Фарғонанинг гуллаб-яшнаган пойтахти бўлиб қолди.

Шарафиддиннинг ёзишига қараганда, Темур аҳоли яшамайдиган ташландиқ ҳайдалма ерларни ёмон кўрарди. Деҳқоннинг ўтроқ ҳаётига анъанавий тарзда нафрат билан қарайдиган, қишлоқ хўжалигининг зарурий меҳнاتини эътироф этмайдиган инсон учун бу ғайритабиий ҳол эди. Ҳолбуки, Темур кўшинлар эҳтиёжи таъминогига катта эътибор берарди. У кўпдан бери Хитойга юриш қилишни кўнглига туғиб кўйганди, шуни назарда тутиб, у Мўғулистон (Еттисув) билан чегарадош бўлган ерларга ишлов беришни амр қилди. Сирдарёнинг шарқий томонида жойлашган Ашпарада (Исфара) қалъа ва қишлоқ вужудга келтирилди. Бу ерларда деҳқончилик қилиш, етиштирилган ҳосилни кўшинлар эҳтиёжини таъминлаш учун омборларга топшириш хусусида фармон берилди. Бу вазифани амалга ошириш учун амирлар тайинланиб, уларнинг ихтиёрига ёрдам тариқасида тўрт мингта от берилди. Темур, шунингдек, Самарқанддан Ашпарагача бўлган ораликда далаларда ёки токзорларда ишлаётган ҳамма миришкор-у ғаллакорлар, каттадир-кичикдир, ўз ишини ва савдо-сотиқни қолдириб, ўзларини тўла равишда деҳқончиликка бағишласинлар, деб буйруқ берди: зарурат туғилган ҳолларда бу деҳқонларнинг одатий намозни қазо қилдиришларига ижозат берилган эди, аммо дала ишларини қанда қилиш ман этилган⁴.

Бошқа салтанатлардан фарқли ўлароқ, Мовароуннахр бўлиб юборилмаган ва бошқа шахзодаларга ўлпон тўлаб туриш шарти билан мулк қилиб берилмаганди. Сирдарёнинг ўрта оқимидаги серунум ерларда жойлашган Фарғона подшолигини истисно этганда, Темур бутун Мовароуннахрни ўз қўлида тутиб турарди. Мовароуннахр фақат Салтанатнинг босқинчилик сиёсатидан, шунингдек, маҳаллий амалдорларнинг ўзаро урушларига чек қўйган марказлашган давлатдан ҳам фойда оларди. «Самарқандда фавкуллода қаттиққўллик билан яхши тартиб-интизом сақланган, ҳеч ким бошқа биров билан жанг қилишга ёки кўшнисини куч билан бўйсундиришга журъат эта олмайди»,— деб ёзган эди Кастилия элчиси. «Сирасини олганда,— деб қайд қилади зийрак элчи урушлар ҳақида гап очар экан,— Темур талайгина муҳорабалар қилди. Бироқ у бу урушларни фақат ўзга юртларда олиб борди». Самарқанд музофотининг ўзи етти ту-

мандан иборат эди. Темурнинг шахсан ўзи Мовароуннахр туманларини бошқаришга, улардан талаб қилинадиган со-лиқларни ундиришга катта эътибор берарди.

Темурнинг пойтахтга қайтиб келиши халқ орасида байрам қилиниши билан бирга, жамоат жойларида дорлар ўрнати-либ, қонунни бузган ва Салтанат учун хавfli шахслар усти-дан суд ўтказилиши билан нишонланди. «У ўзи Салтанатда йўқлигида бу ерда ва аҳоли ўртасида юз берган можаролар устидан тергов ўтказиб, катта ва кичик ишларни кўриб чиқа бошлади, камбағал ҳамда бойлар ишини мувофиқлаштиришга ўз эътиборини қаратди... У шахзодаларга ҳусн-таважжуҳ бил-дирди, саркардаларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, иззат-икромга сазовор зотларни сарафроз этди, олиму уламоларни кўкларга кўтарди, аъёнларни рағбатлантирди, иккиюзламачиларни эгаллаб турган мансабларидан четлаштирди, ихтилофчилар-ни қирди, хиёнаткор эр-хотинларни бўғди, ўғриларни ўлдирди. Темурнинг ғамхўрлиги туфайли то Салтанат аҳоли тўла тар-тибга тушмагунча ва ҳукуматнинг асосий низомлари Чингиз-хоң қонунларига мувофиқлаштирилмагунча бу иш давом этди»⁵. 1404 йили Темур Самарқандга қайтиб келганида шаҳар ҳоки-ми эгаллаб турган вазифасини суиистеъмол қилганлиги ва аҳолига зулм ўтказганлиги учун қамоқ жазосига ҳукм этилиб, ҳоким бўлиб турган йилларида тўплаган бойликлари Салта-нат хазинасига ўтказилганди.

«Ҳамма жойда адолатга қатъий амал қилган амалдорлар учун ҳеч бир кулфат ёхуд кўрқув йўқ, у (Темур) энг арзимас айби учун ҳам улуғ мақомдаги ўз зобитларини ўлдирарди...», — деганди архиепископ Жон.

Ўтроқ аҳоли ва савдогарларнинг манфаатлари чиғатой кўчманчиларникига зид келган ҳолларда албатта кўчманчи-лар манфаати ҳимоя қилинарди. Кўшинларни отлар, озиқ-овқат, ем-хашак, қурол-яроғ билан таъминлаш иши ҳамиша биринчи ўринда турарди. Агар бозордаги нарх-наво ҳаддан ташқари баланд деб ҳисобланса, савдогарлар қозихонага ча-қириларди. Гўштга ошиқча нарх қўйиб сотган самарқандлик қассоблар ўлим жазосига ҳукм қилинарди. Худди шундай гуноҳ содир этганлиги учун этикдўз ва ковушдўзлар жарима ҳамда жазога тортиларди. Темур кўшинлари Самарқанддан четда, лашкаргоҳда турганида савдогарларга ўз молларини ҳарбий-ларга сотиш учун шаҳарни тарк этиш ҳақида буйруқ берилар-ди. Бу чорани савдогарлар уларнинг тирикчилик воситалари-га қилинган таҳдид деб ҳисоблардилар.

Бироқ Мовароуннахр шаҳарларида, айниқса, Самарқанд-да ярим кул ҳолатида кун кечирган маҳаллий усталар ва сав-догарларнинг аҳоли XIV асрнинг 90-йилларига келиб, анча

яхшиланган бўлса керак. Карвонлар қатновининг ўсиши маҳаллий кундалик эҳтиёж молларига ва зеб-зийнат буюмларига талабни ҳаддан ташқари ошириб юборди. Самарқанд аҳолиси Салтанат яғмоларидан маълум бир улуш оларди: Темурнинг беш йиллик ҳарбий юришлардан қайтиши ва қипчоқларнинг тор-мор келтирилиши муносабати билан аҳоли уч йиллик солиқлардан озод қилинганди. У 1404 йили ҳарбий юришдан қайтганида ҳам худди шу қабилда солиқ ва қарзлар буткул кечиб юборилганди.

XIV асрдаги Самарқанд ўзининг шакл-шамойили билан Ўрта Осиё воҳаларидаги атрофида боғ-роғлари ва қишлоқлари бўлган ўша пайтдаги бошқа шаҳарлардан унчалик фарқ қилмасди. Асосий дарвозалардан бошланадиган йўллар шаҳар марказида кесишарди. Бу ердаги бозор расталари баланд гумбазли тимлар билан ёпилган эди. Самарқанд дарвозаларидан шаҳар марказига элтувчи йўллар олтита эди. Сув анҳорлардан, гоҳо қувурлар орқали, гоҳо майда тошлар узра жилдираши қулоққа хуш ёқадиган ариқчалар орқали келтирилди, бу ариқлардаги сув Зарафшон дарёсидан оқиб келарди. Анҳорлар Бухоро ҳисобидан Самарқанддаги жамоат ҳовузларини сув билан тўлдириб, хонадонлар ва боғларнинг обиҳаётга бўлган эҳтиёжини қондирарди. Жуда қадимги даврда Зарафшон Амударёнинг шоҳобчаларидан бири бўлиб, Бухородан оқиб ўтгач, қурирди. Ўша ерда сув ариқларга айланарди. Араб жуғрофийонлари қадим замонларда Самарқанддаги олий ҳимматли, шубҳасиз, Ўрта Осиёга хос «Инсон ё қуш каби парвоз қилиши ёхуд дарахтдай қуриши лозим» деган ҳикматни кўнглига жо қилиб олган кишилар ўзларига тегишли фаввораларда ёхуд мис бирмилларда* сақланадиган муздай совуқ сувни бепул тарқатувчи икки мингга яқин маскан бўлганлигини қайд этганлар⁷. Йўллар кесишган хиёбонларда жамоат бинолари туркуми-бозорлар, карвонсаройлар, чойхоналар, масжидлар, мадрасалар, муқаддас қадамжолар ва юқори мансабли зотларнинг қошоналари жойлашган бўларди⁸.

Асосий кўчалардан ҳисобсиз қинғир-қийшиқ, фақирона, гувалалардан наридаң-бери тикланган ва деворлари нураб бораётган, бир-бирига қапишиб кетган ғариб кулбалар бошланарди, бу ерда қосибларнинг устахоналари ва тураржойлари жойлашганди. Қосиблар айрим худудлар бўйича марказлашганди, ҳар бир соҳанинг ўзига қарашли бозорга эга эканлиги «мўъжизавор-ораста шаҳар»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Бобур XV аср охирида қисқа фурсатга

* *Бирмил* — бир томони очиқ бочка.

Самарқанд ҳукмдори бўлганида ҳаммадан ҳам кўра мазкур шаҳар унга манзур бўлган эди. Хунармандлар — камонгарлар, заргарлар, темирчилар, тўқувчилар ва шу кабилар ўзларининг машғулотларига кўра жамоа-жамоага ёки ширкатларга бирлашишганди. Бу ширкатлар ўзларининг маҳсулотларини кўргазмага қўйиш, Темурнинг галаба байрамларида ўз санъатларини намоёниш этиш учун Соҳибқирон томонидан сафарбар қилиниб турарди.

Тор кўчаларнинг тартибсиз равишда айқаш-уйқаш бўлиб кетганига қарамасдан, Самарқанд, ҳатто қалъа деворлари ичкарисидаги қисми ҳам дов-дарахтларга бой эди. Уйлар, чойхоналар, карвонсаройлар, хиёбонлар ва ҳовузлар узра қад кўтарган серсоя чинорлар, оқ тераклар, мевали дарахтлар теварак-атрофга файз бағишлаб турарди. Клавихоннинг сўзларига қараганда, шаҳар қуюқ дарахтзор билан қуршаб олинганди. XV аср бошларида сайёҳлар кўзини қувонтирган яшил япроқлар Темур замонида унчалик нодир сифат ҳисобланмасди. Жуда қадим замонларда ер юзидаги тўрт беҳиштининг бири ҳисобланган Зарафшон водийси Сомонийлар даврига келиб (X асрда), «дунёда тенги йўқ унумдор ва бой музофот»га айланганди.

Ёқутнинг ҳикоя қилишича, XIII асрда уйлар қувурлар орқали сув билан таъминланган шаҳар кўпгина бозорлари ва ҳаммомлари ила фахрланган. Бозорлар савдогарлар ва моллар билан тўлиб-тошган. Шаҳардаги ва шаҳар ташқарисидаги ҳар бир уй ўз боғи ва мевали дарахтларига эга бўлган. Таолик роҳиб Чан-Чун шаҳар Чингизхон томонидан эгалланиб, вайрон этилганидан сўнг ҳам ҳамма ерда мевали боғларни, дарахтзорларни, чаманзорларни, осма қувурларни (ғўлбаларни), суви жилдираб оқаётган булоқларни, ҳовузларни, тўгарак ҳавзаларни кўрган. Булар бир-бири билан чексиз равишда такрорланиб турган. «Ажойиб жой: бу ерда тарвузлар отларнинг боши қанча бўлса, шунча... ҳамма ёқда кўллар, мевали боғлар, кўшқлар, миноралар ва чодирлар... Ҳатто Хитой боғлари ҳам Самарқанд боғлари билан беллаша олмайди»⁹.

Темур ўзининг пойтахти учун айнан мана шу ерни танлаб олганди. Дунёнинг сайқали бўлиб қоладиган бу шаҳарда Соҳибқироннинг энг шуҳратпарастлик истак-майллари ҳам амал жомасини киймоғи, қолган барча пойтахтлар Салтанат шаҳри билан таққосланганда, унга бўйсунувчи қишлоқлар бўлиб қолмоғи лозим эди. Шу мақсадга кўра, Самарқанд теварагида йирик исломий шаҳарлар — Бағдод, Дамашқ, Қоҳира, Шероз ва Султония номлари билан аталувчи бир қатор қишлоқлар, қасабалар барпо этилганди.

Гарчи туркийлар мудофаа урушларидан нафратлансаларда, 1370 йилда ҳокимият тепасига келган Темур кейинчалик пойтахт бўлиб қоладиган шаҳарнинг мудофаа воситаларига ўз эътиборини қаратганди. Самарқанд Чингизхон истилосидан бери деворсиз турарди. Темурнинг буйруғига кўра, 1371—1372 йиллари XI ва XII асрларда мавжуд бўлган ички мудофаа деворлари қайта тикланди. Клавихо чуқур зовурлар билан ҳимояланган бу деворларни саддлар ёки лойдан бунёд этилган кўтармалар, яъни саркўблар деб ҳисоблаганди, ўша аср охирида Бобур: «Кўргонини фаслнинг устидин буюрдимким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти», — деб таъкидлаганди. Бугунги кунда бу ҳудуд «ҳисор» (қалъа, арк) номи остида маълумдир. Элчининг таърифлашича, бу шаҳар бир юз эллик минг кишилик аҳолиси бўлган Севилья шаҳридан анча катта эди. Бироқ шаҳар девори ортидаги 5—6 чақиримга чўзилган ерларни аҳоли зич жойлашган қасабалар банд этганди: «Хуллас, шаҳар ташқарисида яшайдиган одамларнинг сони шаҳар ичидаги аҳолидан ҳам кўп эди».

Айни замонда Темур, шунингдек, Самарқанднинг ғарбий қисмидаги, асосан, хазинахона ва давлат қамоқхонаси вази-фасини ўтовчи қадимий арк — Кўксаройни қайта тиклади. Бурчакларида миноралар қад ростлаб турган Кўксарой деворларини ғиж-ғиж ҳовлилар, тикув устахоналари ва омборлар қуршаб олганди. Бу ерда яна ҳужжатасровлар, зарбхона, хазина, катта миқдордаги нодир ва қимматбаҳо буюмлар, силоҳхона, қўшинларнинг хўжалик таъминоти ишларини бошқарувчи ҳарбий муассаса жойлашганди, Темурнинг шарсий буюмлари ҳам ўша ерда сақланарди. Давлат мансабдорларининг маъмурий бинолари шу саройнинг ёнгинасига жойлашганди. Хазинахона ва зиндонлар ертўлалардан ўрин олганди. Юқори қаватларда Темур вақти-вақти билан ўз аъёнларини қабул қилар ёки маҳаллий аҳамиятга эга суд мажлисларида иштирок этарди. Сарой ортидаги ҳовлиларда Салтанатнинг барча ҳудудларидан келтирилган сон-саноқсиз моҳир устахонармандлар меҳнат қилардилар. Бу ерда улар қурол-аслаҳалар ва дубулғалар, ўқлар ва камонлар ясашарди, бу ерда яна этикдўзлар, танга зарб қилувчилар, мўйнадўзлар, Самарқанднинг нодир, тўқ-қизил ва қирмизи духобаларини тўқувчилар, қарробачилар, яъни шиша идишлар тайёрловчилар, жуда нафис олтин ва кумуш ришталарни тўқувчилар ҳам ишлардилар; ишлардилар ва шу ерда асоратда ўлиб кетардилар. Бу ердаги омборлар, хазина ва асирларни кўриқлаш учун арқда юзлаб аскарлар сақланарди.

Кўксаройдаги усталардан ташқари, сарой қошида ҳам қолган бошқалари Самарқанддаги мутахассис заҳматкашларнинг

махоратини оширишга ёрдам беришарди. Умуман, асирларнинг бу ўринда кўрсатган таъсири янги ҳунар ёхуд янги дастгоҳларни жорий қилишдан ҳам кўра, усталар сонини кўпайтиришдан иборат эди. Масалан, эронлик усталарнинг сопол ва қоплама сир ишлаб чиқариш санъати Самарқандда юксак тараққий этган айнан шу турдаги санъат билан омукта бўлиб кетганди. Баъзи бир соҳаларда самарқандлик усталар илгаригидек устунлик қилишарди. Уларнинг темирчилари ўзлари ишлаб чиқарган узангилар, юганлар, игналар билан машхур эдилар. Самарқанд қоғози дунёдаги энг сифатли қоғоздир, деб ҳисоблаганди Бобур. Бу ердаги дастгоҳларда қимматбаҳо сатин, тафта шоҳиси, кимхоб, зарриштали газлама, қирмизи духоба тўқиларди. Бу ажиб матолар сотиш учун кўп мамлакатларга чиқариларди. Самарқанд бозорлари, шунингдек, гилам ва жойнамозлар, эгар-жабдуқ, пичоқлар, кўзалар, мушк, қаҳрабо ва Ҳиндистондан келтирилган дориворлар билан савдо қилувчиларга тўлиб-тошиб кетарди.

Зарафшон водийси ва унинг ортидаги яйлов ва далалар шаҳарни озиқ-овқат билан мўл-кўл таъминларди. Уй ҳайвонлари бўлуқ, овланадиган қушлар ва уй паррандалари эса зотли эдилар. Машхур ҳисори қўйларнинг думбалари камида йигирма қадоқ тош босарди. Қўйлар шу даражада кўп эдики, Темур лашкарлари аскаргоҳда турган маҳалларда бир дукатга* ҳатто иккита қўй харид қилиш мумкин эди. Водий жуда катта миқдорда ғалла ҳосили етиштирар, бир неча пенсга** бир ярим бушель*** арпа сотиб олса бўларди. «Нон ҳамма ерда сероб, гуручни ҳар қанча миқдорда арзон-гаровга сотиб олиш мумкин». Бутун шаҳар бўйлаб очиқ дўконларда қовурилган ёки димлаб пиширилган тайёр гўшт сотилади, тановул қилишга тайёрлаб қовурилган товуклар, ғозлар ва умуман, ёввойи паррандаларни харид қилиш мумкин эди. Бу нознеъматлар ва озиқ-овқатлар «дид билан ва покиза шароитларда сотиларди, савдо-сотик кун бўйи ва ҳатто тунги вақтда ҳам давом этарди»¹⁰. Бобур бу ердаги ажойиб нонвойхоналар ва ошхоналар шухратини оламга ёйди. Самарқанднинг ширин мусалласи ва майи ноблари ҳанузгача ўзининг юксак обрў-эътиборини сақлаб келяпти, бироқ XVI асрда Бобур ёзганди: «...Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин тундрок чоғир бўлмас. Мен Самарқандда авваллари Бухоро чоғирларини ичар эдим». Самарқанднинг кўча-қўйлари, боғларидан ва шаҳар теварагидаги боғ-роғлардан шилдираб оқувчи ариқлар экин-

* *Дукат* — италянларнинг олтин ё кумушдан зарб қилинган қадимий пул бирлиги.

** *Пенс* — инглизларнинг 1/12 шиллингга тенг майда чақаси.

*** *Бушель* — инглизларнинг 36,4 л. ё кг.га тенг оғирлик бирлиги.

зорларни, полизлар ва пахта майдонларини суғорарди. Йилнинг мавлуди Масих байрамига тўғри келган кунларида Самарқандда шунчалар кўп қовун ва узум пайдо бўлардики, бу «хайратомуздир» деб ёзганди Клавихо. «Ҳар куни теварак-атрофдан туяларда кажава-кажава юк етиб келарди, бозорда ҳайратомуз даражада кўп нарса сотилар ва истеъмол қилинарди». Қовунқоқилар ўн икки ой давомида сақланарди.

XIV аср охирига келиб, Самарқандда савдо-сотик шунчалик гуркираб ривожландики, бунинг натижасида бозорлар ва расталар торлик қилиб қолди. Энди бу қабилдаги савдо Амир Темурнинг қудратини тўла акс эттиришга ожиз эди. 1404 йили Темур қисқа муддат билан ўз пойтахтига ташриф буюрганида, шаҳарнинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига кенг йўл ўтказишни амр қилганди. Бу — асосий бозор бўлиб қолмоғи лозим эди. Унинг ҳар бир томонида дўконлар қўш қатор бўлиб жойлаштирилиши, ўтиш жойлари, айвонлар, тимлар қурилиши режалаштирилганди. Бозор Дарвозаи оҳанин (Темир дарвоза)дан бошланиб, Чорсу дарвозасигача бориши ва шаҳар марказидан ўтиши керак эди. Асосий йўлнинг бир қисми кесилиб, бозор бинолари қурилиши Клавихо Самарқандда турганида бошланганди. Одатга кўра, икки амир бу ишга мутасадди этиб тайинланган бўлиб, улар бир-бири билан мусобақалашиб ишлашарди. Темур белгилаган бутун йўл бўйлаб мавжуд уйлар ва тор кўчалар бузиб ташланганди.

Ғишт терувчилар ва қурувчилар уйлар бузиб ташланиши ҳамано етиб келишиб, навбатма-навбат ишлашганча, дарҳол янги кўчаларга асос солишарди, улар ҳар бири қўш хонали (олд ва орқа хонали) дўконлар қуришга киришдилар. Ҳар бир дўконнинг олдига баланд-баланд тош курсилар қўйилди. Кўча гумбазсимон тим тагида бўлиб, ёруғлик тушиб турсин учун унинг шифтига деразалар ўрнатилганди. Ҳар ер-ҳар ерда ҳовузлар бор эди. Дўконлар тайёр бўлиши ҳамано унга савдогарлар кўчиб кирардилар. «Бутун кун давомида ишлаган ғишт терувчилар тунда уй-уйларига кетишарди, уларнинг ўрнига, қанча киши кетган бўлса, шунчаси ишга тушарди. Булар тонг отгунча ишлардилар... бу ерда туну кун шунчалар ғала-ғовур ҳукмрон эдики, гўё жаҳаннамнинг барча азозиллари шу ерда йиғилгандай туюларди»¹¹. Йигирма кун деганда шаҳарнинг у бошидан бу бошигача бўлган бутун масофада бозор тайёр бўлди. Уни бунёд қилиш билан боғлиқ харажатлар шаҳар зиммасига юклатилганди.

Темур Самарқандни ислом дини маркази сифатида ортиқ даражада иззат-ҳурмат қилишни, уни муқаддас қадамжолардан бирига айлантиришни одамлар онгига сингдиришга интилди. У Самарқандга келтирилган илоҳиёт бўйича му-

тахассисларга ҳомийлик қилиш билан бирга, энг машхур зиёратгоҳлардан бири Шоҳи зиндага сиғинишни рағбатлантирди. Самарқанднинг шимолидаги тепаликда, қадимий Афросиёб ўрнидаги жойда, ривоятларга қараганда, Муҳаммад пайгамбарнинг амакиваччаси Қусом ибн Аббос дафн этилган экан. Айтишларича, ана шу авлиё Самарқандга биринчи бўлиб дини исломни олиб келган. Шаҳар аҳли уни адоват билан кутиб олади ва бир кофир унинг бошини танасидан жудо қилади. Ривоят қиладиларки, боши кесилган авлиё калласини қўлига олиб, тепаликнинг бу томонидаги қудуққа сакраганмиш. Авлиё хотирасига қурилган даҳма ташқарисидан — даҳма ҳозир ҳам бор — Қусом ибн Аббос ғойиб бўлган қудуқ ҳам сақланиб келади. Ривоятларга кўра, у, аслида ҳеч қачон ўлмаган эмиш. У, яъни Шоҳи зинда (Тирик шох) яна қайтиб келиб, ўз ҳуқуқини талаб қилиш пайтини кутиб ётганмиш. Бошқа бир ривоятда айтилишича, уч араб мубаллиғи (миссионер) шу тепаликка келиб тўхташипти. Улар қўй сўйишиб, қуръа ташлаш орқали бундан кейин кимнинг қай томонга йўл олиши хусусида бир битимга келишибди. Уларнинг бири қозонга қўл солиб, қўйнинг калласини чиқарибди. Калла унга биринчи бўлиб қаерни танлаш ҳуқуқини берар экан. Мубаллиғ Самарқандда қолишга хоҳиш билдирибди. Иккинчи араб қозондан қўйнинг юрагини чиқарибди ва Маккаи мукаррамага қайтиш истагини билдирибди. Учинчи мубаллиғ қўйнинг думбасини қозондан чиқариб, Бағдодга йўл олишни афзал кўрибди. Шу-шу, Самарқанд дини исломнинг боши, Маккаи мукаррама эса — қалби бўлиб қолаверибди. Бағдод хусусида эса...

XIV асрнинг иккинчи ярмида Қусом ибн Аббоснинг муқаддас даҳмаси йирик беклар ва заминдорлар дафн этиладиган жой сифатида машхур бўлди ва бу даҳма атрофида пири бузрукнинг ҳимоятига мушарраф бўлиш бахтига эришган марҳумлар ҳисобига мақбаралар кўпайиб борди. Темурнинг бир талай қариндош-уруғлари ва амирлар шу муқаддасгоҳга дафн этилиш ҳуқуқига сазовор бўлгандилар. Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон оғо (1382 йилда вафот этган) шу ердаги мақбарага дафн этилди. Бу мақбарани Қутлуғ Туркон оғо ўз қизи Шоди Мулк учун (1372 йилда вафот этган) қурдирганди. 1385 йилда вафот этган Темурнинг бошқа бир опаси Ширин Бег оғо ҳам шу ердаги мақбарага дафн этилганди. Мақбарадаги чиннипўш гишталардан иборат безакларда эронлик усталарнинг таъсири сезилиб туради. Қабрлардан бири саркарда Бурундуққа тегишли, иккинчиси 1376 йилда Мўғулистондаги жети қабилаларига қарши ҳарбий юришда ҳалок бўлган амир Ҳусайнникидир. Темурнинг умр йўлдоши Туман оғо мақ-

баранинг бу томонида бир гуруҳ даҳмалар қурдирганди. Пишиқ гиштан бунёд этилган бу биноларда ёғоч кам миқдорда ишлатилган, бино деворлари ўймакорий ёки нақшинкор гишталар билан қопланган. Бундай шакл, асосан, эронлик мусавирлар томонидан жорий этилганди. Биноларга безак беришда феруза ва мовий ранглар асосий ўрин тутар, диний руҳдаги нақшу нигорлар оқ бўёқда бажарилганди. Қабрлар устига оч мовий рангдаги гумбазлар қўндирилганди. Мақбаралардан бирининг (айнан Ширин Бег оғо мақбараси) ички деворлари, арклари ва гумбазлари сопол билан эмас, оқ сатҳга чизилган деворий сурат билан қопланган. Шулардан ўн беш гуруҳи сақланиб қолган, айримлари яхши ҳолда етиб келган. Ширин Бег мақбарасидаги деворий суратлардан эса фақат бир парчагина сақланиб қолган. Унда эроний услубдаги доварактлар, дарё, гуллар ва паррандаларни ифодаловчи манзара акс этган¹².

Шоҳи зинда зиёратгоҳи зиёратчилик маркази сифатида Самарқанднинг аҳамиятини оширди. Бироқ кейинроқ Темур томонидан бунёд этилган улкан жоме масжиди бундан мустасно эди. Бу аснода Соҳибқироннинг асосий эътиборини зодагонлик меъморчилиги ўзига жалб қилганди. Бу меъморчилик уни тирикларнинг тасаввурига таъсир кўрсатувчи, авлодларга унинг қудрати кучини етказувчи восита сифатида қизиқтирганди. Самарқанд теварагидаги жойларда у ўзининг баъзи бир энг ажойиб боғларини ва қасрларини қурдирди. Тошошабоғлар каби улкан боғлар ҳам лойиҳалаштирилганди. Уйқоч шаклидаги тўрт ёки олти хиёбонга бўлинган бу боғларда хиёбонлар кесишган жой ёнида қасрлар қад ростлаб турарди. Бу боғлар майсазорларга, соя-салқин йўлкаларга, мевали боғларга, ҳовузларга, анҳорларга ва шийпонларга бой эди. Шулардан энг биринчиси Боғи Беҳишт 1378 йилда ўн икки яшар Туман оғо шарафига барпо этилганди. Кейинчалик Темур ана шу Туман оғога уйланганди. 1388 йили худди мана шу Боғи Беҳиштда унинг ўғли Шоҳрухнинг ва набиралари (Жаҳонгирнинг ўғиллари) Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммадларнинг тўйлари ўтказилганди. Темурийлардан чиққан бۇ куёвлар жаннат хурлари каби гўзал қизларга уйлангандилар.

1396 йили беш йиллик ҳарбий юришдан сўнг Салтанатга қайтган Темур пойтахтда узоқ муддатга қолишга қарор қилар экан, кўпгина қурилиш лойиҳалари билан шуғулланди.

Худди ана шу маҳалла Мироншоҳнинг қизига атаб Боғи Шимол (Боғи Шамол)га асос солинади. Мазкур боғ Соҳибқироннинг ўзи танлаб олсин учун меъморлар томонидан бир неча хил андозада лойиҳалаштирилганди. Темур ишнинг бо-

ришини шахсан назорат қилиб туриш учун ўзининг чодирини қурилиш майдончаси ёнига ўрнатган эди. Боғи Шамолдаги саройнинг пойдевори Табриз мрамаридан кўтарилганди. Шунингдек, ҳовлиларга ҳам мрамар тўшалганди. Ташқи деворлар эса ложувард билан қопланганди. Бинонинг ички қисми Эрон ва Ироқдан келтирилган мусаввирлар томонидан безатилганди. Бу ишлар устидан Эрон рассомлари мактабининг вакили, Бағдод биринчи марта истило қилинганда султон Аҳмад Жалойирнинг санъат мактабидан олинган мусаввир Абдул Ҳайя бошчилик қиларди. Гарчанд тирик жонзотлар суратини чизиш дини ислом анъаналарига зид келса-да, Темур деворий суратлар орқали замондошларга ва келажак авлодларга шундай суратлар орқали ўз муваффақиятларини кўрсатиш ниятида эди. Саройларда у «ўзининг мажолиси ва ўзининг қиёфасини гоҳ кулиб, гоҳ чимирилиб турғон ҳолинда, анинг муҳорабалари ва қучғон зафарлари манзараларин, анинг қайсарлар, амирлар, ҳукмдорлар, ақл соҳиблари ва йирик боёнлар ва султонлар ила мулоқотларин тасвирлади, аларнинг ҳаммаси анга ўз ҳурмат-эҳтиромлари хусусинда арз қилиб турурлар ва анга ҳар жонибдин совға-саломлар келтирурлар. Анинг матрапи (овчилик тўри), пистирмада туриши, Ҳиндистон, Дашти Қипчоқ ва Эрондаги жангу жадаллари, анинг қандоқ зафар қучғони, ёғийлари қандоқ қилиб тариқдек тирқираб кетгони ва қочиб қолғони, анинг ўғиллари ва набиралари, амирлари, сипоҳийлари шаклу шамойили, анинг халқ орасинда ийд қилиши, май қадаҳлари ва соқийлари, базмларида санторда куй чалаётғон навозандалари, ишқий саргузаштлари, ул жаноби олийнинг жориялари ва пошшо-ойимлар ва ул тириклик чоғида анинг салтанатида юз берғон талай воқеа-ҳодисотлари, мазкур туркумда кўрсатилғон жамики нимарсалар янги ва бўлиб ўтғон ҳодисотлардир, ул ана шундай ҳодисотлардин бирон-бирин на кўздин қочирғон ва на муболаға қилғон ва бунда у анинг юмушлариндин беҳабар кимарсалар аларни кўришларини, гўё бу юмушлар аларнинг кўз ўнгинда содир этилғондек бўлишин истарди»¹³.

Абдул Ҳайянинг ўз беғуборлиги, нафислиги ва иқтидори билан ҳар қандай санъат асаридан аъло турувчи на деворий суратлари ва на бошқа ишлари бизгача етиб келган. Афтидан, деворий суратлар тез йўқолган бўлса керакки, уларни Бобур эсга олмайди. Қартайиб қолган мусаввирни диний шубҳалар қийноққа сола бошлаган ва у ўзининг бир талай ишларини йўқ қилиб ташлаганди¹⁴. Бу гўзал боғдаги бунёдкорлик ишларининг якунланиши муносабати билан «Чиғатой шоҳларининг хузур-ҳаловати»га бағишланган шоҳона байрам ўтказилди.

Мана шу икки йил давомида Самарқанд билан Шаҳрисабз оралиғидаги Тахти Қароча боғига ва бу улкан боғ худудида муаззам бир саройга асос солинди. Арабшоҳнинг ёзишича, қурувчилардан бири мазкур улкан боғда ўзининг отини йўқотиб қўйганда, ана шу йилқи олти ойгача топилмай, ўтлаб юрган. Эҳтимол, Темур узунлиги бир юз йигирма минг қадам деб мақтанган боғ шудир. Темур мўғуллар маликаси, Хизрхўжанинг қизи Тўқал хоним (Кичик хоним)га уйланишни дилига тугиб қўйганди (1397 йил). Бу воқеа уни Боғи Дилкушони барпо этишга илҳомлантирди. Боғ Самарқанддан жануброқдаги Конигил ўтлоқларида бунёд этилди. Шаҳардаги Дарвозаи Ферузадан бошланган қарағайзорлардан иборат кенг хиёбон ана шу боғга элтарди. Сарой қалама нақшлар билан қопланган гумбазга эга эди, унинг уч қавати қатор устунлар билан қуршаб олинганди. Йўлкалар ёқалаб чинорлар қад ростлаб турар, боғнинг ҳар бир гўшасига турли хилдаги дарахтлар (баъзилари мевали, баъзилари манзарали) ўтқазилганди.

Худди мана шу Боғи Дилкушода элчи Клавихо биринчи марта Темур билан юзма-юз учрашганди. «У ер юзида пайдо бўлган энг гўзал қасрга кираверишдаги пештоқ тагида ерга қўйилган тахтасупада савлат тўкиб ўтираркан, қаршисидаги фаввора ҳавога сув пуркаб турарди. Фаввора ҳовузида эса қирмизи олмалар сузиб юрарди». Боғнинг теварагида талай чодирлар ва айвонлар саф тортган эди. Орадан бир неча кун ўтиб, Темур бошқа бир боққа, ҳали қуриб битказилмаган Боғи Чинорга кўчиб ўтганди. Ҳар бурчагида минора қад кўтарган учинчи боғни испан элчиси, умри бино бўлиб кўрган энг гўзал оромгоҳ деб ҳисоблаганди. Бу Боғи Нав эди. Темур ҳар уч-ўрт кунда боғни алмаштириб турарди, шунинг учун элчилар шоҳона зиёфатга таклиф этилганларида, доим мутлақо янги боғни кўрар эдилар. Шу ерда Клавихо саройнинг майдачуйда қисмларини кўришга, кумуш тангачалар билан безатилган пуштиранг деворий шокилаларни тасвирлашга муваффақ бўлган. Ҳар бир тангачанинг марказида қимматбаҳо тош товланиб турарди. Бу ипак шокилалар ва попуқлар шабадада кўзни қувонтириб хилпирарди. Кираверишдаги икки олтин хонлардаги* турли ўйиқларда еттита олтин машрафа турар, уларнинг иккитаси марварид, зумрад ва феруза каби қимматбаҳо тошлар билан мунаққаш этилганди, бу машрафаларнинг бўғзига ёқут тиқин ўрнатилганди. Бироқ бу ерда элчилар таҳқирлангандилар, чунки улар тилмоч кутавериб, байрам тантанасига жуда кеч етиб келгандилар.

* Хон — стол.

Соҳибқирон бу ерда бўлмаган кезларда, ҳузур-ҳаловат кўрсин, мева-чевалардан татисин деб, боғлар самарқандликлар ихтиёрига очиб қўйиларди. «У (Темур) жўнаб кетган чоғларда... бадавлат ва камбағал шаҳарликлар сайр қилиш учун бу ерга келишарди, бундан-да ажойиброқ, бундан-да гўзалроқ масканнинг топилмаслигига иймон келтирардилар, зеро бундан-да ёқимлироқ ва бехатарроқ ҳордиқ маскани йўқ эди. Боғнинг ширин-шакар меваларидан ҳамма бирдай татиб кўриши мумкин эди».

Арабшоҳ, шунингдек, Боғи Нақши Жаҳон-ва Боғи Жаҳонномаларни ҳам тилга олади. Бобур юқорида эслатилган боғлардан ташқари, Боғи Мураббани унинг икки ошиёнази қирқ устунли (чилустунли) саройини тасвирлайди. Устунлар «қайрилма» усулида ўймакорий тошлардан тарошлаб ясалганди. У, шунингдек, боғлардан биридаги, атайлаб Ҳитойдан келтирилган чинни билан қопланган Салтанат кўшк-айвони — Қасри Чинийни ҳам тилга олади. Хуллас, XV асрдаги замондошлар Самарқандда қасрлари ва кўшк-айвонлари бўлган ўн бешта ёки ўн олтита ана шундай боғлар бўлганлигини тилга оладилар.

Бунёдкорлик ташаббуси Темурнинг сарой аҳлига ҳам етиб борганди. Маликаи муаззама Сарой Мулк хоним Самарқанднинг шимолида маҳобатли мадраса қурдирди, бошқа бир малика Туман оғо Шоҳи зинда яқинида дарвишлар учун қўналга бунёд эттирди. Валиаҳд Муҳаммад Султон шаҳарнинг жануби-шарқий томонида қаср ва мадраса солдирди. Ўзининг салмоғи жиҳатидан Самарқандга тенг бўлган Бухоро шаҳри ҳам Темур тириклигида қисман безатилди.

Темур ўз қасрларида узоқ турмасди. Бу қасрлар унга шахсий ҳузур-ҳаловат бағишлашдан ҳам кўра кўпроқ сиёсий аҳамиятга молик қадриятлар эди.

Шаҳрисабздаги Оқсарой ҳам худди шундай сиёсий мақсадларга хизмат қилганди. Темурнинг Ватани — Қашқадарё Самарқанд ва Балх ўртасида, яъни Хуросон ва Ҳиндистонга элтадиган асосий қарвон йўли бўйида жойлашганди. Савдогарлар шу ерда аносзорлар билан қуршалган қарвонсаройларда тўпланишарди. Темур шу ерда, падари бузруквори ва фарзандлари мақбараларига яқин жойда ўзининг улуғвор саройини бунёд этганди. Сарой ўзининг тузилиши жиҳатидан кейинчалик Самарқандда қурилган масжидга ўхшаб кетсада, ҳажми жиҳатидан ундан жуда катта эди. Саройларда, одатда, масжидларда бўлгани сингари, ҳаёт асосан ҳовлида кечарди. Ҳовлилар бинолар сингари муҳим аҳамият касб этганди. Бунинг устига, иморатларнинг қурилишига камроқ эътибор қаратилгани ҳолда, уларнинг пештоқларига катта аҳамият бери-

ларди. Муҳташам пештоқлар Қорахонийлар давридаги қурилиш услубида тан олинган унсур, деб ҳисобланарди. Темур Оқсаройнинг пештоқлари ва унинг бошқа бинолари Ўрта Осиёдаги ёки истило этилган мамлакатлардаги худди шундай пештоқлар ва биноларга қараганда ҳашаматлироқ бўлишини қатъий талаб қилганди. Сарой қурилиши 1380 йилда бошланди. Гурганж забт этилганидан кейин бу ерга олиб келинган, қизил либос кийган хоразмлик уста қурилишга саркорлик қилди. Орадан йигирма тўрт йил ўтса ҳамки, гарчи қурилиш учун дунёнинг кўпгина мамлакатларидан усталар ҳайдаб келинган бўлса-да, Оқсарой ҳамон битмаганди. Қурилиш чоғида баъзи бир тахтатошларда бу ерда ишлаган усталар номи дарж этилганди. Баъзи ёзувларда: «Али — Аллоҳнинг ҳабиби» сўзлари учрайди. Бундай ёзувни, шубҳасиз, шиа мазҳаби тарафдорлари қолдирган бўлишлари мумкин¹⁵.

Муаззам пештоқлар ортида — у ерда қутиш толорлари* ҳам бор эди — узунлиги деярли юз метр келадиган тўғри бурчакли ҳовли жойлашганди. Ҳовлининг гумбассимон том билан ёпилган ва силлиқ қилиб ишланган йўлкалари қабулхоналарга, тавочилар хоналарига ва Салтанат девонига олиб борарди. Дарвозадан бошланган бошқа бир йўл қабулхонага бошлаб кетарди. У ерда «деворлар олтин ва мовий сополлардан ясалган кошинлар билан қопланганди. Шифт эса бошдан-охир тиллакорлик ишидан иборат эди, — деб ёзади Клавихо. — Бизни ана шу хонадан пешайвонга бошлаб чиқишди. Бу ердаги деворлар ҳам зарҳал берилган сополдан иборат эди. Биз бу мовий ранг ва олтин ҳалли сополлар билан зийнатланган, бошқа кўпгина нақшу нигорларга эга бир талай толорларни ва хоналарни кўрдик... биз зиёфат бериладиган улкан толорда бўлдик. Темур томонидан қурилган мазкур толор дабдабали қилиб безатилган, унга жуда кўп одам сиғади. Унинг орқасида жуда катта мевали боғ бор. Боғда ҳисобсиз мевали ва соядор дарахтлар ўтқазилган. Бу дарахтлар сув тўла ҳовуз атрофини ўраб турарди. Боғнинг ортида чим босилган чиройли майсазор ястаниб ётарди. Бу боғ шу қадарли кенг-мўл эдики, унда кўп сонли улфатлар йиғилиши, ёз иссиғида ана шу сув атрофида ва ана шу дарахтлар соясида салқин ҳаводан баҳраманд бўлишлари мумкин эди»¹⁶. XV аср охирида Бобур ушбу саройни деярли шу қабилда мадҳ этганди.

Оқсаройга кираверишдаги асосий пештоққа шундай сўзлар дарж қилинганди:

Аллоҳ подшо ва
Султон Аллоҳнинг ердаги соясидир.

* Толор — зал.

Бинонинг олд томонидаги вайрон этилган қисмида мино-расимон иккита унсур сақланиб қолган, булар Оқсаройнинг ложувард, яшил ва қорамтир-мовий чинни билан безатилган пештоқи қисмларидир.

Темур ҳеч қачон ўз доруссалтанасида бунчалик кўп вақтини ўтказмаган эди. У 1396 йилнинг ёзидан то 1398 йилнинг ёзига қадар, икки йил давомида, фақат қурилиш ишлари билан банд бўлибгина қолмасдан, балки ўзининг Шарққа, Хитойга қарши юришидек йирик режаларидан бирини амалга оширишга тайёргарлик ҳам кўрди. Мана шу мақсадда, шунингдек, сулолавий мулоҳазаларга кўра, у бошқа бир мўғул маликаси Тўқал хонимга уйланиш хусусида келишиб олди ва мулклари Хитой йўлида жойлашган мўғул хони билан битим тузди. Темур ўз қайлиғини кутиб, қишни Тошкентдан узоқ бўлмаган шарқий чегара яқинидаги музофотларда ўтказди. Бунинг устига, Яссидаги (Сирдарё яқинидаги Туркистон) авлиё* қабри устига мақбара қуриш учун Сирдарёдаги паром йўлини қайта тиклади. Шаҳзода Муҳаммад Султон (Фарғона хукмдори Жаҳонгирнинг тўнғич ўғли ва валиаҳд) чегара туманларида мудофаа истеҳкомларини мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалиги инқирозга юз тутган йўл ёқаларидаги ерларга кенг ишлов бериш хусусида топшириқ олганди. Ана шу тайёргарлик ишларини бажариш учун унинг ихтиёрига баъзи бир энг таниқли амирлар, анчагина ҳарбий кучлар бериб қўйилганди. Ашпарада, ундан сўнг шарқ томонда — Иссиққўлда қалъалар бунёд этишга киришилди.

Шу ерда, Мовароуннахрнинг шарқий чегараларида Темур кўп миқдорда нодир совға-саломлар билан Хитой ҳоконидан келган бир неча вакиллар ҳайъатини қабул қилди. Элчилар анъанавий маросимлар билан кутиб олиндилар, аммо уларнинг ватанига қайтиб кетишига рухсат берилмади.

1398 йил баҳорида Доруссалтанага қайтиб келган Темур қурултой чақирди. Бу гал Соҳибқироннинг садоқида бошқача ўқ бор эди. Кулай имконият яратилиши билан унинг туркий лашкари шарққа эмас, жанубга, Ҳиндистонга қараб йўл олди.

Х б о б

ҲИНДИСТОН

1398-Йўлбарс йили — 1399 — Куён йили

«Мовароуннахр, — деган эди Ибн Баттута, — дунёдаги қудратли етти подшоликдан биридир ва шулардан тўрттаси —

* Аҳмад Яссавий назарда тутилмоқда.

Олтин Ўрда, Эрон, Хитой ва Ҳиндистон подшоликлари уни қуршаб туради». (Қолган икки подшолик Миср ва Марокаш бўлиб, Ибн Баттута асли марокашлик эди). Гарчи Ҳиндистон Чингизийларга қарам подшоликлардан бўлмаган бўлса-да, у азал-азалдан туркий қароқчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келарди: улар Ҳиндикуш тоғ йўллари орқали ўтиб, шимолий текисликлар ва Панжоб остоналарида яғмо қилиб, ўзлари келган йўлдан қайтиб кетардилар: Ҳиндикуш ёки Улуғ қорли тоғлар (сайёҳлар уни шундай аташарди) қадим-қадим замонлардан бери Ҳиндистон ва Ўрта Осиё оралиғидаги асосий йўл бўлиб келганди. Тоғнинг Амударё сувлари бошланадиган шимолий этаклари, Ваҳон ва Бадахшон вилоятлари бўлиқ майсали яйловларга, кенг водийларга бой эди. Ваҳондан кумуш қазиб олинар, дарёлар тагидан олтин топиларди, Бадахшон тоғлари ўзининг лаъллари, ложувардлари ва соф биллурлари билан машҳур эди.

Милоддан аввалги IV асрда Искандар Мақдуний кўшинлари Ҳиндикушдан ошиб ўтди. У ва ундан кейин эса Салавкийлар бир томони Афғонистонгача чўзилиб ётган салтанатни бошқардилар. Шунингдек, Салавкийлардан кейин тарих майдонига чиққан Бақтрия салтанати ҳудудлари Ҳиндикуш тоғининг орқи томонигача чўзилиб кетган эди, кейинчалик, насронийлар дини энди дунёга келган пайтда Кўшонлар салтанати ҳам шу ҳудудларга ҳукмронлик қилганди.

Милодий I асрда Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Хитойга тарқалган Будда таълимоти Улуғ қорли тоғларнинг шимоли ва жанубидаги туманлар ўртасида алоқани фаоллаштирди. VIII асрда мусулмонларнинг Ўрта Осиё орқали Ҳиндистон шимолига бир неча марта бостириб кириш ҳоллари юз бериб, бунинг натижасида, ислом чегаралари Кобул, Синд ва Панжоб музофотларигача кенгайди. Сомонийлар X асрда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган даврда Афғонистондаги Ғазнавийлар сулоласи уларнинг тобеинлари сирасига кирарди. Сомонийлар ҳукмронлиги қулаши билан Ғазна беклари Амударёдан жануброқдаги ҳудудларда ҳокимиятни қўлга киритдилар. Ғазнавийларнинг энг қудратли ҳукмдори Султон Маҳмуд ўз салафларига ўхшаб, тоғларни тўсиқ деб билмасди, XI аср бошларида у Афғонистон, Хуросон, Мовароуннаҳрнинг баъзи бир музофотлари устидан ҳукмронлик қилди, шимолда Хоразмга, жанубда Ҳиндистон ва Кашмирга қарши уюштирилган талайгина талончилик юришларига бошчилик қилди. Гарчи тақводор сифатида бўлмаса-да, сиёсатчи сифатида ном қозонган ана шу оламгирнинг саройида кўпгина йирик олимлар ижод қилгандилар. Файласуф-муаррих Ал-Берунийни Султон Маҳмуд Хоразмдан Ғазнага келтирганди,

форсларнинг миллий қаҳрамонлик достони — «Шоҳнома» муаллифи Фирдавсий бул хасис ҳомийсидан қалам ҳақи учун ваъда қилинган тилла дирҳамлар ўрнига кумуш тангалар олган экан. Ҳафсаласи пир бўлган шоир ҳаммомга тушипти-да, у ердан чиққач, шарбат харид қилиб, ана шу пулларни ҳаммом хизматчиси ва шарбат сотувчига тақсимлаб берипти. Ҳазнавийлар ўрнини Балх ва Кобул ўртасидаги Ғур беклари — Ғурийлар эгалладилар, улар Банголияни босиб олдилар, XIII аср бошларида Деҳли султонлари сифатида қарор топдилар.

Шундан кейинги сулолалар уларнинг мулкларини Банголия, Декан ва узоқ жанубнинг баъзи бир қисмларигача кенгайтириб, Деҳлини Ҳиндистоннинг мусулмон пойтахти сифатида қўлдан чиқармадилар. Ҳинд султонларининг, хусусан, Туғлуқ сулоласининг қудрати бутун ислом оламида машҳур бўлди. Ўз отасидан бепоён салтанат ва улкан хазинани қўлга киритган султон Муҳаммад Туғлуқнинг (у қиблагоҳини 1325 йили ўзи ўлдирганди) меҳмони бўлган Ибн Баттута юксак қоялар тепасида бунёд этилган унинг аркини таърифлаганди. У ерда «Туғлуқнинг хазинаси, саройлари ва тилла суви юритилган гиштлардан қурилган улкан қасри бор эди. Қуёш балқиган чоғда бу гиштлар шундай кучли ярқирардики, ҳеч ким уларга узоқ вақт тикила олмасди. У ўзининг улкан хазинасини шу ерга жойлаганди, айтишларига қараганда, у «қозон қуриб, унга эритилган тиллаларни қуйган экан, натижада бу тиллалар ёмбига айланибди». Султон ҳаммадан ҳам кўра совға-салом улашишни ва қон тўкишни хуш кўрарди. Унинг хонадони йўқсил бўлиб келиб, бой бўлиб кетадиган ҳамда у қатл этадиган одамлар билан ҳамшиша гавжум бўларди».

Султон Муҳаммад Туғлуқ ҳам Хоразмшоҳ каби оламгирлик гоёсини қалбида ардоқлаб юрарди, у ҳатто Непал ва Ҳимолай орқали Хитойга қарши катта кўшин юборганди. Юз минг кишидан иборат бу кўшиндан уйга фақат ўнга яқин киши қайтиб келган, улар ҳам қутуриб кетган султон томонидан ўлдирилганди. Муҳаммад Туғлуқ салтанати унинг ўлими арафасида (1351 йил) инқирозга юз тута бошлади. Банголияда, Кашмирда ва Деканда мустақил подшоликлар вужудга келиб, унинг ворислари ҳукмдорлиги замонида ҳам Деҳли салтанатининг парчаланиш жараёни давом этди. Улкан-улкан музофотлар унга бўйсунидан бош тортди. Муҳаммад Туғлуқдан кейин тахтга чиққан унинг амакиваччаси Ферузшоҳ нисбатан илтифотли феъл-атворга эга киши эди, у ариқлар қазитди, қасрлар, масжидлар ва мақбаралар қурдирди, бироқ у 1388 йили шарти кетиб, парти қолган бемажол мўйсафид сифатида дунёдан кўз юмганида ҳам Деҳли музофотининг ўзи бир-бири билан ёвлашган султонлар ўртасида низо

ўчоғи бўлиб қолаверганди. «Ҳиндистон кофирлари жон солиғи ва ўлпон тўламасдан куч йиғишди ва мусулмонларнинг қишлоқларини ғорат қилишга тушдилар»².

«Темур Ҳиндистон султони Ферузшоҳнинг дорилбақога рихлат этганини билиб, у ерда вужудга келган можаролардан фойдаланишга қарор қилди...»³

Жангари бекларни Ҳиндистонга қарши талончилик юришларига ортиқча даъват этишнинг ҳожати йўқ эди. XIII аср бошида Афғонистондан чиққан мусулмон беклари Деҳли султони сифатида қарор топгач, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддинни таъқиб этган Чингизхон суворийлари Ҳинд дарёси соҳилларида пайдо бўлгандилар. Қўшини тор-мор қилинган Жалолиддин Деҳли султони қасрига қочганди. Бироқ Чингизхон Ҳиндистон томон юриш қилмади. Чингизхоннинг ўғли Чигатойга мерос қилиб берилган улус Ҳиндикуш-у Афғонистон музофотларигача ястаниб ётарди. Шу боис, Ҳазнавийлар ўзларининг шимолий музофотлари билан видолашишга мажбур бўлгандилар. Кейинчалик, туркийларнинг Ҳиндистон шимолига қилган босқинчилик хуружлари худди шу музофотлардан бошланганди. Темур ҳам ўз салафлари сингари, Панжобни Чигатой бекларининг қонуний шикор майдони деб тасаввур этарди.

Темур, юқорида эслатилганидек, Ҳиндикуш шимолий тизмаларидан бирининг этакларида жойлашган Шаҳрисабзда туғилганди. Бу ерда Панж дарёси водийси бўйлаб (Амударёнинг юқори оқими) Хитойдан бошланган қадимий қарвон йўли ўтиб, мазкур жойда йўл ғарбга — Эронга, жанубга — Ҳиндистонга тармоқлаб кетарди. Темур амир Ҳусайнни тор-мор этгач, Балхни, Кобулни ва Ҳиндистонга ўтиш йўллари ўз дастлабки мулкларининг бир қисми сифатида кўлга киритган эди. Туғлуқийларнинг бойлиги, ўзаро низода бўлган бекларнинг заифлиги Истилочининг муттасил ўлжа дардида юрган қўшинлари учун қулай имкониятлар яратиб берганди. Бундан ташқари, Деҳли султонининг саройи Темур томонидан қувғин остига олинган кўпгина ғаним беклар учун бошпана бўлиб қолганди. Саркарданинг Ҳиндистонга муттасил хуруж қилиш ёки уни босиб олиш нияти йўқ эди. Ҳиндистонга юриш қилишдан мақсад — ўлжалар, олтин-кумушлар ундириш ва бу мамлакат уйида номигагина ҳукмрон бўлишдан иборат эди. Бироқ бу пайтга келиб, Темур ғарбдаги қудратли Мисрга қарши отланган, шарқда Хитойга қарши ҳарбу зарбга тайёргарлик кўраётганди. Ҳарбий юриш учун қулай фурсат вужудга келганди. Бу қулайликнинг бир қатор манфаатларидан бири шу эдики, Соҳибқироннинг асосий қўшинлари бошқа ерда йирик тўқнашувлар билан банд

бўлган бир пайтда, унинг салтанати жанубий сарҳадларининг хавф-хатардан омон сақланишига кафолат бўларди. Яна, шунингдек, Деҳлининг бетавфиқ султонлари ўз ерларида кофирларга узоқ вақт тоқат қилиб келаётганлиги ҳам маълум эди.

Темур дин йўлида жиҳод бошлашга қарор қилди. Дастлабки тайёргарликлар кўриб қўйилганди. Темур 1392 йили биринчи қипчоқ юришидан қайтиб келгач, шаҳзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга (У отаси вафотидан кейин орада қирқ кун ўтгач туғилганди) «султон Маҳмуд Ғазнавий тахти»ни инъом этган, девони ва саройи шаклланиши учун кўпгина таниқли амирларни унинг фармойишига берганди. Бу гаройиб подшолик Ҳиндикушдан Ҳинд дарёсигача бўлган жанубдаги ва жануби-ғарбдаги музофотлар: Кундуз, Кобул, Ғазна, Қандаҳорни ўз тасарруфига киритганди, 1397 йил ҳузида Темур Самарқанд теварагида қасрлар қурилиши билан берилиб шуғулланаётган, ўзининг шарқий чегараларидаги қўшинлардан илгарироққа қўйилган соқчилик масканларини, яъни аванпостларни мустаҳкамлаётган, Хитойга қарши юриш режасини ўйлаб қўйиб, бу ниятини таъкидлаш мақсадида, мўғул маликасига уйланган бир пайтда у, шунингдек, ўз набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Ҳиндистонга юриш бошлаш ва адоватли ҳинд бекларига қарши ҳамла қилиш хусусида буйруқ берди. Шаҳзода Ҳинд дарёсини кечиб ўтиб, Панжобга бостириб кирди. 1397-сигир йили охирида Мўлтон қамал қилинди.

Темур қишни Тошкент яқинида — Мовароуннаҳрнинг шарқий музофотларида ўтказди. Ўз қайлиғи билан учрашиш учун бу ерга келган Соҳибқирон 1398 йилнинг дастлабки ойларида Самарқандга ва Қашқадарёга қайтди. Қўшинлар тайёргарлиги ниҳоясига етганди. Курултой чақирилди. Унда Темур аҳволни баён этиб, ўз азму қарорини эълон қилди.

Деҳли тахтига Ферузшоҳнинг набираси ўтқазилганди. Лекин ёш султон Маҳмуд унга қарши бош кўтариб, ўзаро курашаётган аёнлари устидан ҳукм юргиза олмаётганди (султон Маҳмуднинг думбулхўжалигидан ҳатто Деҳлидаги ҳарам аҳли нафратланарди)⁴. Ана шундай аёнлардан бири, дипалпурлик Сорангхон Саййид Хизрхондан қўшни Мўлтонни тортиб олганди. Бироқ ҳозир унинг ўзи ана шу шаҳарда шаҳзода Пирмуҳаммад томонидан қамал қилиб олинган ва ҳар куни иккитадан хуружни қайтарарди. Деҳлида Сорангхоннинг акаси Маллухон ўз рақибларини тор-мор келтириб, шаҳарни ишғол қилган ва султон Маҳмуд номидан ҳукм юргизаётганди: «Бу тартибсизликлар бизнинг ғолиб қўшинларимизни ўзига чорламоқда эди».

Бунинг устига, чин дин бўлган дини исломга Ҳиндистоннинг кўпгина жойларида амал қилишса-да, подшоликнинг

катта қисмида бутпарастрлар яшардилар. Деҳли султонлари динни ҳимоя қилиш учун ҳаддан зиёд заиф эдилар. Мусулмон ҳукмдорлар ана шу ғайридинлардан фақат солиқ (жузья) йиғиб олиш билан қаноатланаётган эдилар. Куръони карим инсон фақат динимиз душманларига қарши урушдагина энг олий мақомга эришиши мумкин, деб таълим беради. Муҳаммад пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам ўз Ҳадисларида шундай қилишни суннат деб атайдилар. Бундай муқаддас урушда шаҳид бўлган мусулмон жангчиси дарҳол жаннатга кириш ҳуқуқини берадиган шарафга эга бўларди. «Бугунги кунда Эрон ва Турон салтанатлари, Осиё қитъасининг катта қисми бизнинг ҳукмимиз остида эркан, сал қимирлашимиз ҳамоно ер юзи титраб турар экан, каромат — олдиндан башорат қилиш бизга энг қулай имкониятларни яратиб берди. Қўшинлар шарққа эмас, жанубга қараб йўл олади. Ҳиндистон ўзининг тўс-тўполони билан бизга ўз эшикларини очиб берди».

* * *

Март ойида қарийб тўқсон минг жангчидан иборат — унинг таркибида кўпгина бўйсунган ҳукмдорлар ва элатлар бор эди — қўшин Ҳиндистонга қарши юриш бошлади. Бироқ қўшинларнинг энг сара қисмини муҳим мансабларга сазовор бўлган Чигатойлар ташкил этарди, кўпгина саркардалар ва беклар Темурнинг Қашқадарё бўйича эски дўстлари эди. Мироншоҳнинг ўғли шаҳзода Умар Самарқанд ҳукмдори сифатида қолдирилганди, Темурнинг энг кенжа ўғли, Хуросон ҳукмдори, художўй Шоҳрух ўз отаси вафотига қадар Ҳиротда ҳукмдорлик қилди, кейинчалик эса мазкур шаҳар унинг доруссалтанаси — пойтахти бўлиб қолди. Мироншоҳ Эронга жўнатилиб, Ҳалоку тожини олди.

Қўшинлар Термиз ёнида вақтинчалик қурилган кўчма кўприк (жиср) орқали Амударёдан ўтиб, Ҳиндикуш тоғининг асосий тизмаси этакларидаги Андаробда манзил курди. Шу ерда Темур ўз қўшинини ва оғир юкларини қолдириб, махсус фавжи билан Ҳавоқ йўли орқали ғайридинларни, қароқчиларни ва уларнинг қалъаларини излаб, Кофиристонга йўл олди. Бундаги овлоқ тоғ чўққилари шу қадар қўрқинчли эдики, ривоятларда айтилишича, ҳатто Буюк Искандар Мақдуний ҳам шу ерда яшайдиган ёввойи қабилаларни топа олмаганди. Бу кофир қабилалар, оташпарастрлар афсонавий шакл-шамойил касб этган эдилар — айтишларича, улар девқомат бўлиб, чулчутчасига гаплашармиш, қора либос кийишармиш, юраклари ҳам қалблари каби қоп-қора эмиш. Бош-

қаларнинг гапларига қараганда, улар мутлақо қип-яланғоч юришармиш.

Қалин қор, жарликлар кўп ҳолларда отларнинг юришига имкон бермасди. Баъзи жойларда фақат тунда, қор юзаси музлагандагина юриш мумкин эди. Тез ҳаракат қиладиган «учқур» фавж ва унинг бошлиқлари баъзи бир нишабликлардан арқон ёрдамида ўтишди. Кекса Соҳибқирон эса, жарликлардан бири устидан, дўнгликдан-дўнгликка кажава воситасида туширилди. У ана шу йўлда минг футдан* ортиқроқ масофани босиб ўтди, жарлик тагида ўзининг сипоҳийларига ўхшаб, пиёда юришга мажбур бўлди. Отларни ҳам худди шундай усулда пастга туширишга уриниб кўришди, аммо уларнинг кўпчилиги йиқилиб, мажақланди, оқибат, хизматга яроқли икки тагина от омон қолганди. Соҳибқирон ана шу отлардан бирини миниб, йўлга тушди. Қолганлар унга пиёда эргашишди.

Бироқ шунга қарамасдан, тоғлар забт этилди. Қаттиқ қаршилик кўрсатган кофирлар ўзлари яшаб турган жойлардан ҳайдаб чиқарилиб, қириб ташланди, хотин-халаж, бола-бақра ҳайдаб кетилди, тоғдаги осилиб турган қоялардан бирига илгари бўйсунмаган халқларнинг буйсундирилишини шарафловчи ўйма ёзув битилди. Темурнинг асосий кўшини учун ўтиш жойи тозаланди. Тоғлар, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг эҳтимол тутилган ғанимларидан ҳам тозаланганди. Йўл-йўлакай гарнизонлар ва қалъалар қолдирган Темур август ойида Кобулни ишғол қилди, унинг теварагидаги яйловларга аскаргоҳини жойлаштирди.

Бу ерда Темур бир муддат ўз Салтанатининг ҳамма бурчакларидан ва хорижий мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилиб, давлат ишлари билан машғул бўлди, у икки қипчоқ шаҳзодаси Идигу ва Кутлуғ ўғлонни ҳам шу ерда қабул қилди. Шаҳзодалар ўзларининг ўтмишдаги хатти-ҳаракатлари боисидан тавба-тазарру қиларканлар, бунга ўзларининг манманлик балосига берилганлигини ва нодонликларини важ қилиб кўрсатдилар. Улар, агар гуноҳлари кечирилса, Соҳибқиронга астойдил хизмат қилишга, унинг зобитлари буйруғига бўйсунушга ваъда бердилар. Шунингдек, Мўғулистон хони Хизрхўжадан ҳам элчи етиб келди. Хон қипчоқ кўшнилари ифодалаган ҳиссиётга кўшилишини баён қилган эди. Кобулга, яна мўғул хонидан ёхуд Хитойдаги Минь сулоласидан чиққан хоқонлардан қочган Тайзи Ўғлон ҳам келганди. У Темур томонидан зўр меҳмоннавозлик билан қабул қилинди. (Хубилай томонидан асос солинган мўғул Юань сулоласи 1368 йили Хитойдан ҳайдаб чиқарилган ва хитойларнинг Минь сулола-

* Фут — инглизларнинг узунлик ўлчови, 0,3048 метрга тенг.

си билан алмаштирилганди). Бироқ Фиёсиддин Али Тайзи Ўғлонни Хитой элчиси деб тилга олганди.

Кобулда беш йиллик муҳораба охирида солиқлар йиғиш учун Эронда қолдирилган Шайх Нуриддин Темурга келиб кўшилди. Бу хазинанинг тақдима маросими учун бир кун сарфланди, назоратчилар уларнинг ҳисобига етиш учун уч кеча ва уч кун ишладилар. Булар: қоплонлар ва ов қушлари, кимхобдан тикилган ва зардўзий либослар, барча ранг-тусдаги куйлақлар, туялар ва кўп миқдордаги хачирлар, бежирим ҳарбий қурооллар, тилла эгарлар урилган арабий аргумоқлар, чодирлар, дўконлар, яримкатлар ва оромкурсилар, турли-туман идиш-товоқлар ва қимматбаҳо буюмлар эди. Эртаси кун Нуриддин томонидан шахсан Темурга ҳадя қилинган буюмларни кўздан кечириш билан ўтди. Шайх шарафига зиёфат берилди, кўпгина совға-саломлар беклар ва элчилар ўртасида лутфан тақсимланди.

Соҳибқирон қароргоҳи Кобул яқинида муваққат турган пайтда сувсизликдан ҳансираб ётган водийни суғориш учун ариқлар ўтказилди. Бу иш турли амирлар ва уларнинг лашкарлари ўртасида бўлиб берилди. Янги қазилган анҳорларнинг ёқаларида қишлоқлар вужудга келтирилди, боғлар барпо этилди.

Бу юмушлар ниҳоясига етгач, кекса малика Сарой Мулк хоним тўрт яшар севиқли набираси, ўзининг васийлигидаги Улуғбек билан биргаликда яна Самарқандга жўнатилди. Темур, Ҳиндистоннинг иссиқ иқлими боланинг саломатлигига салбий таъсир кўрсатади, деб чўчиган, аммо у билан ажралишга кўнгли бўлмаганди. Улуғбекнинг отаси Шоҳрух ўзи 1397 йилдан бери ҳукмдор бўлиб турган Хуросон пойтахти Ҳиротга аллақачон жўнаб кетганди. Темур, кўшинлар ва оғир юклар бошқа пошшоиймлар билан биргаликда Ҳиндистонга, юришнинг иккинчи босқичига йўл олдилар. Султон Маҳмудхон (Чиғатойнинг кўғирчоқ хони) чап қанот — жаронғор билан Деҳлига шимолий йўл орқали жўнатилди. Темурнинг ўзи Мўлтон яқинидаги Сутлеж дарёси соҳилларида Пирмуҳаммад билан учрашиш учун жанубга йўл солди. Қаттиқ қаршиликни енгган Темур сентябрь ойида Ҳинд дарёси соҳилларига чиқиб олди, икки кун ичида қайиқлардан ҳамда қамишлардан тикланган кўприк орқали уни кечиб ўтди. (Бу воқеа Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Чингизхонга қарши жанг қилиб, мағлубиятга учраган жойда юз берганди. Чингиз ҳам Искандар Мақдунийга ўхшаб, Ҳиндистон ичкарасига кирмаганди).

Йўл-йўлакай Темур кўп сонли шахзодалар ва элчиларни — булар орасида Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварадан келган элчилар ҳам бор эди — шунингдек, тобелик изҳор

этган Кашмирнинг мусулмон подшоси Искандар юборган вакилни қабул қилиш учун фурсат топди, Кашмир подшосига ўз лашкарлари билан Соҳибқирон қўшинларига қўшилиш хусусида буйруқ берилди.

Темур Желум дарёси соҳилларида бир маҳаллий ҳукмдорнинг қаттиқ қаршилигига дуч келди, ўша ҳукмдор оролдаги пухта мудофаа қилинган қалъада туриб, унга қаршилик кўрсатишга журъат этганди. Қалъа қаттиқ ҳужум билан забт этилди. Ҳукмдор оила аъзоларини дарёда фарқ қилиб, сўнг ўзи ҳам сувга чўкиб ўлди. Муаррих Фаришта келтирган маълумотларга кўра, Муборак ҳукмдори ўз хазинасини ва аҳли байтини қирқта қайиққа юклаб, гарнизоннинг таслим бўлишини кутиб ўтирмасдан, улар билан биргаликда дарё бўйлаб, қуйига қочганди.

Ченаба ва Рави дарёлари туташадиган жойдан қуйироқда Талумба деган қадимий шаҳар бор. Таслим бўлган ана шу шаҳардан Соҳибқирон жуда катта миқдорда товон (жони омонлик) олиб, эвазига раҳм-шавқат кўрсатмоқчи бўлди. Бироқ жони омонлик миқдори ва уни ундириш борасидаги қийинчиликлар бу ерда талончилик қилишга сабаб бўлди. Бундан ташқари, озиқ-овқат кам, сипоҳийлар эса оч эди. Ғаллани тортиб олишга жўнатилган қўшинлар жойларни тинтув қила бошладилар, уйлар ёндирилди, аҳоли асир олиниб, қириб ташланди, фақат шаҳар оқсоқолларигагина шавқат қилинди. Темур Мўлтон ёнидаги учрашув жойига етиб келишидан олдин унинг захиралари маҳаллий рожалар омонликларидан молу дон билан тўлдирилди. Душман қаршилигини камайтириш учун ейиш ва олиб кетиш мумкин бўлмаган нарсалар ёқиб юборилди.

Темур октябрь ойида Сутлеж соҳилига ўз чодирини ўрнатди. Шу ерда унга Пирмуҳаммад келиб қўшилди. Мўлтон муттасил олти ой давомида қуршовда бўлди. Айтишларича, қуршов ниҳоясида аҳоли ўликларни еган эмиш. Июнь ойига келиб, Сорангхон таслим бўлди. Бироқ шу зайлда шаҳарни ишғол қилган ғолибларнинг аҳоли мағлўбларниқидан яхши эмасди. Муссон ёмғирлари ва сув тошқинлари чоғида туркийларнинг ҳайвонларда кенг тарқалиш тусини оладиган касалликка чалинган отларидан жуда кўпчилиги қирилиб кетди. Илгари тобелик изҳор этган маҳаллий рожалар келгинди лашкарларнинг оғир аҳволга тушиб қолганини кўриб, исён кўтардилар ва Пирмуҳаммад ҳамда унинг қолган-қутган суворийлари яширинган Мўлтон дарвозасига яқинлашиб келдилар. Лекин Темурнинг етиб келганини кўрган душман тумтарақай бўлиб қочди. Шаҳзода бобоси билан қўшилди. Гарчи валиаҳднинг қўшинлари саросимага тушган, баъзи бир қисмлар

Мўлтондан ҳўкиз миниб ёки пою пиёда кетишга мажбур бўлган эса-да, Темур набирасини илиқ қарши олди. Ишғол қилинган шаҳардан жуда катта миқдорда ўлжа ташиб кетилди. Салтанат назоратчилари бу ўлжани икки кун мобайнида зўрға ҳисоблаб чиққандилар. Шаҳзода дабдабали зиёфатда ўлжага олинган буюмларнинг ҳар бир турини анъанавий миқдорда намоёиш қилди, сўнг бу буюмлар аёёнлар ва зобитлар ўртасида уларнинг кўрсатган хизматларига яраша тақсимланди. Соҳибқирон ўз томонидан суюкли набирасига унинг кўшинлари учун ўттиз мингта от инъом этиб, бутун юриш давомида унга лашкарнинг ўнг қаноти — баронғорга кўмондонлик қилишни топширди.

Кувонч устига кувонч кўшилди: Соҳибқироннинг яна бир набираси — Мироншоҳ ва Хонзоданинг ўгли Халил маликалар ҳамда Салтанат ҳарами канизларини ортган араваларда этиб келди. Бундан жуда мамнун бўлган Жаҳонгир, солномачининг таъкидлашича, Куръон тиловат қилишга ва элга хайрсадақа улашишга амр қилди.

Декабрь ойида Темур «турли-туман моҳир хунармандлар ва санъаткорлар жамулжам бўлган, тожирлар паноҳгоҳи, қимматбаҳо буюмлар ва ифор бўйлар хазинаси бўлмиш улуг шаҳар, қамалда бўлиш учун ҳаддан ташқари улкан...»⁵ Деҳли бўсағасида турар эди. Бу ерга Кобулдан келган асосий кўшин (ҳировул, манғлай, шиқовул, чоповул) йўл-йўлакай учраган қалъаларни ишғол қилиб, талаганидан кейин чап қанот (жаронғор) билан кўшилганди. Темурнинг шахсан ўзи ўн минг кишидан иборат шиддатли ҳужум қилувчи кўшинни олиб, улар билан яқин-атрофдаги ерларни босиб ўтаркан, Пирмуҳаммадга қарши бош кўтарган жойлар аҳолисини кўпроқ жазолади. Аксарият ҳолларда, у ой ёруғида ҳужум қилганлиги сабабли, қишлоқлар у бостириб кириши арафасида кимсасиз, хувиллаб қоларди, аҳоли саҳроларга, ўрмонларга, мудофааси мустаҳкамланган шаҳарларга қочиб, жон сақларди. Ана шундай жойлардан бири Бхатнир эди. Бу шаҳар Дипалпур ва Пак-Паттанадан қақир-куқури ва мол-ҳоли билан этиб келган қочоқларга тўлиб-тошиб кетган эди. Кўпгина одамлар унинг деворлари ортида паноҳ топдилар. Темур шаҳарни қаттиқ ҳужум билан эгаллади, қалъа таслим бўлди. Дипалпур қочоқлари янчиб ташланди, зеро улар Пирмуҳаммадга қарши кўзғолон кўтарган ва унинг лашкарини қиличдан ўтказгандилар. Пак-Паттана қочоқлари саваланиб, кул қилинди.

Темурнинг жадал ҳужум қилиши — «у ғайрат билан олға юраркан, ҳатто учиб бораётган қушларни ҳам қувиб ўтарди» — рақиб султонлардан бирини ҳайдаб чиқариб, бошқаси ор-

қали ҳукм юргизаётган Деҳли ҳукмдори Маллухоннинг юрагига даҳшат солди. Мудофелар таркибида ўн мингта от ва йигирма мингта пиёда аскар бор эди⁶, бангуствон, яъни совут билан ҳимояланган, белларига кажавалар ўрнатилган ва бу кажаваларга найза, лахча чўғ отувчилар ва арбалетчилар* жойлашиб олган бир юз йигирма жанговар фил уларга мадад бериб турди. Бу филларнинг тишларига учи заҳарланган шамширлар ўрнатилганди.

Декабрь ойи бошларида Темур кўшинлари Деҳлидан бир неча чақирим шимолроқда жойлашган Лони деган жойни ишғол қилди ва бўлиқ майсали яйловларни кўриб, у ерга аскаргоҳ қурди. Темур, аввало, бу жойларни кўздан кечириб чиқди, сўнг улуғ машварат чақириб, Деҳлини қамал қилиш режасини баён этди. У теварақдаги қишлоқлардан ғалла ва озиқ-овқатни тортиб олиш хусусида фармон берди. Темур аҳли шикорни ва озиқ-овқат ғамловчи гуруҳларни ишга жўнатиб, ўзи бутун кунни атрофни кузатиш билан ўтказди. У Деҳлига қарши шиддатли ҳужум бошламоқчи бўлганлигига қарамай, бу шаҳар яқинидаги Бхатнирга бостириб киришдан олдин, шу атрофга дафн этилган муслим азиз-авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилишни унутмади, ҳозир эса у Жамму дарёси узра юксалиб турган қояда султон Ферузшоҳ томонидан қурилган Қасри жаҳоннамо (Жаҳон кўзгуси қасри)ни томоша қилиб, шу жойдан теварақ-атрофни кўздан кечираркан, айни чоғда, бўлажак жанг майдонини ҳам белгилаб қўйганди. У ҳийла ишлатиб, душманни ана шу майдонга чиқаришга мажбур этмоқчи эди.

Темурнинг етти юз суворийдан кўп бўлмаган ҳировул (разведка) фавжи Маллуни васвасага солиб, ҳужум қилишга қизиқтирди. Темур Лонига қайтиб келганида, унинг соқасига (арьергард) ҳинд филлари ҳамла қилганди. Ҳамла қайтарилди, Маллу қаттиқ шикастланган филларидан бирини жанг майдонида қолдириб, яна Деҳлига чекинди. Кўққисдан қилинган бу ҳужум ҳинд асирлари учун қутилмаган оқибатлар келтириб чиқарди. Туркийларнинг кўлида, улар Ҳинд дарёсини кечиб ўтган пайдан бошлаб, аёллар ва болалардан ташқари, эркак жинсига мансуб бўлган юз минг нафардан ошиқ асирлар бўлиб, уларнинг кўпчилиги бутпарастлардан иборат ҳиндлар эди.

Кўшин ичида бошқа мушкул ҳолатлар ҳам юз бериб турди: жанговар филлар туркийлар қалбига таҳдид соларди. Узунқулоқ гапларга қараганда, филлар камон ўқи ва қилич зарбаларини писанд қилмас эканлар, уларнинг фақат ҳаракат қилишидан пайдо бўлган шамол дарахтларни илдиз-пил-

* *Арбалетчи* — ёйга ўхшаш қадимий қурол билан қуролланган аскар.

дизи билан қўпориб ташларкан. Филлар ўз хартумлари билан отларни ҳам, суворийларни ҳам тутиб олиб, осмонга улоқтириб юбориши мумкин эди. Ҳировуллик сафаридан қайтиб келган Темур ўзининг саркардалари ва зобитларига мурожаат қилди. У душман сафларини суворий аскарларнинг ҳамласи билан ёриб ўтиш ва унинг отлиқ аскарлардан иборат бўлинмаларини тор-мор келтириш воситалари хусусида гапирди. У ҳамла қилиш услубини ўргатибгина қолмасдан, балки душманнинг сиқуви ҳаддан ташқари кучли бўлган чоғда қандай қилиб ортга чекиниш ва қай тарзда тўпланиб, янги ҳамлани бошлашни ҳам ўргатди.

Умумий хавф-хатарни камайтириш мақсадида Темур қўшинлар сафлари олдида хандақлар қазиб, ғовлар билан мустаҳкамланган тупроқдеворлар — сарқўблар вужудга келтириш ва ҳамма ерларга қозиқлар қоқиб қўйиш хусусида буйруқ берди. Мавжуд ҳўкизларнинг ҳаммаси бир-бирига маташтирилиб, қўшин олдига саф қилиб қўйилди. Уларнинг ортида кучли қўриқчилар турарди. Ҳар ўн нафар сипоҳийдан бири ўлжалар ортилган, асир олинган хотин-қизлар ва болалар ўтқазилган туялардан иборат уғруқни (карвонни) қўриқлаш учун ажратилганди.

Тайёргарлик ишлари олиб борилганига қарамасдан, сайёраларнинг ҳарбу зарб учун қулай жойлашганлигини тасдиқлашда иккиланиб турган сарой мунажжимларининг шубҳаларини назар-писанд қилмаган Темур ҳаммани намоз ўқишга даъват этди. Хайрли юлдузлар султони — Соҳибқирон кавокибларнинг қулай жойлашувидан фойдалангани каби, уларнинг ноқулай жойлашувини инкор қилиши ҳам мумкин эди. «Инсон омади ҳам, кулфати ҳам юлдузларга боғлиқ эмас. Мен ўзимни Аллоҳ-таолонинг паноҳига таваккал қилдим. Худованди карим шу чоққача мендан юз ўгирмаган. Сайёраларнинг ундоқ ёки бундоқ жойлашиши қандай аҳамиятқа эга? Ҳамонки зарур тадорик кўруб, лозим бўлғон эҳтиёт чоралари ғамини еган эканмен, ўз мақсадимни амалга оширишни бир сонияга бўлса-да, кечиктирмасмен». Қўшин муҳораба қилиш учун жанггоҳ сари юрди. Темурнинг ўзи марказий қўшин — манғлайга қўмондонлик қилди. У Қуръони каримни келтиришларини буюрди ва тусмоллаб, унинг бир саҳифасини очдида, у ердаги матни кўрсатди. Бу хайрли калима эди, унда катта куч-ғайрат билан қудратли душманнинг тор-мор этилиши ёзилганди. Темур ўз қўшинларига, бу музаффариятдан ишончли нишона, деб эълон қилди, чунки Аллоҳ-таоло уни ўз паноҳига олганди.

Деҳли ўз дарвозаларини очди: Маллу ва Мўлтон ҳокими Маҳмуднинг қўшинлари очиқчасига жанг қилиш учун қалъа-

дан отилиб чиқдилар. Темур ёғийнинг ана шу рафторини ку-таётганди. У шаҳарни узоқ муддат қамал қилишни истамасди. Темур тепаликда туриб, иккала томон қўшинининг хатти-ҳаракатини кузатарди. Улар юзма-юз тўқнаш келишгач, Соҳибқирон отдан тушиб, ўз одатига кўра, қўлларини кенг ёзиб, ерга ётди ва Аллоҳдан фатху нусрат сўради.

«Ҳар қандай ўта довюрак одам ҳам, бир-бири билан тўқнашган қўшинларнинг бу мудҳиш суронидан ўзини хотиржам тутта олмасди, — деб ёзганди солномачи. — Ҳеч қачон бунчалар қаттол жанг бўлмаган, ҳеч қачон бунчалар даҳшатли алоло қўпмаган эди. Қўш наққоралар ва карнайларнинг қулоқни қоматга келтирувчи ғавғоси, филлар яғринига ўрнатилган улкан дўмбираларнинг сурони, филларнинг жанговар наъралари ва ҳазоражотлар (батальонлар)нинг «Аллоху акбар!» ҳайқириқлари бир-бири билан омухта бўлиб кетдики... ер ларзага келди».

Туялар ва буқалар устига ортилган шох-шабба боғламлари филлар ҳужуми бошланиши ҳамано ёқиб юборилди. Алангани кўрган филларнинг бир қисми кўрқувдан орқага тисланиб, ўз қўшинини топтай бошлади. Қолганлари туркийлар томонидан ерга қоқилган қозиклардан ва уч тишли дандоналардан майиб-мажруҳ бўлди. Пирмуҳаммад қилич яланғочлаганича, ҳужумга бошчилик қилди. Унинг сиқуви остида ҳинд қўшинларининг чап қаноти ортга чекинди. Темурнинг илғор марраларига қилинган ёғий ҳужуми муваффақиятсизлик билан тугади, ана шунда туркийларнинг алоҳида фавжи ҳинд қўшинининг орқа томонидан зарба берди. Туркийларнинг чап қаноти — жаронғори ҳиндларнинг сабот-матонат билан қилган ҳужумларини улоқтириб ташлаб, Деҳли дарвозасига ҳамла қилди. Султон Маҳмуд ва Маллу шаҳарга қочдилар, чекиниш чоғида кўпчилик аҳоли ва аскарларнинг талай қисми «топтаб ташланди ва ҳамма ёқда тоғ-тоғ жасадлар қолди». XVI аср охириларида Ҳиндистон тарихини ёзган, мусулмонлардан чиққан муаррих Фаришта кези келганда ҳиндларга бўлган ўз адоватини ифодалади. «Зоти паст ҳиндлар ўз мамлакати, ўз ҳаёти ва ўз келажаги учун бирон-бир ботирлик намунасини кўрсатмасдан бирваракайига қочишди». Филлар яраланган, уларнинг хартумлари қилич билан кесиб ташланганди. Баъзи бир филларни подадаги «сигир янглиғ ҳайдаб кетишди». Шаҳзода Халил ҳам (ҳали у ўн беш ёшга ҳам тўлмаган эди) қилич билан филга ҳамла қилиб, филбонларни чопиб ташлади, жанг охирида бу улкан ҳайвонни бобосига тортиқ этиш учун, уни Темур қошига миниб келди.

Кейинчалик Соҳибқирон ўз лашкари амирларидан унинг сипоҳийлари, қўмондонлари ва шох насабидан бўлган шаҳ-

зодалар кўрсатган жасорат намуналари ҳақида кўп ҳикоялар тинглади. Кайфияти жуда чоғ бўлган кекса Темур ана шундай ботир одамлари, Халилга ўхшаш шаҳзодалар (уни султонлик рутбаси билан сарафроз этганди) учун худованди каримга шукроналар айтиб, кўз ёш қилди ва ер ўпди.

Эртаси куни Темур тантанали вазиятда Деҳлига кириб келди. Тунда султон Маҳмуд ва Маллуҳон ўзларининг хотин-халажлари, бола-чақаларини ташлаб, қочгандилар. Уларни таъқиб қила бошладилар; Маллунинг икки ўғли, шунингдек, унинг зобитлари ва мўл-кўл ўлжа кўлга олинди. Дарвозалардан бири ёнида Соҳибқироннинг кўшки қад кўтарди. Темур шаҳарнинг таслим бўлганлиги ҳақидаги эътирофни қабул қилди. Шаҳарнинг шарофатли зотлари, яъни саййидлар, аҳли девон, шунингдек қозилар, алломалар Темурнинг пойига бош уриб тавозе қилдилар, уларга ўз ҳовли-жойлари тухфа этилди. Катта товон эвазига уларга ҳимоя ваъда қилинди. Ғалаба куйлари янгради, мадҳия ашъорлари ёзилди. Деҳлининг омон қолган филлари ўз янги ҳукмдорлари олдидан тантанали юриш билан ўтдилар. Шунингдек, улар Соҳибқирон қаршисида тиз чўктирилиб, гўё улар ҳам шафқат-марҳамат сўраётгандек, ўзларига хос наъра тортишга мажбур қилинди. Боз устига, каркидонлар ҳам тантанали юриш билан ўтдилар. Бироқ тиз чўкмаганликлари ва буйруққа итоат этмаганликлари сабабли, улар кучли таассурот қолдирмадилар.

Чопарлар салтанатнинг барча гўшаларига музаффарият ҳақида хабар етказдилар.

Келаси жума намозида ҳурматли ва жасур Назириддин Умар енгилмас Темур номини хутбага қўшиб ўқиди.

Сарой амалдорлари, хазиначилар, муфаттишлар ва маъмурлар деҳлиликлардан уларнинг бойлиги ва ҳол-аҳволига қараб, шаҳар дарвозалари ёнида моли омонлик ундириш учун иш бошладилар. Шаҳарни талон-торож қилишга фармон берилмади, вале туркий аскарлар унинг ҳамма ёғини мўр-малахдай босиб кетганди. Шакар ва галлани мажбурий равишда давлат ихтиёрига олиш учун у ерда бир неча минг киши қолдирилганди. Моли омонлик ундиришга масъул бўлган амалдорлар ва муфаттишларга қўшимча равишда хонадонларга кириш ҳуқуқига эга бўлган кўп сонли кишилар ҳам қўшиб берилганди. Масалан, улар таркибида бошқа шаҳарлардан келган қочоқларни деҳлиликлардан ажратиб берувчи одамлар ҳам бор эди, негаки фақат деҳлиликларгина афв этилишга молик этдилар. Шаҳар таслим бўлгандан кейин орадан бир ҳафта ўтиб, шоҳ хонадони хонимлари шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини кўздан кечириш истагини билдирдилар. Ташриф буюрувчилар шарафига дарвозалар очик қолдирил-

ди, улар билан бирга кўшимча тарзда шаҳарга яна кўп миқдорда аскарлар ҳам кирди. Ҳар қалай, ўн беш мингга яқин сипоҳийлар Деҳли ичида тўпланишга рухсат олишди. Оқибат, талончилик йўли билан ундирилган моли омонлик ва имтиёзлар хусусидаги баҳслар юзасидан муқаррар тартибсизликлар келиб чиқди. Ғазабланган шаҳарликлар босқинчиларга қарши курашга кўзғалдилар, уларнинг кўпчилиги умидсизланиб, ўз уйларига ўт қўйдилар ва ўз оила аъзолари билан бирга оловда куйиб, кул бўлдилар. Бир соат давомида туркий кўшинлар Деҳлига кирди, уларни тўхтатиб қолиш ҳеч кимнинг қўлидан келмасди. Амирлар шаҳарга бегона сипоҳларни киритмаслик учун дарвозаларни ёпдилар, аммо ичкарида бўлган туркийлар ташқарида қолган ўртоқлари учун дарвозаларни очишга ёрдам бердилар. Кўшин шаҳарга ёпирилиб кирди. Уч кун давомида шаҳарга ўт қўйилди. Бу воқеалар хусусида Фаришта бахтиқаро деҳлиликларнинг жидду жаҳд билан кўрсатган жасоратлари ҳақида «ниҳоят, улар ўз қонлари билан ҳовурдан туширилди. Улар қуроллари ташлашди, бамисоли қассоб олдидаги қўйлар каби тақдирга тан бердилар... Шаҳарда ҳиндлар сони уларнинг душманларига қараганда ўн барабар ошиқ эди ва агар уларнинг жони бўлганида, ҳар бир шаҳар кўчаси, уйи ва бурчагига сочилиб кетган, хизмат билан банд бўлган туркийларнинг уларга қаршилиқ кўрсатишлари мумкин бўлмасди. Гарчи ҳиндлар ўзларининг қўлларини ўз хотин-халажлари ва фарзандлари қони билан бўяшга ваҳшийларча қарор қилган бўлсалар-да, ҳар ҳолда биз уларни кўрқув қуллари сифатида кўрамиз...» деб ғайри одил фикр айтган эди.

Ўша даврда Деҳли учта тумандан иборат эди, уларнинг иккитаси — Шири ва Жаҳонпаноҳ биринчилардан бўлиб бўйсундирилди. Тирик қолган ҳиндилар учинчи туман — Эски Деҳлига қочиб, жоме масжидида тўпландилар.

Шарафиддин амирларнинг ҳаддидан ошган туркийларни тизгинлашда ожиз бўлганликларини тавсифлар экан, шаҳарликларнинг ёмон хулқ-атвори ва хиёнаткорликлари натижасида Деҳли жабру ситам кўрди, деб важ кўрсатади, талончилик ва қотилликларни эса, қуюшқондан чиқмаган жарима, деб ҳисоблайди. Ҳикоялари солномачилик нуқтаи назаридан илк манба бўлган Фиёсиддин Али: «Сипоҳийлар қўйлар суровига ташланган оч бўрилардай ёки заифроқ қушларга ҳамла қилган бургутларга ўхшаб, аҳоли устига ташланишга шошилишди», — деб ёзганди. Келиб чиқиши Темурийлардан бўлган шоҳ Акбарнинг тарихчиси Низомиддин Аҳмад: «Темур шаҳар аҳолисига афв инъом этиб, моли омонлик солиғи ундириш учун кўп кишиларни тайинлади. Солиқчиларнинг шафқатсиз-

лигидан газаби жуш урган баъзи шаҳарликлар қаршилик кўрса-тиб, уларни ўлдирдилар. Бу мардонаворлик Темурнинг қаҳрини келтирди, бироқ охир-оқибатда Темур раҳм-шафқат қилди ва афв тўғрисида буйруқ чиқарди», — деган эди.

Бу ҳодисалар атайлаб халқ ичига қутқу солиш учун Соҳибқирон томонидан уюштирилганлиги хусусида исбот-далил йўқ. Темур ҳеч қачон ҳеч бир шаҳарни муттасил назорат қилишга интилмаган. Бироқ унинг бойлик ва захираларини, ёғийлар фойдаланмаслиги учун, жанг майдони ортида қолдирадиган одати ҳам йўқ эди. Унинг биринчи талаби кўшинларнинг эҳтиёжини қондиришдан иборат эди, шунинг учун у қўлидан келган тақдирда ҳам, машаққатли ғалабадан кейин одатий ҳол ҳисобланмиш, аскарларни рағбатлантирмай қўймасди — бундай дейишга ҳеч қандай асос йўқ.

Ҳар ҳолда туркийлар ўлжа масаласида ўз ниятларида собит турдилар. Баъзи бировлар шаҳардан бир юз элликталаб қул олиб кетдилар, ҳатто энг камбағал сипоҳийлар ҳам кам деганда йигирматадан қулга эга бўлдилар. Улар жавоҳирлар, либослар, олтин ва қумуш идиш-товоқлар, кўп миқдорда тангалар йиғдилар. Ўз бойликлари: билагузуклар, маржонлар, исирғалар, оёққа тақиладиган зеб-зийнат буюмлари ва бошқа олтин тақинчоқларини сақлаб қолган ҳинд аёлларининг баҳоси, айниқса, ошиб кетди. Султонларнинг бир неча авлоди тўплаган бойликлар бир неча кун ичида туркийлар қўлига ўтди.

Бу давр мобайнида Темур ва унинг саройи аъёнлари зиёфатлар ҳамда базми жамшидлар билан кўнгил очдилар. Кўшинлар қуюшқондан чиққанлиги ва Деҳли олов ҳалқасида қолганлиги ҳақидаги хабар билан ҳазрати ҳумоюн байрамини тўхтатишга ҳеч кимнинг имкони бўлмади ёхуд бундай қилишга журъат этолмади.

Шундан сўнг бир неча кун бу ерга шаҳардан олиб келинган асирларни тоифаларга ажратиш билан ўтди. Темурнинг буйруғига кўра, ҳунармандлар, хусусан, ғишт терувчилар Соҳибқирон ихтиёрида Самарқандда махсус ишларда ишлашлари учун танлаб олиндилар. Темур Деҳлида бўлган беш кун давомида шаҳарнинг таслим бўлганлиги ҳақидаги далолатномага имзо чекди, тобе бўлишдан ўзга иложлари қолмаган ҳинд рожаларидан ўлпонлар қабул қилди. Ўлпонлар орасида ўзоқ йиллар мобайнида Ҳиндистон султонларининг оромини кўриқлаб келган иккита оқ тўтиқуш ҳам бор эди. Темур бу совғани, айниқса, кўнгилга хуш келади-ган деб ҳисоблади ва уларни хушбахтлик белгиси сифатида баҳолади. У Деҳлига қанча тез келган бўлса, бу ердан ҳам шунча тез жўнаб кетди.

Шимолий Ҳиндистон текисликлари Искандар Мақдуний ёки Чингизхон қўшинлари учун қанчалик жозибасиз кўринган бўлса, Темур сарбозлари учун ҳам шундай совуққина диёр бўлиб туюлди. Ҳатто Ҳиндистонда мўғул сулоласига асос солган Бобур ҳам ёзган эди: «Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида хусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва таъб идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва режа ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ...»

Темур ўз йўлида Деҳлидан бир неча миля шимолда, Жамуна дарёси соҳилларида султон Феруз томонидан ойнадай силлиқ мрамрдан бунёд этилган ажойиб масжидда бир соатга тўхтади. Шу ерда у Аллоҳ йўлида икки ракаат намози шукрона адо этиб, кофирларни жазолашдек муқаддас вазифани бажариш (жиҳод) учун яна йўлга тушди.

Темур январь ойи бошларида адирлар ёқалаб шимол томон юрди. Таслим бўлишдан бўйин товлаган Мейрутга Темур томонидан қаттиқ ҳужум қилинди. Шаҳарга ўт кўйилди, қаршилиқ кўрсатган ҳиндлар тириклай ёқиб юборилди. Темур амир Жаҳоншоҳ қўмондонлиги остидаги фавжларга Жамуна дарёси соҳилидаги қишлоқларни талаш хусусида буйруқ берди, ўзи эса, Ганга дарёси томон йўл олди. Дарёда бўлиб ўтган жангда ҳиндларнинг қирқ саккиз кемаси чўктирилди. Шунингдек, Темур бу мавзеда ўзларининг машҳур мақбарасига эга бўлган кўпгина оташпараастларни (зардуштийлар) сувга фарқ қилди⁹.

Темур Кашмир томонга тоғ этаклари бўйлаб шимоли-ғарбий томонга, кўп ҳолларда ой ёруғида юриш қилар экан, бир ой давомида аввалдан тайёргарлик кўрилган талай жанглар ўтказди, етти қалъани забт этди, жуда кўп майда-чуйда тўқнашувларда ғолиб чиқди. Бу тўқнашувларда унинг сара қўшинлари оз сонли бўлганлиги учун, кўп ҳолларда мушкул аҳволларга ҳам тушдилар. Жангу жадаллар билан ўтган бу пайтда отлмиш уч ёшга кирган Темурнинг қўлида аламли шиш пайдо бўлди. Лекин бу дард тез тузалди. Амирлар Соҳибқиронга ғаним билан юзма-юз туриб жанг қилмасликни маслаҳат бердилар, лекин кекса Темур уларга жавоб бериб айтдики, дини ислом учун олиб борилган урушнинг иккита энг олий имтиёзи бордир. Биринчи имтиёз шундаки, уруш жангчини зоҳиран шон-шухратга буркайди ва дорилбақода унинг тўғри жаннатга киришини таъминлайди. Иккинчи имтиёз шундан иборатки, у жангчига бу дунёнинг жавоҳиротларини беради. Темур ана шу имтиёзларнинг икковига сазовор бўлишни хоҳлагани учун ҳам бу даъволарни оқлашга интиларди.

Ҳимолай тоғлари этаклари бўйлаб жойлашган музофотлар таланди, қаршилик кўрсатганлар шафқатсиз жазоланди. (Баъзи бир туманлардаги маймунлар бўйсунмасликда одамларга ибрат бўлди. Улар тунда туркийлар аскаргоҳига келиб, сипоҳийларнинг уст-бошларини ўғирлаб кетарди). Темур ҳамиша бўлганидек, сергак эди, у ўз лашкарининг ҳар жабҳада маъмур ва мамнун бўлишини кузатиб борарди. Агар бирон-бир туркий фавж бирон боқиндан қуруқ қайтгудек бўлса, Темур мўлқўл ўлжалар билан қайтган бошқа фавжларга, ўз ўлжаларини ўша фавж билан баҳам кўришни амр этарди.

Деярли икки ой давом этган қонли ҳужумлардан кейин Дехлидан Кашмирнинг мусулмон подшоси Искандар ҳузурига юборилган элчилар Соҳибқирон ҳузурига қайтиб келдилар. Шоҳ юборган номада, унинг Темурга бўйсунишга ва Саркарданинг хизматига киришга тайёр эканлиги ёзилган эди, бироқ йўлда у Темурнинг элчиларидан бошқа бирига рўбарў келади, бу элчи унга уч мингта от ва юз минг дерест тилла танга (Кашмирнинг пул бирлиги) тўлашни буюради. Шунда шоҳ Искандар солиқни тўплаш учун уйига қайтган ва уни йиғиб бўлгач, Темур ҳузурига олиб келишга ваъда берган. Темур буни эшитиб, солинган солиқдан норози бўлган ва уни ундириш кичик мамлакат учун оғирлик қилишини айтган. У Искандар ҳузурига элчи юбориб, унинг ўлпон йиғилишини кутиб ўтирмасдан, ўн кун ичида Ҳинд дарёси соҳилига етиб келишини тайинлаб, у билан учрашмоқчи эканлигини айтган.

Туркийлар уйларига қайта туриб, йўлда дуч келган қаршиликларни қувлик ва қилич билан енгдилар. Масалан, Жаммудаги ҳинд рожаси ўзига қарашли ҳудудни Темур кўшинларидан тозаланди, деб ўйлаган бир пайтда пистирмада қўлга туширилди. Асирлар занжирбанд қилиндилар, аммо рожага шафқат кўрсатиб, унинг жароҳатларини даволадилар, чунки Жамму вилоятидан катта миқдорда ўлпон ундиришдан умидвор эдилар. Рожа уларнинг умидини кутганларидан ҳам зиёда қилиб оқлади: ўлпонга қўшимча тарзда «Ла илоҳа иллаллоҳ» деб калима келтириб, мусулмон бўлди. Бу ҳам камлик қилганидай, сигир гўштини еб, дини исломни қабул қилганлигини исботлади.

Айни чоғда, Лаҳорга қарши фавж юборилди. У ерда илгари Темурга бўйсунган, бир маҳаллари Саркардага унинг ҳарбий юришларида йўл кўрсатувчилик қилган калтабин валиаҳд Шайха ўзининг ҳордиқ чиқарган қўшинлари билан Темурга қўшилишдан бош тортганди. Бунинг ўрнига у Лаҳорда ўз вақтини айш-ишратда ўтказаетганидан, устига-устак, Соҳибқирон ҳузурига қайтаётиб, Лаҳорда тўхтаб ўтган Салтанат

хазинабони Ҳинду шоҳ¹⁰ ва Хукмдор хонадонининг бошқа аъзоларини етарли даражада таъзим ва тавозе билан кутиб олмаганди. Лаҳор ишғол қилиниб, шаҳарга катта миқдорда солиқ солинди, валиаҳд Шайха қатл этилди.

Март ойи бошларида Темур шаҳзодалар ва қўшин зобитлари билан хайрлашиш ҳамда уларни ўз музофотларига жўнатиш учун девон йиғини чақирди. Уларнинг уйга қайтиш иштиёқлари баланд эди. Саркарда Деҳлини ҳукмдорсиз қолдирди, бироқ тобе этилган мусулмон шаҳзодаларидан бирини Панжоб билан Юқори Синд устидан ноиб қилиб тайинлади. Бу Муҳаммад пайгамбарнинг авлодларидан ҳисобланган шаҳзода Хизрхон Саййид эди. Хизрхон бундан сал аввалроқ Сорангхон томонидан Мўлтондан ҳайдаб чиқарилган бўлиб, ўзини Темурнинг Деҳлидаги тобеини деб тан олганди. Шундан бери у ватанига қайтаётган туркийларга ҳамроҳлик қилаётганди. Темур уни «саййид ва — яхши одам» сифатида биларди.

Темур саройида яшаб турган ва Ҳиндистон бўйлаб сафар қилишга хоҳишманд бўлган венециялик савдогар Николо де Конти «ҳамма ёқда осудалик ҳукм суради, чунки ўша даврда Темур давлати Ҳиндистондан Қизил денгизга қадар ястаниб ётарди» деб ҳисоблаганди.¹¹ Хизрхон ҳамон Темурнинг устунлигини тан олар, унинг номини тангаларга зарб этар ва жумъа номозларида хутбага қўшиб ўқитарди. Мунтазам ўлпон тўлаб турарди. Бу орада султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқалар Деҳлига қайтиб келишиб, яна ҳоқимият учун кураш бошлаб юборишди. Охир-оқибатда Маллу Хизрхон Саййид билан бўлган жангда тор-мор қилинди. Орадан бир неча йил ўтиб, Хизрхоннинг ўзи Деҳлини ишғол қилиб, Саййидлар сулоласига асос солди.

Салтанатнинг турли қисмларидан кафолатланган қиримларга эга бўлган кекса Темур шошилинич тарзда Самарқандга қайтди. Фарбдан муҳим хабар келганди: Миср ва Сурия султони Барқуқ бу фоний дунёдан рихлат қилганди. У чавгон ўйинидан кейин ширинликлар ва қовурма қарқара гўштидан тановул қилиб, безгак хасталигига чалинган экан. Барқуқнинг ҳали ўспирин бўлган ўғли Фарож унинг саройидаги шуҳратпараст, бадният аъёнлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун тахтга чиқибди. Темур уйга шошилинич жўнар экан, қаршилик кўрсатган ғанимларни жазолаш учун ҳам фурсат ва куч топарди. Бироқ қўшин ҳолдан тойганди. Бир талай сипоҳийлар касал эдилар. Отсиз қолган сипоҳийлар эса кўприксиз дарёлардан кечиб ўтолмасдилар. Ҳиндистоннинг иссиқ иқлим шароити, айниқса, отлар учун офат бўлди. Темур бундан кейинги талафот пайини қирқиш мақсадида сарбозлар учун ўз

юридан кўп от ажратишга ва дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдиришга мажбур бўлди. Бундан ташқари, аскарлар шу қадар кўп ўлжа билан қайтаётган эдиларки, бир кунда тўрт миладан ортиқ юра олмас эдилар.

Лекин Темурнинг ўзи чарчаш нималигини билмасди. Саркарданинг қайтиб келаётганидан огоҳлантириш учун Мовароуннаҳрга чопарлар юборилди. Темур қўшинларнинг манглайида (авангард) йўл танобини тортарди, Кобулга етиб келиб, у ерда соҳибжамол малика Чўлпон Мулк оғони отлари ва хачирлари ёмон аҳволда бўлгани учун, фақат кучи тиклангач, йўлга тушиши лозим бўлган лашкар билан бирга қолдириди. Темур Кобулдан Амударёга элтадиган, баҳор келганига қадар отличлар ҳаракати учун ёпиқ бўлган йўл бўйлаб, ҳаммадан олдинда борарди.

Соҳибқироннинг оёқлари ва қўлларида пайдо бўлган чипқонлар уни ухлатмас, эгарга минишига монелик қиларди. У бир неча кунга тўхтаб, манзил қурди, кейин даҳшатли оғриқдан юзларини бужмайтириб, хачирларга ортилган тахтиравонга ўтирганича, яна йўл босди. Оғриқ азоби кундан-кунга кучайиб бораверди. Энди Соҳибқиронни ўша тахтиравонда Ҳиндикуш даралари орқали хизматкорлар елкаларида кўтариб борардилар. Шу қабилда тоғ дарёларининг илонизи водийлари босиб ўтилди. Худди шунингдек, Бобур ҳам Ҳиндистонда чипқонлардан ва бел оғриғидан азоб чекканди: бунга у, Ҳиндистоннинг ёмғирлари ва рутубатли об-ҳавоси сабаб деб айтганди.

Ойнинг охирида Темур ўзига яқин бир гуруҳ одамлар томонидан қарши олинди. Кутиб олувчилар орасида «махди улё»* — маликаи муаззама Сарой Мулк хоним, Темурнинг энг ёш қайлиғи Тўқал хоним, кенжа малика Туман оғо ва саройдаги бошқа хонимлар, шаҳзодалар бор эди. Уни кутиб олгани Темурнинг ўспирин набираси Улугбек ҳам чиққанди.

Темур ўз саломатлигини тиклади, у сарбаланд қорли тоғлар орқали чопарлар юбориб, у ердан шошилинич равишда филлар билан қайтиб келишни амр этди. Самарқанд янги тантанали учрашувга ҳозирлик кўрмоқда эди.

Х I Б О Б

СУЛОЛАВИЙ МУАММОЛАР

Темур саломатлигининг тикланиши, унинг Мовароуннаҳрга қайтиши доруссалтана — Самарқандга тантанали юриш

* «Маҳди улё» — Соҳибқироннинг энг катта умр йўлдоши унвони.

билан нишонланди. Турли манзилларда уни фарзандлари ва набиралари қарши олдилар. У ўн беш кунга Шаҳрисабзда, ўзининг Оқсаройида тўхтади, сўнг у ердан Тахта Қароча қасрига йўл олди. Мазкур қаср Соҳибқирон бундан бир неча йил аввал асос солган улкан боғ қўйнидан жой олганди. Шундан сўнг Саркарда Самарқанднинг шундай биқинида жойлашган Боғи Дилкушога етиб келди. У опа-сингиллари, завжалари ва амирлари дафн этилган Шоҳизинда мажмуасини зиёрат қилди, қисқа фурсат ичида ўзининг завжаларидан бири — Туман ого томонидан барпо этилган мискинлар уйи — дорилужинни бориб кўрди, шу ердан Сарой Мулк хоним қурдирган мадрасага йўл олди. Шундан сўнг у Боғи Чинорга, ундан Боғи Жаҳоннамога, сўнгра Боғи Беҳиштга, ундан чиқиб, Боғи Баландга қадам ранжида қилди. Ҳиндистондан чиққан филлар ва уғруқ (юк ортилган қарвон) ана шу Боғи Баландга етиб келганди. Асирлар, филлар ва ўлжалар шаҳар аҳолисига намойиш этилди. темур набираси, Фарғона ҳукмдори Муҳаммад Султонга асир олинган валиаҳд Сорангхонни (у Мўлтонни топширганди), бир неча филлар ва Ҳиндистоннинг бошқа ажойибот-ғаройиботларини совға этиб жўнатди.

Кекса Темур дориладолат (суд) ишларини кўриб чиқиш ва навбатдаги юришга фармойиш бериш билан бир қаторда, ўзи эришган зафарларга муносиб ҳайкал бўлиб қоладиган муаззам жоме масжиди қуриш хусусида амр қилди. Шу чоққача Темурнинг асосий қурилиш лойиҳалари зодагонларга хос виқор билан тузилган эди. У, эҳтимол Жамуна дарёси соҳилидаги Ферузобод масжидини кўриб хавас қилган бўлса керак, энди қурдирмоқчи бўлган масжид ишига асир тушган энг моҳир ғишт терувчилар ва усталарни дарҳол сафарбар қилиш хусусида буйруқ берди, уларга филлар ва мажбуран ёлланган мардикорлар дастёрлик қилишлари керак эди. Шошилиш тарзда Озарбайжон, Эрон ва Ҳиндистондан икки юзта мрамор тахта етказиб келиш хусусида амр қилинди. Масжид учун танланган жой Дарвозаи Оҳанин ёнида, Сарой Мулк хоним мадрасасининг рўпарасида эди. Икки таниқли амир — Хўжа Маҳмуд Довуд билан Муҳаммад Жалот қурилишга саркор этиб тайинландилар. Темур ҳар куни ишнинг қандай бораётганлигини суриштириб турди. Шарафиддиннинг «Зафарнома» сига ишланган Беҳзоднинг минётирларидан бирида жоме масжиди қурилишида ишлаётган усталар ва филлар тасвирланган. Асарнинг қизиқарли тафсилотларидан бири ана шу масжиднинг митти нухасидир, чунки ўша маҳалларда иншоотлар олдиндан ишланган режалар асосида тикланмасди.

Шу билан бирга, Темур ўзининг навбатдаги ҳарбий юришига тайёргарлик кўра бошлаган эди, зеро кўчманчи ва ўтроқ

халқларнинг беқларини ички низолардан чалғитиш мақсадида уларни бирон-бир иш билан банд қилмоқ лозим эди. Бунинг устига, Чигатойлардан чиққан қабила бошлиқларининг талончилик майлларини муттасил қондириш зарурияти Темур учун ортиқча ўлжа билан енгил-елпи ҳаёт кечириб келган сафдошларининг боқи-беғамлик ва сусткашлик қилишга бўлган рағбатларини даф этишни тақозо қиларди. Темур ҳар қандай душманнинг бирон-бир ожизлигидан фойдаланиб қолиш учун турли томонлардан ахборот олар, кутилмаганда кўшин суришга тайёрланар экан, бу режаларини ҳаммадан махфий тутарди.

Соҳибқирон, шунингдек, сулолавий муаммолар билан ҳам банд эди. У Мовароуннаҳр сарҳадига жойлашган Фарғона мулкидан валиаҳд Муҳаммад Султонни чақиртириб олди. Темурзода Жаҳонгирнинг тўнғич фарзанди Муҳаммад Султон мўғул хонининг қизига уйланиб, Темур қонини Чингизхон қони билан қўшганди. Катта нуфузга эга бўлган ҳарбий саркарда Муҳаммад Султон валиаҳд этиб тайинланганди. Темур уни ўзидан кейинги тахт соҳиби деб танлаган ва бу гап кўпдан бери ҳаммага маълум эди. Темур юз бериши мумкин бўлган бахс-мунозараларга ўрин қолдирмаслик учун, шаҳзоданинг номини жума намозида хутбага қўшиб ўқитишни, тангаларга исмини зарб қилдиришни буюрганди. Сулолавий изчиллик тасдиқланган ва қабул қилинган эди.

Сирасини айтганда, Темурий шаҳзодалар кекса Соҳибқироннинг ҳафсаласини тез-тез пир қилиб туришарди. Икки ўғли аллақачон боқий дунёга рихлат қилган, Тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг пуштикамаридан бўлган Муҳаммад Султон тирик қолган икки амакисидан муҳим бир устунликка эга эди; улар тожик канизақларидан туғилгандилар. Чамаси, Темурнинг уларга нисбатан ҳусн-таважжуҳи йўқ эди. Темур мўғул завжаларидан ўғил-кўрмаганди. Унинг кенжа ўғли Шоҳрух комил мусулмон бўлганидан, ҳарбу зарб илми ва Чингизхоннинг кўчманчилик ҳаёти тарзидан ҳам кўра, кўпроқ шариат қонунлари мажмуига амал қиларди. Шоҳрух меъёр билан иш тутадиган босиқ табиатли ҳукмдор сифатида обрў сақлаб келган, кейинчалик Ҳиндистон ва Эроннинг подшоҳи бўлиб қолганди. У, архимандрит* Томас Ментопскийнинг берган гувоҳликларига қараганда, «сулҳпарвар киши эди». Шоҳрухдан кейин Мироншоҳ мерос тариқасида Хуросон ҳукмдорлигини олган эди. Бироқ у мустақил тарзда бирон-бир ҳарбий юриш қилишга эҳтиёж сезмади.

* *Архимандрит* — насроний динида роҳибларнинг олий унвони, одатда, дайр бошлиғи.

Темурнинг тирик қолган ўғилларидан каттаси Мироншоҳ бошқа бир муаммони келтириб чиқарди: Ҳиндистонга қилинган юриш охирида Темурнинг қулоғига Ҳалокулар мулки — шимолий Эрон, Озарбайжон ва Бағдоддан келган ташвишли хабарлар чалинди. Биринчидан, Мироншоҳ ташқи душманларнинг таъзирини бериб қўйишга ожизлик қилганди. 1393 йили Бағдоддан қочиб, Миср ва Сурия султони ҳузурига паноҳ истаб борган султон Аҳмад Жалойир келгуси йили яна ўз пойтахтига қайтиб келганди. Мироншоҳ уни ҳайдаб юбориш учун қўшин тортиб борди, бироқ ўз салтанатида унга қарши фитна уюштирилгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шоша-пиша Табризга чекинди. Фитнада иштирок этганликда айбланганлар ва хоинлиги учун қатл қилинганлар орасида Табриз шайхулисломи ҳам бор эди. Темур, одатда, атоқли дин арбобларининг гуноҳини кечиб юборарди. Шимолий ҳудудларда ҳам Мироншоҳнинг омади чопмади. Озарбайжондаги Оланжиқ қалъаси туркийлар томонидан узоқ вақт қамал қилиб турилди. Ана шу Оланжиқда Аҳмад Бағдодийнинг ўғли Тоҳир бор эди. Гуржилар фавжи шаҳарни озод қилиш учун жидду жаҳд билан ташланди. Улар туркийлар ҳужумини қайтариб, шаҳарни ҳам, Тоҳирни ҳам озод қилдилар.

Бу мағлубиятлар давлатда тартибсизликларни келтириб чиқарди. Бу тартибсизликлар, айтишларича, оқсуяк табақалардан иборат ҳукмдорларнинг ахлоқсиз ҳаёт тарзи, халққа ҳаддан ташқари жабр-зулми натижаси эди. Валиаҳд тинимсиз майхўрлик қилар, қимор ўйнардди. Давлат хазинаси (бунга Салтанат хазинасига тушадиган солиқ ва ўлпонлар ҳам кирарди) совурилди. Хабар беришларича, Мироншоҳ Султонидаги яшил гумбазли масжидга дафн этилган элхон ўлжайтунинг* қабрини таҳқирлаган, шу шаҳардаги ва Табриздаги бошқа талай биноларни вайрон қилганди. Бу вайронгарчилик хатти-ҳаракатлари, кейинчалик Клавихо аниқлаганидек, Мироншоҳнинг ёмон от чиқаришга ўчлиги билан боғлиқ экан: умрида ҳеч вақо бунёд қилмаган Мироншоҳни, жилла курса, у вайронага айлантирган улуғвор ёдгорликлар туфайли ёдга олсалар, шояд. «Баски мен, дунёдаги энг улуғ зотнинг фарзанди эканман, вафот этганимдан кейин донғи етти иқлимга кетган бу машҳур шаҳарларда мени ҳамиша эслаб туришлари учун нима қилсам экан?» Давлатшоҳнинг ҳикоя қилишича, Мироншоҳ Табризда дафн этилган Рашидиддиннинг қабрини бузиб ташлаб, унинг хокини яҳудийлар қабристонига кўчириш хусусида буйруқ берган. Рашидиддиннинг келиб чиқиши яҳудий қавмида бўлган.

* *Ўлжайту Султон* — 1304—1317 йилларда Эрон ва Озарбайжонни идора қилган ҳукмдор.

Эҳтимол, шаҳардаги бинолар ўлжа ва яширилган хазиналарни излаш натижасида вайрон этилгандир. Бироқ адоват руҳи билан суғорилган манбалар бу номатлуб ҳатти-ҳаракатларни Мироншоҳнинг ичкиликка ружу қўйиши оқибатида қўзийдиган беҳад ғазабнок ва қабиҳ феъл-хўйи ҳамда унинг бадфеъл улфатлари қилган фаҳш ишлари оқибати, деб изоҳлайдилар. Ҳар ҳолда Мироншоҳнинг бу феълхўйи кўпгина мўғул шаҳзодалари умрига зомин бўлди. Сарой солномаларида шаҳзоданинг ақлан ноқислигига унинг шикор чоғида отдан йиқилиши сабаб бўлган эди, деб кўрсатилади, Арабшоҳ ҳам Мироншоҳнинг ақлий жиҳатдан заифлиги ҳақидаги фикрни қўллаб-қўвватлаб, отасининг Ҳиндистонга юриши чоғида унга ёзган бирмунча жиртакилик оҳангидаги номасини бунга далил қилиб келтиради. Таҳмин қилишларича, номада Темурнинг ёши бир жойга бориб қолганлиги, унинг жисмоний заифлиги, шунингдек, энди Салтанат туғини кўтаришга қодиқ эмаслиги хусусида гап борганди. Мироншоҳ отасига, ҳамма тақводор кишилардек масжид гўшасида ўтириб, то худованди карим жонини отгунига қадар унинг йўлида тоат-ибодат қилишни маслаҳат берганди. «Ҳозир Сизнинг фарзандларингиз ва набираларингиз орасида шундай иқтидор соҳиблари борки, улар Сизнинг фуқароларингиз ва кўшинларингиз устидан мақбул ҳукм юргизишга, салтанатингиз ва ҳудудларингизни муҳофаза қилишга қодирдирлар». ...Номада пайғамбарларнинг шон-шухрати фотиҳларнинг шаън-шавкатидан улурворроқдир дейиларди. «Сиз райият устидан адолатсизларча ҳукм юргизасиз, шунингдек, чиқарган ҳукмларингиз адолатли эмас; Сиз тўқсиз, аммо райиятнинг бойлиги ва ғалласи эвазига насибангиз бутун; Сиз ўзингизни ҳимоячи сифатида кўрсатасиз, айна чоғда, элнинг бағрини хун қиласиз, қовурғаларини синдирасиз; Сиз пойдеворлар тиклайсиз, аммо бу пойдеворлар азоб-уқубат тағзаминларидир; Сиз олға томон юрмоқдасиз, аммо бу фирромлик билан босилган йўлдир...» Бу фикрларни Арабшоҳнинг ўзи ифодалашга интилганди.

Мироншоҳнинг ақлий ноқислигимиз, исрофгарчилигимиз — нима бўлганда ҳам оқибати Салтанат ва савдо йўллари учун заррарли бўлиб чиқди. Бундан ташқари, Мироншоҳ ғалаёнчи гуржи, арман, озарбайзжон, туркман ва бошқа тоғли қабилалар яшовчи исёнкор туманларни назорат қилишга ноқобил бўлиб чиқди.

Темур Ҳиндистондан қайтгач, орадан бир неча ҳафта ўтиб Жаҳонгирнинг беваси (эндиликда Мироншоҳнинг никоҳида бўлган малика) Хонзода кутилмаганда Султониядан Самарқандга ҳеч ерда тўхталмасдан, кечаю кундуз йўл босиб етиб келди. Маликани Темур Боғи Чинорда қабул қилди. Машҳур

малика Ҳалокулар подшолигида юз бераётган тартибсизликлар хусусидаги баёнга ўз шавҳарининг исёнкорлик ниятлари ва ўзининг ундан эшитган ҳақоратларини ҳам илова қилди; бунга ортиқ чидаб бўлмасди.

Темур 1399 йил май ойида Самарқандга қайтиб келган бўлса, октябрь ойида чарчоқ нималигини билмайдиган, қарийб олтмиш тўрт ёшга кирган, неча-неча марта бобо ва бобокалон бўлган Соҳибқирон раҳбарлигида унинг қўшинлари яна етти йил давом этажак ҳарбий юришга ўтланганди.

Темурнинг биринчи галда бажарадиган вазифаси — ўғлини жазолашдан иборат эди. Бироқ бу фақат кейинги истилоларнинг муқаддимаси бўлиши мумкин эди. Ҳалокулар подшолиги нарёғида дунёдаги машҳур етти подшоликнинг бири ястаниб ётарди, бу — Эрон ортида жойлашган Сурия ва Миср подшолиги бўлиб, у давлатнинг султони Темур билан илгари ҳам бир марта куч синашганди. Бағдод ишғол қилинганидан кейин дўстона савдо-сотик муносабатлари ўрнатиш хусусида таклиф билан Барқуқ ҳузурига юборилган Соҳибқироннинг элчилари ҳибс этилиб, ўлдирилди. Султон Барқуқ Темурнинг душмани Тўхтамиш элчиларини самийи қабул қилди, Бағдоднинг қочоқ ҳукмдори Аҳмад Жалойирни асыаса-дабдаба билан кутиб олди; уни яна Бағдод тахтига ўтқазмоқчи эди. Бироқ султон Барқуқ энди йўқ. У бол еб, қарқара гўштидан енгил тамадди қилиб, оғриб қолган ва боқий дунёга, ўз аждодлари ҳузурига рихлат қилганди. Унинг ўғли Фароҳ Қоҳира тахтига бўлган ўз эътирозларини олға суришга уринарди.

Темур қўшинлари ғарбга қараб силжиганда, Муҳаммад Султон Мовароуннаҳрнинг ҳукмдори бўлиб қолди. Амир Сулаймоншоҳ ва бошқалар Мироншоҳга қарши қўйилган айбларни тафтиш қилиш учун олдинроқ йўлга чиққандилар. Улар ҳеч қандай қаршиликка учрамадилар ва Салтанат хазинасига тушган бойликлардан қутқариш мумкин бўлган қисминигина асраб қола олдилар, шаҳзоданинг суюқоёқлиги уни қуршаб олган сарой аъёнлари томонидан рағбатлантирилиб турилгани ҳақида Темурга хабар бердилар. Унинг шаҳватга берилишида айбдор деб ҳисобланганлар орасида талайгина алломалар; илм-фан, санъат ва назмнинг барча соҳаларида танилган, ажойиб суҳбатдош мавлоно Муҳаммад Кўҳистоний, таниқли созанда, моҳир уднавоз Қутбиддин Мосулий ва бошқалар бор эди. Ўз даврининг машҳур зотлари бўлмиш бу арзанда ҳабиблар ўлим жазосига ҳукм қилинди. Улар саройдаги ахлоқсизлик иқлимини ҳатто дорга бораётган чоғларида ҳам намойиш этишди: Муҳаммад Кўҳистоний ўз улфатига бурилиб қараркан, уни биринчи бўлиб сиртмоққа бош суқишга

даъват қилди: «Тақсир, ҳукмдор даврасида Сиз ҳамиша мендан пеш эдингиз, шу сабабли энди ҳам менадан кўра пешлик қилаверинг»; унинг дорга тортилиши олдидан айтган энг сўнги сўзлари шеърий шаклдаги тажнис эди.¹

Сулаймоншоҳнинг даъвати билан Мироншоҳ отасини кутиб олгани Султониядан чиқди. Уни эртаси кунгача куттириб қўйишиб, шундан сўнг Соҳибқирон ҳузурига киритишди. Шаҳзода эгаллаб турган рутбасидан туширилди. Темурнинг шахсан ўзи мамлакатдаги ғалаёнларни бостириш хусусида фармойиш берди. Темур «бу хавфли одамларни, Азозилдан тарқанларни ўлимга маҳкум этди, аммо юксак мансаб билан сийлаган ўз фарзанди Мироншоҳга тегмади, улар ўртасидаги муносабат ниҳоятда чигал эди, бу читалликларни Аллоҳнинг ўзидан бошқа ҳеч ким еча олмасди»². Ана шундай сабоқларга қарамасдан, Мироншоҳ шоирларга ва олимларга ҳомийлик қилишни давом эттирди.

Мироншоҳ телбалик тутқаноғи дардига чалинган бўлишига қарамасдан, кейинги беш йил давомида (1399—1404 йиллар) ҳарбий юришларда ўз отасига ҳамроҳлик қилди. Бу даврнинг охирига келиб, Мироншоҳ Самарқандга ташриф буюрган испан элчиларини қабул қилганда, бирон-бир тарзда унинг ақлий жиҳатдан заифлиги кўзга ташланмаганди. Ушанда у Клавиho ёзганидек, «ёши қайтиб қолган, қирқ ёшлардаги, басавлат ва йўғон гавдали, никрис хасталигидан азоб чекувчи бир одам эди». Ҳақиқатда эса, Мироншоҳ 1366 йили туғилганди. Клавиho уни 1404 йилда, Мироншоҳ ўттиз саккиз ёшга кирганида кўрганди.

Шунингдек, Оланжиқ иши Шоҳрух раҳбарлиги остида Салтанат девони амирлари томонидан тергов қилинди. Арз-гузоришдан кейин Чингизхоннинг ёсо удуми бўйича ҳукм чиқарилди. Зиммасига масъулият юкланган икки ҳарбий бошлиқ дарра билан саваланди. Учинчи ҳарбий бошлиққа ўлим жазоси берилди, аммо шаҳзодалар томонидан афв этилди — олий жазо саваланиш билан алмаштирилди. Уларнинг ҳар бири жарима тариқасида ўттиздан от беришга ҳукм этилдилар. Айбдор деб топилган бошқа зобитларнинг ҳар бирига эликтадан уч юзтагача от тўлаш шарти билан жарима солинди. Шу тариқа йиғилган отлар улловсиз қолган сипоҳийларга тарқатиб берилди. Бошқа томондан, Оланжиқ ишида қатнашган Мироншоҳнинг тўнғич ўғли Абу Бакр, далолатномаларда кўрсатилишича, диловарлик кўрсатгани учун бобоси томонидан тақдирланди. Кўзғолоннинг муваффақият қозонишида айбдор деб топилган гуржилар шафқатсиз жазога мустаҳиқ этилди.

Гарчи иккинчи авлод биринчисига нисбатан Темурнинг ишончини кўпроқ оқлаган бўлса-да, у ҳам Соҳибқирон ол-

дига бир талай муаммолар кўйиб, унинг ҳафсаласини пир қилди. Уларнинг баъзилари тезда замонга мослашиб, ўтроқ ҳаётга, «тожикча ҳаёт»нинг роҳат-фароғатларига ўрганиб кетишди. Масалан, Умаршайхнинг ўғли Пирмуҳаммад Эронда ҳарбий юришлардан кўра подшо саройи ҳаётини афзал кўрди. Отасидан мерос тариқасида Эрон ҳукмдори рутбаси билан сарафроз этилган бу шаҳзода ўз иниси Рустамнинг кўшинлари билан султон Аҳмад томонидан қўлга олинган Бағдодга ҳужум қилиш тўғрисида Соҳибқироннинг буйруғини олганди. Бироқ Пирмуҳаммад ўзининг бетоблигини баҳона қилиб, ҳужумни ҳадеб пайсалга солаверди. Кейин эса Бағдодга юриш ўрнига Шероз томон бурилди. Натижада, шаҳзода ўзини касалликка соляпти, деб ундан гумон қилишди, устига-устак, у фош бўлишдан сақланиб қолиш учун заҳар тайёрлаганликда айбланди. Амир Саид Барлос тергов олиб бориш хусусида топшириқ олди. Бунинг натижасида, шаҳзода ва унинг шериклари ҳибс қилинди. Заҳар тайёрлашда ёрдамлашган баъзи бир тожик мутахассислари ва маслаҳатчилари қатл этилди, уларнинг айримлари қамоқхонага ташланди, битта жиноятчининг оёқ-қўллари чопилди. Пирмуҳаммад авахтага солинди, Салтанат девони қарорига кўра, дарра билан саваланди. Рустам эса акасининг ўрнини эгаллаб, Эрон устидан ҳукмонлик қила бошлади.

Агар набиралардан бирида ҳарбий истеъдод етишмаса, бошқасида бу истеъдод керагидан ортиқча топиларди. Темур ғарбга томон, ўзининг етти йиллик ҳарбий юришига отланганида, шаҳзода Искандар (у ҳам Умаршайхнинг ўғли) Мовароуннаҳрнинг шарқий музофоти бўлмиш Фарғона кўшинлари устидан кўмондон этиб тайинланганди. Хитойга қарши юриш қилинишини олдиндан сезган бу ўн беш ёшли шаҳзода ўз пойтахти Андижонни ташлаб, Мўғулистон ичкарасига уюштирилган ҳарбий юришга бошчилик қилди. Бу аснода мўғул хони Хизрхўжа ёруғ дунёни тарк этганди, тож-тахт учун ўзаро курашлар билан банд бўлган мўғуллар парокандаликка учрагандилар. Бу — ёш шаҳзода учун қулай вазият бўлиб туюлди. Мазкур ҳарбий сафарда Самарқанддан етиб келган Муҳаммад Султон ва Искандар кўшинлари ўртасида биргаликда жангу жадал амалиёти ўтказиш назарда тутилганди, бироқ ёш шаҳзода ўзининг чегара кўшинлари билан олдинга ҳамла қилиб, Ёркентни талади, теварак-атрофни ёғийлардан тозалаб, Оқсув қалъасини қуршаб олиб, унга бир ой давомида қорура, тўфанг, манжаниқ ва аррадалардан муттасил ҳужум қилди. Қалъа таслим бўлди. Шу маҳалда шаҳарда бўлган бадавлат хитойлик савдогарлар яраш-яраш қилиш учун совғасаломлар олиб, таслим бўлиш ва моли омонлик пешкаш

қилиш шартлари тўғрисида музокаралар олиб бориш учун шаҳзода Искандар хузурига жўнатилди. Хон ҳарами кўлга олинди. Торим шаҳри фораг қилинди. Шундан сўнг Искандар шарққа — Хонбалиқдан (Пекин) чиққан уловли йўловчи олтиетти ойда етадиган шаҳар — Хўтанга черик сурди. Шаҳар таслим бўлди, аҳолининг кўпчилиги тоққа қочди. Утиб бўлмас тоғ чўққиларини кўрган, бунинг устига ҳужумни давом эттириш учун мавсумнинг ҳам жуда ноқулай эканлигини сезган ёш шаҳзода қишни Қашқарда ўтказиб, ортига қайтди. Мазкур мамлакат ёввойи туяларни шикор қилиш учун жуда қулай эди. Ўз ютуқларидан фахрланган ёш шаҳзода бобоси Темурга совға-салом жўнатди. Совғалар орасида тўққизта арғумоқ ҳам бор эди. Искандар худди шундай совға-салом билан Самарқандга қайтиб келган Муҳаммад Султонни ҳам йўқлади. Муҳаммад Султон шиддаткор амакиваччаси Искандарни қувиб ета олмаганидан, ғазаб алангасида ёнаётганди. Шу боисданми ёки бошқа сабабданми, икки шаҳзода бир-бири билан аразлашиб қолди. Искандар бирмунча қаршилик кўрсатгач, ҳибсга олинди. Унинг отабеги ва хизматкорлари ўлдирилди. Орадан ўн саккиз ой ўтгач, Муҳаммад Султон Мовароуннаҳрдан янги черик тўплаб, Салтанат арконларига қўшилмоқ учун олға қараб юрганида, Искандар ҳам... асир сифатида борганди. У ҳам бошқа серхархаша шаҳзодалар каби жазоланди: Чингизхоннинг ёсосига мувофиқ, дарра билан саваланди.

Кексайиб қолган Соҳибқирон шаҳзодаларнинг интизоми билан жуда-жуда қизиқар, Чингизхон каби ўз зурриётларидан бўйсуннишни қаттиққўллик билан талаб қиларди. Сарқарда ўзининг кўчманчи аждодларига ўхшаб, ўз уруғ-аймоғининг эҳтиёжларига қатта аҳамият берарди. Улар учун шикор худудлари, ёзги ва қишки яйловлар, ўлжалар, йиллик ўлпондан ва савдо йўлларидан тушадиган даромадлар тақсимлаб бериларди. Эҳтимол, аслзода шаҳзодалар уруғ бошлиғининг меъеридан ошиқ чўзилиб кетган ҳукмронлигигағижиниш билан тоқат қилишгандир. Клавихонинг сўзларига қараганди, Темур амирлар ва шаҳзодаларнинг кайфиятини билиш учун бир неча марта ўзини атайлаб жон таслим қилаётгандай кўрсатган, бироқ бунинг оқибатида не ҳоллар ёки натижалар юз бергани ҳақида ҳеч нарса маълум эмас.

Ҳар қандай ҳолда ҳам муқаррар ўлим ҳақидаги мулоҳазалар чолни борган сари кўпроқ изтиробга солган бўлса ажаб эмас. Ер юзининг турли гўшаларидан унинг эски ғанимлари фоний дунёни тарк қилиб, боқий дунёга юз ўғирганликлари ҳақида қувончли, аммо ибратомуз хабарлар келарди. Ўша 1399 йили — Куён йилида ҳукмдорларнинг кўплаб ўлиши, айниқса, яққол кўзга ташланганди; Мўғулистон хони Хизрхўжа

Азроилга омонатини топширди, хон ўзидан кейин тўрт ўғил ва улар ўртасида низою нифоқлар қолдирди. Шарқдан Минь сулоласи вакили, Чингизхон қонунини ислоҳ қилган Хитой хоқони Тўнғизхоннинг оламдан ўтганлиги ҳақида хабар келди. Бутпараст хоқоннинг вафотидан кейин у ерда ҳам тартибсизликлар бошланди.

Бундай янгиликлар шимолдан ҳам келаётганди. Бир маҳаллари Темур билан биргаликда Тўхтамишга қарши жанг қилган, кейин эса ўз бурчини унутган, заиф қипчоқ бекларидан бири Қутлуғ Ўғлон Аллоҳнинг даргоҳига равона бўлди. Бу янгиликлар қипчоқларнинг иши ҳамон мувофиқлаштирилмаганлиги ва Олтин Ўрдани кучсизлантирувчи исёнкорлик чақириқлари каби мамнун этувчи хабарлар билан биргаликда олинарди.

Азроил мағриб узра ҳам ўзининг машъум қанотини ёзганди. 1399 йили Барқуқ Мисрий жон таслим қилди, унинг ўғли Фароҳ ўн ёшида султон деб эълон қилинган бўлса-да, унинг обрў-эътибори ҳам, ҳукми ҳам ҳали кемтик эди. Миср ва Суррия тартибсизликлардан азият чекарди, муҳолифлар ўзаро баҳслашишарди. Дамашқ боши-оёғи кўринмайдиган исёнлар марказига айланиб қолганди.

Темур Салтанатида сулолавий ихтилофларга қарши кафолат гўё таъминлангандек эди. Мироншоҳ ва художўй Шоҳрух Соҳибқироннинг набираси Муҳаммад Султон билан алмаштирилди. Бир неча йил давомида бу шаҳзода муттасил тахт вориси деб ҳисобланиб келди. Энди у Мовароуннаҳр ҳукмдори, Улуғ амир ноиб сифатида хизмат қилмоқда эди. Шаҳзода кўпчилик орасида, хусусан, ҳарбий доираларда катта обрў-эътибор қозонганди. Унинг хизматлари ҳатто Арабшоҳ томонидан ҳам тан олинганди: «Ажойиб ҳусн-латофат соҳиббаси Хонзода, — деб ёзган эди у, — Жаҳонгирга туғиб берган шаҳзода Муҳаммад Султон ўзининг олижаноблиги ва жасурлиги билан мўъжизалар намоиш этди». Темур бу шаҳзоданинг тийнатида алоҳида яхши тақдир аломатларини, унинг истеъдоди жилвасида ўзининг қолган ўғиллари ва набиралари устидан устунликни кўриб, уларнинг ҳаммасини рад этди, ўзининг бутун диққат-эътиборини шу набирасига қаратди ва уни ўз вориси деб тайинлади...»

Темур Мироншоҳ билан боғлиқ ишларни бирёқли қилиб, 1399—1400 йиллар қишини Қорабоғдаги ўзи хуш кўрган яйловларда ўтказди. Шу ерда Соҳибқироннинг сарой аъёнлари ва оила аъзолари унга келиб қўшилдилар. Лекин оилавий юмушлар Мироншоҳга қарши кўтарилган қўзғолонни қўллаб-қувватлаб, Озарбайжонга бостириб кирган, у ерда туркийларни тор-мор келтирган, сўнгра Оланжиқ қалъаси-

ни озод қилиб, ул қалъада ушлаб турилган шаҳзода Тоҳир (султон Аҳмаднинг ўғли)ни ҳалос этган гуржилардан ўч олишда Темурга халал бермадилар. Гуржилар наинки ерпарчин қилиниши, балки, тўла ва узил-кесил тор-мор этилишлари лозим эди.

Туркийлар ўтиб бораётган йўл ёқасидаги ўрмонлар кесилди. Сурункасига йигирма кун қор ёғди, аммо туркийлар жидду жаҳд билан олға босишарди. Уларнинг йўлида учраган жамики борлиқни қор босганди: шаҳарлар ва қишлоқлар оппоқ қор тагида қолганди, гуржиларнинг Аллоҳга хуш келмайдиган йўсинда ибодат қиладиган черковлари тамоман қор билан кўмилганди, ҳосилни совуқ урган, боғлар ва дов-дарахтлар илдизи билан музлаб қолганди. Сипоҳийлар орасида бўлиб берилган токзорлар илдиз-пилдизи билан кўпориб ташланиши лозим эди, чунки май кофир гуржиларнинг ҳаётий зарур озуқаларидан бири ҳисобланиши маълум эди, эркаклар, аёллар ва ҳатто болалар бу куфр ичимликка шунчалар ружу қўйгандиларки, ўлганларидан сўнг уларнинг жасадаларини ғассол май билан юварди. Бу халқ у дунёда мадад бериб турсин учун ўзларини май билан бирга кўмишни илтижо қилардилар. Бироқ ғайритабиий равишда қаҳрли-қировли қишдан келгиндилар ҳам бу сабр-матонатли тоғ хилқига қарши навбатдаги — тўртинчи муҳорабада қаттиқ азият чекаётгандилар. Туркийларнинг отлари дарахтларнинг пўстлоғини ейишга мажбур бўлди. Ҳарбий юриш иштирокчилари Салтанат кўшингоҳига ва шарқдаги нисбатан илиқ ўтлоқларга қайтди. Шу ерда улар Халил Султоннинг ўғли — Темурнинг эвараси туғилганлигини нишонлашди.

Қорабоғдаги тантаналар, асосан, Темурнинг иттифоқчиси, Ширвон подшоси ҳисобига дабдабали ўтди. Шунчалар кўп қўйлар ва отлар сўйилдики, уларни пиширишга сарой ошпазлари камлик қилиб, тавочилар таомлар пишириш учун нимталанган гўштларни сипоҳийлар орасида тақсимладилар. Темурга қилинган совға-саломлар қурол-яроғлардан ва олти мингга аслзот аргумоқлардан иборат бўлди.

Баҳор кириши билан (1400 йил) уруш қайтадан бошланди. Темурнинг қурултойи яна Гуржистонга юриш ҳақидаги хабарни эълон қилди. Султон Аҳмаднинг ўғли Тоҳир Гуржистонда паноҳ топганди. Темур уни топширишни талаб қилди. Лекин подшо Георгий VII бундай қилишдан қатъий бош тортди. Туркийлар Гуржистонга қарши бешинчи юришни бошладилар. Кофир гуржилар тоғлар оралиғидаги қоронғи дараларга чекиндилар, ўша ердаги тик қояларда жойлашган ғорлардан туриб, туркийларга ҳужум қилдилар. Темур махсус тўқилган саватларга камончиларни ўтқаздирди, уларни қоялар

устидан ғор саҳнигача туширтирди ва шу тариқа ёғийларни яширинган жойларидан ҳайдаб чиқартирди. Туркийлар улар устига камондан ўқ ёғдирдилар, қаршилиқ кўрсатиш давом этган ҳолларда ғорга ёғ шимдирилган ёнар ўқлар (қоруралар) учиб кирарди. Ўзининг иссиқ булоқлари билан машҳур Тифлис яна бир марта, бу гал сараланган хуросонлик ҳазоражотлар (батальонлар) томонидан истило қилинди. Черковлар масжидларга айлантирилди, қўнғироқлар муаззинлар билан алмаштирилди: энди муаззинлар мезанага чиқиб, азон айтиб, диндор мусулмонларни намозга даъват этадиган бўлди. Шунингдек, талай арклар қулади, кўпгина феодал-лордлар таслим бўлиб, ўзларининг туркийларга бўйсунганликларини изҳор қилдилар. Дини исломни қабул қилганлар ер-сув олдилар, бу ишдан бўйин товлаганлар ўзларининг азалий жойларидан ҳайдалдилар.

Бироқ подшо Георгий асир тушишдан қутулиб қолди. У Тоҳирни усмонли турк Боязид даргоҳидан паноҳ топиш учун жанубга юборди. (Тоҳирнинг отаси султон Аҳмад ҳам Боязид паноҳига қочиб борганди). Ўзи эса ғарбий Кавказга ўтиб кетди. Шу ердан туриб, у Темур билан музокаралар олиб борди. У Саркарданинг черикларига қўшилиш учун лашкар юборишга, оғир ўлпон тўлашга ва мусулмонларга ҳомийлик қилишга рози бўлди.

XII боб

СЎНГГИ САЛИБ ЮРИШИ

1399 йил кузида Темур ғарбга, ўзининг етти йиллик ҳарбий юришига жўнаб кетар экан, Мисрни тиз чўқтириш, узоқ замонлардан бери дини исломнинг асосий устунни бўлиб келган бу қудратли давлатнинг бойлиги ва савдо-сотиқ фаолиятини тасарруф қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Бироқ келгуси 1400 йил, яъни Балиқ йилининг ёз фаслига келиб, бу қадимий салтанат муаммоси эмас, балки усмонли туркларнинг ҳукмдори, тирранча Боязид томонидан қўйилган бошқа муаммо келиб чиқди. Бу муаммо бирон-бир мусулмон давлати ёки бирон-бир туркий мустабид зот билан боғлиқ эмас эди, бу маҳалда насронийлар дунёси умид ва кўрқувдан зир титраб турганди. Ҳа, тарсолар олами туркларнинг Оврупога бостириб кириши даҳшатидан ларзага келаётган, ўзининг орзу-умидларини Темур билан тузилажак иттифоқ билан боғлаган эди.

Бундан тўрт йилча муқаддам мавлуди Масиҳ байрами — Рождество кунлари сэр Жеймс де Ҳелли фаранглар қиролига

насронийлар дунёсининг шаҳзодалари ва папалари томонидан уюштирилган янги салиб юриши Дунай дарёсининг қуйи оқимида, Никополь ёнида тор-мор этилгани, бу шафқатсиз муҳорабада Фарангистон, Бургундия, Можаристон (Венгрия) ва яна бир қатор қиролликларнинг рицарлари ҳалок бўлганлиги ҳақида даҳшатли хабарни етказди.

Насронийларни Византия салтанатига қарийб етмиш беш йил давомида таҳдид солиб турган усмонли турклар тор-мор этгандилар. Ўрта Осиёдан Кичик Осиёга кўчиб келган, кейинчалик ўзларига қонқардош бўлган салжуқийларни ана шу Кичик Осиёдан сиқиб чиқарган бу халқ туркий қавмлардан эди. XIV асрга келиб, турк амирлари Онадўлининг (Анатолия) ўнта музофоти устидан ҳукм юргиза бошлагандилар. Ғарбий Онадўлидаги Усмон (Оврупода уни Оттаман деб атайдилар) ҳукмдор бўлган бир амирлик ўша маҳалларда ҳали Кичик Осиёда таянч масканларга эга бўлган Византияга қарши урушда муҳим ғалабага эришганди. 1326 йили турклар яриморолнинг шимоли-ғарбида жойлашган Бурсани (Бруса) босиб олиб, уни ўзларининг пойтахтига айлантирдилар. Улар ўз мулкларини қўшни турк амирлиги — Караси ҳисобига кенгайтирдилар, у ерда қатъий ўрнашиб олганларидан кейин Византияга қарши ҳужумларини қайтадан бошладилар.

XIII аср бошларида тўртинчи салиб юриши чоғида етказилган зарба натижасида Византия ўзини ҳеч қайта ўнглай олмади. Ушанда Константинополь (Истамбул) талон-торож қилиниб, Венеция бошчилигидаги лотин қўшинлари томонидан забт этилганди. Гарчанд юнонларнинг Палеологлар сулоласи 1261 йилда салтанатни қайта тиклаган бўлса-да, унинг тинкаси қуриган, феодал дасисалари ва ўзаро низолар натижасида бу жараён-янада чуқурлашган эди. Шунинг учун ҳам XIV асрнинг иккинчи ярмида усмонли турклар Оврупо қитъасига ўз ҳужумларини бошлаганларида Византия тузуккина қаршилик кўрсата олмади. Византия императори Иоан V Палеолог (1341-1391 йиллар) эса, ўзини Туркия султони Муроднинг тобеини деб эътироф қилди.

Турклар Андринополь (Эдрин) шаҳрини босиб олиб, у ерда ўзларининг Овруподаги пойтахтини қарор топтирдилар. 1389 йили улар Косово (Сербия) ёнидаги жангда сербларнинг ва бошқа славян халқларининг қаттиқ қаршилигини енгдилар. Шу тариқа жанубий славянлар туркларнинг тобеинлари бўлиб қолдилар. Бироқ ҳамиша зафар қозониб келган Мурод бу муҳорабада бир серб ватанпарвари томонидан ўлдирилганди. Унинг ўғли, Йилдирим номи билан машҳур бўлган Боязид Кичик Осиёнинг ундан кейин, Косовода ўзи билан бирга-ликда жанг қилган акаси ҳалок бўлгач эса, Болқон яриморо-

лининг каттагина қисмига ҳукмдор бўлиб олди. Орадан бир йўл ўтиб, Византия императори узил-кесил таслим бўлди, унинг ихтиёрида пойтахт шаҳри Константинополь худудидан бир озгина катта бўлган ерлар қолдирилганди. Константинополь халитдан қуршаб олинганди. 1390 йилда Боязид серб маликасига уйланиш билан Косово ёнидаги галабасига яқун ясади ва Кичик Осиёга қайтиб келди. У беш амирлик — Кармиан, Такка, Сарухан, Ойдин ва Ментенага бир йўла шиддат билан ҳужум қилди. Бир юришдаёқ уларнинг ҳаммасини босиб олди. Ҳамид амирлигини эса уйланаётган чоғида ўзига тегишли бўлган маҳрнинг бир қисми сифатида тасарруфига киритган эди. 1393 йилда унинг мулкига икки марказий амирлик — Қизил Аҳмад ва Қахрамон қўшилди. Тож-тахтдан маҳрум этилган шахзодалар ёрдам сўраб, шарққа — Темурга мурожаат қилдилар. Боязид Осиё устидан қуюндек босиб ўтди ва болгарларнинг бошига ҳам сербларнинг кунини солди.

Византиянинг куни битай деб қолганди: Константинополь қуршаб олинди. Бутун насронийлар дунёси узра хавф-хатар қазойи муаллақдек осилиб қолди. Мажористон қироли Сигизмунд ғарбдаги насронийлар дунёсига мурожаат қилди. Боязид Мажористоннинг Дунайдаги тобе давлатларидан бирини босиб олиб, энди унинг бутун қироллигига хавф-хатар солаётганди. Таҳликали вазият вужудга келди. Бири Римда, иккинчиси Авиньондаги икки папа ўртасидаги Улуғ ихтилоф Лотин черковининг силласини қуритмоқда эди. Инглизистон билан Фарангистон ўртасидаги юз йиллик уруш сулҳ тузилиши билан кейинга сурилган бўлса-да, у исталган маҳалда қайтадан бошланиши мумкин эди. Феодал урушларидан омон қолган одамлар ўлат қурбони бўлдилар. Ричард II ўз баронлари устидан зўрға ҳукм юргизаётганди. «Инглизистоннинг ишлари кундан-кунга баттарлашиб бормоқда», — деб изоҳлаганди Фруассар¹. Француз қироли Карл VI ўқтин-ўқтин ўз мулклари устидан назоратни қўлдан бой бериб қўймоқда эди. Католик папаси сингари папанинг душманлари Бонифаций IX ва Бенедикт Авиньоний ҳам салиб юришига даъват этишарди. Уларнинг мурожаатлари Фарангистон ва Бургундияда қизгин акс-садо берган бўлса ҳам, Инглизистондан мулоҳазали, сипо жавоблар келарди.

Шунга қарамасдан, Бургундия ҳерцогининг ўғли серғайрат, аммо оз тайёргарлик кўрган, ҳали йигирма тўрт ёшга ҳам кирмаган Наварра графи Жоннинг қўмондонлиги остидаги ўн минг жангчидан иборат лашкар Дижон шаҳридан йўлга чиққанди. Олмонияда уларга олти минг олмон аскар ва инглиз қиролининг амакиваччаси, ҳерцог Хантингтон қўмондонлиги остида яна мингта инглиз қўшилди². Буда шаҳрида улар

қирол Сигизмунднинг олтмиш минг аскардан иборат қўшини билан қушилдилар. Валахиядан ўн минг киши келди, ўн уч мингга яқин таваккалчилар Польша, Богемия, Италия, Испания каби турли мамлакатлардан йиғилдилар. Умуман олганда, юз мингга яқин жангчидан иборат улкан қўшин тўпланганди. Бу эса аввалги салиб юришларида қатнашган қўшинлар сонидан анча кўп эди. Насронийлар ўз кучларига шунчалик қаттиқ ишонгандиларки, агар осмон йиқилиб тушганда ҳам, уни найзаларимиз билан ушлаб қолардик, дея мақтангандилар...³

Мажористонда салиб юришига тўпланганлар ҳақида Боязид Йилдирымга хабар келганида, у Константинополни қамал қила бошлаганди. Қамал кейинга сурилиб, турк султони сон жиҳатдан салиб рицарлари қўшинларидан хийла кўп черик билан шимолга қараб юрди. Салибчилар туркларнинг Дунайдаги муҳим истеҳкоми бўлмиш Никополгача етиб бордилар, қўлларида қамал қуроллари бўлмаганлигидан, шаҳарни очликка маҳкум қилиш орқали эгаллаш мақсадида унинг деворлари ёнида жойлашиб, вақтларини зиёфат, кайф-сафо билан ўтказа бошладилар. Орадан ўн беш кун ҳам ўтмай, туркларнинг илғор кучлари пайдо бўлди.

Файридинларга биринчи бўлиб ким ҳужум қилиш шарафига эга бўлади, деган масала юзасидан Фарб ва мажор рицарлари ўртасида баҳс кўтарилди. Сигизмунд фарангийларни ҳал қилувчи ҳужумга тайёр туришга ишонтириб турган бир маҳалда туркларнинг ҳарбу зарб услублари билан таниш бўлган мажорлар ёвга дастлабки зарбани беришлари керак эди. Бироқ «уч юз йиллик тажриба Фарб рицарларини ҳеч нарсага ўргатмаганди»⁴. Фарангийлар ўз ҳужумлари чоғида асир тушган туркларни қиличдан ўтказиб, «Худо ва авлиё Денис учун!», «Худо ва авлиё Георгий учун!» деб қичқирганларича олға ташландилар. Туркларнинг номунтазам отлиқ аскарлари қочди. Рицарлар қозиқлар қоқиб ташланган сангарлар* олдида отлардан тушишиб, жангни тоғ қияликларида давом эттирарканлар, туркларнинг пиёда қўшинларини қозиқлар нарёғига улоқтириб ташладилар; шундан сўнг жангу жадал ва вазмин қуроллардан тинкалари қуриган бу қўшин қирқ мингга яқин суворийдан иборат туркларнинг асосий кучларига дуч келди. Салибчилар кунпаякун қилиб ташланди. Сигизмунд қўшининг ўнг ва сўл қанотидаги қурунлари ўз суворийларининг отлари эгасиз орқага ўқдай учиб келаётганларини кўриб, улар ҳам чекина бошладилар. Қирол ва унинг мажор иттифоқчилари Фарб рицарларини қутқаришга ташландилар. Аммо улар кечиккандилар. Қўшин тор-мор келтирилганди. Сигизмунд қочганди.⁵

Бу орада ўз пойтахтида қамал қилинган Византия императори Мануэль Палеолог ҳам Фарб мамлакатларига ёрдам сўраб мурожаат қилганди. Бу ишни у шахсан ўзи бажармоқчи эди, бироқ уни Константинополда муҳим концессияга** эга бўлган Венеция магнатлари айнитдилар. Тижорат билан шуғулланувчи бу князлар ҳар иккала томондан ҳам манфаатдор эдилар: бир жиҳатдан, улар Қора денгизга кираверишда ўз ўринларини сақлаб қолишга интилиб, шарқий пойтахтдаги ўз фуқароларини ҳимоя қилмоқчи бўлсалар, иккинчи жиҳатдан, султон Боязиддан имтиёзлар хусусида олинган кафолатларнинг қўллаб-қувватланишидан умидвор эдилар, чунки венециялик табаалар туркларнинг илгариги ҳукмдорлари даврида ана шундай имтиёзлардан фойдаланиб келардилар. Шу билан бирга, қирол Сигизмунднинг урушга тайёргарлик кўраётгани муносабати билан (салибчилар Дунай дарёси водийси бўйлаб ҳужумга ўтган кунларда) венецияликлар денгизда кўпорувчилик ишлари олиб бориш мақсадида бир флотни шайлашга рози бўлдилар. Афтидан, Мануэль ҳам Эгей денгизидаги генуяликлар ва Родос оролидаги рицарлар билан иттифоқ тузишга эришган эди. Ана шу иттифоққа кўра, Родос ва Лесбос оролидаги кемалардан барпо этилган флот венецияликлар байроғи остида сафга тизилганди. Бироқ улар ўзларининг кўпорувчилик ҳаракатларини тайёрлаб, Босфор бўғози орқали сузар эканлар, салибчилар кўшини тормор этилди. Кўп эшакли кемалардан (галера) бири қочоқ мажор қироли Сигизмундни ўз канорига олиш учун Қора денгизга сузиб кирди.

Ғалабадан кейин Боязид Йилдирим жанг майдонини кўздан кечирди. У ўзининг талайгина кучларидан жудо бўлганлигини кўриб, қаҳри келди ва катта миқдорда товон пули ундириш мумкин бўлган асирлардан ташқари ҳамма асирларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди. «Не-не асилзода рицарларни, Фарангистон дворянларини ва бошқа миллат вакиллари кўйлақчан бирин-кетин Боязиднинг кўзи олдидан ўтказдилар. Султон уларга бирров назар соларди, имо қилиши ҳамоно, шай турган жаллодлар дарҳол уларни чопиб ташлардилар».⁶

Тирик қолдирилганлар орасида Бургундия ҳерцогининг ўғли Наварра графи ва Артуа мулки графи Филипп бор эди. Шунингдек, сэр Жеймс де Хелли ҳам афв этилди ва Фарбга бориб жони омонлик пулини ундириш ҳақида келишиш учун

* Сангар — баррикада.

** Концессия — давлатга тегишли табиий бойликлар, корхоналар ва бошқа хўжалик объектларининг маълум-муддатга ажнабийларга бериб қўйилиши ҳақидаги шартнома.

уни чопар этиб тайинладилар. Насроний шахзодаларни икки юз минг олтин флорин миқдорида баҳоладилар. Бу пуллар, асосан, Бургундия херцоги ва Сигизмунд томонидан тўланди. Пулларни Венеция ва Генуя магнатлари, уларнинг ороллардаги ҳамда Левантедаги банклари ажратганди. Кўрилган зарар насроний мамлакатлар халқларига солиқ солиш орқали қопланди. Бироқ ҳамма асирлар ҳам тирик қолмадилар. Артуа графи Филипп вафот этиб, Константинополдаги дайра* дафн этилди. Кастилия элчиси Клавио Самарқандга бораётиб, унинг қабрини зиёрат қилганди.

Тирик қолган насронийлар орасида ўн беш яшар бавариялик қуролбардор Иоҳаннес Шильтбергер ҳам бор эди. Унинг лорди (хожаси) Никополда ўлдирилган, ўзи эса асир қилиб олинганди. Асирларни қатл этиш ҳақида буйруқ келганида «бир арқон билан маташтириб боғланган уч кишидан биттаси мен эдим, — деб ҳикоя қилган эди у, — Мени бизни ушлаган кишининг ихтиёрига беришди... Ҳар кимга ўзининг асирини ўлдириш буюрилганди. Бундай ишни бажаришни истаман кишиларнинг ўрнига султон бошқа одамларни жаллод этиб тайинларди. Шунда улар менинг улфатларимни ушлашиб, уларнинг бошини танасидан жудо қилишди. Менинг навбатим келганда, султоннинг ўғли мени кўриб қолиб, тирик қолдиришни буюрди. Мен бошқа бўз болалар қаторида омон қолдим, чунки йигирма ёшга тўлмаганлардан биронтаси ҳам ўлдирилмади».⁷

Турклар салбичиларнинг қолган-қутган кўшини қолдиқларини Суриягача таъқиб қилиб бордилар ва вақтинча (1397 йил) Афинани босиб олдилар. Улар шундан сўнг Оврупо ичкарасига бориб ўтирмадилар. Ҳолбуки «ғалабадан кибру ҳавога берилган Боязид бир-бирига туташ мамлакатлар — Олмония ва Италияни бўйсундириш учун Буда шаҳрини қамал қиламан, Римдаги Авлиё Пётр черкови меҳробида отимни сули билан боқаман, деб таҳдид қилганди. Унинг бу ҳужумини узоқ вақт давом этган, оғир ниқрис хасталиги хуружи тўхтатаиб қолди».⁸

Шу боисданми ёки бошқа сабабга кўра, ҳар ҳолда, Боязид Йилдирим Константинополь шаҳрини яна бир марта қамал қилди. Византиянинг аҳволи ночор кўринарди. Император Мануэль пойтахтдан қочишга мажбур бўлишини сезиб, шаҳарни эгаллашни венецияликларга таклиф қилди. Венецияликлар усмонли турк султонининг худудида концессиялари борлигини назарда тутиб, бундай таклифни рад этишни маъқул кўрдилар. Шунга қарамай, улар эҳтиёт чораси кўриш тариқасида ўзларининг фуқароларини ҳимоя қилиш учун тўртта

* Дайр — монастырь.

кўп эшакли кема юбордилар. Перада (Олтин Шох соҳилининг ғарбида, Константинополнинг яқинида жойлашган Ғалата) кучли таянч марказига эга бўлган генуяликлар ҳам худди шундай қилишди. Мануэлнинг элчилари яна ғарбдаги насронийлар мамлакатларига мурожаат қилдилар ва яҳудийлар хонадонларига бориб кирдилар. Гарчи бу гал ғайридинлар хавфи анча кучли бўлса-да, бу мамлакатларнинг ҳукуматлари даъватларни жавобсиз қолдирдилар. Фақат, 1396—1409 йилларда Генуянинг сюзерени* бўлган ва шу сабабли Перадаги Генуя фуқароларини муҳофаза қилишга мажбур бўлган фарангийлар қиролигина ўзининг тирик қолган саркардаларидан бири Муршал Бусикони тахминан ўн минг кишилик кўшин билан Никополга жўнатди. Улар Константинополь яқинида майда-чуйда тўқнашувлар билан шуғулландилар, бироқ бунинг эвазига на озиқ-овқат, на пул олдилар, талон-торож қилиш учун имкониятлар ҳаддан ташқари кам эканлигини кўриб, орқаларига қараб сузиб кетдилар. Император Мануэль Византийский улар билан бирга жўнаган эда (1399 йилнинг декабри).

XIV аср охирида Ғарбий Оврупо мамлакатларининг сарой аъёнлари юнон насронийлари ишлари билан шахсан шуғулланиш учун келган таниқли меҳмон, император Мануэль II Палеологни шу қабилда кутиб олгандилар. Унинг кишини ачинтирадиган, ночор аҳволда пайдо бўлиши қайсарларнинг** ворислари юрагини ақалли «жиз» эткизмади. Милан ҳерцоги унинг мавқеига яраша кун кечирishi учун маблағ ажратиб турди. Папа Бонифаций эса, фақат ваъз айтиб, Муқаддас урушни тарғиб қилишга ваъда берган бўлса-да, амалда Шарқий церковлар тақдири уни кам қизиқтирарди. Мануэль Инглизистонга етиб келди. У ерда уни ҳозиргина амакиваччаси Ричардни ағдариб ташлаб, тахтни эгаллаган Ҳенрих IV икки ой давомида Лондонда саховат билан қабул қилди, бироқ иш шундан нарига ўтмади. Фарангистонда Мануэль икки марта яшади, яхши қабул қилинди, аммо ёрдам ололмади.

Фақат Шарқдагина истиқбол нури «йилт» этиб кўрингандай бўлди. Боязид Йилдирим аллақачон Темурнинг йўлини кесиб кўйган эди. Бу турк Рум султони сифатида Барқуқ Мисрий билан биргаликда Темурнинг душмани бўлиб танилганди. Бироқ Боязид исломнинг чекка музофотларидаги мулклар ва Овруподаги қашшоқлашиб бораётган қиролликларнинг майда-чуйда бўлаклари билан қаноатланмасди: Никополдаги

* Сюзерен — Ўрта асрлардаги Ғарбий Оврупода тобеинлар устидан ҳукм юргизган герцог, қирол.

** Қайсар — цезарь (подшо маъносида).

ҳарбу зарблардан олдин у шарққа — Онадўли орқали Арманистонга ва Темурга бўйсунган музофотларга силжиб борган эди. Боязид Қахрамон музофоти, кейин Қайсария, Тукат ва Сиваш устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. XV аср бошларига келиб, у Арманистонга ва ғарбий чегараларни мудофаа қилиш вазифаси топширилган Темурнинг иттифоқчиси, шаҳзода Тахартенга чинакамига хавф сола бошлади.

Боязид томонидан ағдариб ташланган салжуқ ва турк амирлари бир кун келиб, қудратли фотиҳ ёрдамида ўз мулкларини тиклаш умидида Темурнинг поноҳига қочиб боргандилар. Улар ноумид бўлиб қолмадилар.

Агар Темур Румнинг ағдариб ташланган бекларини ўз поноҳига бебадал олган бўлса, Боязид унинг ашаддий ғанимлари-султон Аҳмад Жалойирга, унинг шу чоққача Гуржистонда яшириниб юрган ўғли Тоҳирга ва туркманларнинг Қора кўюнли қабиласи бошлиғи Қора Юсуфга бошпана бериб, уларни кўллаб-қувватлаш орқали Темурнинг ҳокимиятини масхара қилмоқда эди. Уч йиллик ҳарбий юриши чоғида, 1387 йили Темур Қора кўюнли қабиласининг Армонистондаги асосий таянч масканига ҳужум қилган эди. Бироқ Соҳибқирон бу ерларни тарк этганидан кейин улар яна тоғ дараларидан чиқиб келгандилар. Темур беш йиллик ҳарбий юриши чоғида қора кўюнлиларни яна бир марта тирқаратиб қувганида, улар 1393 йили Бағдоддан қувилган султон Аҳмад Жалойир билан биргаликда яна бир карра Соҳибқиронга қарши чиқдилар. Улар Миср кўшинлари билан биргаликда султон Аҳмаднинг ҳокимият тепасига келишига ёрдамлашдилар. Султон Аҳмад ўз амири лашкарларидан бир нечаси унга хиёнат қилганига ва шаҳзода Мироншоҳнинг таҳдидларига қарамасдан, Бағдодда қарор топди — Темур шаҳзодани ҳалоқулар мулкига ҳукмдор этиб тайинлаган эди. Мисрдан ёрдам олган Аҳмад турк султони Боязид билан мулоқотга киришиб, Темурга қарши курашда ёрдам беришни илтимос қилди. Боязид Аҳмадга хайрихоҳлик билдириб, Темур масаласида у Византия императори билан шартнома тузганлигини ва диққат-этибори Кичик Осиёга қаратилганини, яна у, Боязид, Темур лашкарларини тўхтатиб қолиш мақсадида Тукатга бостириб борганини айтганди. Боязид, шунингдек, Шоҳ Мансурдан келган номага жавоб бераркан, Темур яғмосидан қаҳр-ғазабда эканини изҳор қилганди. Бу турк султони Темурнинг йўлига ғов солиш учун Константинополни қамал қилиб турган кўшинларини олиб чиқиб кетишга ҳам тайёр эканлигини айтганди.

Бу ишлардан яхшигина хабардор бўлган, ўзининг янги иттифоқчилари, яъни Кичик Осиёнинг аввалги ҳукмдорлари ваъдаларидан руҳланган Темур қўл қовуштириб ўтирмади.

Туркий билан турк ўртасида қизгин ёзишма бошланди. Темур Боязиддан Қора Юсуф ва Султон Аҳмадга мадад беришни тўхтатишни талаб қилиб, босқинчилик хатти-ҳаракатларига чек қўйишни маслаҳат берди. Темур унга, яъни Боязидга шундай деб ёзган эди: «Сени шу чоққача жазоламаган эканман, бунга сабаб сен ғайридинларга (Оврупо насронийларига) қарши жанг қилиб келдинг, қолаверса, сен билан менинг ўрта-мизда пайдо бўладиган нифоқ ғайридинларни қувонтириб, мусулмон аҳлининг дилини ранжитишидан кўрқдим. Илло сени огоҳлантириб айтаманки, ғурурга берилиб, панжангни ўз давлатинг ҳудудидан четга чўзаверма. Сен ниҳояти бир чумолидирсан, бас, шундоқ экан, филга қарши жанг қилишга журъат этишинг ақлдан эмас. Боязидга ўхшаш фақир ҳақир бир бекнинг Саркарда билан қилич уриштириши телбалик, илло Соҳибқироннинг қаҳру газаби унга ҳеч қандай яхшилик келтирмас, зеро туркнинг ақли ноқислиги Аллоҳга ҳам, бандасига ҳам яхши аёнди». «О, қонхўр кўппак Темур...» — ўз жавобини шундай бошлаган Боязид уни шу қабилда давом этиришга журъат этди.⁹

Бу даврда Ғарб мамлакатлари турли-туман йўллар орқали Темур билан алоқа ўрната бошладилар. Мўғул элхонлари ҳукмронлиги даврида насронийлар Эронни истило қилган мўғуллар билан иттифоқ тузишга, уларни Ислом оламининг раҳнамоси — Мисрга қарши курашда солибчилар томонига тортиб олмоқчи бўлган эдилар. Шу мақсадда учта епархия* тузилганди. Булардан бири Олтин Ўрдада, иккинчиси Хитойда ва учинчиси (1318 йили) Ҳалоқулар салтанатида иш олиб бориш учун Султонияда тузилганги. Насронийларнинг умиди пучга чиқди: Элхоннинг таклифидан фойдаланиб қолиш учун Ғарбнинг ҳаддан ташқари парчаланиб кетганлиги ишнинг белига тепди. Насронийликни қабул қилаётганлар сони кам эди, чунки бу пайтда Элхонларнинг ўзи ҳам дини исломни қабул қилгандилар. XIV аср охирида насронийлар Шарқда кучли иттифоқчи давлат пайдо бўлганини ҳис этадилар, уларнинг наздида, айнан шу давлат насронийлар ёнини олиб, усмонли туркларга қарши кураша олур эди.

1398 йили папа Бонифаций IX нинг буйруғи билан Нахичевон (Озарбайжон) епископи Шарқнинг ва Ҳабашистоннинг архиепископи қилиб тайинланди. Маълумки, бу епархия Султонияда, Темурга қарашли ҳудудда вужудга келганди. Доминикан роҳибларидан бўлмиш бу епископ Султониянинг архиепископи Иоан II деб эълон қилинди. Иоаннинг шахси

* *Епархия* — православ черковида епископ бошчилигидаги черков-маъмурий бирлик.

шубҳалар қобигига бурканган манбалардан бирининг таъкидлашича, францисканлар масҳабида бўлган Иоан Гриилоу деган кимса мазкур мансабга 1400 йилнинг октябрь ойида папа Бонифаций томонидан тайинланган.¹⁰ Бошқа бир манба уни фарангий эди, деб кўрсатади. Бироқ ўша замон ҳужжатлари Иоан II ни доминиканчилар мазҳабидан деб тахмин қиладилар. Битта лотин солномасида эса у италиялик деб аталган.¹¹ Бу епархияга тайинланган биринчи архиепископ Италиядан чиққан доминиканчи эди, лекин архиепископ Иоаннинг кейинги чоғларда Венеция ва фарангий қироли саройи билан мулоқотда бўлиши уни италиялик эди, деб тахмин қилишга асос беради.

Нима бўлганда ҳам XV аср янги мубаллиғлар (миссиялар) билан бошланди. Эзгу ниятлар ёзилган номалар билан тажҳиз этилган ва умумий душман Боязидга қарши урушга даъват этувчи масалалар битилган бу мубаллиғлар шарққа томон оқиб борарди. Миссиялар кекса шатранжчи Темурни (гарчи Гуржистон ва Танадаги насронийларни ўзига душман деб билган бўлса-да), қора тортиб келарди.

Мануэль Константинополни тарк этаркан, ўз жияни Иоан билан гапни бир жойга қўйиб, уни ўз сафари чоғида пойтахтга ноиб қилиб тайинлади. Иоан ҳам Шарқнинг ҳукмдорига ёрдам сўраб мурожаат қилди. Ноиб Иоан ва Пера ҳукмдори доминиканчи элчилар — ҳазрат Фрэнсис ва ҳазрат Сандрон (Александр) ҳамда насроний император Мануэль Трапезундийнинг воситачилигида ўз бошларига тушган мусибатларни баён қилишиб, Темурни туркка қарши уруш қилишга қайрашди. Улар ўзларининг Темурга тобеин бўлишга тайёр эканликларини билдиришиб, илгари Боязидга тўлаб турган ўлпонларини энди унга тўлашга сўз бердилар. Улар бу умумий душманга қарши курашда темурга одамлар ва кемалар билан кўмаклашишга, шунингдек, Оврупо қитъасида Боязидни унинг қўшинларидан ажратиб қўйишга, турк қўшинларини Оврупо қитъасидан Кичик Осиёга киритмасликка ва Боязидни мададсиз қолдиришга ваъда бердилар.

Айни замонда, Иоан бир томондан Боязиднинг ўзи билан, агар Иоан турк мустақиллигини қабул қилса, нимадандир воз кечиши ҳақида савдолашиб, иккинчи томондан, Фарангистон қироли билан келишиб, Византия тахтини сотиш ҳар йилги рентага ва фарангистонда хавф-хатардан холи бошпанага эга бўлиш хусусида қўшимча музокаралар олиб боришни лозим деб билди.¹²

Темур усмонли туркка қарши ҳужум қилиш учун на насроний доираларнинг ва на ўз қасрида яшаб турган тахтларидан жудо бўлган Онадўли амирларининг ортиқча илтимоси:

муҳтож эди. Туркийларнинг жазо фавжлари 1399—1400 йилларнинг қишида Гуржистондаги қўзғолончиларни қириб ташлаётган бир маҳалда, Боязид ўз ўғли, шаҳзода Сулаймонга Арманистонга қарши юриш қилиш, бу юришда бундан бир неча йил муқаддам ўзи босиб олган Сивашдан фойдаланиш хусусида буйруқ берди. Темурнинг иттифоқчиси, шаҳзода Тахартен саросимага тушиб, Фурот дарёсининг юқори оқимидаги водийларда жойлашган Малатийя ва Камах каби муҳим марказларни ўз ихтиёри билан душманга топширди. Тахартен Камах шахрининг таслим бўлишига қаршилик кўрсатди, ammo шаҳар қулади. Афтидан, шаҳзода Тахартен учун ўлпонни кимга — туркларгами ёки Темур сарбозларигами тўлашнинг фарқи йўқ эди, бироқ усмонли турклар унинг хазинаси ва ҳарамини босиб олганларидан кейин у Темур хузурига бош уриб боришга мажбур бўлди.

1400 йил ёзига келиб, Гуржистон юришининг қаттиқ шароитларига қарамасдан, Темур урушга тайёргарлик кўриб бўлганди. Кексайган Сарой Мулк хоним ва бу юришда иштирок этишлари шарт бўлмаган, Темур хонадони аъзолари Султонияга жўнатилдилар. Саркарда шиддат билан ғарбга томон йўл олди, йўл-йўлакай унга шаҳзода Тахартен, шунингдек, Эрверум ва Арзинжон қўшинлари қўшилдилар.

«Эсини еб қўйган турк» ҳамон узоқ ғарбда, Оврупо қитъасида эди. Туркий қўшинлар Онадўли чегарасидаги муҳим истеҳкомлардан бири, Сурия, Месопотамия ва Онадўлининг тижорат маркази бўлган Сиваш томонга йўл олдилар. Сиваш тупроқ деворлар, билан эмас, балки мустаҳкам тош деворлар ва сув тўлдирилган хандақлар билан қуршаб олинганди.

Шаҳзода Сулаймон қўмондонлиги остидаги турк қўшинлари баъзи бир муваффақиятли тўқнашувларга қарамасдан, ортга чекинишни мақбул деб билиб, Бурсадан мадад чақирдилар, чунки узункулоқ гапларга қараганда, Темурнинг қўшинлари сон жиҳатидан туркларникидан ортиқ эди. Сиваш мудофааси ҳоким Мустафога топширилганди. Унинг гарнизони, — бунга тўрт минг нафар суворийлар ҳам кирарди, — қаттиқ қаршилик кўрсатишга ҳозирлик кўрди. 1400 йил август ойида қамал қилиш бошланди. Темур девор тева-рагида ҳавозалар қуришга буйруқ берди. Ана шу ҳавозаларга ўрнатилган манжаниқлардан отилган тошлар ва ёнувчи суюқ моддалар токи шаҳарга етиб бора олсин. Кўчқорбошлар, яъни таранлар ўрнатилди, хандақлар бўлмаган жойларда деворларни кўпоров ишлари бошланиб кетди. Бу ишларни бажараётган сапёрларга саккиз минг нафар асир ёрдам берарди. Лаҳим қазишлар, оловли ўқлар отишлар уч ҳафта давом эт-гач, деворларда рахналар пайдо бўлди, миноралар қулади.

Шаҳар оқсоқоллари раҳм-шафқат сўраб, Темур қошига пешвоз чиқдилар. Мусулмонларга жони омонлик тўлаш эвазига афв ваъда қилинди. Арманлар ва насронийлар асир олинмоқлари лозим эди.

Шаҳзода Сулаймон қўмондонлиги остидаги мадад кучлари жуда кеч етиб келди. Шаҳар кунпаякун қилинган, Темур лашкари кетиб бўлган эди. Онадўлига ўтиш имконини берадиган чегара масканлари чизиги энди Темурнинг қўлига ўтганди. Малатийя ҳам унга ўз дарвозаларини очганди. Темур Онадўли остоналари устидан ўз ҳукмини ўрнатди ва икки ислом давлатлари ўртасига «пона урди». Унинг ҳужуми икки салтанат ўртасидаги равоқни шу даражада торайтирдикки, султон Аҳмад жалойир Қора қўюнли таркман бошлиғи Қора Юсуф билан биргаликда яна бир марта Бағдодга қочди. Улар ҳадемай ўз чекиниш йўллари тўсилишини фаҳмлаб, Онадўлига — усмонли турклар паноҳига қочиб боришди. Қора Юсуфнинг завжаси, султон Аҳмаднинг қизи ва опаси Темур қўлига тушиб қолишди. Шаҳзодалар, ҳар ҳолда, бундай кўргуликка чап бера олдилар. Қора Усмон (Амида амири ва ағдариб ташланган Сиваш бекининг ўғли) Малатийя ҳокими этиб тайинланиб, унга Румнинг жанубий қисмида жойлашган чегара масканларини назорат қилиш топширилди.

Буларнинг ҳаммаси усмонли турклар билан олдиндан қилинган майди-чуйда тўқнашувлар эди. Темурнинг ўзи ҳам фақат султон Боязиднинг бошини қотирмоқчи бўлганлигини қайд этганди.¹³ Ҳозирча, асосий душман — Мисрни бир ёқли қилиш лозим эди.

XIII боб

СУРИЯ ВА МАМЛУКЛАР: ДАМАШҚНИНГ ҚУЛАШИ

1400- Балиқ йили — 1401- Илон йили

Гарчанд сиртдан қараганда Темур аввал усмонли туркнинг адабини бериб қўйиш керакми ёки Миср мамлуқлари султонининг тухумини тошга ёйиш керакми, деган масалада иккиланаётгандай кўринса-да, унинг ўзи охир-оқибат, Мисрга қарши ҳужум қилишга қарор берди. Нил дарёсидан Сурия орқали Кичик Осиёга қадар чўзилиб кетган Миср салтанати Қоҳира ва Дамашқнинг савдо-сотик, ҳунармандчилик салоҳиятини, Ҳиндистон билан боғлиқ тижорат марказларини, Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага элтувчи зиёрат йўлларини, Қуддуси шарифдаги мусулмонларнинг муқаддас

қадамжоларини ўз назорати остига олганди. Миср мусулмон давлатлари ичида энг улкани эди. XII асрда ўтган султон Салоҳиддин замонидан бери у дини исломнинг Ғарб салибчиларига қарши курашида етакчилик қилди. Салоҳиддин франкларни деярли тўла равишда Сурия музофотларидан ҳайдаб чиқариб, бу музофотларни Миср билан бирлаштирди.

«Фидойилар» деб аталмиш мамлуклар аввал бошда султонларни қўриқлаш учун сотиб олинган қуллар эдилар. Волга туманлари ва Левант ўртасидаги савдо-сотиқнинг салмоқли қисми келиб чиқиши жиҳатидан, асосан, Дашти қипчоққа мансуб бўлган шу мамлуклар ҳиссасига тўғри келарди. Моҳир ёйандоз, довьорак чавандоз бўлган бу кўчманчилар одамларнинг қалбига қўрқув солувчи улкан ҳарбий кучга айлантирилганди. Ҳукм юргизаётган султондан дархон қилинган мамлуклар мутлақо ҳарбий ҳукмронга айланиб, мамлакат идора тизимининг асосий таянчи бўлиб қолганди. Алаш-оқибат, улар Салоҳиддин (Айюбийлар) сулоласидан бўлган султон ўрнига ўз сафларидан чиққан одамларни султон қилиб кўтардилар. Ҳар бир султон ўзи сотиб олган, ўқитган, озод қилган ва имтиёзлардан баҳраманд этган содиқ мамлуклар томонидан қўллаб-қувватланарди.

XIII асрнинг охирига келиб, атоқли мамлук султон Бойбарс (асли-таги қипчоқлардан) ва унинг ворислари, ниҳоят, салибчиларни Суриядан ҳайдаб чиқарди. Дарҳақиқат, султон Бойбарс ва мамлук лашкарлари мўғулларнинг ғарбга томон — Сурияга ва Ўрта Ер денгизи соҳилларига ҳужумини тўхта-тиб қолишга қодир бўлган эдилар. Ҳақиқатан ҳам, мўғуллар 1260 йилда мамлуклардан биринчи маротаба жиддий мағлубиятга учрадилар ва Элхонлар салтанати Фурот дарёсининг шарқий соҳиллари бўйлаб қисқарди. Озарбайжон музофотлари билан Олтин Ўрта ўртасида низо аланга олганида Элхон Ҳалоку сафарда эди, мамлуклар эса икки мўғул салтанати ўртасидаги ихтилофни рағбатлантира бошладилар. Бойбарс билан Олтин Ўрта хони Берка ўртасида олий даражада элчи-хоналар айирбошланди.

Миср Ҳиндистон билан савдо-сотиқда етакчилик қилиб, бундан жуда катта фойда оларди. Олтин Ўртада кўзни қамаштириш учун юборилаётган совға-саломлар мамлук султонларининг нақадар бой эканлигидан гувоҳлик бериб турарди.

Султон Бойбарс Ҳалокулар Бағдодни босиб олган чоғда халок бўлган халифанинг қариндошини Қоҳирада қабул қилди ва шу вақтдан эътиборан, Қоҳирадаги қўғирчоқ халифа мамлуклар ҳукмронлигини расмийлаштириб қўйди. XIII асрда бир қатор сулолавий ихтилофлар натижасида не-не истейдодли султонлар тожу тахтдан маҳрум этилмади, дейсиз? Аммо

бу ихтилофлар, асосан, мамлукларнинг мутлақ хукмронлиги билан чекланган эди.

1382 йили черкаслардан чиққан қул Барқуқ Миср ва Суриянинг мамлук султони бўлди. Дарвоқе, султон Аҳмад биринчи марта худди ана шу Барқуқ паноҳига қочиб борганди. Айнан шу Барқуқ савдо-сотикни ривожлантириш борасидаги Темурнинг таклифларини рад этибгина қолмасдан, Соҳибқирон элчиларидан бирини ўлдирган, иккинчисини эса ҳибс қилганди. Темур Барқуқнинг бу беш кунлик дунёдан кўз юмганини эшитгач, Қоҳира саройини заифлаштирган рақобат энди унинг душман сафларидаги пинҳона иттифоқчиси бўлиши мумкинлини тушунди.

Барқуқнинг ўн яшар ўғри Фарож Миср султони сифатида қарор топиши учун ёрдамга муҳтож эди. У усмонли турклар хукмдори Боязидга мурожаат қилганида, султон уни қўллаб-қувватлади. Боязид ана шу ёрдам эвазига Суриянинг шимолидаги чегара бекати — Малатийяни босиб олди. Бироқ Боязид ғолиблик нашидасини узоқ сура олмади — Малатийяни Темур ишғол қилди.

Ҳадемай Қоҳирага Боязиддан элчилар келди ва улар Темурга қарши биргаликда ҳужум қилиш учун Миср ва турк султони ўртасида иттифоқ тузишни қатъий суратда талаб қила бошладилар.

Мазкур талаб Фарож амирлари томонидан рад этилди: улар Боязиднинг ўзи Малатийя шаҳрини босиб олиш учун Барқуқнинг ўлиmidан фойдаланганлигини рўкач қилдилар. «У бизга дўст эмас, ўз ерларини ўзи ҳимоя қилаверсин. Биз ўзимизни ва ўз одамларимизни ҳимоя қиламиз».

Темур Сурия ва Кичик Осиё остоналарига олиб борувчи йўллари нозорат қилиб турувчи Малатийядан туриб, Фарожга нома йўллади. Соҳибқирон ўз номасида Барқуқ томонидан қамоққа ташланган элчи Отилмишни қайтариб беришни талаб қилган эди. Бироқ ана шу номани олиб бораётган чаповул султоннинг Дамашқдаги ноиб Мурун томонидан ушлаб олиниб, чоғиб ташланди.

Ўз номасига жавоб ололмаган Темур, кўшинларини ҳужумга тайёрлай бошлади.

Темурнинг зарбалари остида илгари, забт этиб бўлмайдиган, деб ном чиқарган Бахасна қалъаси биринчи бўлиб қулади. Шундан кейин жанубдаги Ҳалаб узра бевосита хавф-хатар пайдо бўлди. Шаҳар ҳокими бир томондан ёрдам сўраб султон Фарожга мурожаат қилди, иккинчи томондан Темурга зарба бериш учун Сурия кучларини олға сурди. Ҳалаб ўз аҳамиятига кўра Дамашқдан кейин турадиган савдо маркази ҳисобланарди. Унинг бозорлари қимматбаҳо ҳинд маҳсулотлари

билан ҳамиша тўлиб-тошиб ётганлиги учун мазкур шаҳарни «кичик Ҳиндистон» деб атар эдилар. Сурия амирлари Хом ва Хомсдан, Антиохия ва Балбекдан, Агре ва Триполидан, Қуддус ва Ғазодан ўз қўшинларини тўпладилар.

Шундай қилиб, Темур қўшинлари Ҳалаб деворлари ёнида пайдо бўлганида, у ерда салоҳияти жиҳатидан унга тенг келадиган куч тўпланганди.

Сурияликларга илоҳий ёрдам кулиб боқмади: уларнинг мудофаа истехкомлари ҳаммаёқни шип-шийдам қилиб ташлаган жанговар филлар ва туркий қўшинларнинг сиқуви остида кулади. Дамурдаш ва бошқа саркардалар шаҳарга қочиб кирдилар. Уларнинг қўшинлари ўз қўмондонларидан ибрат олиб, пароканда бўлди. Баъзи бировлар Дамашққа қоча бошлади, кўплар йўлда ўлдирилди. Қолганлар очик дарвоза томон бурилиб, шаҳарда яширинишга ҳаракат қилдилар.

Низомиддин берган маълумотларга кўра, улар бир-бирларига халақит бериб, бир-бирларини босиб-янчиб, дарвозага қараб ташландилар ва дарвоза оғзини тўсиб қўйдилар. Ҳеч ким шаҳарга кира олмади.

Сурия амирлари Дамурдашнинг раҳбарлиги остида шаҳарни топширдилар. Дамурдаш яхши қабул қилинди. Қисқа муддатли қаршилик кўрсатганидан сўнг қалъа ҳам таслим бўлди. Темур ундаги омборларни, ҳукмдорларнинг бир неча авлоди томонидан тўпланган бойликларни, шаҳар боёнлари омонат тариқасида бериб қўйган олтину кумуш, зумраду забаржадларни ўзида мужассамлаштирган хазинани қўлга олди. Ноиб Садун асир олинди.

Темур ўз ўлжасининг асосий қисмини ва уғруқнинг зилзамбил юкларини арқда қолдириб, уни кўриқлаш учун сакизта амирни қўйди.

Ўз одати бўйича, у шариат пешволарини ҳузурига чорлаб, илоҳиётга доир мунозара ўтказаркан, айниқса, сунний ва шиа мазҳаблари ўртасидаги зиддиятлар хусусидаги уларнинг фикрлари билан қизиқди. Темурнинг: «Мусулмонларнинг қайси бири — мудофаа қилгани шаҳид саналиб, жаннатга кирадими ёки ҳужум қилгани?» — деган саволига бир руҳоний мўлоҳаза билан: «Қаломи Аллоҳ учун жиҳод қилувчи шаҳид ҳисобланади», — деди. Жавоб Соҳиққиронга манзур бўлди, шариат пешволари ундан Ҳалаб халқига раҳм-шафқат қилишни сўраганларида, у «ҳамага жони омонлик инъом этди ва шу хусусда онг ичди, шундайки, баъзи бировлар ўзларининг бошқаларга лутф-марҳаматли бўлганликларини ҳис қилдилар».⁶ Ҳалабни фатҳ этиш учун қилинган қаттиқ ҳужумга Табриз яқинидаги Шомдан етиб келган мавлоно Низомиддин гувоҳ бўлганди. 1393 йили туркийлар Бағдодга ҳужум қилганларида ўша шаҳарда турган бу эътимод-

ли адиб Фотиҳга ўз хурмат-эҳтиромини биринчилардан бўлиб билдирганди. Мавлоно 1400 йили Ҳалаб орқали ўтиб бораётганда, сурияликлар уни, шубҳасиз, душман билан тил бириктирган деб шубҳаланиб, қамаб қўйишди. У арк дарвозаси олдидаги уй томида туриб, шаҳар ва қалъага қаттиқ ҳужум қилишини кузатиб ўтирган эди. Кейинчалик олимни ўша жойдан олиб кетишиб, Темур билан таништиришди. Соҳибқирон уни самимий қабул қилди.

Минанелли берган маълумотларга кўра, суриялик амирларни сўроқ қилгани олиб келишган. Темур бу мамлукларни, қулларни ўзининг аслзода амирлари билан қиёслар экан, уларни таҳқирлаган; уларнинг зиммасига ўз қўшинлари учун ғалла, ун, пичан ва бошқа моллар етказиб беришни юклаган.

Темур бир ой давомида Ҳалабда қолди, сўнг ҳамма ишларини битказиб, шаҳарни тарк этди.

Ҳалабдан чиққан қочоқлар Дамашққа «афтода ва жирканч қиёфада» кириб келарканлар, жануб аҳлини яқинлашиб келаётган хавф-хатардан огоҳ этардилар.

Жануб йўлида Темурга учраган Хама шаҳри шошилинч таслим бўлди ва хазина калитлари унга дарҳол топширилди. Фолиблар бир неча ҳафтани шаҳар атрофида вақтихушлик билан ўтказдилар, қўшинлар дам олди, Салтанат саройи аъёнлари учун ажиб кошоналар, Девон аҳли учун эса ҳашаматли бино бунёд этилди. Амирлар юришни кечиктириш маъқуллигини айтдилар, бунга Ливан тоғларининг денгизга яқин этакларидаги қўл етгулик жойда ястаниб ётган қишқи яйловларни далил қилиб кўрсатдилар. Бироқ Темур ёғий ҳали кучини тиклашга улгурмасидан зарба бериш лозимлигини исботлади.

Қўшин жанубга ҳужум қилишни давом эттирди. Хомс таслим бўлиб, ўлпон пешкаш қилди. Баалбек енгилганлигини бўйнига олди. Туркийлар шаҳар донғини дунёга таратган ғарқ пишган мева ва сабзавотлардан, хусусан, гилосдан, шунингдек, кесилган харсангтошлардан ясалган айвонлар ва деворлардан завқландилар. Шу ердан Темур ўз туркий суворийларини Сидон ва Байрутни бўйсундириш учун Ўрта Ер денгизи соҳилларига юборди.⁷

Қишнинг қантар оққан пайти эди. Баалбек ҳавоси совуқ эди. Шунинг учун Темур юришни янги, 1401 йил бошларида давом эттирди. Йўл-йўлакай у Нуҳ пайғамбарнинг муқаддас мозорини зиёрат қилди. Ниҳоят, у жанубга, Дамашққа қараб юрди.

Дамашқ Суриянинг энг асосий шаҳри эди. Ўрта Ер денгизидан отда йўлга чиққан суворий икки-уч кунда етиб борадиган бу шаҳар Бағдод, Форс кўрфази ва Хуросон йўлларидан келган карвонлардан ташқари, Маккаи мукаррамага отлан-

ган зоирларни ҳам қабул қилар эди. Бу ерда пўлатни обитобига келтириш, шиша, ипак ва бошқа тўқимачилик буюмлари ишлаб чиқариш бўйича донғи етти иқлимга кетган усталар яшардилар. Дамашқ дини ислом жорий этилган дастлабки асрда халифалар пойтахти бўлиб турди. Шундан кейин пойтахт Боғдодга кўчирилганди. Кўргошин суви югуртирилган ажойиб гумбазга, минораларга эга бўлган, Уммавийлар курдирган жоме масжиди ислом оламидаги энг кўркам диний иншоот саналганди. Ибн Баттутанинг сўзларига қараганда, «ҳеч қандай бино унинг олдига туша олмасди, уни ҳеч қандай иншоот билан таққослаб бўлмасди».

Қоҳирада Ҳалабнинг таслим бўлгани ҳақидаги хабарга ишонмадилар. Шу хусусда шум хабар келтирган чопар ҳибс қилинди. Шунга қарамасдан, мазкур хабарларни текшириб кўриш учун икки амир туяда Қоҳирага жўнаб кетди. Фақат узок иккиланишлардан сўнггина Фарож қаршилиқ кўрсатишга қарор берди. У ўз кўшинлари билан шимолга — Ғазога қараб йўл олди. дамашқ ҳокими Темурга қарши икки зарбдор кучга эга бўлиш учун, асосий кўшинни султон билан биргаликда Ғазода қолдириб, шаҳар мудофаасини кучайтиришни таклиф қилди. Бироқ мамлук амирлари бу режани рад этдилар. Кўшинлар Дамашқ теварагида жойлашиш учун шимолга қараб силжиди.

Сурияликлар ва мисрликлар баҳс-мунозаралар билан овра эдилар. «Баъзи бировлар, енгиб бўлмас азозилдан қочинлар дердилар ва ишларини йиғиштириб қочишга тушардилар. Бошқалар, Ҳалаб ҳокимлари заиф эди, улар фаросатсизлик қилдилар, дердилар. Миясида сотқинлик ҳақидаги фикр жойлашиб олган яна бир гуруҳ кишилар эсанкираб қолгандилар. Бироқ Миср кўшинлари кучли, пухта қуролланган эди. Одамлар саросима гирдобида эдилар. Баъзи бировлар Муқаддас, Заминга*, айрим одамлар Мисрга томон йўл олдилар, бошқалар чиқиб бўлмас қоялар чўққисига тирмашдилар, бир гуруҳ кишилар эса кўздан пана ва овлоқ жойларга яшириндилар...»⁸

Ибн Тангри Берди дамашқликларнинг ишини йўлга қўйишга киришди. У шаҳар аҳолисига пухта қуролланиш, озиқ-овқатни ғамлаб олиш ва Темурга қарши «охиригача» жанг қилишни таклиф этди. Унинг таклифи ҳам, маслаҳати ҳам рад этилди. Шунингдек, Қибриз (Кипр) ва Фамагуста ҳокимларидан денгиз йўли орқали ёрдам бериш хусусида таклиф келди. Аммо бу таклифларга ҳеч ким эътибор бермади. Сарой аъёнларининг бутун куч-қуввати рақибларга қарши курашга қаратилган эди.

* *Муқаддас Замин* — бу ерда Маккаи муқаррама назарда тутилмоқда.

Бироқ шаҳар мустаҳкамланиб, манжаниқлар ва қоруралар арк девори устига ўрнатилди. Фарож томонидан олиб борилган машваратлар оқибатсиз қолмади. Туркийлар қўшингоҳига дарвиш хирқаси кийган бир қотил икки ёрдамчиси билан жўнатилди. Уларга Соҳибқирон чодирига киришга эришиш топширилганди. Бироқ қўшингоҳда улар одамларда шубҳа тугдирди. Тинтув пайтида уларнинг пойабзалига яширилган тиғи заҳарланган ханжарлар топилди. Сохта дарвишни ўз ханжари тиғи билан ўлдирдилар. Ёрдамчиларининг эса қулоқлари ва бурунларини кесиб, яна мамлук сўлтони ҳузурига қайтариб юбордилар. Ҳалабда асир олинган ҳоким ва ҳарбий бошлиқлар қасос рамзи сифатида ўлдирилдилар.

Темур Дамашққа кучли зарба бериш мумкин бўлган масофага яқинлашиб келиб, шу ерда аскаргоҳ қурди, баландлиги бир одам бўйи келадиган тупроқ девор — сарқўб барпо этди. Айни маҳалда сулҳ тузиш ҳақидаги Темурнинг таклифи билан Фарож ҳузурига яна бир киши жўнатилди: «Элчимиз Отилмишни қўйиб юборгайсен. Бўйсунганлигини маълум қилиб, исмимизни жума намозда хутбага қўшиб ўқитгайсен. Номимизни тангаларга зарб қилдиурсен. Ана шундагина сенга шафқат кўрсатурмиз. Билъакс, фуқароларинг афт-ангорин дабдала қилурмиз ва салтанатинг қулин кўкка совурурмиз. Билурсенким, ҳасад ва шуҳратпарастлик сени менга қарши қилич кўтаришга мажбур қилмоқда. Сен кўтарган шовқин-сурон ва ҳовлиқишлардан шон-шуҳратга сазовор бўлолмассен ва бу рафторинг ила хазинангни ҳаргиз кўпайтира олмассен. Бундан ташқари, инсон қорнини тўйғазиш учун яримта нон кифоядур. Сен учун икки йўл бор — уруш ё тиңчилик йўли. Истаганингни танла».

Мамлук амирларидан кўпчилиги Темурнинг таклифи самимий эканлигига ишондилар. Улар Соҳибқироннинг таклифини ўзларининг ҳарбий жиҳатдан заифлиги сабабли эмас, балки ўз ўрталарида юз бераётган ихтилофлар оқибатида келиб чиққан заифлик сабабли қабул қилишни маслаҳат бердилар.

Бу сафар элчилар Фарож томонидан қабул қилинди. Улар Темурга олиб келган жавоб муроса-мадора оҳангида эди: биз Сизга ҳурмат-эҳтиром ва итоаткорлик изҳор қилурмиз; биз Отилмишни жўнатиш ҳақида қарор қилдик, бу ишни беш кун ичида бажарурмиз.

Орадан ўн кун ўтиб, Темур қўшинларини кўздан кечирди. Шундан сўнг ажойиб ўтлоқлари бўлган машриқ томон силжиди. Дамашқ аҳолиси Соҳибқироннинг бу саъй-ҳаракатини қувонч ва енгил тин олиб қаршиларкан, буни Темурнинг заифлиги сифатида баҳолади ва душман қўшинига орқа то-

мондан зарба бериш учун фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди. Шаҳар дарвозалари очилиб, Сурия қўшилмалари гурзилар, ханжарлар, ҳаттоки тошлар, калтаклар билан қуролланган шаҳарликлар билан бирга отилиб чиқиб Темурнинг чағдовули (аръергарди)га зарба бермоқчи бўлдилар. Атрофда пиёда ва суворий сарбозлар мўр-малахдек эди. Бунинг устига Темурнинг набираларидан бири дамашқликлар томонига қочиб ўтганлиги шаҳарликларнинг ўз кучига бўлган ишончини янада мустаҳкамлади. Бу — «ботирлик, енгилтаклик ва овсарликни ўзида мужассамлаштирган» шаҳзода Султон Хусайн эди.⁹ У аскаргоҳда уюштирган муштлашув натижасида жазодан қочиб қолган исёнчи унсурлар сурияликлар хизматига кириш учун шаҳзодани Дамашққа қочиб ўтишга кўндиргандилар. «Тожик» қабилида кийинтирилган, кокиллари кесилган шаҳзодани бутун шаҳар бўйлаб сазойи қилиб олиб ўтдилар. Дамашқликлар шаҳар дарвозаси ортида шавкатли отлик аскарларни, Миср ва Суриядан йиғиб келинган ва шаҳар ташқарисида жойлашган қўшинларни кўриб, уларнинг ишончи янада ошди. Тунда ёқилган олов уфққа доғур туташиб кетганди. Яхши ҳордиқ чиқарган Фароҳ қўшинлари Қоҳирадан етиб келди. Туркийлар чарчаган эди. Улар билан бўлган бир қанча тўқнашувларнинг муваффақиятли ўтгани хусусида хабарлар келиб турди, Гермонтўғи ёнида туркийларнинг минглаб суворийлари қочгани, туркманлар томонидан уч мингдан ортиқ киши ўлдирилгани ҳақида хабар олинди. Қочоқлар мамлуклар томонига ўта бошладилар.

Темурга дамашқликларнинг ҳужумга ўтгани ҳақида хабар етказганларида, у ўз қўшинини ортга бурди, бир тепаликка чиқиб, одатига кўра, чўкка тушганича, Аллоҳдан фатҳу зафар тилаб, намоз ўқий бошлади, сўнгра совутини кийди, наққоралар чалишни буюриб, ҳужумга ўтишга даъват қилди. Сурияликлар кўп талафот бериб, орқага — шаҳарга улоқтириб ташланди.

Шундан кейин туркийлар қўшини Дамашққа ҳужум қилиш тадоригини кўра бошлади. Улар шаҳар атрофида халқа шаклида сафланиб, шимолдан, шарқ ва жанубдан Қоҳира дарвозасига хавф туғдира бошладилар. Айтишларига қараганда, туркий қўшингоҳларида ёқилган гулханлар шуъласи бир юз эллик миля масофагача ёйилган эди¹⁰. Темур Фароҳдан нома олди. Унда: «Кечаги иш — кўққисдан қилинган чиқиш — халқ кўзғолони эди. Бунга бизнинг ҳеч қандай алоқамиз йўқ. Биз ваъдамизнинг устидан чиқамиз. Нима бўлган тақдирда ҳам афв этишингиздан умидвормиз», — деган сўзлар ёзилганди.

Туркийлар қўшини тунда лашкаргоҳ қурдилар. Мамлук қўшинлари ўртасидаги ихтилофлар ҳақидаги миш-мишлар

борган сари кулоққа қаттиқроқ чалина бошлади. Темурнинг Дамашқдаги беҳисоб тингчилари (жасуслари) уни рўй бераётган воқеалардан яхши хабардор қилиб туришди.¹⁰

Эртаси кун эрталаб Дамашқ аҳолиси Миср кўшинлари билан тўлган қалъа олдидаги майдон бўм-бўш бўлиб қолганини кўрдилар — Фарож жўнаб кетган эди. Қоҳирада кўтарилган ғалаён ҳақидаги янгилик баъзи бир амирларнинг бир кун аввал тунда қутилмаганда қочиб кетишига сабаб бўлганди. Уша амирлар «шундай важ-қорсон топган эдиларки, уларнинг узр-баҳоналарини на бу дунёда, на у дунёда қабул қилиб бўларди». Амирлардан кейин Фарожнинг Дамашқни тарк этиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Миср кўшинлари ҳар хил йўл билан жон сақлашга уриниб, бўлиниб-бўлиниб кетдилар: «Ҳаётини қутқазган одам ҳамма нарсани қутқазди».¹¹

Тонг отиши билан Темур ҳужум бошлаш ҳақида фармон берди. Султон Фарожни топиш учун ортидан фавж юборилди. Қочиб кетаётган мамлуқлар жонларини сақлаб қолиш учун юк ортилган хачирларию, туяларини ҳамда қурол-яроғларини ташлаб, жуфтакни ростлаб қолдилар. Улар фақат ўз отлари ёрдамида туркийлар таъқибидан қочиб қутула олдилар. Фарож «мисоли абжир илондек пилдираб» қочди, аммо унинг аъёнларидан кўпчилиги қўлга тушди. Арабшоҳнинг маълумот беришича, бу асирларни филлар топтаб ташлаганди. Шу ҳудудда яшовчи қабилалар қулай имкониятдан самарали фойдаланишга интилиб, аянчли аҳволга тушган дайди мамлуқларни тўнаб, ўлдирардилар. «Мисрликлар саркардасиз кўшин ва кўшинсиз саркарда эдилар».

Дамашқликлар ўзларининг раҳбарсиз қолганликларини билиб, шаҳар дарвозаларини ёпдилар, муқаддас уруш — газавот эълон қилиб, деворлар устига кўриқчилар қўйдилар. Етарли кўр-қут ғамлаган, кучли истехкомга эга бўлган шаҳар аҳолисининг туркий кўшинларга мардонавор қаршилик кўрсатиши бу курашнинг узоқ вақт давом этиши мумкинлигини кўрсатди.

Темур ўз элчиси орқали шаҳар оқсоқолларига таслим бўлиш шартларини, шунингдек, Дамашқнинг ҳар бир фуқаросидаг олинадиган товон миқдорини кўрсатди. Шартлар қабул қилиниб, товон пулини ундириш учун тайинланган амирлар шаҳарнинг очиқ қолган ягона дарвозаси орқали ўз вазифаларини дарҳол ижро этишга киришдилар.

Шаҳар қуршаб олинган бўлишига қарамай, қалъа кутволи қаршилик кўрсатишга қарор қилди. Яқин масофага келган туркийлар камондан ва қоруралардан ўққа тутилди. Темур Мироншоҳ ва Шоҳруҳ кўмондонлигидаги ўнг қанот кўшинни —

баронғор лашкарларини дам олдириш, отларни мўл-кўл ем-хашак билан таъминлаш мақсодида, жанубдаги қишки қароргоҳларга юборди. Қўшинларнинг қолган қисми қалъани яксон қилиш учун жўнатилди. Бажариладиган ишлар амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Деворлар тагидан лаҳим кавлаш ва истеҳкомларни портлатиш юмушларини бажаришдан ташқари, манжаниқлар, аррадалар, қоруралар ўрнатилди. Уларнинг сони олтмишга яқин эди.

Шундоқкина қалъа девори рўпарасига ўрнатилган ёғоч миноралардаги қоруралардан арк ичига алангаланувчи нафт ўқлар улоқтирила бошлади. Бунинг натижасида алангадан чўғдек қизиб кетган деворлар сирка воситасида дарҳол совутила бошлади, шундан кейин тошлар боққонлар зарбидан осонгина майдаланиб кетаверди. Гарнизон қаршилик кўрсатишда давом этди. Бир жойда арк минораси тагидан лаҳим кавланганида, девор қулаб тушди. Шунда Темурнинг хурсонлик ва сейстонлик лашкарларидан анчагинаси девор тагида қолиб, ҳалок бўлди. Мудофелар деворнинг шикаст-рехтини тузатдилар.

Қалъа бир ойдан зиёроқ қаршилик кўрсатди. Шундан сўнг калитларни топширган ҳокимнинг боши танасидан жудо қилинди. Айтишларига қараганда, қалъани қирқ нафардан камроқ киши мудофаа қилган экан. Гарнизон аскарлари қул қилиб олинди. Улар мамлук жангчилари — турклар, черкаслар ёхуд ҳабашлар эди, улар орасида Занжибардан чиққан бир неча сипоҳ ҳам бор экан. Бу мудофелар, асосан, эндигина ҳарб илмини эгаллаган ёш-ёш йигитлар эди. Темур ўзининг шаҳар ташқарисидаги саройидан суриялик йирик боёнлардан бирининг данғиллама уйига кўчиб кирди.

Темур арқда сақланиб келаётган битмас-туганмас хазинани, шунингдек, Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунаввара шаҳарлари учун ўлпон сифатида сақланаётган ғалла омборини қўлга киритди. Шарафиддин, Темурнинг ҳудожўйлигини таъкидлаб, бу ғалла Қуддуси шариф орқали икки муқаддас шаҳарга жўнатилганлигини ёзган эди. Худди шу маҳал ғалла ўғирлаб сотаётган тавочи қўлга тушиб, жиноий жазога тортилганди. Айни замонда, шаҳарнинг қозилари Темурга тўланадиган товон миқдори — бир миллион динор бўлиши хусусида битимга келдилар. Бу маблағ тўпланганидан сўнг, Темур келишилган товон миқдори ўн минг туман динор — бошқача қилиб айтганда, ўн миллион динор эди, деб туриб олди. Афтидан, у Дамашқдек бадавлат шаҳардан шунча миқдордаги ўлпонни ундирмоқчи бўлганди. Шаҳарликлардан бунчалик катта маблағ ундирилаётган маҳалда товон миқдорини қоплаш учун зарур бўлган молларни сотишни истисно этган-

да, шаҳардаги барча мўътадил амалиёт тўхтаб қолганди. Дамашқ қозиларининг ўзлари куч ишлатиб, фуқарони бу улкан товонни тўлашга мажбур этдилар. Темур яна зарур миқдордаги маблағ тўланмаганлигини айтди: унинг ҳисоб-китоби бўйича атиги уч миллион динор тўпланган эмиш. Бунчалик улкан миқдордаги маблағни қоплаш учун у шаҳардан қочиб кетган тожирлар ва ашрофларнинг ҳамма бойлиги ҳамда мол-мулкани, шаҳардаги ҳамма йилқилар; хачирлар, эшаклар ва туяларни, шунингдек, ҳамма қурол-яроғларни талаб қилди. Мусодара қилиш ишлари шаҳарнинг турли маҳаллаларини ўзаро бўлишиб олган Темур амирлари томонидан амалга оширилди.

Темур номи ёзилган олтин ва кумуш тангалар зарб қилиниб, қўшин орасида тарқатилди.

Туркийлар Дамашқда шунчалик кўп қул ва молларга эга бўлдиларки, буларнинг қиймати ҳаққи-ҳурмати, юришнинг дастлабки чоғларида қўлга киритилган ўлжаларни ташлаб юбордилар. Ҳатто ана шундай ҳолда ҳам Гуржистондан ва Кичик Осиёдан йиғиб олинган туялар, хачирлар ҳамда юк тортадиган отлар буларнинг ҳаммасини ташиб кетиш учун озлик қилди. Олиб кетиш мумкин бўлмаган моллар жин кўчаларга ташланди ёки ёқиб юборилди.

Шаҳар ҳунармандларини Самарқандга жўнатиш учун тўплашди. Уларнинг орасида малакали тўқувчилар ва либосдўзлар, заргарлар, харротлар, ҳижобдўзлар, темирчилар, ойнасозлар, қуролсозлар, миришкор қуш ови амирлари, олимлар, моҳир қуллар ва барча тоифадаги усталар бор эди, улар ҳарбий бошлиқлар ўртасида тақсимланди. Энди ҳарбий бошлиқлар уларни Салтанат пойтахтига олиб кетишлари лозим эди. Венеция консули Пасло Зана то Темур келгунига қадар ўз ҳамюртлари билан биргаликда олиш мумкин бўлган буюмларини олиб, Дамашқдан қочишга муваффақ бўлганди.

Дамашқнинг таслим бўлиши ҳақидаги музокараларга алоқадор олимлардан бири муаррих Ибн Халдун эди. У туркий фотиҳ қаршисида шаҳарнинг таслим бўлишини маслаҳат берганлардан бири эди. Ваҳоланки, бу музокараларнинг амалга ошишида унинг тугган ўрни бирмунча шубҳалидир.

Ибн Халдуннинг ўзи тавсифлашича, у ўттиз беш кун давомида Темурнинг қароргоҳида турган ёки унинг ёнида бўлган, ҳар куни эрталаб ва кечқурунлари Соҳибқирон томонидан қабул қилиниб турган.

Халдун ўз таржимаи ҳолининг ана шу қисми охирида шундай қизиқарли бир далилни келтиради: у Қоҳирага етиб келганидан кейин Темурнинг номасини Фарожга келтирган элчи, шунингдек, Ибн Халдуннинг ҳачири учун ҳақ ҳам олиб кел-

ганди. Соҳибқирон ана шу ҳақни султондан, Ибн Халдунга бериб қўйишни илтимос қилганди.*

Фароҳ Қоҳирага етиб келганида, шаҳар аҳли Дамашқнинг тақдири ҳақидаги янгиликдан ваҳимага тушган эди, одамларнинг ақлдан озишига бир баҳя қолганди, ҳамма султон мағлубиятга учрабди, Темур уни таъқиб қилиб келмоқда, деб ўйлаганди. Шаҳарликлар мол-мулкларини сотиб, қочиш тадоригини кўрмоқда эдилар. Уй ҳайвонларининг баҳоси одатдагига қараганда бир неча баробар ошиб кетганди.

Темурнинг элчи Отилмишни қайтариб бериш ҳақидаги султонга ёзган такрорий талабномасига дарҳол жавоб қайтарилди. Асирни озод қилиб, мўтабар кишилар ҳамроҳлигида Темур ҳузурига жўнатишлари керак эди. Айни замонда, Мисрда туркийларга қарши курашни қайта бошлаш учун қўшинларни янги кучлар ва захиралар билан тўлдириш мақсадида ёшларни аскарликка сафарбар қилиш бошланди. Тўрт мучаси соғ бўлган ҳар бир киши ҳарбий хизматни ўташи учун рўйхатга киритилмоғи ёки бунинг эвазига пул тўлаб, бошқа бир одамни юбормоғи ёхуд етиштирилган йиллик ҳосилнинг ярмиси миқдорида солиқ тўламоғи лозим эди, сотиш учун кемаларда келтирилган молларга солинадиган бож солиғи миқдори оширилди.

Сурия билан Миср сарҳадидаги музофотларнинг аҳолиси кўрқув ичида яшарди, Қоҳирада бўлгани сингари, бошқа шаҳарларда ҳам кўпгина одамлар, айниқса, боёнлар қочиш тараддудига тушиб қолишганди, аммо Темур жанубга ҳужум қилиб бормади. Унинг ўлжалар билан бойиган қўшини шимолга қараб йўл оларкан, йўл-йўлакай ҳали вайрон этилмаган туманларни талон-торож қилди. Араб саҳросига қараб

---

* Манбаларда Халдун билан суҳбатдан қониқиш ҳосил қилган Соҳибқирон унга Дамашқда азоб чекаётган ҳамроҳлари билан учрашиб туриш ҳуқуқини берганлиги қайд қилинган. Кунларнинг бирида Темур уни қўйиб юборишга рози эканлиги хусусида шама қилган, аммо буни ўзига хос тарзда, мутлақо кутилмаганда баён этган:

— Бу ерда сенинг ҳачиринг борми?

— Ҳачирми? Бор!

— Яхши ҳачирми?

— Ҳа.

— Уни сотиб олмоқчийдим.

— Мендек одам Сиз каби Соҳибқиронга ҳеч нимасини сотолмайди.

Аммо мен ҳачирни Сизга эҳтиромим юзасидан инъом этишга тайёрман.

... — Сен ўз мамлакатингга, ўз оилангга қайтасан!

Ибн Халдун Қоҳирага қайтиб келгач, орадан кўп ўтмай, Темур юборган чопар ҳачир учун бир оз пул олиб келипти. Бу пул ҳачирнинг баҳосидан анча кам экан, лекин чопар қасам ичиб, унга айни шунча пул беришганини айтипти.

қочишга мажбур бўлган туркман қабилаларининг катта миқдордаги қўй сурувлари ва йилқи уюрлари қўлга киритилди.

Туркий қўшилмаларидан бири ботқоқликлар орасига жойлашган Антиохияни бўйсундириш учун жўнатилди. Буйруқ бажарилди, шаҳар таланди. Бу фавжга Соҳибқироннинг дамашқликлар томонига қочиб ўтган набираси Султон Хусайн бошлиқ эди. У қўққисдан қилинган ҳужум чоғида мағлубиятга учраб, ушлаб олинганди. Бу айби учун у Чингизхон жорий этган ёсо қонунига кўра, чўби ёсоқ қилинганди, яъни дарра билан саваланганди. Шаҳзодани бу жазо эмас, амакиваччаларининг таънаси ранжитган эди. Уни Соҳибқирон ҳузурига киритишмади, ўзи эса бобоси қабулига киришга юрак ютиб, ботинмади. Фақат Антиохия юришидан кейингина у ўзига бўлган ҳурмат-эътиборни тиклай олди.

Бу пайтга келиб, Темур яна чипқонлардан ва елкасининг жиддий еликишидан азоб чека бошлади. Соҳибқироннинг қаттиқ бетоблиги сабабли, шаҳзодалар ва амирларни, хусусан, шикор билан банд бўлган Мироншоҳ ва Шоҳрухни чақиртириб келтириш учун чоповуллар жўнатилди. Эҳтимол, Темур ана шу хасталиги сабабли бир арава оқ пиёз келтиришларини (гарчи бундай пиёз бутун Сурия худудида топилмаса-да) талаб қилгандир. Ибн Арабшоҳ йирик тожир ва Сафада (Акрадан жануброқда жойлашган шаҳар) ҳокими ҳақидаги воқеани ҳикоя қилади. Ҳоким қандай йўл билан бўлмасин, Темурнинг кўнглини олиб, ўз тақдири ва дўстлари ҳаётини сақлаб қолишга қарор қилган экан: у катта миқдорда совға-салом жўнатиб, Темурнинг талабларини қондирибди. Шунданми ёки бошқа сабабданми, у бир арава эмас, балки уч арава оқ пиёз жўнатиш хусусида фармойиш берибди. Соҳибқирон тузалибди.

Темур Ҳалабдан олинган хазинани бир жойга тўплади. Самарқандни бошқариш учун қолдирилган Саркарданинг набираси ва валиаҳд Муҳаммад Султонга Салтанат руқъаси* жўнатилди, у бобосининг ҳузурига етиб келиши ва Ҳалокунинг тожини қабул қилиб олмоғи лозим эди. Маълумки, Ҳалокунинг мулклари аввалроқ унинг фақш йўлига кирган амакиси Мироншоҳга суюрғол қилиб берилганди. Шаҳзода Муҳаммад Султон Соҳибқирон юришга чиққанидан кейин Моваруннаҳрдан тўпланган ва қурол-аслаҳа билан шайлантирилган, яхши ҳордиқ чиқарган қўшин фавжларини ўзи билан бирга олиб келмоғи лозим эди. Иккинчи бир мактуби билан Темур ўз аҳли оиласини ёнига чақираркан, шимолга, Қорабоғ яйловларига жўнаб кетмоқчи эканлигини билдирганди.

* *Руқъа* — мактуб.

Темур 1401 йилнинг март ойи ўрталарида Дамашқни тарк этди. Жанубий Сурия ва Миср аҳолисининг кўнгли тинчиди. Туркийларнинг қўшинлари жануб ва ғарбга эмас, шимол ва шарқ томон бурилди. Ҳамма уларни уйига жўнаб кетди, деб ўйлаганди.

Кекса Соҳибқироннинг не сабабдан шимол томон бурилганлиги сабабини фақат тахмин қилиш мумкин. Бироқ унинг амирлар ва сарой аъёнлари тазйиқи остида шимолга юрганлиги шубҳасиз эди, чунки мазкур амирларнинг фавжлари Ҳиндистон муҳорабасидан сўнг кетма-кет яна йкки мавсум юришда иштирок этиб, жуда чарчаган эди. Бундан ташқари, Темур, афтидан, Мисрнинг куч-қудратини ҳолдан тойдираётган Фарож саройидаги ихтилофларни ҳам ҳисобга олганди.

Темур аллақачон улкан ғалабага эришганди. Икки улуғ мусулмон давлати — мамлуқлар ва усмонлилар ўртасидаги иттифоқ Темурнинг режаларини барбод этиши мумкин эди. Ана шундай иттифоқ жанг санъати нуқтаи назаридан мумкин бўлгани ҳолда у Қоҳира саройидаги аъёнларнинг ўзаро зиддиятлари ва ақлсизлиги оқибатида рад этилди. Энди бундай имконият бой берилган, Темур уларнинг ўртасида адоват уруги сочганди; у мамлуқларни янчиб ташлади ва усмонлиларни уларнинг бутун шарқий чегаралари бўйлаб ихотасиз қолдирди.

Султон Фарож ўзича ҳеч кимга таҳдид соллолмасди. Лекин Боязид Йилдирим хусусида бундай деб бўлмасди, у Темур салтанатининг ғарбий чегараларидаги якка-ягона қудратли ёғий эди. Эндиликда Боязид бағдодлик султон Аҳмадга, Қора қўнлилар беги Қора Юсуфга ўз саройидан бошпана берган эди. Улар Бағдоддан иккинчи бор қочганларида, шаҳарни туркийларга топширишмаган, шаҳар ҳокимини бир гарнизон билан қолдириб, нима қилиб бўлса-да, шаҳарни қўлдан чиқармаслик хусусида буйруқ бергандилар.

Боязид Темурнинг Сивашга қилган ҳужумидан кейин Румга қайтиб келиб, Бурсада яна қўшин тўплади, аммо ўғли, шаҳзода Сулаймонга ёрдам бериш учун вақт ўтган, гишт қолипдан кўчган эди. Константинополни қамал қилиш ишлари тўхтатилган ва Боязид Темур билан ҳал қилувчи тўқнашувга тайёргарлик кўра бошлаганди. Боязид Аҳмад ва Қора Юсуфнинг маслаҳатларига учиб ва туркийларнинг Сурия билан банд эканлигига умид боғлаб, Сивашнинг қулашида айбдор деб саналган Тахартенга қарши жазо кучларини юборди. Бироқ Темур фавжлари Сиваш музофотида турк қўшинларини тирақайлаб қочишга мажбур қилди. Соҳибқироннинг қолган фавжлари ҳозир шимолга бурилганлигини билган Боязид тўқнашувни кейинга қолдиришни афзал кўрди. Темур девони

билан сиёсий музокаралар қайта тикланди, шаҳзода Тахартендан воситачи сифатида фойдаланилди, Боязид унинг болачақасини Бурсада гаров тариқасида ушлаб қолди. Музокаралар муваффақиятли якунланган тақдирдагина унинг оила аъзолари қайтариб бериладиган бўлди.

Темур ҳам музокара олиб боришдан манфаатдор эди, лекин фақат Боязид билан эмас. У турк султонининг орқа қисмидаги Оврупонинг насроний давлатлари билан музокаралар олиб борди. Қорабоғда ўтказиладиган қишдан Темур, энг аввало, Боязидга қарши ҳал қилувчи жанг учун фойдаланажигига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Самарқанддан шаҳзода Мухаммад Султон қўмондонлиги остида яхши ҳордиқ чиқарган қўшинлар чақирилди. Бу қўшинлар Хитойга қарши юришга тайёр турсин учун Мовароуннаҳрда қолдирилган бўлса, эҳтимол.

Бу ўртада, шарқий Кавказ томон бораётиб, йўл-йўлакай юқори Месопотамияда бир оз ҳордиқ чиқармоқчи ва маишат қилмоқчи бўлган Темур бу ниятидан воз кечди, зеро у Бағдодни энди узил-кесил маҳв этиш пайти келганлигини билганди. Темур шаҳарни қўлга киритиш учун йигирма минг кишилик қўшин юборди, лекин бу натижа бермади. Шунда кекса Соҳибқирон сараланган қўшинлардан иборат манғлай билан биргаликда жануб томонга бурилди, манғлай ортидан бундан олдинроқ Табриз ва Қорабоғ томон йўналтирилган асосий қўшинни юборди.

Авжи ёз чилласи эди (1401 йил). Ҳаводан нафас олиб бўлмасди. Иссиқ кишини ҳалок этадиган даражада эди. Қамал қилиш ишлари олов сели пуркаб турган қуёш нурлари тиги остида олиб борилди. Совут кийган сипоҳийлар жизганак бўлиш даражасига келган эдилар. Ҳарорат шу даражада баланд эдики, учиб бораётган қушлар ерга ўлик ҳолда тап-тап тушарди. Бироқ шаҳарликлар деворда ҳар қандай раҳна пайдо бўлиши ҳамано уни ямаб-ясқаб, телбаворий мудофаа қилардилар. Азоб-уқубатларга, иссиқ ва очликка қарамасдан, шаҳар қарийб олти ҳафта давомида қамалга бардош берди. Ана шунда Темур энг ноқулай пайтни пойлаб, чошгоҳда умумий тарзда қаттиқ ҳужумга ўтиш хусусида буйруқ берди. Бу паллада мудофаа марралари кимсасиз қолган, ҳимоячилар ўрнида шаҳар деворлари бўйлаб таёқларга кийгизилган дубулғалар қўққайиб турарди.

Раҳмдиллик ва меҳр-шафқатдан ном-нишон ҳам кўринмасди. Жангда ҳаддан ташқари кўп миқдорда туркийлар ҳалок бўлган эди. Шаҳар мағлуб этилганда жасадлар шунчалар кўп эдики, ҳатто тавочилар уларни санаб битказа олмадилар. Шаҳар ҳокими ўз қизи ва бир қисм хазина билан қочишга улгурган-

ди, уни дарё соҳили бўйлаб таъқиб қилдилар ва ўлдирдилар. Ҳокимнинг уғруқидаги хазина қўлга олинди, арз-гузоришда Фурот дарёсининг тагидан қимматбаҳо буюмлар билан лиқ тўлдирилган қайиқ қирғоққа чиқарилгани кўрсатилганди. Ана шу буюмлардан бири турли ранг-тусдаги қимматбаҳо тошлар билан безатилган, соф олтиндан ишланган дарахт эди.

XIV боб

БОЯЗИД ЙИЛДИРИМ: АНҚАРА ЁНИДАГИ ЖАНГ

1402-От йили

1400 — 1401 йиллардаги Сурия муҳорабаси даврида Темур билан Оврупо давлатлари ўртасидаги дипломатик алоқалар давом этди. Константинополь ноибни Иоаннинг элчилари самимий қабул қилиндилар. Трапезунд орқали ўз уйларига жўнатилган бу элчиларга Боязид билан музокараларни тўхтатиш ҳақидаги муқобил таклиф тавсия қилинди. 1401 йилнинг август ойи охирида етиб келган бу элчилар доминиканчи роҳиблар Фрэнсис ва Александр бўлганликлари эҳтимолдан холи эмас, зеро бу роҳиблар Фарб давлатларининг Темурга жўнатилган элчиларидан бири сифатида архиепископ Иоан Султонлининг ёзишмаларида тилга олинади.

Юнонларнинг насроний императори Мануэль III Трапезундий усмонлилар таҳдидини туркийларникидан хатарлироқ деб ҳисоблаганидан, ўзининг Темурга бўйсунганлигини изҳор этиб, унга совға-салом жўнатишга шошилди. Юнонларнинг насроний қироллиги — Трапезунд тўртинчи солиб юришидан кейин Константинополда лотинлар ҳукмронлигига чек қўйиш мақсадида Византия императори томонидан барпо этилганди. Бандаргоҳ муҳим аҳамиятга эга эди. Элхонлар даврида Трапезундда савдо-сотик ишлари ривожланди, чунки бандаргоҳ Табриз учун мол сотиш бўйича муҳим бозор бўлиб хизмат қилганди. Генуяликлар бу ерда энг қудратли жамоага эга эди.

Перага юборилган Темур элчилари янада кўпроқ номалар ва совға-саломлар олиб борди. Саркарда ўз тобеини Мануэль III Трапезундийдан унинг ихтиёрига йиғирмата кўп эшкакли кемани, Константинополь ва Перадан ҳам худди шундай кемалар туркумини унинг ихтиёрига юборишни талаб қилди. Венецияликлар Хиос ва Родос ороллари билан туркийларга қарши иттифоқ тузишга уриндилар, бироқ дипломатия ҳамда концессиялардан фойдаланишни афзал кўриб, ҳар икки томон билан музокараларни давом эттирдилар.

Бу аснода Йилдирим ва Соҳибқирон ўртасидаги муносабатлар заифлашмади. Сивашни босиб олганидан кейин, Темур ўз рақибини масхара қилди, бироқ, айна замонда, у билан битим тузишга тайёр эканлигини билдирди, чунки у муслмонлар ўртасида низо келиб чиқишини зарарли ҳол деб ҳисобларди. Темурнинг навбатдаги номалари унинг Бағдодни ишғол қилишига бағишланганди, шунингдек, у номаларда Боязиднинг даргоҳида паноҳ топган султон Аҳмад ва Қора Юсуфни тутиб бериш талаб қилинганди, айниқса, Қора Юсуф тирик ёки ўлик ҳолда унинг ихтиёрига берилиши қатъий талаб қилинганди, чунки Қора кўюнли туркманлар Маккаи муқаррамага кетаётган зoirлар карвонини тўнаган эдилар. Агар Қора Юсуф тутиб берилганида, Темур насронийларга қарши урушда туркларга ёрдам берган бўлур эди.

Темур 1401 — 1402 йилларнинг қиш фаслида баланд тоғ текисликларида жойлашган Қорабоғдаги қишки қароргоҳида бўлди, унга Султония ва Самарқанддаги завжалари келиб қўшилдилар. Бошқалар қатори асирлар карвони билан Самарқандга қайтиб келаётган амир Аллоҳаҳад Салтанатнинг шарқий вилоятларини тараққий эттириш, Хитойга қарши жангу жадаллар ўтказиш учун ҳужум таянчлари вужудга келтириш хусусида йўриқнома олганди.

Қорабоғда қишлов Темурнинг Олтин Ўрдадаги қолганқутган кучларга қарши юриши учун бир баҳона бўлиши мумкин эди. Бироқ шимолга қилинажак юришлар ҳақидаги мишмишлар ўзларининг бўйсунганликларини изҳор қилиш учун келишлари лозим бўлган қипчоқ хуфияларигагина мўлжалланган эди. Темур бунинг ўрнига Гуржистонда жанг бошлаб юборди: у ерда кўзғолон кўтарган қалъалар аҳолиси Темур ҳокимиятини оёғости қилаётган ва ҳануз ўлпон ҳам, қўшин ҳам бермаётган эди.

Қорабоққа бир туркум кема билан ёрдам кўрсатишга тайёр эканлигини исботловчи ҳужжатлар билан Константинополь ва Перадан элчилар ташриф буюрдилар. Генуя вакили ҳам Темурни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги ваъдасига содиқ эканлигини тасдиқлади. Шунингдек, Қорабоққа Боязиднинг хуфия кишилари ҳам келдилар. Улар келтирган жавоб аввалгиларига нисбатан «анча ҳовуридан тушган», муросали оҳангда эди. Шунга қарамасдан, у усмонли туркларнинг меҳмондорчилик таомили султон Аҳмад ва Қора Юсуфни ушлаб беришга йўл қўймаслигини изҳор этиб, Темурдан Сивашни қайтаришни талаб қилган эди. Турк элчилари алоҳида меҳмоннавозлик билан қабул қилиндилар. Уларга атаб тантанали байрам ва шоҳона шикор ўтказилди. Темур ҳамон Боязид билан музокара олиб боришни ва Қора Юсуфни ушлаб бе-

ришни талаб қилиб туриб олганди. Лекин айна шу пайт шаҳзода Муҳаммад Султон тож-тахтини қабул қилиш учун Самарқанддан йўлга чиққан ва ўзи билан бирга, Салтанат қўшинлари учун мадад кучи олиб келаётган эди. Булар Темурнинг Боязидга қарши урушга тайёргарлик кўраётгани ҳақида фикрлашга имкон беради; музокаралар эса вақтдан ютиш учун керак эди.

Темур то Боязиднинг жавобини эшитмагунича Константинополь ноиби Иоанга берадиган жавобини юбормай турди. Шундагина у 1402 йил 15 май санаси билан мактуб жўнатди. Мактубнинг лотинча таржимаси Венеция ҳужжатасровларида сақланиб қолган². Темур ўз мактубида роҳиб Фрэнсис, шунингдек, мактубни етказган Исак ҳамда Александр (Сандрон) ларнинг бундан аввалги ташрифини далил қилиб келтиргач, ўзига билдирилган иззат-икромни қабул қилишини айтиб, агар Боязид Византия императорига етказилган зарарни қопламаса, унинг адабини бериб қўяжаги хусусида таҳдид қилганди. Мактуб Константинополь ҳокими томонидан йигирмата жиҳозланган кўп эшкакли кеманинг Трапезундга юборилиши лозимлиги ҳақидаги аниқ талаб билан тугаган эди.

Бу пайтда, шунингдек, Фарб католиклари элчиси архиепископ Иоан Султонли фаранг қироли Карл VI дан таклиф билан етиб келди. Иоан туркийлар билан насронийлик олами ўртасидаги савдо муносабатларини рағбатлантиришдан ва, эҳтимолки, кейинчалик Темур салтанатини католик черкови масканига айлантиришдан умидвор эди.

Темурнинг амирлари аввалига унинг Боязид Йилдиримга қарши чинакамига юриш бошлашга қарор берганлигини маъқулламадилар. Қўшин уч йиллик машаққатли ҳарбий юришни бошидан кечирганди. Боз устига, Боязид қўшинининг улкан кучга эга эканлиги, қурол-аслаҳа билан яхши шайланганлиги маълум эди. Амирларнинг мулоҳазалари Соҳибқиронга ёқмаслиги мумкин эди, шунинг учун улар ўз фикрларини айттириш учун эҳтиёткор одам — шайхни топган эдилар. Ўша шайх Соҳибқиронга бундай юришлар учун юлдузларнинг ноқулай жойлашганлиги хусусида сўзлади. Темур бунга жавобан ўзининг зулмкорни жазолаш учун худованди карим томонидан юборилган қилич эканлигини исботлади. Турк Боязид насроний қиз — серб маликаси Мария Оливерага уйланиб, дини исломни таҳқирлади, устига-устак, Аллоҳнинг ғанимларига бошпана берди. Юлдузлар устидан ҳукм юргизмаса ҳам одамлар қисматига таъсир ўтказа олишини билган Темур етакчи мунажжимлардан бирини ҳузурига чақириб, юлдузларнинг қандай жойлашганлигини тушунтириб беришни ва бу ҳақда

хулосалар чиқаришни сўради. У ана шу хулосалардан қай бирини бажариш мумкинлигини билмоқчи эди. Мавлоно мунажжим сайёралар ҳаракати талқинига кўра, Темур мавқеининг қудрати айни қиёмда эканлигини тушунтирди. Демак, Онадўли забт этилажак. Ўз навбатида, Боязид Тахартеннинг хотинлари ва фарзандларини ғаров сифатида ҳамон ушлаб тураркан, Оврупо қитъасидан ва Румнинг барча музофотларидан кўшинлар тўплади. Айни пайт, ҳар қанча ишонтиришларига қарамасдан, Константинополнинг шаҳзода-ноиби ва Перадаги генуяликлар турк кўшинлари Овруподан олиб чиқиш кетилишининг олдини олиш учун чора кўрмадилар. Улар усмонлиларнинг кетганлигидан мамнун эдилар.

Туркий кўшинлар ҳам ҳаракатга кирди. 1402 йил февралда пошшооимлар Султонияга қайтариб юборилди. Моваруннаҳрдан мадад кучларининг илғор қисмлари билан етиб келган Муҳаммад Султон Дажла дарёсидан ғарброқда қад кўтарган бўйсунмас қалъа — (мазкур шаҳарни Боязид Тахартендан тортиб олганди) Камахга ҳужум қилиш учун ўзи билан бирга, бир фавжни олиб жўнади. Солномачиларнинг ёзишларига қараганда, Камах баайни ердаги жаннатнинг ўзи эди. Баҳор фаслида баландликдаги инларидан тушиб кетган кушларнинг гиж-гиж мой полопонларини шаҳар аҳолиси йигиб, кўзаларда сақларди. Шаҳарни сув билан таъминлаб турувчи ариқ четга буриб юборилди. Туркийларнинг тунги ҳужуми қайтарилди. Улар бирмунча талафот кўрдилар. Лекин бир ҳафта давом этган қамалдан сўнг қалъа таслим бўлди ва шаҳзода Тахартенга қайтариб берилди.

Темур Авниқда бир муддат қолиб, Боязид элчиларини кутди: сўнг тезлик билан ғарбга йўл олди ва ўз кўшинларини Сиваш ёнидаги текисликларда тўплади. Шу ерда уни ўз ҳожасидан жавоб келтирган турк элчиси кутиб турарди; афтидан, улар Соҳибқиронни шарқроқда учратишни кутган эдилар. Ибн Тангри Бердининг ишонтиришича, жавоб «дағалроқ» эди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишига қараганда, мактуб ўта даражада игвогарлик руҳи билан суғорилганди. Унда Темурнинг Боязид ҳузурда ҳозир бўлиши лозимлиги ҳақидаги талабдан ташқари, Темурнинг завжаларига нисбатан «улар уч талоқ бўлсин» деган ҳақорат сўзлари ҳам қўшилганди.

Темур бу жавобни ўқиб чиқиши ҳамано ҳаяжонланиб, деди: «Усмоннинг ўғли ақлдан озибди. Вайсақи. Хотинларнинг номи тилга олинган номаға муҳр босипти-я». Мусулмонларда аёллар номини тилга олиш жиноят, мудҳиш ҳақорат саналарди. Заифалар номи тилга олинмасди. Жуда зарур бўлгандагина, улар ҳақида «ҳижобдаги» деб, ёхуд шу каби йўсундагина гапириш мумкин эди.

Темур элчилар олдида ўз қўшинларини назардан ўтказди. Улар биргаликда яқин ва узоқ Осиё: Ширвон ва Сейистондан, Гилон ва Бадахшондан, Арманистон, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдан келган кўпдан-кўп шаҳзодалар бошчилик қилган туманотлар, ҳазоражотлар, қўшунотлар — ўн минг, минг, юз кишидан иборат қўшилмалар сафларини биргаликда айланиб чиқдилар. Ҳар бир қўшин бошлиғи ўз фавжларини таништириб, Соҳибқиронга содиқликлари хусусида онт ичдилар. Ҳисобсиз отлик қўшилмалар жуда пухта дейиш мумкин бўлмаса-да, яхши қуролланган эди. Булар суворий ёйандозлардан иборат, иккинчи даражали ишларни бажарувчи пиёдалар қўшилган қўшинлар эди.

1399 йилдан буён Темур билан биргаликда етти йиллик юришда иштирок этган фахрий аскарлар ёнида Муҳаммад Султон томонидан ҳозиргина Самарқанддан бошлаб келинган мадад кучлари турарди. Темур, айниқса, шулардан кўпроқ фахрланарди. Башанг кийинган, яхши қуролланган ҳар бир қўшилманинг ўз жиғаси бўлиб, фақат ўзигагина тегишли бўлган рангда қуролланган эди: тўқ қизил рангдаги байроқлар тўқ қизил рангдаги жуллар, қалқонлар, садоқлар, камарлар ва тўқалар билан уйғунлашиб кетганди. Ундан сўнг яшил, оқ, қирмизи ва бошқа рангдаги фавжлар турарди. Баъзи бир фавжлар жавшан* ва бошқалари эса зирҳ** кийиб олганди. Самарқанддаги асир усталарга ҳам байрам татиганди. Католиклар элчиси архиепископ Иоан ҳам, афтидан, Темурнинг қўшингоҳига, тахминан Сивашда етиб келган бўлса керак. Франгистон қироли Карл VI га топширилган мактубда шундай имзо бор эди: «Сивашда топширилди».

Усманий туркларнинг элчилари ўзларининг ҳукмдорлари ҳузурига қайтариб юборилди: уларнинг совға-саломлари рад этилди.

Султон Боязид Константинополь айна таслим бўлай деб турган пайтда қўшинларини қамалдан олди ва қўлидаги мавжуд барча кучларни Онадўлида тўплади. Унинг ўтган йил кўзида венецияликлар, генуяликлар ва византияликлар билан, хусусан, кемаларни мадад кучлари билан таъминлаш борасида олиб борган музокаралари, асосан, Темур юргизган тескари сиёсат туфайли чиппакка чиққан эди. Қўшинлар ортини мустаҳкамлаш мақсадида Боязид Галлиполида ўзининг тўққизта галераси ва кемаларини, Эгей денгизи соҳилларидаги турли бандаргоҳларда эса, яна йигирмата кемасини қолдирди. У Бурсада фақат Оврупо қитъасидан келган турк қўшинларини

* *Жавшан* — оддий темир совут, симдан тўқилган.

** *Зирҳ* — симдан тўқилган, ўқ ва тиг ўтмас уруш кийими.

нигина эмас — бунга Константинопольни қамал қилган ва Галлиполидаги гарнизонлар ҳам кирарди — балки сербларнинг, бошқа Болқон ҳамда насроний тобеинларнинг қўшинларини ҳам тўплаган эди. Қипчоқ туркийлари фавжи Молдавия орқали Румга етказилди; бошқа усмонли ва туркий ёлланма аскарлар Румнинг шарқий чегараларидан келтирилганди. Боязид, шунингдек, Мисрнинг ёш султонидан ҳам мадад сўради. Бироқ мазкур султоннинг ўзи ҳам ишончли қўшинларга эга эмасди. Бундан ташқари, унинг бу туркка ёрдам бериш хоҳиши йўқ эди, чунки Боязиднинг шарққа қараб силжиши Суриядаги чегара қалъаси Малатийянинг аллақачон қўлдан чиқишига сабаб бўлганди.

Ёз кириб келди. Боязиднинг қулоғига Темур қўшинлари Онадўлига бостириб киришга тайёргарлик кўрмоқда, деган гаплар чалинди. Боязид душманнинг янада ичкарига киришига йўл қўймаслик мақсадида тезлик билан шарқ томонга силжиди. Амирларнинг бир-бирига зид бўлган маслаҳатларидан Боязид Темурни Анқара ёнидаги яхши таъминланган қўшингоҳ маррасида кутиб олиш керак, деган фикрни рад қилди. Бунинг ўрнига, у ўша ерда ўзининг захирадаги қўшинларидан бир қисмини гарнизон билан қолдириб, Темурнинг хужумини тўхтатиб қолиш учун шарққа қараб силжишда давом этди.

Темур ўз ҳировуллари — разведкачилари орқали усмонли туркларнинг саъи-ҳаракатларидан хабардор эди. У Сивашдан зудлик билан ҳамла қилиб, Тукатга йўл олиш ўрнига, Қизил Ирмоқ (Холис) дарёсининг чап соҳили бўйлаб, жануби-ғарбга қараб юрди.

Олти кунлик жадал юришдан сўнг туркий қўшинлар усмонлилар томонидан ҳеч қандай қаршиликка учрамасдан, Қайсарияда пайдо бўлди. Шу ерда улар тўрт кунга тўхтар эканлар, отларига дам бердилар, етиштирилган бутун ҳосилни йиғиб олдилар. Ҳировул гуруҳлари жойларни ҳозирлаш ва сув етарли бўлмаган масканларда қудуқлар очиш учун Анқара йўналиши бўйлаб олға босдилар. Қўшингоҳ учун мўлжалланган жойлар зич қоқилган қозиқлардан иборат деворлар ва хандақлар билан ўраб олинди, кутилмаган хужумга қарши эҳтиёт чоралари кўрилди. Яна тўрт кунлик юришдан сўнг туркий қўшинлар Кир шаҳрига кириб келдилар. Шу ерда улар биринчи марта усмонлиларнинг майда-майда гуруҳлари билан тўқнашишди, биринчи марта Шоҳ Малик қўмондонлиги остидаги лашкар билан туркларнинг ҳировул гуруҳлари ўртасида қонли жанглар бўлиб ўтди. Шунга қарамасдан, туркийлар дам олишда давом этиш учун имкон топдилар. Яна уч кунлик жадал юришдан сўнг улар пухта ҳимояланган Анқара (Ангора) шаҳрига етиб келдилар.

Темурнинг фавжлари Анқара шаҳри ёнидаги шарқий ва шимоли-шарқий ҳудудлар бўйлаб қўшингоҳларда жойлашдилар. Бу ерларни яқинда Боязид Тукатга ҳужум бошлаш ниятида ташлаб кетган эди. Бу ерда мўл-кўл сувдан ташқари, серўт яйловлар ҳам бор эди. Анқара ҳокими Боязид томонидан қолдирилган гарнизон билан биргаликда охириги томчи қони қолгунча қаршилик кўрсатишга ҳозирлик кўрарди. Темур Сурия ва Арманистон йўллари чорраҳасида жойлашган Бурса ва Константинополь йўналишини назорат қилувчи бу шаҳарни қамал қилиш ишларини дарҳол бошлаб юбориш хусусида буйруқ берди. Шаҳарни сув билан таъминлаб турувчи ариқлар четга буриб юборилди. Хандақлардаги сувни қуритиш ва деворлар тагидан лаҳим кавлаш ишлари бошлаб юборилди. Темурнинг бошқа фавжлари отларини яйловларда сугориш учун Анқаранинг жануби ва ғарбига жўнатилди.

Темур аскарлари эндигина қалъа деворига ҳужум қилиб кўтарилган эдилар ҳамки, Соҳибқирон қароргоҳидан орқага чекиниш ҳақида буйруқ келди. Айни чоғда, Боязид ҳам ўз лашкарлари билан Сивашдан қайтди ва Темур сарбозлари билан бирига зарба берарли масофада тўқнашди. Шошилиш тарзда чақиртирилган туркий фавжлар Соҳибқироннинг асосий кучи билан кенг сайҳонликдаги қароргоҳда бирлашди.

Ва лекин Боязид қўшинининг асосий қисмини пиёдалар ташкил қиларди, шу боис, у дарҳол жангга киришга қодир эмас эди. Гарчи усмонли асирларнинг айримлари, ҳозир Темур лашкарлари тарқоқ бўлган пайтда, уларнинг орқа томонидан ҳужумга ўтиш қулай, деб маслаҳат берган бўлсалар ҳам, Боязид бу маслаҳатни инобатга олмади. Натижада қулай имконият қўлдан бой берилди. Жадал юришлар йирик пиёда қўшиннинг тинка-мадорини қуритган бўлса-да, улар ҳордиқ чиқариш ва ўз кучларини тиклаш имкониятига эга эмасдилар. Боз устига, туркийлар биринчи бўлиб ўзларига қулай жой танлаб олдилар ва сув манбаларини эгаллаб олдилар. Усмонли қўшинлар қароргоҳида уларни сув билан таъминлайдиган ягона қудуқ бор эди. Ўша қудуқ ҳам Темур буйруғига кўра, ифлослантирилганди. Ибн Арабшоҳнинг сўзларига қараганда, Темур қўшинлари Туркиянинг серунум ерларида етиштирилган ҳосилдан, соя-салқиндаги муздай булоқларнинг сувидан, сара меваларидан куч йиққан ҳолда Анқарага етиб борганди. Усмонли туркларнинг қўшинлари эса, миод ерига* «азоб-укубатдан ҳалок бўлаёзган ва чанқовдан ўлар ҳолга келиб» етиб борганди.

* *Миод ери* — олий бош қўмондоннинг буйруғига кўра, аскарларнинг жангга шай ҳолда белгиланган жойда тўпланиш ери.

Темур Анқарани қамал қилиш ишларини бошлаб юборди. Туркий қўшиннинг ўнг қаноти, яъни баронғорига шаҳзода Мироншоҳ ва амир Шайх Нуриддин қўмондонлик қилаётган эди. Манғлай (авангард) фавжларига Абу Бакр билан амир Жаҳон Шоҳ саркардалиқ қилди. Чап қанот, яъни жаронғор амир Сулаймон Шоҳ мадади остида Шоҳрух ва Халил Султон бошчилиги остида эди. Жаронғорнинг манғлайига Темурнинг набираси, бобосининг ҳусн-таважжухини қайтадан қозонган Султон Ҳусайн етакчилик қилмоқда эди. Урта Осиё зодагонлари бошчилигидаги фавжларга валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон етакчилик қиларди. Унинг боши узра Соҳибқироннинг салтанат белгиси — тўриқ от думидан ясалган, тепасига олтин ҳилол қўндирилган туғ кўтарилди. Бахтли юлдузлар буржи ҳукмдори Темур аслзода шаҳзодалар Пирмуҳаммад, Умаршайх ва Искандар ҳамда бир талай амирлар билан биргаликда, заҳирада турган қирқта қўшунот — полк устидан қўмондонликни ўз зиммасига олди. Муҳорабада қўшинлар олдида яна улугвор ва даҳшат солувчи жанговар филлар сафга тизилди.

Никополь ғолиблари ҳам, жадаллаб юрганларига қарамасдан, жангга катта куч билан ҳозирлик кўрганди. Уларнинг сафларида бошдан-оёқ зирҳли либос кийган йигирма минг серб отлиқ аскарлари, мунтазам пиёда қўшинларнинг ибтидоси, асир тушган қуллардан ўргатилган, кўпчилиги насронийлардан бўлган яничарлар (янги чериклар), сипоҳийлар деб аталмиш отлиқ аскарлар, мунтазам бўлмаган отлиқ ва пиёда аскарлар, Кичик Осиёнинг музофотларидан йиғилган турклар ва туркийлар бор эди.

Ҳар икки томон ҳам ичига ёнувчи модда солинган шиша отувчи тўплар — қорураларга эга эди. Уришувчи қўшинларнинг ихтиёридаги лашкарлар сони турли манбаларда турлича баҳоланганди. Кейинчалик эришилган ғалабанинг улугворлигидан қаттиқ лол бўлган кўпгина юнон ва лотин солномачилари туркийлар сонини олти юз мингдан саккиз юз минггача деб кўрсатган эдилар. Бечора Шильтбергернинг ваҳима босган кўзларига туркий қўшинлар сони қарийб бир миллион тўрт юз минг киши бўлиб кўринганди. Шунингдек, усмонли қўшинлар сони ҳам турлича, икки юз мингдан ярим миллионгача деб тахминланганди. Ҳақиқатда эса, Боязид қўшинлари Никополь ёнидаги жангда қарийб юз минг кишидан иборат бўлган бўлса, Темурга қарши курашиш учун яна Онадўли ва Болқон яриморолидан қўшимча тарзда йиғилган аскарларни ҳисобга олинса, ҳаммаси бўлиб, унинг аскарлари сони икки юз мингга яқинлашарди. Унга қарши қўйилган туркий қўшинлари сони ҳам, афтидан, худди шунча бўлиб чиқади, чунки Темур фавжлари Мовароуннаҳрдан катта мадад

олганди. Соҳибқирон қўмондонлиги остидаги жанговар захира-лар қарийб қирқ қўшиндан иборат эди (ҳар бир қўшин эл-лик мингдан юз минггача ёки ундан ҳам кўпроқ аскардан тузилиши мумкин эди), баъзи бир мутахассислар бундай қўшин ихтиёридаги кучларни ўттиз мингга яқин деб баҳола-гандилар. Шунча миқдордаги захирага эга туркий лашкарлар сони икки юз минг бўлиши эҳтимолдан узоқдир. 1402 йил 28 июль, жума куни бўлиб ўтган жанг ўша замондаги энг улур муҳорабалардан бири бўлди.

Жанг санаси ҳақидаги манбалардаги маълумотлар ҳам бир-бирига зид. Одатда, мусулмонча матнларда кўрсатилган 20 июль санасини тўғри деб ҳисоблайдилар. Бироқ Арабшоҳ ва бошқа муаллифлар исбот тариқасида келтиришган сана (28 июль) ҳақиқатга анча яқиндир. Архиепископ Иоан ўша жангдан кейин орадан кўп ўтмасдан, Парижда ёзган ўз хотираномаларида жанг санасини 28 июль, жума куни деб кўрсатади. Бу маълумот Муҳаммад Султон жангдан кейин ўз қўшинлари билан етиб келган куни — 3 августда Бурсада бўлган венециялик Жерардо Сегредо томонидан ҳам тасдиқланади. Агар сарой сўлномачисининг маълумотларига ишонилса, Муҳаммад Султон жадал суръатлар билан йўл босиб, беш кунда Бурсага етиб келган бўлиб чиқади. У жанг тугагани ҳамона жўнатилганди. Агар у Анқарани жангдан кейинги куннинг эрта тонгида тарк этган бўлса, муҳорабанинг эҳтимол тутилган санаси 28 июль бўлиб чиқади.

Усмонли турк қўшинлари Темурга қарши Анқарадан ши-моли-шарқда жойлашган Чибукобод водийсида тўпланганди. Қачонлардир худди шу ерда Рим генерали Помпей Митридатни тор-мор келтирганди. Онадўли қўшинлари ўнг қаноти-га Боязиднинг сербиялик қайниси ва тобеини Лазаревич қўмондон эди. Бу қўшин ёнар ўқ отувчи қоруралар билан қуролланган сербларнинг мадад кучларидан иборат эди. Боязиднинг ўғли Сулаймон Чалабий қўмондонлик қилган чап қанот Македония лашкарларидан иборат бўлиб, унга Кичик Осиёдан суворий туркманлар мададга келганди. Қарийб беш минг кишилиқ қўшиннинг марказини ташкил этувчи яни-чарларга Боязид Йилдиримнинг ўзи ва унинг уч ўғли Мусо, Исо, Мустафолар қўмондонлик қиларди. Уларга отлик аскарлар мадад бериб турарди. Отлик аскарлардан иборат захира кучларига Боязиднинг яна бир ўғли Меҳмед Чалабий қўмондонлик қиларди.

Жанг арафасидаги 26 июль тунини намозхонлик ва дуою так-бирлар билан ўтди.

Эртаси куни эрталаб, ҳамини жанг олдидан бўлганидек, Темур отдан тушиб, ғалаба учун жам бўлиб намоз ўқишни

таклиф қилди. Бу воқеа эрталаб соат ўнга яқин юз берганди. Шундан сўнг карнайлар, наққоралар, чанглар ҳужум қилиш хусусида бом чалдилар. Серб отлиқ аскарлари, сипоҳийлари ва яничарлар мардонаворлик билан жанг қилдилар. Туркийларнинг сиқувга бардош беролмасдан, ортга чекина бошлаган чап қаноти ҳужум қилувчи серблар томонидан таъқиб этилди. Сербларнинг қуршовга тушишидан чўчиган Боязид уларга олдинги маррасига қайтишни буюрди. Худди шу маҳалда туркий отлиқ аскарларидан ташкил топган усмонлилар ўзларининг ҳужуми йўналишини ўзгартириб, суюкли аслзода Сулаймон Чалабий кўшинларига ҳужум қилди. Бундан аввалги ойларда Темурнинг айғоқчилари вақтни беҳуда ўтказмагандилар. Улар Онадўли музофотларидан йиғиб олинган ёлланма туркий аскарлар ва рекрутлар орасида ташвиқот ишларини олиб боргандилар. Онадўлилилар ўзларининг янги ҳукмдори Боязиддан норози эдилар. Чунки у халқ бошига тинкани қуритувчи солиқлар солган, мамлакатни бошқариш ишларида уларни аралаштирмаган, ёлланган аскарларга ҳақ тўламай, уларни жадал суръатлар билан юришга мажбур қилган эди. Иккинчи томондан Темурнинг ўлжа бўлашида ўз кўшинларига нисбатан бағрикенглиги уларга яхши маълум эди. Ана шу турк фавжларидан кўпчилиги — Сарухан, Ойдин, Ментег, Кирмиёндан келган фавжлар туркийлар томонига ўтиб кетдилар. Манбалардан бирининг кўрсатишича, бундай фавжлар сони қарийб ўн бештага етган экан. Бошқа манбалар эса Боязид кўшинларининг янаям кўп қисми Темур томонига ўтганлигини таъкидлайди.

Туркийларнинг чап қаноти — жаронғорида оғир жанглар давом этарди: Муҳаммад Султон ўз ихтиёридаги захира кучларни сербларга қарши ташлади. Сербларнинг жанговарлик сифатларидан Темур қойил қолганди. Бутун жанг чизиги бўйлаб қилинган шиддатли ҳужумларни ва кўшин орқасида уюштирилган хоинларнинг ҳужумини қайтаришга қурби етмаган шаҳзода Сулаймон Чалабий жангни бой берилган, деб ҳисоблади. У макёдон кўшинлари ва Боязид аёнларидан бўлмиш баъзи бир амирлар билан биргаликда қочди. Турк кўшинларининг ўнг қанотида Лазарович ва унинг серблари то умид ҳаддан ташқари кам қолганини кўргунларича саботматонат билан жанг қилдилар, сўнг чекинаётган Сулаймонни муҳофаза қилиб, Бурсага тислана бошладилар. Исо ва Мусо Чалабийлар асирга олиндилар. Уларнинг акаси Мустафо Чалабий қочаётган кўшинлар сели орасида ном-нишонсиз ғойиб бўлди. Фақат Боязид, унинг яничарлари ва жасур Меҳмед Чалабий кўмондонлиги остидаги захира кучлар жанггоҳда қолдилар.

Боязид Йилдирим тунга қадар ҳужумларга бардош берди. Сўнг ўзи билан қолган уч юзтача жангчиси билан қочишга қарор қилди. Чигатой султони Маҳмудхон уни таъқиб қилиб қувди. Усмонли турк султони минган от ўлдирилди. Асирга олинган Боязид Йилдирим кўлоёқлари боғлиқ ҳолда Темур хузурига келтирилди. Соҳибқирон мағлуб султонни ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилди. Асирлар орасида кейинчалик узок йиллар давомида Темур ва унинг ўғиллари орасида қолган бавариялик Иоҳаннес Шильтбергер ҳам бор эди. Боязиднинг насроний завжаси, малика Оливера ҳам асир тушганди.

Ибн Тангри Берди жангга яқун ясар экан, Боязид Темурнинг Кичик Осиёга бостириб киришига йўл қўймаслик учун у билан Сиваш ортида учрашмоқчи эди, дейди. Бироқ Темур «ҳали ҳеч ким ўтмаган вилоят орқали юриб», бошқа йўлдан борди. Улар бир-бирига яқинлашганларида, Боязиднинг бошига тушган биринчи кулфат шу бўлдики, туркийларнинг ҳаммаси битта қолмасдан, хиёнат қилди. Туркийлар Боязид кўшинларининг асосий қисмини ташкил этганлиги учун унинг лашкарлари жуда заифлашиб қолди.

«Унинг ўғли Сулаймон ҳам шундан сўнг уларга эргашди ва қолган-қутган кўшини билан Бурсага қайтиши лозим бўлган қиблагўҳини тарк этди». Боязид Темур кўшинлари томонидан қуршаб олинганида, у минг чоғли отлик аскар билан ўзининг мудофаа маррасини ушлаб турганди. Шамшир ва жанговар ойболта билан қуролланган Боязид шиддат-ла ҳамла қила бошлади, у қоронғи тушгунига қадар жанг қилишда давом этди.

Фарбдаги насронийларни қон қақшатган ҳукмдор Ўрта Осиёдан чиққан ғайридин томонидан шундай тор-мор этилганди.

Анқара ҳокими Ёқуб таслим бўлишга мажбур этилди. Темур аёнлари жони омонлик солиғи — «хунолуд» пулларни йиғишга киришдилар. Шаҳзода Муҳаммад Султон амирлардан Шайх Нуриддин ва Жаҳон Шоҳ билан ўттиз минг отлик аскарга бош бўлиб, қочаётган усмонли турк кўшинларининг қолган-қутганини таъқиб қилиш учун уларнинг ортидан тушишди. Жумладан, улар жангнинг боришини кузатаётган, кейин фарбга, пойтахт шаҳар Бурсага қараб қочган Боязидзода Сулаймон Чалабий ортидан қувишди. Бироқ Сулаймон Чалабий шаҳарга Муҳаммад Султондан аввалроқ етиб олиб, отасининг хазинасидан қўлига илинган бойликлар билан шаҳарга яширинди. Амир Шайх Нуриддин қалъадаги жамики мол-мулкни ва усмонли турк шаҳзодаси олиб кетишга улгурмаган хазинанинг бир қисмини — Византиядан, насроний мамлакатлардан ва Кичик Осиёдан йиғиб олинган, кўз кўриб, қулоқ

эшитмаган бемисл ўлпонни босиб олди. Соҳибқироннинг ха-
зинаси қўлга киритилган бу ўлжадан қониқиш ҳосил қилгач,
шаҳар талон-торож қилиш учун аскарлар ихтиёрига берилди.
Ўлжа мўл эди; Бурса Табриздан келиб Кичик Осиёни кесиб
ўтган қарвонларнинг асосий тўхташ маскани, айти замонда;
Туркия салтанатининг Осиё қитъасидаги маркази саналарди.
Шаҳар ўзининг ипақлари, қимматбаҳо буюмлари, марварид-
лари, пахта хом ашёси ва совун билан машҳур бўлган иккита
бозорига эга эди. Бурсадан Авлиё Пётр ва Авлиё Павелнинг
тасвири туширилган муҳташам дарвоза олиб кетилди; дарво-
занинг нақшу нигорлари қадама олтин ва ложувард билан
zeb берилган нозик безаклардан иборат эди. Бу дарвоза кекса
малика Сарой Мулк хонимга совға қилинди ва у маликанинг
Самарқанд боғидаги кўшига олиб борадиган энг чиройли
кириш йўли бўлиб қолди. Шунингдек, айтишларича, Визан-
тиянинг Боязид қўлига тушган кутубхонаси ҳам Темурийлар
ихтиёрига ўтганди.

Шаҳзода Абу Бакр Сулаймон Чалабийдан олдинроқ етиб
бориш учун Никеяга елдай учиб борарди, бироқ Чалабий ўз
тарафдорларининг баъзи бирлари билан генуяликларга қараш-
ли галерада (кўп эшакли кемада) Мармара денгизи орқали
қочишга муваффақ бўлди. Унинг хотини ва аъёнлари туркий-
лар қўлига тушди. Бошқа турк қочоқлари ўрмондан чиқиб,
шоша-пиша либосларини ечишди-да, сузиб кетишга чоғлан-
дилар. Мармара денгизининг ғарбий соҳилларидаги кўрфаз-
ларни усмонлилар назорат қилаётгандилар, бироқ денгизнинг
шарқий соҳилидаги кўрфазлар Константинополь ва Перанинг
кемалари ҳамда венецияликларнинг галералари муҳофазаси-
да эди. Константинополь ва Перадаги насронийлар кемаларда
сузиб бораётган ва Босфорга сиқиб қўйилган туркларни қириб
ташламадилар, билъакс уларни музд эвазига Осиё қирғоғи-
дан Овруро қирғоғига сузиб ўтказиш учун кемалар юборди-
лар. Жерардо Сегредо томонидан Венецияга юборилган маъ-
лумотда айтилишича, Венеция галералари бир неча кун да-
вомида жойларида туриб, ҳеч кимнинг сузиб ўтишига йўл
қўймаганлар. Бироқ генуяликларнинг буйруқларга буйсунмас-
дан, бўғоз орқали одамларни ташиётганини кўрган венеция-
ликлар ҳам шундай қила бошлаганлар. «Лекин, — дейди Сег-
редо, — венецияликлар фақат насронийларни олиб ўтганди-
лар. Аммо бошқа кемалар — улар қаторида юнон, Крит ва
Каталония кемалари ҳам — бир ўрин учун катта миқдорда
ҳақ тўлаган ҳар қандай одамга хизмат кўрсатавергандилар».
«Худди ана шу хоинликлари учун, — деб ёзганди Клавиho, —
Темур ўз тасарруфидаги юртларда яшовчи барча насроний-
ларни шафқатсиз таъқиб эта бошлади».

Турклар гарчи бўғоздан ўтиш учун катта миқдорда ҳақ тўлаган бўлсалар-да, ўзларининг жон сақлаб қолганликларига кафолат бера олмасдилар. Айтишларига қараганда, генуяликлар айрим қочоқларни қул сифатида ушлаб турганлар, баъзи бир номатлуб йўловчилар соҳил кўриниши ҳамоно ечинтирилиб, кемадан сувга улоқтирилганлар. Константинополь аҳолиси ҳам вужудга келган бу вазиятдан фойдаланиб қолганди. «Ана шунда франклар шиддат-ла ташланиб, мусулмонларни бир зумда қонга фарқ қилдилар, уларнинг хотинларини, буюм-бағалларини тортиб олдилар, зероки Ибн Усмон (Боязид) шаҳарни қамал қилганида, аҳолини қаттиқ уқубат чекишга маҳкум этган, шаҳар атрофидаги уйларни вайрон қилган, далаларни топтаб, чўлу биёбонга айлантирган эди»⁴.

Бу орада Темурий фавжлар, Арабшоҳ тизгинсиз эҳтиросла баён этганидек, шафқатсизлик билан ўлжаларни йиғиб, Ҳеллеспонгга, яъни Эгей денгизига ва Кичик Осиёнинг жанубий соҳилларига интилардилар. Бурсада Шайх Нуриддин хазинанинг бошқа қисмидан олтин ва қимматбаҳо тошларни ажратиб, уларни кучайтирилган соқчилар воситасида Темурга жўнатди. Хазинанинг қолган қисми хачирларга, туяларга ортилиб, Боязиднинг оила аъзолари, шунингдек, қуллар, созандалар, раққосалар ва хонандалар билан биргаликда Салтанат қароргоҳига жўнатилди. Шаҳзода Абу Бакр Темурнинг розилиги билан Боязиднинг тўнғич қизига уйланди. Шаҳзода Султон Самарқандга қайтариб юборилди.

Темурнинг ўзи эса шошилмасдан, йўл-йўлакай бир неча марта тўхтаб, Къютаияга етиб келиб, ўша ерда бир ой ғалаба нашидасини сурди. Темур вазиру вузаролари билан машварат қилиб, саркардаларига қишки яйловлар, музофотлар ва шаҳарларни тақсимлаб берди; улар ўз фавжлари билан қишки қароргоҳларга жўнаб кетдилар.

Қиш охирига бориб, Темур насронийлар қалъаси Смирнани қамал қилиш учун Эгей денгизи соҳилларига қараб силжиди. Мазкур бандаргоҳни 1344 йили Авлиё Иоан тариқати рицарлари венецияликлар ва қибризликлар ёрдами билан турклар қўлидан тортиб олгандилар. Шу тариқа, Смирна насронийларнинг Румдаги сўнги таянчи, насронийлар учун бошпана, турклар учун эса, Осиёнинг ғарбий чегарасидаги «кўзга тушган чўп» эди. Усмонли турклар султони Мурад унинг қаршилигини синдиrolмаганди, ўғли Боязид эса қалъани етти йил мутгасил муваффақиятсиз равишда қамал қилганди. Қалъа аҳлининг бунчалик гердайиб, ўзига бино қўйиши Темурнинг уруш очиши учун далил бўлди. Смирнага қарши унинг уюштиражак муҳорабаси кофирларга қарши том маънодаги муқаддас уруш — жиҳод бўлмоғи лозим эди. У қалъанинг тас-

лим бўлишини талаб қилиб, элчилар жўнатди — рицарлар бу даъвони рад қилдилар.

Темур қамал муддатини чўзмаслик учун, қишки қароргоҳлардаги қўшинларини тўплади. 1402 йил декабрида у нарсонийларнинг бу шаҳрини бутунлай қуршаб олди.

Вазифалар, одатга кўра, бир-бирлари билан рақобатлашиб ишлайдиган турли амирлар ва ҳарбий бошлиқлар ўртасида тақсимлаб берилди. Денгиз томонидан амир Шоҳ Малик денгизга қозиқ оёқлар қоқиб, улар устига тахталар ётқизиб, кенг супалар қурди. Супалар саҳни шу даражала кенгмўл эдики, унинг устида пиёда қўшинлар худди қуруқликда юргандай ҳаракат қилиши мумкин эди. Шундай қилиб, нарсонийлар Смирнаси ҳам денгиздан, ҳам қуруқликдан ажратиб қўйилди. Қамал қилиш машиналари (манжаниқлар, аррадалар, қўчқорбошлар, қоруралар) қурилди. Хандақларга туширилган улкан ғилдиракли қурилмалар бир кўтаришда икки юзтагача кишини баланд уйилган тупроқ тепа устига чиқариб қўярдилар. Ўша ердан туриб, девор устига чиқиш учун нарвонлар узатилди. Тупроқдан ҳосил қилинган сунъий тепаликлар устидан шаҳар марказига ёнар ўқлар отилди. Истеҳкомни заифлаштириш учун унинг пойдевори ёнида жуда кўп ғўлалар ва дарахтлар ёндирилди. Икки ҳафтадан кейин асосий ҳужум бошланиши эълон қилинди. Бироқ шаҳарликларнинг қаршилик кўрсатиши ҳужумкорлар нияти каби шиддатнок кечди. Иккала томон ҳам мардлик намуналарини кўрсатди. Ҳужум қилиш ишларига шахсан Темурнинг ўзи раҳбарлик қилди. Ҳужум пайтида жала қуйиб берди. Шаҳарнинг сувга фарқ бўлишига бир баҳя қолгандек туюларди. Пировард-натижада сапёрлар томонидан очилган рахналар оқибатида деворлар қулади. Темурийлар шаҳарга қуюндай бостириб кирдилар.

Салибчиларнинг Яқин Осиёдаги сўнгги соқчилик маскани — аванпости қулади. Боязид муваффақиятсизликка учраган жойда Темур зафар кучди.

Боязид тор-мор этилганидан кейин, илгари у босиб олган амирликлар қайта тикланди. Бир пайтлар тахтдан ағдарилган ва Темур бағрида паноҳ топган еттита бек Соҳибқироннинг тобеинлари сифатида қайтадан ўз рутбаларига тикландилар. Уларнинг орасида Боязид томонидан зиндонга ташланиб, Темур томонидан озод қилинган Қаҳрамон бейи амир Муҳаммад бор эди. Синоп ва Кастамуниах бейи Исфандиёр ўзининг Темурга тобе бўлганлигини изҳор қилиш учун ташриф буюрди.

Смирна қулагандан кейин Левантга боришда зоирлар ва тожирлар учун денгиз бекати вазифасини ўтовчи генуялик

ҳукмдорлар ороли — Хиот таслим бўлди. Шунингдек, уларга Лесбос ороли ҳокими ҳам қўшилди.

Салтанатнинг энг чекка-чекка гўшаларигача жўнатилган ошиғич фатҳномалар билан бирга, Константинополь ва Пера ноибуссалтаналарига даъватнома юборилди. Даъватномаларда улардан тобе бўлиш ва ўлпон тўлаш талаб қилинарди. Константинополь ва Перадан жавоб тариқасида йўлга чиққан элчилар сентябрь ойида етиб келдилар. Бу элчиларга венецияликлар ҳам ҳамроҳ бўлган эдилар. Ёзишмаларда икки элчи — Бартоломей Россо ва Женат Лемеллино номлари сақланиб қолган. Византиянинг сўнгги қолдиғи — Константинополь тобеллик изҳор этиб, ҳар йили ўлпон тўлаб туришга рози бўлди. Элчилар совға сифатида қимматбаҳо тошлар ва тилла флорин тангалар келтирган эдилар. Улар бундан буён усмонли туркларга қарши курашда Темурдан ёрдам сўрадилар. Шу хусусда шартнома тузилди.

Перадаги генуялик фуқаролар ва Константинопольдаги византиялик ҳукмдорлар бир-бирларини кўролмас эдилар. Генуяликларга қарашли кўп эшкакли кемалардан бирининг дарғаси айтган гапларга қараганда, ноибуссалтана Иоан танбал киши бўлиб, уззукун тўшақда ётгани-ётган экан; унинг замонида шаҳарда бошбошдоқликлар ҳукм сурган. Шунга қарамадан, генуяликлар византияликлар билан биргаликда Темурга баб-баравар бўйсундилар. Ва Темурнинг туғи Пера ва Олтин Шох узра ҳилпирай бошлади.

Оврупога қочган Сулаймон Чалабийнинг, шунингдек, Боязиднинг қолган ўғиллари ортидан элчилар юборилди; агар тобе бўлиб, бўйсунуш шартларини қабул қилсалар, улар оталари мулкларига эгалик қилишлари мумкинлиги айтилди. Сулаймон Чалабийга Темурнинг саройига етиб келиш ёхуд ўлпон юбориб туриш хусусида буйруқ берилди, акс ҳолда, уни излаб топиш учун Темурий қўшинлар бўғознинг нариёғига ўтадилар, деб пўписа қилинди. Орадан бирмунча фурсат ўтгач, жавоб тариқасида Сулаймон Чалабийнинг элчилари келдилар. Элчиларга Боязид даврида хизмат қилган усмонли турклар салтанатининг қозиюл-қуззоти ҳамроҳ бўлиб келганди. Элчилар ўзлари билан олиб келган катта миқдордаги совға-саломлар орасида зотли отлар ва тилла флоринлар бор эди. Сулаймон отасининг Овруподаги мулкларини ўлпон тўлаб туриш шарти билан қабул қилишга рози бўлди. «Азиз қиблагохимиз султон Боязидни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олганлигингиз боисидан, — дейиларди мактубда, — биз ўз жонимиздан заррача бўлсин, чўчимасмиз, ҳурматингизни намойиш этиш ва ўз ҳаётимизни Сизнинг хизматингизга тикиш учун қулай фурсат келишини кутиб турибмиз». Сулаймон

Чалабий Овруподаги турк музофотлари ҳокими этиб тасдиқланди; унга ёрлиқлар, тож ва шоҳона либослар жўнатилди. Андрианополь шаҳри унинг пойтахти бўлиб қолди.

Онадўли яриморолнинг шимоли-ғарбий қисмидаги усмонлиларнинг илк қавмига мансуб мулклар Исо Чалабийга ўлпон тўлаб туриш шарти билан мулк қилиб берилди. Маҳмуд Чалабий яриморолнинг шимоли-шарқида, Сивашдан шимолроқда қаршилик кўрсатишни давом эттираётганди. Бироқ шунга қарамасдан, у ҳам Темурга элчи юборди. Шундан сўнг кўп ўтмасдан, Темурнинг саройига муҳорабадан жон сақлаб қолган усмонли амирлар номидан, Боязид Йилдиримни товон тўлаб, озод қилиш мақсадида музокаралар олиб бориш учун бир шайх ташриф буюрди. Темур турк султонини тўққиз минг тилла флорин эвазига озод қилишга рози эканлигини айтди. Шайх талаб қилинган товон пулини тўплаш учун жўнаб кетди. Боязиднинг ўғилларини бир-бирига атайлаб гиж-гижлатдилар. Улар ўртасида оталарининг илк қавмларига мансуб бўлган, аммо жуда камайиб қолган мулкка ҳукмдорлик қилиш учун ўзаро низолашиш йиллари бошланди.

Бу пайтга келиб, Темур яна икки элчини — Пайя де Сатмайор билан Ҳерпен Санчасни қабул қилди. Бу элчилар Усмонли турклар ва Темурий ҳукмдорлари куч-қудратини ўрганиш учун Кастилия ва Леон қироли Ҳенрих III томонидан юборилганди. Темур Ибн Халдундан насронийлар Испанияси ва Ғарната (Гренада) даги исломий давлат ҳақидаги баъзи бир маълумотларни сўраб билганди. У элчиларни яхши қабул қилди ва Оврупода қайтариб жўнатар экан, ўз элчиси Ҳожи Муҳаммадни уларга қўшиб юборди. Албатта, Соҳибқирон ҳам элчига худди шундай маълумотларни қўлга киритишни тайинлаганди. У қиролга дўстона сўзлар битилган мактуб, совға-саломлар ва Боязиднинг ҳарамидан икки тарсо аёлни жўнатди. Клавихонинг сўзларига қараганда, «Темур бу аёлларни энди уларнинг хавфхатардан эмин яшашлари учун қайтариб юборди». Ҳожи Муҳаммад Испанияга етиб келди ва бу мамлакатни келгуси йили (1404 йилнинг май ойида) тарк этди. Унга янги испан элчилари ҳамроҳлик қилдилар. Элчилар таркибида Фрай Альфонс Паэз де Санти Мария, фикҳ илмининг пири комили Ҳомес де Салазар, Ҳонсалаз де Клавихолар бор эди. Ҳо мес де Салазар йўл азобига бардош беролмай, Нишопурда вафот этди.

Фарангистон қироли Карл VI хузурига ғайрат-шижоатли архиепископ Иоан II Султонли қайтиб келди. У Темурий аёнлар билан биргаликда бутун Кичик Осиёни то Анқарага довур кесиб ўтганди. Афтидан, архиепископ ўзининг тарғиботчилик мақомига Темурдан ҳам кўра кўпроқ аҳамият берган бўлса керак. Гарчанд Боязид билан бўлган можарода ғарб дав-

латлари қиролларининг бетарафлик қилиши ёки ёрдам бериши матлуб ва марғуб иш бўлса-да, амалда хасис, устига-устак, анчагина заиф жангчилар бўлган бу овруполик князлардан кўп нарса кутиб бўлмасди. Испан элчиларидан фарқли ўлароқ, архиепископ Иоан ҳеч қандай совға-саломларсиз, икки кўлини бурнига тиқиб борди. Туркийларнинг андозасига кўра, у ҳеч қандай муҳим аҳамиятга эга эмасди.

Лекин архиепископнинг ўзи зиммасига юкланган вазифа туфайли кўп нарсага кўз тикканди: у туркийлар саройида роҳиблар Фрэнсиз ва Александр билан бирга бўлди; уларнинг архиепископни Темурга таништиришлари туфайли, туркийларнинг насронийларга бўлган муносабати хийла юмшади. «У насронийларга, хусусан, лотин (католик) тарсоларига зиён-заҳмат етказмайди ва уларни яхши қабул қилади; жумладан, савдогарларга ўз фаолиятларини бемалол бажаришларига, гўё ўз насроний юртларида юрганларидек бемалол тоат-ибодат қилишларига рухсат беради». Бироқ бу гап, архиепископ ва унинг дўстлари Темур томонидан шахсан қабул қилиб турилган, деган маънони билдирмайди; эҳтимол Соҳибқирон бирон марта уларнинг ташрифини қабул қилган бўлиши мумкин. Иоан йиғган маълумотларнинг ҳаммаси демасак ҳам, кўпчилиги фақат Чигатой амирлари билан мулоқотларда олинган бўлиши мумкин. У кўпгина яхши, асосланган умумлашмалар қилди, бироқ айрим ноаниқликларга ҳам йўл қўйган ёки нотўғри маълумот олган эди. Масалан, у Темурнинг чап оёғи оқсоқ, чап кўли шикастланган, деб маълумот беради, ҳолбуки у ўнг оёғига оқсар ва ўнг кўли мажруҳ эди. У рутбасидан маҳрум этилган шаҳзода Мироншоҳ ҳақида (эҳтимол, у архиепископни қабул қилгандир) барча насронийларнинг пуштипаноҳи деб илова қиларкан, уни Темур вафот этганидан сўнг ҳукмдор бўлади, деб ишонч билдирганди.

Ҳар қалай, роҳиб Иоан ўзи билан йўқ деганда, Темур саройидан ва шаҳзода Мироншоҳдан биттадан мактуб келтирганди. Фарангийларнинг ҳужжатасровларида сақланиб қолган Темурнинг мактуби бор-йўғи ўн тўрт сатрдан иборат. Темурнинг номи ва аъмоллари мактубнинг биринчи сатрини тўлдирган, фарангий қиролиники эса иккинчи сатрнинг четидан жой олганди. Мактуб мутлақо безаксиз бўлиб, фақат қиролнинг номлари қизил сиёҳ билан битилиб, бу сўзлар атрофи тилла сувли сиёҳ билан ўралганди. Мактубда воиз, роҳиб Фрэнсис қиролнинг мактубини топширганлиги, фарангий қиролнинг буюклиги ва унинг умумий душман устидан қозонган ғалабалари хусусида хабар қилгани, роҳиб Иоан Султонли қайта жўнатилгани ва у юз берган воқеаларнинг ҳаммасини ўз оғзидан сўзлаб беражаги айтилганди. Мактубда икки мамла-

кат ўргасида савдогарлар алмаштириш ҳақида ва уларнинг хурмат-эҳтиром билан қабул қилиниши хусусида гап борарди. «Ана шу тижорат туфайли дунё янада обод бўлади», — дейилганди. Мактуб тагига юзаки қутловлардан кейин 1402 йил 1 август санаси қўйилганди. Мактуб устида ишлаган Сильвестр де Саки ҳатто энг ўртамиёна князь ҳам бундай бебезак ва бунингдек узук-юлуқ сўзлар билан бузуқ услубда мактуб ёзмаган бўлур эди, деб шарҳлаганди. Бироқ мактубнинг охириги сатрида Темурнинг муҳри турипти, мактубнинг орқа томонида, варақнинг энг пастига ҳам бирмунча кичикроқ ҳажмдаги муҳр босилган. Учбурчак шаклидаги учта тўгаракча ва унда форсийча ёзилган икки сўз — «Рости — русти»ни ўқиш мумкин. Бу — Темурнинг шиори. У «Куч — адолатдадир» маъносини англатади.

Шу билан биргаликда, хужжатаровларда мактубнинг жуда эркин лотинча «таржимаси» ҳам бор. Афтидан, таржима архиепископ Иоан томонидан амалга оширилган. Таржимага «Сиваш ёнида топширилди» деган сўзлар қўшилган ва 1402 йил 1 август санаси қўйилган. Чамаси мактуб ёзиш ҳақида Темурнинг котибларидан бирига (Саркарданинг ўзи ёхуд унинг амирларидан бири томонидан) топшириқ берилган бўлса керак. Уша вақтда кўшингоҳ ҳамон Сиваш ёнида эди. Бироқ мактуб Анқара ёнидаги жанг (28 июль) тугагунига қадар ёзилмаган. «Таржима» Фарангистон қироли шаънига аслиятдагидан кўра кўпроқ ҳамду санолар билан бежалган. «Бутун Шарқнинг архиепископи» Иоаннинг ўзи шарафига ҳам мақтов сўзлари битилган; унда Боязид устидан қозонилган буюк ғалаба хусусида ҳам эслатилади. Мазкур жой аслиятда учрамайди. Мактубнинг лотинча андозаси форсча матндан шу қадар фарқланадики, у, эҳтимол, мутлақо бошқа мактубга асослангандир³. Бироқ, шунга қарамай, Иоан таржимасининг аниқлигига ҳеч ким шубҳаланган бўлмаса керак.

Бошқа бир мактубнинг лотинча «таржимаси» фарангийларнинг хужжатаровларида сақланиб келади. Афтидан, бу — Мироншоҳнинг номаси бўлса керак. У ўз мазмунига кўра, Боязид устидан эришилган ғалаба баён этилган Темур мактубининг таржимасига ўхшайди; унда, шунингдек, савдогарларга тўла ёрдам кўрсатиш ҳақидаги даъват ҳам бор; шу билан бирга, «таржима» да «Бутун Шарқнинг архиепископи» Иоан илгари Венеция ва Генуянинг элчиси сифатида ишлаб юрган чоғида ҳам ўз хизматини дариф тутмаганлиги эслатилади. Темур ва Мироншоҳ томонидан ёзилган худди шунга ўхшаш мактублар инглиз қироли Ҳенрих IV томонидан ҳам олинганди, чунки бу мактубларга ёзилган жавоблар сақланиб қолган⁷. Эҳтимол, Мироншоҳнинг «фарангийлар волийларига, рес-

публикаларига» ирсол қилган — жўнатган мактубининг асл нусхаси ягона бўлгандир ва архиепископ лотинча шакл масаласида ўз хоҳишича иш тутгандир. Бу шакл ҳар бир мактуб алоҳида қўлга олинган чоғда билинади.

Архиепископ Иоан 1403 йил май ойида Парижнинг олий табақага мансуб жамоатчилигида катта таассурот қолдирди. Узунқулоқ гапларга қараганда, Иоаннинг Темурдан олган ваколатномаси зарҳал сиёҳ билан ёзилган экан. У қирол саройидаги черковда қирол ҳамда Беррий, Орле, Бурбон, Британ ҳерцоглари ва бошқа кўпгина аъёнлар ҳузурда ўзининг саёҳатини, умумий душман Боязид устидан кучилган зафарни, шундан сўнг усмонлилар асир олган насронийларнинг туркийлар томонидан озод этилганини баён қилиб берди. У Темур салтанати билан савдо-сотикнинг кенгайтирилишидан келадиган манфаатлар хусусида сўзлади. Архиепископ, шунингдек, Темур ўз ҳаётида эришган муваффақиятлар ҳақида бир хотиранома ҳам ёзгандики, мазкур асар фарангий қироли саройида жуда машҳур бўлиб кетганди⁸.

Насроний архиепископ Смирна ҳақида лом-мим демаганди. Келгуси йили у Шарқ билан савдо-сотик ишларини рағбатлантириш мақсадида лотин тилида савдо карвонлари учун йўлкўрсаткич тузди.

«Карл Темурга унинг ғалабаси муносабати билан табрик хати йўллаб, савдогарларнинг саёҳат қилишлари ва ўз ишларини монеликсиз амалга оширишлари лозимлиги ҳақидаги таклифини қутлаб, насронийларга нисбатан кўрсатган меҳрибонлиги учун фотиҳга миннатдорчилик билдирди». Лотин тилида ёзилган бу жавобга 1403 йил 15 июль санаси қўйилган. Мазкур ҳужжат роҳиб Иоаннинг хотираномасида ҳам келтирилган.

Бундан сал аввалроқ ўз тахтини қайтариб олган инглиз қироли Ҳенрих IV бошқа ҳокими мутлақлар тарафидан тезроқ тан олиниши орзусида ёнар эди. У Анқара ёнида эришилган ғалаба муносабати билан Темурга қутлов мактуби юбориб, икки мамлакат ўртасида савдогарлар айирбошлаш ҳақидаги архиепископ орқали қилинган таклифни табриклади. Ҳенрих IV томонидан Мироншоҳга юборилган бошқа бир самимона руҳда ёзилган мактубда, насроний тожирларга ҳам шахсий хавфсизлиги, ҳам ишлари борасида кўрсатган диққат-эйтибори учун шаҳзодага миннатдорчилик билдирилганди. Бу мактуб, унинг услуби ва мазмунига қараганда, архиепископ Иоан томонидан талқин қилинган ёки тузилганга ўхшайди.

Темур салтанатига доир шошилинич бир мактуб (унинг келиб чиқиши ёхуд муаллифи номаълум эди) Мисрга — султон

Фароҳга юборилганди. «Аллоҳнинг инояти бирла, — дейдиларди Темур номидан ёзилган бу мактубда, — Онадўли салтанати тобе бўлишга мажбур этилди. Биз Сизга Отилмишни даргоҳимизга қайтариб юборишингизни, номимизни тангаларга зарб этишни, намози жумада номимизни хутбага қўшиб ўқитишни буюрурмиз. Агар Сиз Азозил алайхуллаъна сўзларига кириб, талабимизни ижро этишни пайсалга солишга журъат қилсангиз, у ҳолда биз усмонлилар еридан қайтишимиз ҳамано музаффар қўшинларимизга бош бўлиб, Қоҳира қаршисида пайдо бўлурмиз».

Миср ва Сурия султони Малик ан-Носир Фароҳ Темурнинг талабини қондиришга аҳд қилди. Отилмиш озод этилиб, Темур хузурига юборилди. Унга ҳамроҳлик қилган элчилар ўзлари билан бирга муросаи мадора оҳангида ёзилган мактуб ҳам олиб кетдилар. Фароҳ ўзининг отаси ва ўзи томонидан содир этилган хатоларни афсус-надомат билан бўйнига олиб, ҳар йили ўлпон жўнатиб туришга рози бўлди. Темурнинг олий рутбалари жума намозида хутбага қўшиб ўқитилди, унинг номи ёзилган тангалар зарб этилди. Элчилар катта миқдордаги олтин ва қумуш дирҳамлар, Искандария жавоҳиротлари, Қоҳира шамширлари, учқур арабий арғумоқлар ва бошқа совға-саломлар олиб келдилар. Қора Юсуф ҳам, Румдан қочиб келган султон Аҳмад Жалойир ҳам Фароҳ томонидан авахтага ташланди. Уларнинг тақдири хусусида Темурдан йўл-йўриқ кутилди.

Темур кучли бир зарба билан усмонли туркни тор-мор келтириб, Миср султонини тиз чўктирди. Сўнгги икки буюк исломий салтанат Соҳибқиронга бўйсунди. Темур томонидан қақирилган император Мануэль Палеолог ғарбдан яна Константинополдаги ўз тожу тахтига шитоб билан қайтди. Византия пойтахти ва насронийлик олами турклардан ярим асрга озод этилди.

Етти йиллик ҳарбий юришга тўпланган Темур қўшинлари беш йилдан камроқ муддат мобайнида бутун ғарбни, Самарқанддан Эгей денгизигача бўлган Осиёни унинг оёқлари остига нисор этдилар. Темур бутун Осиёни босиб ўтиш ва Хитойга қарши янги муқаддас уруш — жиҳод қилиш учун Эгей денгизи соҳилларидан ортига қайтди.

XV боб

САМОВИЙ САЛТАНАТ

Хитой Чингизхон истилосигача йигирма асрлик тамаддун йўлини босиб ўтган бўлса, шундан бир неча юз йили давоми-

да кўчманчи қабилалар орасида тузилган иттифоқлар ўзаро можаролар билан алмашилиб турди. Бу қабилалар Хитойнинг шимолий ҳудудларидаги каттагина қисми эгаллаш учун даъво қилардилар. Дастлаб милоддан олдинги III асрда бунёд қилинган Буюк Хитой Деворининг таъсирбахшлиги ҳокимият тепасида турган сулоланинг кучи ва юргизган сиёсатига боғлиқ эди. Милоддан аввалги I асрга келиб, кузатув миноралари, мудофаа қўрғонлари ва гарнизон кўнимгоҳлари сирасидан иборат бўлган Девор Сарик денгиздан то Торим-ҳавзасигача бўлган ҳудудга чўзилиб кетганди¹.

Биринчи Хитой хоқони томонидан барпо этилган деҳқон лашкарлари, баъзи бир маълумотларга қараганда, ярим миллион кишидан иборат бўлган. Буюк Деворни бунёд этишда ва шу Девор билан боғлиқ йўллар қурилишида эса, юз минглаб мардикорлардан фойдаланилган. Ривоятларга қараганда, Девор қурилишида бир миллион киши ҳалок бўлган. Баъзи бир ҳукмдорлар кўчманчи қабилаларнинг ҳужумларини қайтаришдан кўра, уларнинг бошлиқларига чап беришни афзал кўрганлар. Шимолий ўрдалардан ташриф буюрган элчиларга шоҳона иззат-ҳурмат кўрсатилган. Яйловлар маҳсулоти эвазига кўчманчиларга минг-минглаб ўрам ипак газламалар, бошқа қимматбаҳо совға-саломлар инъом этилган.

Милоднинг XII асрида ўз ҳукмдорлигининг дастлабки бошқичи йилларида шимоли-шарқий ҳудудларда яшовчи қабилалардан омонлик эвазига солиқ тўлаб турган Сунь сулоласи кейинги асрларда кинлар сифатида маълум бўлган туркийлар ҳужумларига бардош беролмади. Кин туркийлари салтанатнинг шимолий қисмида қарор топиб, Пекин (Хонбалик) шаҳрини ўз пойтахтига айлантирдилар. Сунлар эса жанубга сиқиб чиқарилди. Худди мана шу вазиятда Чингизхон ўрдалари 1211 йилда Хитойга бостириб кира бошладилар. Бу маҳалга келиб, кин туркийлари кучи бирмунча заифлашганлиги сабабли мўғуллар Буюк Девор томон жадал юриш қилиб, 1215 йили Пекинни ишғол қилдилар. Жангу жадаллар чоғида собиқ ҳукмдорларнинг саройларига ўт қўйилди. Саройлар бир ой давомида ёрқин аланга таратиб, ёниб турди. 1227 йили Чингизхон вафот этганида, Хуанхэ дараёсидан шимол томонда бўлган бутун ҳудуд босиб олинганди. Ўз отасидан Улуғ Хон рутбасини мерос қилиб олган Ўқтой Хуанхэ дарёсидан жануброқда жойлашган кинларга ҳужумни давом эттирди. Жанубий Сунлар бир пайтлари кин туркийлари ишғол этган ҳудудларни қайтариб олишдан умидвор эдилар, бироқ қаттиқ зарба еб, ҳафсалалари пир бўлди. Мўғуллар дарёнинг жануброғидаги ҳудудларда қолдилар. Бу музофотлар устидан ҳукм юргизиш ҳуқуқи Улуғ Хон Мункенинг укаси Хубилай қўлига ўтди.

Мункенинг бошқа бир укаси Ҳалоку Фарбий Осиёга қарши муҳораба бошлади; Мунке билан Хубилай эса жанубдаги Сунь вилоятларига қарши тажовуз қилдилар. Ҳарбий юриш чоғида Мунке вафот этиб, Улуғ Хон рутбаси мерос тариқасида Хубилай қўлига ўтди. Бироқ бу иш ихтилофсиз битмади: Хубилайнинг тўртинчи укаси қайтадан Сунь салтанатини истило қила бошлади. Қаттиқ қаршилиқ кўрсатилишига қарамасдан, 1279 йили мўғуллар Сунь салтанатининг сўнгги кўрғонини қамал қилдилар.

Кўчманчилар тарихда биринчи марта бутун Хитойни забт этдилар. Хитой ва Мўғулистон хони сифатида қарор топган Хубилай ўзининг кўчманчилик ҳаёти баҳридан ўтиб, ўтроқлашиб қолди. У салтанат қароргоҳини Қорақурумдан Пекинга кўчиртирди. Пойтахт-шаҳар Пекиннинг номи Тату (Улуғ Пойтахт) деб ўзгартирилди. Бироқ шаҳар кўпроқ Хонбалиқ, яъни Хон Шаҳри сифатида кенгроқ танилганди. У Юанларнинг сулолавий рутбасини қабул қилди, Чингизхон авлодлари қўлидаги тўрт салтанат ичида Хубилайнинг давлати энг катта эди. Жўжи (Олтин Ўрдада), Ҳалоку (Эрон ва Ироқда) ва Чигатой (Ўрта Осиёда) нинг авлодларидан фарқли ўлароқ, на Хубилай ва на унинг авлодлари дини исломни қабул қилдилар.

XIII асрнинг иккинчи ярмида бутун Осиё мўғулларнинг шоҳ йўлига айланди. Мўғул хонлари тижорат маҳсулотларидан манфаатдор бўлсалар-да, диний ақидаларга ихлос қўймагандилар, шунинг учун католик Фарбнинг, ислом мамлакатларининг диний тарғиботчилари ва тожирлари Хитойга ёпирилиб бора бошладилар. Насронийларнинг дастлабки тарғиботчилик саъй-ҳаракатлари умидбахш бўлиб чиқмади. Карпини (1245—1247 йиллар) Улуғ Хон — Куюкдан Рим папасига жавоб мактуби олиб келди. 1246 йил санаси қўйилган мактубнинг асл нусхаси Ватикан ҳужжатасровъларида сақланиб келади. Мактубда, Куюк кун чиқардан кун ботаргача бўлган ерларнинг ҳаммаси Улуғ Мўғул Хонига бўйсундирилган, агар худонинг иродаси бўлмаса, бунга қандай эришилди? Шу боис Папага овруполик князларга бош бўлиб хоқон ҳузурига келиш ва ўз садоқатини изҳор қилиб, онт ичиш тақлиф қилинганди. «Бордию парвардигор аҳкомларини тан олмас экансиз ва менинг буйруғимга бўйсунмас экансиз, Сизни душманмиз деб санагаймиз».²

Насронийликнинг шаштни қайтарувчи ана шундай диний тарғиботчилик ва сиёсий саъй-ҳаракати эвазига Хонбалиқда, жанубдаги бандаргоҳ — Зайтонда католикларнинг епархиялари барпо этилди. Бу епархиялар худуди Юанлар салтанатигача чўзилиб кетганди. Генуя ва Венеция савдогарлари қуруқ-

лик ва денгиз йўллари бўйлаб қарор топиш учун Левантнинг очилганлигидан фойдаланишга уриниб кўрдилар. Генуяликларнинг Ҳинд океанида ўз флотини ишга солишга бўлган уриниши барбод бўлди, уларнинг қуруқликдаги таъсир доиралари Волга дараёсидан нарига ўтмади. Ҳолбуки савдогар Пегалотти берган маълумотномадан овруполик тожирлар доирасининг Хитой билан савдо-сотик алоқаларини ривожлантиришдан ниҳоятда манфаатдор эканлиги кўриниб турипти. Хитойнинг бойликлари ва тамаддуни ҳақидаги Марко Полонинг ҳикояларига ўхшаш ҳисоботлар бутун Оврупо бўйлаб эртақ сингари қабул қилинар ва тез унутилар эди.

Мўғулларнинг диний сиёсатдаги чидаса бўладиган асосий жиҳатлари мусулмонлар томонидан ўзлаштириб олинганди. Милодий VIII асрдан бошлаб, мусулмон тожирлари Хитой билан алоқа ўрнатдилар ва уларнинг кўпчилиги шу ерда ўрнашиб қолдилар. Хитойга элтувчи йўллар IX асрда араб жуғрофиюни Ибн Хурдадби томонидан тасвирлаб берилган бўлиб, у денгиз йўлларини, шунингдек, Хуросон ва Мовароуннаҳр орқали ўтадиган қитъалараро қуруқлик йўлини ҳам чизиб кўрсатган эди. Мўғуллар даврида Хитойдаги мусулмон жомалари ҳам сон, ҳам таъсир жиҳатидан ўсди. Бу ҳол, айниқса, Буюк Ипак йўлининг негизи ҳисобланган мамлакатнинг ички туманларида яққол кўзга ташланди. Дашт кўчманчилари Хитой иқтисодиётини бошқара олмасдилар, улар фақат хитойлик вазирларгагина суяниб қолишни истамасдан, ажнабий маъмурлар, молияшунослар ва тожирларни хизматга қабул қилардилар. Бу хизматчиларнинг салмоқли қисми мусулмон бўлиб, кўпчилиги Ўрта Осиёдан чиққан эди. Мусулмон аҳолиси тижорат имкониятларидан фойдаланиш учун қулай фурсатни қўлдан чиқармасликка тиришди. Уларнинг катта қисми қитъалараро карвонлар тўпланадиган Гансу музофотининг шимол-ғарбий қисмидаги шароитга мослашдилар. Мўғуллар Хитойда ҳукмдорлик қилиб турган даврда бу ерда мусулмонлар тижорат банклари соҳиблари бўлиб турдилар. XIV асрнинг 40-йилларида Деҳли султони элчиси сифатида Хитойга сафар қилган Ибн Баттута бу ерда — мулки Чиннинг ҳар бир шаҳрида мусулмонлар маҳалласи бўлганлигини, бу маҳаллаларда жума намозини адо этиш ва бошқа диний мақсадлар учун мўлжалланган масжидлар мавжуд эканлигини кўрган эди. Мусулмонларни «хурмат қилишар ва шарафлашарди».

Бироқ мўғул зодагонлари ва мусулмон банк соҳиблари фаровон турмуш кечираётганлари ҳолда, Хитой деҳқонлари ҳамда ҳунармандлари оғир меҳнат ва солиқдан азоб чекардилар. Кўпгина усталардан оқсуяклар, қўшинлар ёки ҳукуматнинг «расмий» устaxonалари фойдаланар эдилар. Буларга оч-

дан ўлмаслик учунгина етадиган озиқ-овқат бериларди. Деҳқонлар ер солиғи, жон солиғи ва тутун солиғи тўлар ва бу солиқларни кумуш, ипак ва ғалла билан тўлардилар; уларнинг отлари қўшинлар эҳтиёжи учун мусодара қилинарди. Қашшоқ ҳолга келиб қолган деҳқонлар қарз олардилар. Мўғул зодагонлари ҳам, мусулмон банкирлар ҳам жуда катта фоизлар тўлаш шарти билан бажонидил қарз берар эдилар. Қарздорлар олган қарзларини тўлай олмаган тақдирда уларнинг уй ҳайвонлари, хотинлари ва фарзандлари тортиб олинарди. Ўлпон тўлаш шарти билан босиб олинган катта-катта ер-сувлар оқсуяклар ва амалдорларга бериларди. Мўғуллар қишлоқ хўжалигининг аҳамиятини ҳаддан ташқари секин тушуна бошладилар, суғориш ишларини ва сув тошқинига қарши чоралар кўришни эса мутлақо инкор қилардилар. Шимолда мўғул зодагонлари ишлов берилган юз минглаб акр* ерларни яйловларга айлантиргандилар. Оқибатда, озиқ-овқат маҳсулотлари тақчиллиги юз бериб, очарчилик ва ёппасига юқумли касалликлар тарқалганди.

Фуқаролар ғалаёнлари Юань сулоласининг аввалбошида ноқ авж олиб кетганди. Хубилайнинг вазирларидан бири жанубий музофотлар бўйсундирилганидан кейин орадан ўтган ўн йил давомида ғалаённи бостиришга ҳеч қачон тўла равишда муваффақ бўлинмаганлиги хусусида арз қилган эди. Марко Поло Хонбалиқнинг шукуҳ-ҳашаматини тасвирлар экан, аҳолининг исёнкорлик кайфиятини алоҳида таъкидлаганди. У хитойлик оилаларга қарши ҳисобсиз адолатсизликлари ва «кишини даҳшатга солувчи хусумати» ҳаддидан ошган бир мусулмон вазирга қарши ғалаён кўтарилганлигини алоҳида қайд қилиб ўтганди. Юань сулоласи аста-секин инқирозга юз тутди, XIV асрда унинг вакиллари фақат жанжал ва можаролар билангина эмас, балки мамлакатни бошқаришга лаёқатсизлиги билан ҳам машҳур бўлгандилар. Норозилик махфий жамоат ташкилотларида ўз ифодасини топди. «Оқ Нилуфар» номли будда ташкилоти, «Қизил саллалар» деб аталган деҳқонлар ғалаёнлари бунга мисол бўла олади. Чунончи: «Қизил саллалар» 1351 йили Янцзи дарёсининг қуйи оқимида кўзғолон кўтарган эдилар. Мўғулларга қарши кўзғолон ялли тус олди. Деҳқонларнинг раҳнамоси «бадрўйгина киши бўлса-да, улкан қобилиятга эга киши» бўлиб чиқди³. У Нанкин шаҳрини босиб олди, рақибларини қириб ташлади ва мўғулларнинг жанубдаги асосий кучларини яксон қилди. 1368 йили ана шу деҳқон генерали Чу Ян-чан Нанкиннинг хоқони деб эълон қилинди (бу шаҳарни у ўз пойтахтига ай-

* *Бир акр* — 0,4047 гектар майдонга тенг.

лантирганди), худди ўша йили бу генерал Пекин (Хонбалик) ни босиб олиш учун бошланган юришга бошчилик қилди. Мўғул хони қочиб, Мўғулистонда яширинди. Шундан кейинги ўн йил давомида хитойликлар мўғулларнинг Хитойдаги қудрати қолдиқларини вайрон этдилар. Мўғулистонга қилинган юриш Қорақурумнинг кунпаякун этилишига олиб келди. Шундан сўнг шаҳар ҳеч қачон қайта тикланмади.

Янги хоқон Хун-Ву рутбаси остида мамлакатни бошқариб, Минь сулоласига асос солди. Мўғул ҳукмдорлари ва уларнинг хуфияларини ҳайдаб чиқарган Хун-Ву Хитой маъмурий девони ва Хитой маъмурлари мақомини тиклади. Қишлоқ хўжалигини тиклаш ва шудгорлаб экин экиш учун банд бўлмаган ботқоқ ерларни қуритиш чоралари катта муваффақият қозонди.

Хоқон Хун-Ву Хитойнинг аввалги тобеинларини тиклаш ва XIV асрда мўғул салтанатларидаги тартибсизликлар оқиба-тида таназулга юз тутган тизим ва алоқаларни кучайтириш учун хорижий давлатларнинг тан олиншини таъминлашга киришди. У узоқ ва яқин мамлакатлардаги ҳукмдорлар элчилар юборишлари учун уларни таклиф қилиш мақсадида ўз элчиларини муурожаатнома билан жўнатди.

«Сунь сулоласи ўз тахтини йўқотган, Самовот улар қилган қурбонликлардан юз ўгирган вақтдан бери Хитойга кириш ва уни юз йилдан кўпроқ муддат мобайнида бошқариш учун Юань сулоласи қуруқ саҳрода вужудга келди; сулоланинг ёмон ҳукм юритгани ва бадахлоқлигидан чарчаган Осмон, уларнинг тақдирини хок-туробга айлантиришни осон деб ҳисоблади. Хитойдаги ишлар ўн саккиз йил давомида тартибсизлик ҳолатида турди. Бироқ қачонки миллат уйғона бошлади, биз, Хуайюнинг оддий деҳқонлари, халқни қутқазушдек ватанпарварлик ғояси устида ўй сурдик. Бизнинг фуқаровий ва ҳарбий амалдорларимиз ўзларининг саъй-ҳаракатларини Дарёнинг чап соҳилига йўналтирдиларки, бу Яратганнинг ўзига хуш келди... Биз салтанатда тинчлик ўрнатдик ва ўз Ўрта Мамлакатимизнинг эски чегараларини тикладик. Биз Хитой салтанати тахтини эгаллаш учун халқимиз томонидан сайландик... Биз амалдорларни барча хорижий қиролликларга муурожаатнома билан юбордик... Ваҳоланки биз ўз ақл-заковатимиз билан сизларнинг бутун коинотда тан олинган қадимий донишманд ҳукмдорларингиз билан бараварлаша олмаймиз. Биз фақат тўрт денгиз доирасида тинчликни сақлашга бўлган ниётларимиз хусусида билдирув беришимиз мумкин. Фақат шу асосдагина Биз бу муурожаатномани қабул қилдик...» Бу муурожаатнома ёзилган «Минь сулоласи солномалари», «Минь Шин»-да қўшимча қилинишича, элчилар тегишли мамлакатларга топ-

ширишлари учун ипак газламалардан совға-саломлар олиб боришган. Шундан кейин ўша мамлакат «ўлпон» билан ўз элчиларини юборган.⁴

1370 йили Мовароуннаҳрнинг янги ҳукмдори Темур элчиларни худди шундай мурожаатнома билан қабул қилганига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Минь солномаларида қайд қилинишича, Мовароуннаҳр ҳамиша Хитой билан алоқада бўлган мамлакат эди. (Хань сулоласи замонасидан бери ҳар бир сулола ўзининг хусусий тарихига эга бўлган; бу тарихни ворислар замонавий сарой ёзувларидан тўплаганлар). Алғов-далғов йиллар гўё савдо муносабатларига ўз таъсирини ўтказмагандек эди, чунки Темурнинг вақт-вақти билан Мўғулистонга хурж қилиб турганига қарамай, қарвонлар шарқдан мутғасил келиб турарди. Ҳақиқатда эса, Ўрта Осиё ва Хитой ўртасидаги қарвон савдо-сотиғи янги омилга эга бўлганди; йўлларни ва масофаларни батафсил тадқиқ қилиш Темурийлар саройи тарихларида пайдо бошлаганди.

Минь хоқонининг мактублари уни тан олишни ва «ўлпон» жўнатишни талаб қиларди. Хитой ёзувларида Темур саройидан элчилар «ўлпон» билан бир неча марта келганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. 1387 йили Мовароуннаҳрдан муслмон элчиси Мавлоно Ҳофиз келиб, ўн беш бош от ва икки бош туя таклиф қилган. «Шундан кейин, — дейди Минь Ши, — отлар ва туялар ҳар йили келиб тураверди». 1392 йили Самарқанддан ҳам духоба, қиличлар ва ҳарбий анжом-аслаҳа юборилганди. Хитой хоқони ҳам ўз томонидан Самарқандга қимматбаҳо тошлар ва Хитой қоғоз пулларини жўнатган эди. Бу пайт Темур Олтин Ўрда хони Тўхтамишни тор-мор қилиш билан банд бўлган эди.

Бироқ, афтидан, энди Самарқанддан келаётган савдо қарвонларига Хитойда шубҳа билан қаралган бўлса керак. 1388 йилда хитойликларнинг мўғулларга қарши юриши чоғида самарқандлик бир неча юз муслмон тожирлари Минь қўмондони томонидан асир олинганида, хоқон Хун-Ву уларни Мовароуннаҳрга қайтариб юбориш хусусида буйруқ берган эди. Лекин бу нохуш ҳодиса савдо-сотиқ ҳаракатларини тўхтатмади, чунки 1392 йилда Темур элчилари ўз духобалари ва қурол-аслаҳаларини хоқонга топширганларида, Мовароуннаҳрдан Гансуга сотиш учун отлар олиб келган савдогарлар сони яна ҳам кўпайганди. Минь хоқони буйруғига кўра, отлар унинг пойтахтига келтирилди, Гансу ҳокими Юанлар даврида ўша музофотда ҳалдан ташқари кўпайиб кетган муслмон савдогарларини ҳайдаб чиқариш хусусида қатъий буйруқ олди. Хитой солномалари ёзувларига кўра, икки мингдан ортиқ савдогар Самарқандга жўнатилганди. Улар Темур элчилари ўз

юртига қайтаётганларида бирга йўлга чиққан эдилар. Шу муносабат билан Хитойда мусулмонларнинг сиқувга олинаётганликлари ҳақида даҳшатли миш-мишлар тарқала бошлади.

Расмий мубаллиғлар (миссионерлар) ва савдо-сотик қарвонлари махфий маълумотларни тўплашда оддий восита бўлиб хизмат қилар эди. Мовароуннаҳрдан жўнатилган ана шундай одамлар турли-туман мақсадларни ўз олдиларига қўйган эдилар. 1404 йили Хитойдан Самарқандга элчилар ва умумий сони 800 туядан иборат қарвон етиб келди. Темур «ана шу элчилар билан Хонбалиқдан етиб келган кишилардан, шунингдек, туялар қарвонига сарбон бўлган шахслардан Минь хоқони ҳукмронлик қилаётган мамлакатнинг ўзига хос кўпгина ҳайратомуз жиҳатлари хусусида, унинг улкан бойликлари ва хитой халқининг сони ҳақида бутун тафсилотлари билан аниқ ахборот олишга ҳаракат қилди. Жумладан, ижозат олиб, Хонбалиқда олти ой давомида яшаган бир туркий тожир, у (Хонбалиқ) «Табриздан йигирма марта катта» деб айтганди. Шунингдек, ўша одам «хоқон ўз қўшинлари билан уруш қилиш учун мамлакатни тарк этаётганида шунчалик кучли эдики, у ўз хоқонлигини муҳофаза этиш учун тўрт юз минг отлик ва катта миқдорда пиёда куронларни қолдириши мумкин эди... Хонбалиқ ва Хитой мамлакати хусусида жуда кўп ҳайратомуз далиллар қилинган эди...»⁵

Валекин, XIV асрнинг 90-йиллари бошларида ҳам Темур ҳали ўз душмани Тўхтамишни тор-мор келтирмаган эди ва бу пайтда Соҳибқироннинг хоқон Хун-Вуга жўнатган мактуби (1394 йили хоқон қўлига теккан) эзгу тилакларга тўла эди. Мазкур мактуб икки юз отдан иборат совға-салом ёхуд «ўлпон» билан бирга қўшиб жўнатилганди. «Сизнинг ҳукмдорлигингиз шуқуҳи, дабдаба нури, — деб ёзган эди Темур Хун-Вуга, — бамисоли самовот кўзгуси янглиғ узоқ ва яқиндаги подшоликларни ёритиб туради... Сиз жаноби олийлари меҳрибонлик билан узоқ мамлакатлар савдогарларининг савдо-сотик билан шуғулланишлари учун Хитойга келишига рухсат бердингиз. Ажнабий элчилар Сизнинг шаҳарларингиз бойлиғи ва давлатингиз қудратидин завқланиш шарафига эга бўлдилар. Сизнинг ғамхўрлигингиз туфайли, ажнабийларнинг Хитой бирла адоқа боғлашлари учун ёмхона* бекатлари очилди ва бу қулайликлардан барча узоқ мамлакатларнинг миллатлари фойдаланишлариға рухсат этилғондир...»⁶ Бу мактубнинг услуби ва айни шу тақлиддаги дабдабали хушомадлар Минь хоқонига манзур бўлди ва энди Темур элчилари машҳур зот — Ан-Чи-Тао бошчилигидаги Хитой элчилари ҳамроҳлигида ўз

* Ёмхона — почта.

юртига қайтдилар. Улар Хонтангри (Тиёншон) дан шимол-роқдаги йўл бўйлаб, Еттисув орқали ўтдилар.

Элчилар қабул қилинган вақтга келиб, вазият ўзгарганди. Беш йиллик ҳарбий юриш чоғида Тўхтамиш тор-мор келтирилди. 1396 йили Темур ва унинг қўшинлари уларнинг Эрон, Ироқ ва Дашти Қипчоқдаги ғалабаларидан сўнг Мовароуннаҳрга қайтиб келгандилар. Темур фақат ўлжалар билан ўз пойтахтини безабгина қолмай, келгуси юришлар учун фармойишлар ҳам берганди. 1397 йили у ўз Салтанатининг шарқий чеккаларидаги қароргоҳда, Тошкент яқинида манзил курди. Афғидан, у сулолавий ва, шубҳасиз, ҳарбий мулоҳазаларга кўра, мўғул хони Хизрхўжанинг қизи етиб келишини кутаётганди. Тўй тантаналари, шоҳона сеп-сидирғаларнинг мўл-кўллиги кўзларни қамаштирарди. Янги малика Тўқал хоним Салтанат саройида «Кичик хоним» рутбаси билан сарафроз этилди; у Сарой Мулк хонимдан кейинги иккинчи малика сифатида мақомга эга бўлди.

Тўй тантаналари муҳим ҳарбий аҳамиятга эга бўлган бир қатор бошқа тадбирлар билан бирга олиб борилди. Темурнинг набираси ва валиаҳд Муҳаммад Султон Мовароуннаҳрнинг шарқий вилоятлари ҳокими этиб тайинланди. Унга чегара чизиқларини янада шарққа, то Мўғулистонга қадар суриш хусусида тунқол берилди. Чегара ҳудудларидаги ғалаёнлар тинчитилиши, Хитойга элтадиган шимолий йўллар бўйлаб жангу жадаллар ўтказилиши учун тайёргарлик тариқасида ҳужум қилиш таянчлари барпо этилмоғи лозим эди. Самовий Тоғларнинг шимолий этакларидаги нисбатан яхши даштларга, отларни боқиш учун етарли ем-хашакка эга бўлган бу йўналиш Хитойга элтувчи учта йўл ичидан энг мақбули бўлибгина қолмасдан, балки катта миқдордаги қўшинларни боқа олар эди. Чингизхон томонидан бузиб ташланган, Сирдарё орқали Бинокентга ўтадиган йўл қайта тикланди, бир неча қалъалар қурилди. Ана шундай қалъалардан бири Сирдарё билан Иссиқкўл ўртасидаги Ашпарада*, иккинчиси ундан шарқроқда, шундайгина кўл ёнида бунёд этилганди. Шаҳзодага ёрдам тариқасида амирлар: Ҳожиддин, Бердибек, Ҳусайн Худойдод ва Шамсиддинлар қирқ минг чоғли қўшин билан юборилганди. Бу таянч масканлари пухта мустаҳкамланди, кейинчалик у ерда, асосан, Ироқ, Озарбайжон, Ҳиндистондан сафарбар этилган аскарлар, яъни сойири сипоҳлар, Эрон ва Хуросондан келтирилган суворийлардан иборат гарнизонлар жойлаштирилганди. Уларни янада кучайтириш учун Чигатой қўшинларидан бир тумани берилганди.

* *Ашпара* — ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Исфара шаҳри.

Аср бошида бу ерда ҳукм сурган тартибсизликлар, шунингдек, мўғулларнинг деҳқончиликка нописандлик билан қараши натижасида, инқирозга юз тутган қишлоқ хўжалигини ривожлантириш хусусида буйруқ берилди. Кўшинлар йўлда қўшимча озиқ-овқатга эҳтиёж сезгандилар. Шу ваздан мўғул хони Хизрхўжага мурожаат этилиб, ёрдам кўрсатиш ҳақида илтимос қилинди.

Темур 1398 йили ана шундай тайёргарликлар билан ҳамда мўғул маликасига уйланиш тантаналари билан банд эди. Хитой элчиси Ан етиб келганида, Темур Тошкент яқинидаги ўз қароргоҳида эди. Ан ва у келтирган совға-саломлар муносиб тарзда қабул қилинган бўлса-да, элчиларнинг юртларига қайтиб кетишлари учун изн берилмади. Бунинг ўрнига Соҳибқирон элчини ҳайратга солиш ва ўзининг буюк давлатини кўз-кўз қилиш учун соқчилар кузатувида элчини ўз мулклари бўйлаб саёҳатга жўнатди. Элчи Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот ҳамда бошқа шаҳарларда бўлди ва олти йил деганда Самарқандга қайтиб келди. Сафардан қайтган элчи Ан номаълум сабабга кўра яна ушлаб қолинди. (Ан-Чи, алал-оқибат, орадан ўн икки йил ўтибгина уйига қайтганди). У «Ғарбга қилинган саёҳат чоғида кўрилган ҳайратомуз воқеа-ҳодисалар» номли дostonлар туркумини ёзди.

Минь сулоласига нисбатан қилинган бу душманлик ҳаракати Темур билан Хизрхўжа бир битимга келган даврда ягона ҳодиса эмасди. 1397 йили Минь хоқони Хизрхўжага мактуб йўллаб, Мўғулистондаги Хитой элчисининг қамоқда сақланаётганлигидан шикоят қилганди: «Мен тахтга чиққанимдан бери савдо-сотик ишлари билан Хитойга келаётган ажнабий савдогарлар йўлига бирон-бир марта бўлсин, монелик қилмадим ва буйруқ бердимки, менинг халқим ажнабийларга ширин муомалала бўлсин. Шу йўл билан хорижлик савдогарлар жуда катта фойда кўрдилар ва чегараларда ҳам безовталик йўқдир. Бизнинг гуллаб-яшнаётган мамлакатимиз мисли кўрилмаган мулкка эга ва биз Сизнинг мамлакатингизга хуснаважжух кўрсатдик. Бас, шундай экан, нега у ҳолда сизлар билан дўстона муносабатлар ўрнатиш учун бундан бир неча йил муқаддам мен юборган элчи ушлаб турилипти? Утган йили мен то элчим озод қилилмагунига қадар Бешбалиқдан (Мўғулистон) Хитойга келган барча мусулмон савдогарларини ушлаш хусусида буйруқ чиқардим. Аммо уларнинг мамлакатимизда савдо-сотик билан шуғулланишларига изн бердим. Қачонки улар уйда бола-чақалари қолганлиги хусусида шикоят қилдилар, уларнинг уйга қайтишларига рухсат бердим. Менинг хайрихоҳлигимни билишингиз учун ҳозир яна ўз элчимни Сизга юбораётirman. Бизнинг чегараларимизга йўналган

йўлларни ёпманг, урушнинг келиб чиқишига йўл қўйманг...» Минь-Ши ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, совға-саломларсиз келган, номи тилга олинган элчи озод қилиниб, уйига жўнатилган эди.

Темур Салтанати девони Ҳиндикуш орқали жанубга йўл олганида, унинг ортидан қипчоқ беқларининг элчилари, Хитой тахтига даъвогар мўғуллар ҳам йўлга тушганди. Шунингдек, унга мулкларидан мосуво бўлган, дастлабки авлодлари мулкларига эгалик қилиш учун ўзаро низолашаётган Юань аёёнлари ҳам эргашган эди. Ана шундай мўғул қочоқларидан бири Ўлжой Темур Соҳибқирон Темурнинг саройидан паноҳ топган эди. Яна бир мўғул беги Тайзи Ўғлон (Ҳиндистон сафарида — Кобулда Темур аёёнларига қўшилганди) 1404 йилда Темур билан бирга Самарқандда бўлди, 1405 йилда эса, у билан шарққа томон сафар қилди.

Ҳиндистонга қилинган юриш узоқ давом этмади. 1399 йилда ортига қайтган Темур иккинчи марта шарқдан юз ўгириб, бунинг ўрнига, ўғли Мироншоҳнинг таъзирини бериш, Миср султонидан ва усмонли турк султони Боязиддан интиқом олиш учун ғарбга жўнади. Кекса Темур Муҳаммад Султонни вақтинча Самарқанд ҳукмдори сифатида қолдирди, бу пайтда, унинг иккинчи набираси Искандар (Умаршайхнинг ўғли) Фарғонада ҳукмдорлик қилаётганди. Ана шунда Искандар валиаҳддан олдин «отни қамчилаб» Мўғулистонга юриш қилган ва шу рафтори билан ўзини шармандаи шармисор қилганди; у ўшанда Ашпара ва Фарғона гарнизонлари кучидан фойдаланиб, Торим ҳавзасига бостириб кирган, Қашқар воҳасини, Оқсув ва Хўтанни ўзига бўйсундирганди. Ана шу йўл бўйлаб тижорат ишлари яхши ривожланган эди, шу боис, Оқсув оқсоқоллари шаҳарда турган бадавлат хитойлик савдогарлар воситасида жони омонлик товонини тўлаб, ўз ҳаётларини сақлаб қола олгандилар.

Темур 1399 йил охирида Шарқий Кавказдаги Қорабой йиловларига етиб келганида умидбахш хабар олди: узоқ йиллар тахтда ўтирган, мусулмонларни мудом таъқиб қилган бутпараст Хитой хоқони, солномаларда «Тўнғиз» деб аталувчи Тўнғизхон Аллоҳ хузурига рихлат этибди. Арзномаларда «юз минглаб» мўминларнинг оммавий тарзда қирғин қилингани, дини исломнинг Хитойдан сиқиб чиқарилгани ҳақида эслатиларди. Шунингдек, Минларнинг тахт вориси бўлиш учун шафқатсиз кураш кетаётгани, мамлакат ғалаёнлар оғушида қолгани ва Хитой салтанатида исён ҳукм сургани ҳақида хабарлар бор эди.

Минь сулоласига асос солган хоқон Хун-Бу 1399 йилда вафот этиб, Самовий салтанатни ўзининг олтмиш икки яшар

набирасига қолдирди. Кекса Минь хоқони ўз ўғиллари ўрта-сида юз беражак тортишувларни олдиндан билиб, уларни Хитойнинг турли музофотларига ҳоким этиб жўнатиб юборганди. Бироқ тўртинчи ўғил бош кўтариб чиқиб, тахт вориси кўшинларига қарши муваффақиятли жанг қилди.

Бу аснода Темур гуржиларга қарши курашни, шунингдек, Сурия ва Миср ҳукмдорлари билан, турк султони Боязид, Византия ва католик Ғарб мамлакатлари ҳамда Левантининг майда князлари билан музокаралар олиб боришни давом эттирди. У Хитойдаги аҳвол янада ёмонлашувини сабртоқат билан кутди. Бироқ Анқара ёнида (1402 йил) Боязид устидан эришган ғалабасидан сўнг у Ҳиндистонга қилинган юриш чоғида алоҳида жасорат намуналарини кўрсатган шаҳзода Халил Султонни шарқий ҳудудлардаги чегара туманлари кўмондонлигини қабул қилиб олиш учун яна Мовароуннаҳрга жўнатди.

1402 йил охирида Темур Смирнадаги кофирлар қалъасини яқсон этиб, ўзининг ғарбга юришини поклаб олди. 1403 йил бошланиши билан у Эгей денгизи соҳилларида туриб, ўзининг аввалги ва охириги гуноҳларини ювиш учун, бойликлари икки минг йил давомида кўшни кўчманчиларнинг эътиборини жалб этиб келаётган Самовий салтанатга юриш қилишни кўнглига тугиб қўйди. Милодий VIII асрга доир Ўрхун ёдгорликларида (Кул тигин битиги) хитой халқи ҳақида шундай дейилади: «Бу ерда ўрнашиб, Табғач (Хитой) халқи билан муросага келдим. Олтин, кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз бераётган Табғач халқи сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан...»⁷

Энди туркийлар отларининг бошлари шарққа — Темур ва унинг лашкарлари шу чоққача йиғган жамики бойликлардан ҳам кўпроқ ўлжалар макони бўлган Хитой томонга қаратилган эди, зеро Хитой XV аср бошларида ер юзидаги энг бой мамлакат ҳисобланарди.

XVI боб

АЗРОИЛ

Темур 1403 йилнинг бошларида Кичик Осиёнинг ярмини босиб ўтган чоғида, ўзининг машҳур асири султон Боязид Йилдиримнинг хасталаниб қолгани ҳақидаги хабарни эшитди. Шунда уни даволаш учун саройдаги энг яхши табиблар жўнатилди.

Боязид Йилдирим Анқара ёнидаги жангда қўлга туширилгандан кейин қўғирчоқ Чигатой хони Султон Маҳмуд томонидан Темур хузурига келтирилганди. Соҳибқирон ўз асири ёнига келиб, унинг бошига тушган барча жабру жафолар учун ўзи айбдор эканлигини айтди. «Агар иш ўзгача тус олганда, агар Аллоҳ Сизга фатҳу зафар ато этганида, мен ва менинг қўшинларим тақдири не кечишин бутун дунё билур. Шунга қарамасдан, Сизга ва Сизнинг одамларингизга ёмон муносабатда бўлмасмен». Ривоятлардан бирида келтирилишича, Темур хузурига асирни олиб келганларида, Соҳибқирон кулиб юборган эмиш. Турк султони унга инсоннинг худо ато этган жисмоний нуқсони (кўзи кўрлиги) устидан кулиш яхши эмаслигини айтганмиш. Шунда Темур: «Аллоҳ Сиздек сўқир ва мендек оқсоққа дунё устидан ҳукм юргизишни муносиб кўрганлигидан кулмоқдамен», — деб жавоб берипти.

Боязидни ўғли Мусо билан бирга (у ҳам асир тушган эди) сақлашганди. Икковлонни барлос уруғидан бўлган амирлардан бирига топширишганди. Ғалаба муносабати билан баҳаво, мева-чеваларга бой бўлган, шаҳари фавворалар билан безатилган Кьютахия текислигида байрам тантаналари бир ой давом этди. Босиб олинган бойликлар қўшинлар ўртасида тақсимланди. Тантаналар мўғулларнинг урф-одатларига кўра ўтказилди, одатдаги қаттиққўлликлар бир четга йиғиштириб қўйилди. Таомларни ва қадахларни гўзал асира қизлар тарқатишди. Боязидни зиёфатга олиб келишди. Сарой солномачилари ёзганларидек, у ғазаб аламидан кейин энди дўстликнинг ширин неъматларидан татиб кўриши мумкин эди. У шоҳона салтанат асоси — дурбош ва тож, ҳукмдорликнинг одадий нишонларини олди. Буларнинг ҳаммаси унинг дилини қаттиқ оғритди, бу унинг ярасига малҳам ўрнига сепилган таҳқир тузи эди. Арабшоҳнинг тасвирлашича, Темур зиёфатда одамлар орасида ўтираркан, ўзи ва Боязид ёнига мулозималар келишини буюради ва «қадах тарқатувчиларнинг юзларидан ҳижоблар олиб ташланганида... Ибн Усмон (Боязид) уларнинг бари ўз хотинлари ва канизлари эканлигини билди. Ана шунда бутун дунё унинг кўзларига қоронғи бўлиб кетди...» Лекин Арабшоҳнинг бу гапига ишониш учун ҳеч қандай асос йўқдир. Яна ўша тахминда айтилишича, Темур Боязидни масхаралаш учун уни ҳар куни ёнига келтиришларини буюрган эмиш.

Арабшоҳнинг айтишига қараганда, Боязид қочишга бўлган муваффақиятсиз уринишдан сўнг «бамисоли қуш каби қафасга солинган эди».

Бундай миш-мишдан, асирга олинган шахзодаларни отлар ўрнида Темурнинг аравасига қўшишган эди, деган бошқа

сохта гаплар ҳам келиб чиққанди. Юқоридаги тахмин эса Марлоуга ёқиб қолганди:

Эй, сиз, Осиёнинг қирчанғилари!
Йигирма мил йўл боссангиз наҳот бир кунда,
Наҳот ифтихор қилсангиз шу араваю
Ҳамда буюк аравакаш Темурланг билан.

Ана шу тахминларга кўра, Боязид Темурнинг оёғига қўйиладиган тиргак вазифасини бажарган. Бироқ амалда эса, Темур учун ўзининг машҳур асирини бу қадар хўрлашдан ҳеч бир маъни йўқ эди, чунки бу аснода асир ҳам, унинг хўжаси ҳам Боязиднинг амирлари номидан шайхнинг қайтиб келишини кутмоқда эдилар; Темур тўққиз минг олтин флорин олиш; Боязид эса озод бўлиш лаззатини олдиндан туймоқда эди. Бироқ шайх султоннинг жони омонлиги учун товон пули келтиришни беҳад пайсалга солаётганди.

Воқеан, саёҳат чоғида Салтанат карвонида пухта муҳофаза қилинган Боязид хасталаниб қолганди. Уни Темурнинг шахсий табиблари муолажа қилдилар, аммо буларнинг ҳаммаси бефойда бўлиб чиқди. 1403 йилнинг март ойи бошларида «бобаракот жангчи ва уқубаткаш Боязид Йилдирим Аллоҳ субҳонаҳу ва таолонинг паноҳига кўчди». Унинг ўлими сабаблари сифатида бир неча далиллар келтирилади. Бироқ унинг вафотининг чин сабабларини давр ғубори биздан пинҳон сақламоқда.

Кўпгина турк манбалари Боязид заҳар ичиб ўлган ёки темир қафас чивикларига бошини уриб ёриб, боқий дунёга рихлат қилган, деб ишонишни афзал кўради. Бироқ бу Марлоу томонидан ўйлаб топилган сафсатадан бошқа нарса эмас. Дарвоқе, унинг пьесасида Боязиднинг вафодор завжаси Забина ҳам худди шундай йўл тутайди:

«Кўзим нелар кўрмоқда? Эрим ўлдим?
Боши икки бўлакми? Мияси ҳарён!
Ҳукмдорим Боязид маҳв бўлдим?
О, Боязид! Аё, турк! О, шоҳлар шоҳи!

(У қафас чивигига ташланиб, ўз бошини ёради)».¹

Темур Боязидни усмонли туркларнинг Бурсадаги шоҳона макбарасига катта дабдаба билан дафн этиш ҳақида амр қилганди.

Ҳозирча ўлим фариштаси — Азроил унинг душманлари жонини олишга алоҳида эҳтирос қўйган эди. Темур рақибларининг кўпчилиги — амалдагилари ҳам, эҳтимол тутилганлари ҳам — Азроилдан омонлик топмади: қипчоқларнинг

ожизу нотавон беги, заифлашган Олтин Ўрда устидан ўз ҳукмдорлигини ўрната олган Қутлуғ Ўғлон; Миср ва Суриянинг мамлук султони Барқуқ; мўғул хони ва Темурнинг қайнотаси — кичик завжасининг отаси Хизрхўжа; Хитой хоқони Хун-Ву; мана, энди эса султон Боязид...

Бироқ Азроилнинг машъум қанотлари туркийларнинг қароргоҳи узра ҳам соя сола бошлаганди. Темурнинг ҳурматли амирлари ва қуролдош ўртоқлари ўз соҳибини бирин-кетин тарк эта бошладилар. Амир Сайфиддин Анқара ёнидаги жанг олдидан боқий дунёга рихлат қилганди. Анқара ёнидаги жангдан кейин 1402 йилнинг куз фаслида Боязидни асир олган, ажойиб аскар, Чигатой хони Султон Маҳмуд хасталаниб, вафот этди. У 1388 йилда отаси Суюрғотмишдан хонлик рутбасини олган эди. Унинг номи Темурнинг номи билан ёнма-ён тангаларда зарб қилинар, жума намозларида хутбага қўшиб ўқилар эди. Султон Маҳмуд вафотидан кейин Темур ҳеч кимни Чигатой хони этиб тайинламади.

Шундан сўнг баҳорда, Боязиднинг ўлими ҳақидаги хабар эскирмасдан туриб, Анқара ёнидаги жангдан кейин асосий қўшинларга қўшилиш учун шошиб-елиб келаётган Муҳаммад Султоннинг қароргоҳидан даҳшатли хабар келди: Салтанат валиаҳди, Жаҳонгир ва Хонзоданинг ўғли бетоб эди. Темур Боязид жасадини дафн этиш маросимларини жойига қўйган ҳолда Бурсага етказиш хусусида амр қилиб, жасадни олиб келаётган уғруқни Оқ шаҳарда қолдирди-да, ўзи шаҳзода томон елдай учди. Йўлда у туркман қабиласининг ўз мулкига бостириб кирганини билиб, уларга қарши ҳужум қилиш ҳақида буйруқ берди; улоқтириб ташланган туркманларнинг бола-чақалари асир олинди. Бошқа бир чоповул келди: шаҳзоданинг аҳволи ёмонлашган эди. Темир яна олға интилиб, бир зумда набираси қошига етиб келганида, Муҳаммад Султон тилдан қолган, унинг ҳаёт шами тез сўнаётганди. Уни замбилга солиб, уч кун мутгасил йўл босиб, Қора Ҳисор ёнидаги қароргоҳга етказиб келишди. Ой охирига бориб, Аллоҳнинг паноҳига кўчган Муҳаммад Султонга фақат доруссалтанагина эмас, қўшинлар ҳам аза тутдилар. Амирлардан ва отлар мушоияти (эскорти)дан иборат давлат мотам маросими иштирокчилари валиаҳднинг жасади солинган тобутни уйга қайтиш йўлида Арманистондаги Авник деган жойгача кузатиб бордилар. 1402—1403 йилларни Султонияда ўтказган Соҳибқироннинг оила аъзолари — бунга Сарой Мулк хоним ва шаҳзоданинг онаси Хонзода ҳам киради — Авника қақирилдилар. Кекса фотиҳ Авник томон йўл олди, унинг қўшинлари эса ғорларда, ерости масканларида жойлашиб олиб, қаршилик кўрсатаётган туркманларни таъқиб қилди. Ўзи эса маликалар етиб келгунларига қадар Авникда бўлишга шошилди. У Арзи-

румга кириб борди. Бу ерда уни бир неча шаҳзодалар кутиб турардилар. Болаларни, айниқса, Муҳаммад Султоннинг уч норасида ўғлидан (етти, тўрт ва уч яшар) иккитасини кўриб, кекса Темур кўз ёшларини тия олмади.

Юз берган фожиани эшитган Хонзода ҳушидан кетиб йиқилди; ҳушига келгач, ёқасини чоқ қилди, сочларини юлди, юзини тимдалади.

Дафн маросими Авникда ўтказилди. Бу ерда Осиё мамлакатларининг ҳукмдорлари тўпланди. Марҳум шаҳзоданинг улкан наққораси сўнги марта янгради. Унинг тинимсиз зарблари остида бутун доруссалтана, хотин-халаж, амирлар, шаҳзодалар, донишмандлар ва Салтанат қўшинлари аскарлари фарёд чекдилар, оҳ-воҳ қилдилар. Шундан сўнг мўғуллар анъанасига кўра, наққора бошқа шаҳзода шарафига янграмаслиги учун, чилпарчин қилиб ташланди.

Кекса Темурнинг бошига тушган мусибат унинг шарққа томон ҳаракатини тўхтатишда ожизлик қилди, унинг режаларини амалга оширишга бўлган куч-ғайратини сўндира олмади. Умаршайхнинг уч ўғли ўлпон тўлаб туриш шарти билан подшоликларга эга бўлдилар. Илгари ўзини атайлаб касалликка солган Пирмуҳаммад яна Соҳибқироннинг ишончини қозониб, яна Шерозга эгалик қилди. Унинг укаси Рустам Исфаҳон ҳукмдори бўлди. Соҳибқироннинг ҳурматини қайта қозона бошлаган унинг укаси, шижоатли Искандар Ҳамадонни олди. Томас Метсоннинг таъбири билан айтганда, «қудратли жангчи» Абу Бакрга Ироқ ҳадя этилди. Шаҳзода Абу Бакр яғмогар ва тинчликни бузувчиларни қириб ташлаш учун каттагина қўшин билан жўнатилди. Унга Бағдод шаҳрини дини исломнинг табаррук марказларидан бирига айлантириш учун қайта тиклаш ҳақида буйруқ берилганди, зеро зоирлар карвони ҳар йили Маккаи мукаррамага шу ердан йўл оларди. «Осойишталикни бузган» султон Аҳмад Жалойир ва туркман беги Қора Юсуф биринчи навбатда янчиб ташланиши лозим эди. Бу икки яғмогар ҳам Темур Кичик Осиёни бўйсундираётган бир пайтда бу ерларга қайтиб келган эдилар. Султон Аҳмаднинг ўғли Тоҳир (у бир маҳаллари Гуржистон подшоши ҳимояси остида бўлганди) Бағдодни эгаллаш учун айни кунларда ўз отаси билан довлашиб турганди. Дажла дарёси бўйларида ота ва ўғилнинг қўшинлари бир-бирига тўқнаш келди. Қора Юсуфдан ёрдам олган Аҳмад дарёни кечиб ўтиб, Тоҳир қўшинларини тор-мор келтирди. Қочмоқчи бўлган ношуд ўғил сувга чўкиб ўлди.

Аҳмад Бағдодга шошилди, бироқ мағлубиятга учраб, Фарож томонидан зиндонга ташланди. Фарож бу асирни нима қилмоқ тўғрисида Темурдан йўл-йўриқ кутаётган эди.

Қора Юсуф туркман Рустам Исфаҳонийдан мадад олган Абу Бакр қўшинларига қарши жангга ташланди. Ака-уканинг биргаликдаги куч-ғайрати туркманни тор-мор келтириб, унинг ўрдаси ва саройини қўлга киритди. Эрон манбаларининг таъкидлашича, Қора Юсуф туркман минг нафар отлиқ аскарга эга бўлиб, Абу Бакр ва Рустамнинг ўттиз минг нафар суворийларига қарши бир кеча-кундуз мобайнида қаршилик кўрсата олган². «Зафарнома»да кучлар ўртасидаги бу тенгсизлик рад қилиниб, шаҳзодалар ўз қўл остларидаги уч минг аскар билан ўн мингтадан ўн беш мингтагача бўлган туркманларни қочишга мажбур қилганликлари ёзилади.

Қора Юсуф ва Аҳмад қалъадаги бир-бирига қарама-қарши турган икки минорада ҳибсада сақланган. Айтишларича, асирлар бир-бирлари билан учрашиб туришган ва ўз қарашларидаги зиддиятлар масаласида мурасага келишган. Худди шу аснода Қора Юсуф ўғил кўрган эди. Аҳмад унга исм қўяди ва чақалоқни ўзининг вориси деб эълон қилади. Улар эркинликка чиққанларида ҳеч қачон ўзаро урушмаслик хусусида гапни бир жойга қўядилар. Келишувга мувофиқ, Озарбайжоннинг шимолий музофотлари Табриз билан бирга Қора Юсуфга ўтиши, Месопотамия Бағдод билан бирга султон Аҳмаднинг қўлида қолиши лозим эди (амалда эса Қора Юсуф кейинчалик Бағдод ва Табризни босиб олиб, султон Аҳмадни қўлга туширгач, уни бўғиб ўлдирди)³. Абу Бакр Бағдодда қарор топди.

Авникдан шимоли-шарқий томон йўл олган Салтанат байроғи қўққисдан гуржилар қаршисида пайдо бўлди. Георгий VII аввал тузилган Темур шартларини бажармаганди. Катта ва кичик мамлакатларнинг ҳукмдорлари Анқара ёнида қўлга киритилган ғалаба муносабати билан Темурга ўз ўлпонлари ва қутловларини юборган бир пайтда, Георгий ваъда қилинган қўшинларни юбормаган ва Темур саройига етиб келмаганди. Амалда туркийлар фавжлари Гуржистоннинг қаҳрли қировли тоғларига ва тубсиз жарликларига олтинчи марта юборилган эди. Туркийлар тоғларнинг қуйи этакларида пишган ғалла ҳосилини батамом йиғиб олдилар ва кўп ўлжалар билан ортларига қайтиб келдилар. Бироқ гуржилар тоғларнинг етиб бориш қийин бўлган жойларида қаршилик кўрсатишда давом этдилар — у ерда кўпгина аркларнинг гарнизонлари ўзларини хавф-хатардан эмин ҳис қилардилар. Шулардан бири пухта мудофааланган, озиқ-овқат билан таъминланган Куртин қалъасида улкан фулузлар* сувга, ертўлалар майларга тўла эди. Амалда Куртинга қўл етиши мумкин эмасди, қалъага фақат арқонлар ва нарвонлар ёрдамида чиқиш мумкин эди.

* Фулуз — цистерна.

Қалъага қарши ҳужумга Темурнинг шахсан ўзи раҳбарлик қилди. Тоғ томонидан, қалъа рўпарасида тошлар ва ёғочлардан баланд ҳавозалар тикланди. У ердан туриб манжаниқлар ва аррадаларни ишга солиш мумкин эди. Соҳибқироннинг қароргоҳи ҳам шунда жойлашганди. Худди шу маҳал тоғлик туркийлардан бири қалъа ичкарисига ўтиш имконини берадиган қоялар орасидаги яширин йўлни топди. Қоя чўққисида ўсган дарахтга боғланган арқон ва ипақдан тўқилган нарвон воситасида эллик киши мудофелар ухлаб ётган бир пайтда қалъа ичкарисига ўтди. Эрта тонгда туркий наққораларининг гумбир-гумбири, карнайларининг ваҳимали ғат-ғути оламини тутиб кетди, рўпарадаги ҳавозалардан отилган тошлар дарвозани бузиб ташлади. Ичкари ва ташқаридан қилинган ҳужумга қалъа бардош беролмади. Уни ишғол қилиш ишлари тўққиз кун давом этди. Гуржилар сардорининг ва оддий одамларнинг боши кесилди; сардорнинг хотини Темурнинг иттифоқчиси — Дарбанд бегига ҳадя этилди. Қалъа деворида биринчи бўлиб рахна очган хуросонлик аскарлар муқофот тариқасида хазинадан пул билан бирга, сарпо-суруқ, камарлар, отлар, хачирлар, чўрилар, туялар олдилар, яна ўз ватанларида уларга қишлоқлар, боғ-роғлар суюрғол қилинди.

Бутун мамлакат бўйлаб қаршилик кўрсатиш давом этаверди. Гуржистон подшоси Георгий ҳамон Темурнинг ҳузурига келмаётган эди. Фурсат ўтиб борар, Соҳибқирон эса бошқа режаларни миясида пиширмақда эди. У қурол кучи-ла қилолмаган ишни ҳийла билан амалга оширди. Подшо Георгий Темурга асир тушган ақобир гуржилардан юборилган бир мактуб олди. Улар ўз подшоларига бўйсунитишни маслаҳат берар эканлар, бундан кейинги қаршилик кўрсатиш подшонинг армани табаалари қириб ташланиши деган гап, зеро арманлар ўзлари яшайдиган жанубий водийларда Гуржистоннинг осмонўпар туманларида истиқомат қилувчи аҳолига нисбатан Темурнинг ғазабига учраши осонроқ эканлигидан огоҳлантирдилар. Георгий битимга келишни таклиф қилди. Темур жўрттага иккилангандай бўлиб, кейин амирларига, Георгийнинг илтимосига кўра, воситачилик қилаётган бек — Дарбандлик Шайх Иброҳим Ширвонга, биз Соҳибқиронни кўндирдик, деб айтишга ружсат берди. 1403 йилнинг куз фаслида шартнома тузилди.

Гуржи элчилари Темур номи зарб этилган минг-минглаб тилла тангалар, уюр-уюр отлар, қимматбаҳо газламалар, кумуш ва биллур идишлар, вазни ўн саккиз қирот келадиган ажойиб ёқут билан етиб келдилар. Лекин улар орасида шонинг ўзи йўқ эди. Туркийлар яна бир ғалабани байрам қилди-

лар; Темур қолган-қутган черковлар ва дайрларни буздириб ташлаб, Тифлисни тарк этди.

Шарқий Кавказдаги Қорабоғ яйловлари Темурнинг севимли қишки қароргоҳи эди. Бироқ 1403–1404 йилларнинг совуқ ва ёмғирли келган қиши Темур қўшинлари учун жуда оғир кечди. У ерда қадимги новларнинг (ғўлбалар) қолдиқларини кўрган Соҳибқирон Бойлакон (Бойилкон) шаҳрини қайта тиклаш учун ўз қўшинларини жўнатди. Бойлакон XIII асрда Чингизийлар томонидан вайрон этилган, XIV аср охирида Темур томонидан қамал қилинган, эндиликда у ер бойўғлилар ва чаёнлар маконига айланган эди. Соҳибқироннинг буйруғи билан қишлоқлар, майдонлар ва боғ-роғлар қайта тикланди, бозорлар, карвонсаройлар ва ҳаммомлар қурилди, деворлар ва хандақлар қайта вужудга келтирилди. Янги шаҳарни сув билан таъминлаш учун Арас дарёсидан узунлиги йигирма миля келадиган анҳор (канал) қазилиб, унинг соҳилларида боғ-роғлар ва узумзорлар бунёд этилди. Анҳор Темурийлар уруғи шарафига Барлосий деб аталди.

Эроннинг жанубий музофотлари Умаршайхнинг ўғилларига суюрғол қилинди. Шимолий музофотлар Темурий шаҳзодаларнинг тасарруфига кирмаганди. Темур Анқара ёнидаги жанг олдидан Муҳаммад Султонни яхши ҳордиқ чиқарган қўшинлар билан Самарқанддан чақиртирар экан, бунгача Мироншоҳга тегишли бўлган Ҳалоку тожини шу валиаҳдга ҳадя этмоқчи эди. Клавиҳо Муҳаммад Султон вафот этгандан кейин Ҳалокулар тожи Мироншоҳнинг тўнғич ўғли Абу Бакрга таклиф этилганини, Бироқ Абу Бакр гўё отасига бўлган ҳурмат юзасидан тожни қабул қилишдан воз кечганлигини ёзади. Шу боисдан, Соҳибқирон бу мулкни иккига бўлганди: у Бағдод ва Ироқни Абу Бакрга, шимолни, — бунга Табриз ва Султония ҳам кирарди, — Мироншоҳнинг иккинчи ўғли, шаҳзода Умарга суюрғол қилиб берганди. Шаҳзода Умаршайх Самарқанддан қурултойга чақирилди. Унинг янги рутба олиши муносабати билан чақирилган қурултой 1404 йилнинг бошларида, Темурнинг Қорабоғдан жўнаб кетиши олдидан ўтказилганди.

Соҳибқироннинг катта мушовури (маслаҳатчиси) ва дўсти, шайх Саййид Барака Муҳаммад Султон вафоти муносабати билан таъзия изҳор қилиш учун Самарқанддан етиб келди. Шайх аини фурсатда ташриф буюрганди: у Темурни сўнги марта кўрди, орадан кўп ўтмасдан, ўзи ҳам оламдан кўз юмди. Темурнинг ҳамроҳларидан бири, унинг барча ғалабаларида йўлдоши, уни улуғловчи пири муршиди ёруғ дунёни тарк этганди. Келгуси йили март ойида Султон Муҳаммад вафотига бир йил тўлиши муносабати билан, Темур элни йиғиб, набирасини хотир-

лаб барча расм-русумларни адо этди, юртга ош берди. Шаҳзоданинг хоки Авникдан Самарқандга кўчирилди.

Қорабоғни тарк этиш олдидан Соҳибқирон шоҳона шикор ўтказиш учун фурсат топди. Овчиларга мадад бўлсин учун шикорда катта миқдорда тозилар, дог зотидан бўлган инглиз итлари ва қоплонлар қатнашди. Қоплонлар бўйнига тилла зебигардонлар, қимматбаҳо тошлар билан безатилган занжирлар тақилди. Уч кеча-кундуздан кейин улкан ов ҳалқаси тораийиб, шикор бошланди. Овчилар йўлбарслар ва кийикларни, гизолларни ва бошқа ҳайвонларни ов қилишди.

Моҳи Рамазоннинг охирида Низомиддин Шомий берилган ифтор муносабати билан Қуръони карим сураларини ва хутба ўқиди. У ўзига топширилган тарихни ёзиб тугатган, уни фотиҳга тақдим этган эди.

Қорабоғдан Трапезундгача бўлган мамлакатларнинг ҳаммаси шаҳзода Халил Султонга суюрғол қилиб берилди. 1404 — Маймун йилида Салтанат кўшинлари Самарқандга қараб йўл олди.

XVII боб

САМАРҚАНДГА ҚАЙТИШ

Анқара ёнида бўлиб ўтган жангдан кейин Темур ўз элчиси Ҳожи Муҳаммадни Испанияга, Кастилия қироли Ҳенрих III ҳузурига юборди; элчи ўзи билан икки насроний аёл ва сова-саломлар олиб борди. Ҳенрих бу ташрифга жавобан Темур доруссалтанасига ўз элчиларини юборди. Элчилар орасида Клавихо ҳам бор эди. Элчилар 1403 йилнинг май ойида Ҳожи Муҳаммад билан бирга Испаниядан жўнаб кетар эканлар, Темурнинг ҳузурига у Кичик Осиёдалигида етиб боришни кўзлаган эдилар. Лекин элчилар тушган кема Константинополь билан Трапезунд оралигида ҳалокатга учради. Шундан сўнг улар Туркия соҳилларига эсон-омон чиқиб олиб, яна Константинопольга қайтиб боришди ва ўша ерда 1403—1404 йилнинг қишини ўтказишди. Элчилар Константинополь ва Перада туришга мажбур бўлган пайтларида Боязид томонидан Никополда асир олинган ва 1397 йилда вафот этган Филипп Артурнинг хоки сақланаётган дайрни зиёрат қилдилар. Баҳор фаслида элчилар Темур билан Қорабоғда учрашишдан умидвор бўлиб, яна йўлга чиқдилар.

Испания элчилари Трапезунд ортидаги тоғларга етишганда, уларни қароқчилар бошлиқлари безовта қилдилар, бироқ Арзинжондан сўнг сафар шароити бирмунча яхшиланди. Клавихо чигатой гарнизонлари йўлларни муҳофаза қилиб тур-

ганлигини ёзади, чунки Суриядан чиққан кўпгина карвонлар айнан шу йўлдан ўтар эдилар. Гавжум бозорларга, гўзал хиёбонларга, фаввораларга, ҳорғин сайёҳларнинг чанқоғини қондирувчи муздай сувга эга бўлган Табриз шаҳрида испанияликларга Қоҳирадан чиққан кўп сонли элчилар кўшилди. Бу элчилар ҳам Темур доруссалтанасига йўл олаётган эдилар. Султон Фароҳ юбораётган кўпгина бошқа нодир ҳадялар ичида бир туркум туяқуш ва заррофа (жирафа) ҳам бор эди. Табризда элчилар Темурнинг ўз пойтахтига йўл олганлигини эшитадилар. Уларнинг Соҳибқирон ортидан йўлга тушишдан ўзга иложлари қолмаганди.

Элчилар Султонияга етиб келдилар. Бу ерда уларни шахзода Мироншоҳ қабул қилди. Қабул маросими саройнинг мевали боғидаги чодирда ўтказилди. Мироншоҳнинг феъл-атворидаги қусурлар ҳақидаги хабарлар элчиларнинг ҳам қулоғига чалинган эди, бироқ Клавихо маросим чоғида шахзоданинг бирон-бир ғайритабiiй хатти-ҳаракати ҳақида лом-мим демайди. У шахзодани ўрта яшар, чамаси қирқ ёшларга кирган, алпжусса, семиз, никрис дардидан қаттиқ азоб чекаётган ҳолда кўрган эди.

Миср ва Испания элчилари Эльбрус чўққисى этакларидан, Каспий денгизининг жануброғидан ўтадиган асосий карвон йўли бўйлаб Хуросонга йўл олдилар. Улар давлатга қарашли ёмхоналар — почта бекатларидан ва у ерлардаги яхши дам олган отлардан фойдаландилар. Шунга қарамасдан, элчилар ҳарчанд уриниб, Салтанат ҳукмдори ортидан ета олмадилар. Ҳолбуки Темир йўл-йўлакай Мозандарон тоғларидаги қалъаларда қароқчиларни жазолаш ишлари билан ҳам шуғулланаётганди. Билъакс, Темур ҳузуридан келган чоповуллар элчиларни шошилишга ундардилар. Сафар испан элчиларидан бири Ҳомес учун ҳаддан ташқари қийин кечди. У безгак хасталигига бардош беролмасдан, ўзининг феруза конлари билан оламга машҳур бўлган Нишопур шаҳрида вафот этди.

Қолган элчилар туркий сипоҳийлари қуршовида жадал суръатлар билан олға босдилар; бироқ шунга қарамасдан, улар адашиб, Қорақум саҳросида ҳалок бўлишларига бир баҳя қолганди. Саҳродан сўнг улар тобора кўпайиб бораётган кўчманчи галаларига дуч келдилар; элчилар Балх ёнида Амударёга чиқдилар. Қорнинг эриши оқибатида дарё жуда тошқин эди. Темур гарчи Ҳирот орқали йўл босган бўлса-да, ҳамон элчилардан олдинда борарди. Бу ерда у ўзининг йўқлигидан фойдаланиб, мансабини суиистеъмол қилган тўраларни жазолади. Икки амалдор дорга тортилди. Бошқалари Ашпара ва Сабронга сургун қилинди. Мовароуннаҳрнинг Ҳиротга олиб борувчи шарқий чегараларига янги назоратчилар тайинланди.

Салтанат хазинасига етказилган икки миллион динор зарарни қоплаш учун уларга қарийб бир ой фурсат керак бўлди.

Элчилар Салтанат вилояти — Мовароуннахрга кириб келдилар. Мовароуннахрга ҳар ким ҳам кириши мумкин бўлсада, у ердан ҳеч ким ва ҳеч нарса чиқа олмасди. Форс тили чигатой-турк тили билан алмашинди. Улар давлатга қарашли йўл бўйлаб, шайх-муршидлар шаҳри Термиздан Темир дарвоза орқали барлослар уруғи водийсига ва Соҳибқирон Ватани — Шаҳрисабзга етиб олдилар. Бу ерда улар ҳамон Оқсаройни кенгайтираётган ва безаётган усталарни кўрдилар. Элчилар Шаҳрисабздан жадал суръатда Самарқанд яқинига етиб бордилар. Улар 1404 йилнинг август оyi охирларида дорус-салтанатга кириб келдилар ва Соҳибқироннинг қабул қилишини бир ҳафта кутдилар.

Испан элчилари Темурнинг қабулига киришларидан аввал шаҳар чеккасидаги боғда жойлаштирилдилар. Уларни қалбларга шуқуҳ бағишловчи Боғи Дилқушога олиб борганларида у ерда ҳуққабозлик қилаётган олтита филни кўрдилар. Элчиларни катта ўтирган кекса киши — улуг амир ҳузурига олиб бордилар. Шундан сўнг улар Соҳибқироннинг набиралари — уч шаҳзода томонидан қабул қилиндилар. Бу шаҳзодалардан бири Халил Султон эди. Шаҳзодалар элчилардан Кастилия қироли Ҳенрихнинг мактубини олдилар. Кейин уларни қасрга элтувчи пештоқ олдида савлат тўкиб ўтирган Соҳибқирон ҳузурига бошлаб бордилар. Темур мавжланиб турган фаввора оядидаги узун катда ҳордиқ чиқармоқда эди. Ҳовузда нақш олмалар сузиб юрарди. Аслзода шаҳзодалар ва бошқа юксак мартабали зотлар ерда, Соҳибқироннинг оёқлари ёнида ўтиришарди.

«Ҳазрати олийлари ниқталаб тиқилган, чоғроқ, ипак кашталиқ болопўш ёпилган қаттиқ тўшакдан жой олиб, ёнидаги устма-уст таҳланган бир неча ёстиққа ёнбошлаган эди; эгнига каштасиз силлиқ шойидан тикилган қабо, бошига тепасига марварид ва қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган ёкут қадалган чўққисимон оқ қалпоқ кийганди. Жаноби олийларининг ҳузурига киришимиз ҳамано тиззамизни букиб, қўлларимизни кўксимизда қовуштириб, таъзим бажо айладик. Шундан кейин олға бир одим ташлаб, яна бош эдик. Биз учинчи марта ҳам худди шундай қилдик. Сўнги марта тиз чўққанимизда, шу алпозда туравердик. Сўнгра Темур ўрнимиздан туриб, яқинроқ келишимиз хусусида буйруқ берди. Шу чоққача қўлтиғимиздан тутиб турган турли аёнлар энди биздан четландилар, чунки улар Жаноби олийларига яқинроқ боришга журъат этолмасдилар». Ўшанда амирлардан Шоҳ Малик, Бурундук ва Шайх Нуриддин томонидан Темур ўтирган катта

яқинроқ олиб борилган элчилар-яна тиззаларини буккан эдилар. Темур уларни яқинроқ бошлаб келиш хусусида яна буйруқ берди, чунки, Клавихонинг ёзишича «унинг кўзлари хиралашганди, у шу даражада ноустивор ва кексайиб қолган эдики, қовоқлари кўзлари устига тушиб турарди, қараш учун қовоқларини зўрға кўтара оларди».

У элчиларга ўз қўлини ўпишни таклиф қилмади. Соҳибқирон «ўз ўғли, яъни қирол»нинг аҳволи билан қизиқди («ўғил» сўзи тобеинларга нисбатан мурожаат шакли эди). Темурнинг набиралари Кастилия қироли мактубини келтирдилар. Фрэй Алонсо мактубни ўқиб беришга рухсат сўради. Кекса ҳукмдор: «Мактубни кейин ўқиймен»,— деди. Шундан сўнг орқа томонга бошлаб борилган элчилар Соҳибқироннинг ўнг томонидаги катга ўтқазилдилар.

Темур испаниялик элчиларнинг ўрнини қоидага кўра қуйироқда ўтириши лозим бўлган хитойлик элчи эгаллаганлигини қистириб ўтди. Меҳтар (сарой ишлари бошқарувчиси) олдинга чиқиб, испан элчилари жойи ўзгартирилиши лозимлиги, Темурнинг дўсти, испан қироли элчилари «қароқчи ва ёмон одам, Темурнинг душмани, Хитойнинг Тўнғиз хоқони элчисидан юқори туриши лозимлигини, агар Худо хоҳласа, у, Темур ҳали уларни шунчалик қисти-бастига олсинки, ҳеч қачон бирон-бир хитойлик манави тасқарага ўхшаб, элчилик вазифаси билан бу юртларга келишга журъат этолмасин», деб айтди.

Испан элчилари Темурнинг элчиси Ҳожи Муҳаммад даврасига қўшилдилар. Улар тушган кема Қора денгизда ҳалокатга учраганида, усмонли турклар назорат қиладиган тор минтақада соҳилга тушиш хавfli эди. Бу туркий одам учун бахтсизлик келтириши мумкин эди, шу сабабли Ҳожи Муҳаммад ўзининг чигатойча либосини испан гранди* кийими-га алмаштирди. Айрим сабабларга кўра, у ана шу либосни қабул маросимида ҳам кийиб, Клавихо айтганидек, дўстлари ўртасида қаттиқ кулгига қолганди.

Қабул маросимидан сўнг зиёфат берилди. Шундан кейин ҳам Кастилия қироли, ҳам Миср султони Фароҳ юборган совғасаломлар кўздан кечирилди. Сарой солномачилари султоннинг қимматбаҳо ҳадялари орасида бир бош заррофа (жирафа) ва тўққиз бош африка туяқуши мавжуд бўлганлигини таъкидлайдилар. Улар, шунингдек, кастилияликлар томонидан келтирилган гобеленларни**, айниқса, ҳаммани мафтун этган гулдўзи сиймоларни тилга олгандилар. Бу совға-саломлар намоийш этил-

* Гранд — аслзода (испанча).

** Гобелен — деворга осиб қўйиладиган суратли қоқма гилам.

ганидан кейин сарой аёнларидан бирининг ҳадяси — уч юз бош оддан иборат уюр кўздан кечирилди.

Самарқандга қайтаётган Соҳибқирон йўл-йўлакай ҳар хил ахборот тўплар, шикоятлар тинглар, исёнларни бостирад, ўлпонларни қабул қилар, маҳаллий амалдорларни ҳисоб беришга даъват этар, дорилadolат (одил судлов) мажлисларида иштирок қилар, жазо чораларини тайинлар, меҳр-мурувват кўрсатарди. У ўзига ҳамроҳлик қилаётган уламоларни ўзларининг зиммасидаги вазифаларни бажармаганликда айблади: улар вилоятларда юз берган хизмат вазифасини суистеъмол қилишлар ҳақида уни хабардор қилмагандилар. Ҳуқуқбузарлик қилган амалдорлар дорга тортилди, кичикроқ мансабдаги амалдорларнинг боши кесилди. Темур «рўйи заминнинг сайқали» бўлган Самарқандга етиб келганида, кўшинларни сафарбар этиш, қайта қуриш ва қурилиш ишларини амалга ошириш билан боғлиқ жараён бошланди. Бу ишларнинг ҳаммаси ҳар кунлик қабул маросимлари ва Соҳибқироннинг кексайиб, қарийб етмиш ёшга тўлганлигига қарамасдан, фавқулodда тезлик билан бажариларди; Темурни давлат ишларидан бўш вақтларида ўзининг фақиҳлари билан шатранж доналари суришаётганини кўриш мумкин эди. Темур, одатда, ҳар уч-тўрт кунда бир боғдан иккинчи боққа, бир саройдан иккинчи саройга, бир жамоат биносидан бошқа бир жамоат биносига ўтиб, ўзининг тураржойини муттасил ўзгартириб турарди. У Клавихони қабул қилган Боғи Дилкушо ҳам, Боғи Жаҳоннамо, Боғи Беҳишт, Боғи Зоғон ва Боғи Шамол*лар ҳам бошқа боғлар қаторида ўша давр манбаларида Темурнинг қароргоҳлари сифатида тавсифланади. Ажнабий элчиларга бу жойларнинг шуқуҳ, тароватини кўриш учун тўла имкониятлар яратиб берилганди; зиёфатларга қилинган барча таклифлардан айнан шу мақсад кўзда тутилди. Айрим боғлар янгидан барпо этилаётган ёки ободонлаштирилаётганди. Жумладан, Боғи Шамолда Сурия ва Мисрда асир олинган усталар кучи билан бир қаср қурилганди. Қасрга нақш-нигорлар ва фавворалар оройиш бағишлаганди. Қасрнинг битказилиши муносабати билан дабдабали зиёфат берилди. Зиёфатга, одатдагидек, жуда кўп ажнабий элчилар, шулар қаторида, кастилиялик элчилар ҳам таклиф этилганди. Афтидан, ўша маҳалда Кастилия элчиларини унчалик қадрламагандилар, чунки сарой солномачилари овруполик элчилар зиёфатга таклиф этилганликларини эслатар эканлар, «ҳатто сомон зарраси ҳам денгизга йўл топади», деб қистириб ўтгандилар. Эҳтимол, Ҳожи Муҳаммад насроний қиролларнинг қашшоқлиги хусусида хабар бергандир. Эҳтимол, уларнинг қимматбаҳо совға-саломлари мезбонларга манзур

* Бу боғни Ҳильда Ҳуққэм Боғи Шимол деб атаган.

бўлмагандир. Эҳтимолки, бу ғайридинларнинг хунук хулқ-атвори норозилик келиб чиқишига сабаб бўлгандир. Бир гал Клавихо, азалдан шароббезор одам, расмий зиёфатлардан бирида шароб ичишдан бош тортганди. Бошқа бир дафъа эса унинг гуруҳи байрамлардан бирига анча кечикиб келганди, чунки элчилар ўз таржимонини тополмаганди.

Соҳибқирон Боғи Беҳиштда бўлган чоғда оғриб қолди, бироқ хасталик тез чекинди. Гоҳо Темур, айниқса, қурилиш ишларининг боришини кузатаётган маҳалда, шаҳарда яшарди. Самарқандга етиб келганидан кейин орадан кўп вақт ўтмай, Кўксарой аркини кўздан кечириб, силоҳхона ишини текширди. Унга ўзи сафарда эканлигида асир олинган усталар томонидан ясалган уч мингта зирҳли — қизил карбосга тикилган, бир-бирига ошиқ-мошиқ тарзида кийгизилган пўлат тахтачалардан иборат — либосни кўрсатишди. Клавихонинг ҳисоблашича, совутлар сифатли ясалган эди, бироқ унинг фикрига қараганда, бу тахтачалар жуда нафислиги устига, пўлатлари етарли даражада тобланмаганди. Совутлар билан бирга яхлит ясалган, катта миқдордаги думалоқ ва баланд дубулғалар намойиш этилди; уларнинг айримлари юзни ҳамда бурунни ҳимоя қилиш учун пастга тушиб турадиган пайкон ва тахтачалар билан таъминланган эди. Бир қанча совутлар шу заҳотиёқ доруссалтана атёнлари орасида тақсимлаб берилди.

Савдогарларга қулай шарт-шароит яратиш учун шаҳарнинг у чеккасидан бу чеккасига янги, кенг йўл қурилди. Чойхоналар, карвонсаройлар, дўконлар, чодирлар, тимлар бозорнинг ҳуснига-ҳусн кўшди. Янги йўлни ўтказиш учун шу ерда мавжуд бўлган устахоналар, дўконлар ва уйлар бузиб ташланди. Иш кузда, қор тушгунига қадар тўхтовсиз, туну кун давом этди.

Соҳибқироннинг марҳум набираси Муҳаммад Султон Самарқандда ҳокимлик қилар экан, сўнгги юриш йилларида бу ерда ажойиб мадраса қурдирган эди. Сафардан қайтган Темур ана шу илм масканини келиб кўрди. Мадрасанинг ёнидаги майдонда Соҳибқирон шахзоданинг сўнгги ором жойи бўлиб қоладиган мақбара қуриш хусусида амр қилди. Бу ердаги уйлар бузиб ташланди. Ҳадемай уларнинг ўрнида феруза, олтин, ганч аралашмасидан иборат тарам-тарам гумбазли нафис маъбад қад кўтарди. Мазкур меъморий иншоот янгидан бунёд этилган боғ-роғ билан қуриб олинди. Темур биринчи бинони ҳаддан ташқари паст деб ҳисоблаб, уни бутунисича баланд кўтаришни буюрди. Буйруқ бажарилди.

Темур Ҳиндистон юришидан сўнг қисқа муддат пойтахтда бўлган даврида муаззам жоме масжиди бунёд этиш ҳақида фармон берганди. Басра ва Бағдод усталари, Озарбайжон

(Мидия), Эрон ва Ҳиндистондан келган гишт терувчилар, биллурлар бўйича дамашқлик мутахассислар Самарқанд усталари билан елкама-елка туриб меҳнат қилдилар. Асир тушган мардикорлар, занжирбанд қилинган филлар Исломоламининг энг муаззам масжидларидан бирини бунёд қилиш учун ишладилар. Сидирға рангли сополдан ясалган, нақшу нигорли ложуварддан иборат қадама нақшлар бино сиртини безади. Асосий гумбазнинг теваарагидаги нақшинкор безаклар ва зарҳал билан ёзилган Қуръон оятлари шу даражада йирик эдики, уларни бир миля масофадан туриб ўқиш мумкин эди. Бинонинг ички қисми деворий суратлар билан зийнатланганди. Биринж (бронза) ишлари бўйича усталар махсус шамдонлар ва чироқлар ясадилар; тўқувчилар эса пардалар ва ипак гиламлар тўқиб бердилар. Ҳафти жўш — етти металл қоришмасидан улкан дарвоза қурилди.

Янги йил бошларида Соҳибқирон Самарқандга қайтиб келганида, масжид қурилиши ниҳоясига етган эди. Темур Сарой Мулк хоним мадрасаси рўпарасида жойлашган масжид пештоқи мадраса пештоқига нисбатан хиёл кичик эканлигига эътибор берди. Муаззам пештоқлар шу тумандаги саройлар ва масжидларнинг етакчи унсурлари ҳисобланар, улар кенг-мўл ҳовлига ва йиғинлар ўтказиладиган очиқ жойларга бошлаб борарди.

Темур дарҳол пештоқни бузиб ташлаш, янги пойдевор қазиш хусусида буйруқ берди. У ишни тезлаштириш учун шахсан ўзи бино қурилишини бир томондан кузатиб туражанин эълон қилди; иккинчи томондан эса, қурилишга масъулдор икки сарой амири Темур билан рақобатлашиб ишлайдиган бўлишди. Мардикорлар янги пойдевор учун чуқур қазишди. Ҳар куни эрталаб Темурни қурилиш майдонига олиб келишарди. У куннинг аксар қисмини шу ерда ўтказарди. Темур ишдан, айниқса, мамнун бўлган кезларда қурувчилар устидан тилла тангалар сочқй қилинарди. Бу ерда ҳам иш ноябрь ойида ёққан қорга қадар туну кун давом этди. Қуриб битказилган бу масжид ҳақида Клавиҳо: «Самарқандда биз кўрган бинолар ичида энг аълоси эди», — деб ёзганди.

Халқ тўқиган бир ривоятда айтилишича, масжид Ҳиндистон юришида бўлган Темурга кутилмаган совға бўлиши учун Соҳибқироннинг суюкли завжаси, «Хитой хоқонининг қизи» Бибиҳоним томонидан қурилган эмиш. Масжид қуриб битказилиши арафасида Темур қайтиб келаётгани ҳақида хабар бериш учун бу ерга чопар етиб келганмиш. Бибиҳонимнинг ўзи меъмор ёнига ташриф буюриб, ундан Соҳибқирон етиб келгунига қадар ишлар жадаллаштирилсин, масжид қуриб битказилсин, деб илтимос қилганмиш. Бироқ маликани се-

виб қолган меъмор ишни тезлаштиришдан эмас, уни пайсалга солишдан манфаатдор экан. Шунга қарамай, у, агар Биби-хоним бир бўса берса, ишни айтилган фурсатда бажариши мумкинлигини айтипти... Малика, ҳамма аёллар ҳам бир хил, фақат уларнинг либосларигина турлича эканлигини, бас, шундай экан, у ҳарамдаги истаган аёлни танлаши мумкинлигини кистириб ўтибди ва бир лаганчада турли рангда бўялган тухумларни келтириб, дебди: «Булардан хоҳлаганингни чақиб кўр — сиртидан турлича ранг ва шакл-шамойилга эга бўлганига қарамасдан, тухум ичидаги мавжуд нарсанинг мазаси бир хилдир». Шунда ёш меъмор мутлақо бир хил кўринишга эга бўлган икки косани келтириб, бирига сув, иккинчисига шароб қуйганмиш-да, деганмиш: «Косалар айнан ўхшаш бўлса-да, моҳият жиҳатидан турличадир. Баъзи аёллар борки, улар муздай совуқ, бошқа бир хил аёлларнинг бағри оловдай иссиқ, улар бамисоли шаробдай қонга ҳарорат югуртиради». Бундай мантиқ қаршисида лол-ҳайрон қолган Биби-хоним шартга кўнади. Алқисса, масжид қуриб битказилипти-ю, меъмор ҳам ваъда қилинган бўсани талаб қилиб келипти. Шарму ҳаёдан ўртанган малика ёноқларини кафти билан яширипти. Бироқ бўса шу қадар қайноқ эканки, Биби-хонимнинг қўли орқали ўтиб, ёноғини куйдириб юборипти. Сафардан қайтиб келган Темур қуриб битказилган масжидни ва малика ёноғидаги ўпич изини кўрипти-да, меъморни ўлим жазосига буюрипти. Бироқ Темурнинг ниятидан воқиф бўлган меъмор ғойиб бўлганмиш.

Шошилинич тарзда қурилган муаззам масжиднинг қафасаси (синчлари) вайронагар зилзилалар (айниқса: 1897 йили) ва бир қатор босқинчиликларни бошдан кечирди. XIX аср охирида масжиддан пахта сотиладиган бозор сифатида фойдаланилди, у бир муддат чор кўшинлари зобитлари учун отхона вазифасини ҳам бажарганди. Диаметри 12 метр, баландлиги 30 метр бўлган гумбазнинг бир қисми сақланиб қолган. Баландлиги 33 метр келадиган пештоқнинг баҳайбат девори ҳамон савлат тўкиб турипти.* Иншоот Биби-хоним масжиди сифатида танилган. Клавиҳо, у ерда Сарой Мулк хонимнинг онаси дафн қилинган, деб ҳисоблайди. Масжиднинг машҳур дарвозаси XIX аср бошларида Бухоронинг очкўз амири томонидан эритилиб, ундан тангалар зарб қилинганди.

Талабга жавоб бермайдиган эски пештоқ қурилишида айбдор деб топилган икки амир Кониғилда дорга тортилганди (Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, амирлардан бирининг қўл-оёқлари банд этилиб, от думига боғланган ва юзту-

* Ҳозир масжид қайта қурилиб, асл ҳолига келтирилиш арафасида.

бан ётқизиблиб, нимта-нимта бўлиб кетганига қадар судратилган). Янги пештоқ талабга жавоб берарли қилиб қурилганди, сарой муаррихлари уни Сомон йўлига қиёс қилишганди. Бино гумбази билан эса фақат осмон тоқигина рақобатлаша оларди.

XVIII боб

КОНИГИЛДА БАЙРАМ

1403 йили Минь сулоласининг ёш валиаҳди ўз амакиси томонидан тор-мор этилди. Ўша амаки Самовий салтанатнинг пойтахти Нанкинни эгаллаб, ўзини хоқон Юн-Ло деб эълон қилди. Хитой элчиси Ан ва унинг гуруҳи ҳамон Мовароуннаҳрдан қайтмаганди. Минь сулоласидан чиққан янги хоқон Темур хузурига бошқа элчи юбораркан, Анни озод қилишни, анъанавий «ўлпон юбориш ва уни эътироф этишнинг бошқа чораларини кўриш»ни талаб қилди. Клавихо етиб келганида, элчи ҳамон Самарқандда эди; шубҳасиз, у ўша — испанлар қаршисида камситилган ва Темур қабулхонасида энг қуйи жойга ўтказилган мурсал (элчи) эди. Хитой хоқони ўлпон талаб қилмоқда ва бу ўлпонни Соҳибқироннинг ўзи олиб бормоғи лозим эди!

Зарур фармойишлар берилди; масалани фақат расмийлаштириш қолганди. Шу мақсадда Темур улкан қурултой чақиртирди. Мазкур анжуман бўлажак юришга «оқ фотиҳа» бермоғи, Темур умри давомида қўлга киритган совринларнинг энг буюғи — Хитой бўлишини ва уни забт этишга қасд қилишдек жасоратини Осиё ва Оврурога кўрсатиб қўймоғи лозим эди. Ана унда Темур барча юришлар чоғида қўлга киритган хазинаю ганжиналардан ҳам кўпроқ хазинани қўлга киритган бўларди. Шунингдек, қурултой туркийларнинг ўзига ҳам Темурнинг қудрати улар олдига қўйилган вазифани бажаришга қодир эканлигини намойиш қилиши лозим эди. Бу воқеа одатдагидан кўра дабдабалироқ тантаналар билан нишонланмоғи, Соҳибқироннинг тўққиздан ўн етти ёшгача бўлган беш нафар набирасининг никоҳ тўйи ҳам ана шу байрам кунлари ўтказилмоғи лозим эди.

Қурултой Самарқанд яқинидаги Конигил яйловида ўтди. Бундан бир ярим аср муқаддам деярли худди шу кунларда Ўрта Осиё ҳукмдори Масъуд Ялавоч айни шу ўтлоқда Чингизхон набираси Ҳалоқуни қутлаш учун тиллакорий шийпонлар қурдирган эди; Эронни забт этиш учун кетаётган Ҳалоқу шу ерлардан ўтиши керак эди¹. Ўшанда ҳам байрам тантаналари бир ой давом этганди. Бу водий шундай жой эдики,

«унинг ҳавоси мушкдан муаттарроқ, суви шакардан ширинроқ; бамисоли у беҳиштнинг бир парчаси эди, бу ерда жамики нарса мўл-кўлчилик ва роҳат-фароғат зарофатидан мамнуъ эди»². Бироқ Клавихо одамлар ҳаддан зиёд кўп тўпланганлиги учун бу жойни гоётада чанг-тўзонли деган эди. Аммо ҳолис кастилиялик Клавихо ҳам, адоватли араб Ибн Арабшоҳ ҳам байрам тантаналари ўтказилганлигини расман тасдиқлайдилар. «Чигатойларнинг барча имтиёзли уруғлари Конигилда тўпландилар, уларнинг ҳар бири ўзларига ажратилган жойни эгаллаб, ўз чодирларини ўрнатдилар. Удумга кўра, Соҳибқироннинг чодирлари ва шийпонлари ўрнатилиши ҳамано, ҳамма бу ўраб олинган марказий жойларга нисбатан ўзига ажратилган масканни билар ва ҳар бир киши уни энг қатъий тартибда, адашмай-нетмай банд қиларди». Клавихо уч ёки тўрт кун давомида тўғри кўчалар бўйлаб жойлашган, шоҳона саропардаларни қуршаб турган қарийб йигирма мингта чодирни кўрган эди; кун сайин узоқ-узоқ туманлардан янги-янги уруғлар кела бошлаганди. Бутун қароргоҳ бўйлаб, алоҳида-алоҳида ажратилган кўчаларда кўчманчилар учун асқатадиган санъат ва ҳунарнинг барча турлари бўйича ҳунармандлар ишлардилар: темирчилар ва мискарлар, эгарчилар ва арава-созлар, кулоллар ва этикдўзлар, мевафурушлар, аллофлар шулар жумласидан эди. Шойифурушлар растаси ва либосдўзлар растаси ҳам шу ерда эди. Қовурилган гўшт ва яхна гўшт, тотли афғон таомлари сотувчилар қароргоҳ бўйлаб худди шаҳардагидек, у ёқдан-бу ёққа зир қатнардилар. Тандирлари лахча чўгли нонвойлар пайдарпай ҳамир қориб, сотиш учун нон ёпардилар. Қозонларда ҳаммомда чўмилиш мақсадида сув иситиларди.

Клавихо алал-оқибатда Салтанат қароргоҳини қуршаб турган ўрда эллик мингта яқин чодирдан иборат эканлигини ҳисоблаб чиққанди. Бундан ташқари, ўрда чегарасидан ташқарида, ўтлоқлар бағрида Зарафшон дарёсининг мўл-кўл сувига қонган мевали боғларда бошқа бир талай чодирлар ҳам ўрнатилганди.

Ибн Арабшоҳ айтганидек, Соҳибқирон, маликалар ва аслзода шаҳзодалар учун алоҳида ихота қилинган жойларда беҳад нафис зийнатланган кўшк-айвонлар тизими барпо этилганди. Мазкур кўшкларнинг айримлари зар қўшиб ўрилган, ичи ва сирти уқпар билан безатилган тўқима деворларга эга бўлган; бошқалари нақшинкор, алвон безаклар билан оройиш топган турфа рангдаги шойилардан тўқилганди. Яна бир хил кўшк-айвонлар марваридлар билан музайян этилган ҳарир пардалардан тикланганди; бошқаларида эса зурдўзи кимхоблардан иборат пардаларга тизилган талай хилдаги тошлар ял-

гираб, кўзни қамаштирарди. «Қоқ марказда улар, шунингдек, кумуш томлар ҳам, юксакликни кучган юлдузлар ҳам, уларнинг уйлари учун эшиклар ҳам ўрнатдилар; баҳузур ёнбошлаш мумкин бўлган юмшоқ нимкатлар ҳам қўйдилар; эшикларнинг нақшу нигорли табақалари, чодирларнинг тилла билан безатилган пардалари ва салқин эпкин бериш учун чиройли матолардан тикилган катта елпиғичлари ва кашфиётлари... кўзни қувонтирарди... Улар, шунингдек, ноёб жавоҳиротларни ҳам кўрсатдилар... уларнинг орасида султон Боязиднинг хазиначисидан олинган, турли сураётлар ва ёзувларга эга газламадан тикилган парда бор эди... Ва улар мазкур ганжиналарни от бир ҳатлашда босиб ўтадиган масофа узоқлигида қолдирдилар; меҳмонлар ҳамда сарой аъёнлари тўпланишлари мумкин бўлган Салтанат чодири юксалиб турарди, унинг чилустун ва баланд оғочлар билан таъминланган панжараси кўкка етарди»³.

Клавихо тўртбурчак шаклидаги улкан ва баланд кўшқабулхонани батафсил тасвирлайди. У ҳар бир томон у бошидан бу бошигача юз одим эканлигини ҳисоблаб чиққанди. Оқ қора ва сариқ тасмали шойидан тикилган ташқи деворлар пастак устунлар тизими билан ўраб олинганди. Булар ҳам оғочлар воситасида тик тутиб туриларди. Ҳар бир бурчак устига яримойни кўтариб турган ялтироқ курра кўндирилганди. Том гумбаз шаклида тўгарак эди; у ҳар бирининг йўғонлиги одам белидек келадиган мовий, тилла ва бошқа рангдаги 12 устун билан тиргакланганди. Гумбаз ипак газламадан тикилган, тишли деворча шаклида қурилган мурабба минорача билан тугалланарди. Ердан минорага қадар кўшкнинг бирон-бир томонини шамол йиқитса асқатадиган нарвон қўйилганди. Иншоотни кўтариш учун катталиги арава ғилдирагидай келадиган ғарғара (лебёдка)дан фойдаланилганди. Қизил арқонлар уни таранг ҳолатда сақлаб турарди. Узоқдан, деб хабар берганди элчи, кўшк-айвон бамисоли кўзни қувонтирадиган, ўзининг чиройи билан ажойиб, тасвирлашга қалам ожизлик қиладиган қалъага ўхшаб кўринарди.

Деворлар ички томондан чиройли гобеленлар ва кимҳоб билан сирилганди. Гумбаздан кенг, бурма шаклида осилиб тушган қимматбаҳо чойшаблар қуббасимон йўлак ҳосил қилганди. Тўрт бурчакда қанотларини йиғган бургутлар тасвирланганди. Кўшкнинг ичида гиламлар ва қаттиқ тўшаклар тўшалган супа бор эди. Темур ана шу ерда ўтириб, ҳузурига келган одамларни қабул қиларди. Қуйида, чап томонда бошқа супалар ҳам бор эди.

Мазкур кўшк, бошқа бирталай шоҳона чодирлар ва шийпонлар ҳамда Темурнинг кўчма масжиди теварагида баланд-

лиги отлик одамнинг бўйи баравар келадиган, периметр* бўйлаб узунлиги 300 одимга тенг нақшу нигорли шойидан девор қурилганди. Устига тишсимон деворли минора ўрнатилган айвонча ана шу тўсиқ ортига олиб борарди. Ураб олинган жойнинг бари бир ҳафта ичида тикланганди. Клавихо Соҳибқирин оиласи учун ажратилган ўн битта ана шундай қуршаб олинган ўзга хос деворни санаганди. Ҳамма чодирлар ҳам ичкаридан устунлар ва лангарлар воситасида тутиб турилмаганди. Уларнинг кўпчилиги қамишдан тикланган дашт капасига ўхшаш бўлиб, канопдан тўқилган пишиқ-пухта матодан иборат баланд деворлар буларни қаттиқ ва тўғри тутиб турарди. Шунингдек, улар ипак газламалар, суратлар солинган қизил қоқма гиламлар (гобеленлар), турли-туман рангдаги чий духобалар ва қимматбаҳо тошлар билан мўл-кўл қопланганди. Темурнинг амрига кўра, шоҳона чодирлардан баъзи бирларининг ички томони ва сирти олмахон ҳамда сувсар мўйнаси билан қопланганди. Бу мўйналар чодирларни ёзда салқин, қишда иссиқ сақлаб турарди.

Зиёфатлар ва диққатга сазовор жойларни кўздан кечириш чоғида элчилар Темурнинг ҳарамини зиёрат қилиш имкониятига эга бўлдилар. Малика Сарой Мулк хонимнинг ҳузурига Боязиднинг хазинаси билан бирга, Бурсадан келтирилган қўш табақали эшикдан кириб бориларди. Афтидан, мазкур эшиклар Византияда ясалган бўлса керак, чунки улар тилла доналари тикиб чиқилган мовий сир билан ҳашамдор қилинган, тилла суви югуртирилган кумуш тахтачалар билан қопланганди. Эшикнинг бир томонига Авлиё Пётрнинг, иккинчи томонига Авлиё Павелнинг шамойили туширилганди. Ҳар икки авлиё ҳам қўлларида китоб ушлаган ҳолда тасвирланганди. Етарли даражада баланд бўлган бу эшиклардан отлик чиғатой бемалол ўтиши мумкин эди. Клавихо кекса маликанинг кўшқиди диққатга сазовор буюмлардан бири — болут шаклидаги, баландлиги одам бўйича келадиган тилла дарахтни кўрган эди. Танаси ва илдизлари тилла товоққа солиб қўйилган ўша дарахтнинг тилладан ясалган барглари, қизил ёқут, зумрад, феруза, кўк ёқут, оддий ёқут ва улкан гавҳардан ясалган мевалари бор бўлиб, тилладан қўйилган турли рангдаги митти қушчалар шоҳларга кўниб турарди; уларнинг айримлари ҳозиргина шоҳга кўнгандек эди, баъзилари ноёб меваларни чўқиётгандек, бошқалари эса парвозга чоғланаётгандек қанотларини ёзиб турарди. Бу тилла дарахти, Бағдод хазиналари билан бирга кўниб келтирилган бўлса ажаб эмас.

---

* Периметр — ясси кўп бурчак ҳамма томонлари ўлчамининг йиғиндиси.

Зиёфатларга шунчалик кўп одам йиғилар эдики, соқчилар меҳмонларга базўр йўл очар эдилар. Клавихо осмону фалакка кўтарилган, юзлар ва кийим-кечакларни «бир хил рангга солиб кўйган», қалин чангдан шикоят қилади. Қабул маросимлари ва зиёфатлар ҳар куни бўлиб турарди. Ажойиб айғир отлар минган, эгаллаб турган рутбасига кўра, жиғаларига кумуш тасма кўндирилган меҳтарлар ва сарой амалдорлари бир жойдан иккинчи жойга ўтиб турардилар. Кўшк-айвонлар ортидаги бўш жойларда май тўла хумлар, улкан кўралар мавжуд эди. Клавихонинг фикрича, ҳар бири 60 галлон* сиғимга эга бу идишларга меҳмонлардан бошқа ҳеч кимса тегишга журъат этолмасди. Деворлар ортида ана шу тақиқни бузишга ботинган, соқчиларнинг ёй ўқи билан отиб ўлдирилган ёки боши чўқмор билан мажақланган одамларнинг жасади ётарди.

Меҳмонлар кўшк-айвонларда қатъий низомга кўра ўтирдилар. Овқат ейишдан аввал, одатга кўра, ичкилик ичиларди. Туркийлар шу қадар кўп май нўш этардиларки, ҳадемай ғирт маст бўлиб қолардилар. Агар меҳмонлар маст бўлгунларига қадар ичкилик ичмасалар, ўша ўтириш ҳақиқий зиёфат ҳисобланмаслигини Клавихога сўзлаб беришганди. Меҳмонларга лиммо-лим тўлдирилган қадаҳлар тутқазилди. Улар ана шу қадаҳларни охириги томчи қолгунча сипқаришлари лозим эди. Агар меҳмон қадаҳни рад этса, у мезбонни ҳақорат қилган ҳисобланарди. Қадаҳлар бир ёки икки сипқаришда бўшатиларди. Бир мулозим икки меҳмондан ортиқ кишига хизмат қилишга ҳаққи йўқ эди. Ичкиликни ҳаммадан кўп ичган кишини баҳодир, қаҳрамон деб ҳисоблардилар.

Шаҳзодалар каби маликалар ҳам зиёфат берардилар. Ана шундай зиёфатлардан бири «қирқ ёшлардаги, хушрўй ва тўладан келган» Хонзода томонидан берилганди; у оғир жудалиқдан кейин анча ўзига келгандек эди. Бу ердаги зиёфат низоми худди шу хилдаги бошқа зиёфатларникидан фарқ қилмасди. Хонандалар ва созандалар куй-қўшиқ ижро этардилар, маликанинг чўрилари маликага ва бошқа пошшооимларга май тутиш учун чиқар эдилар. Эркак хизматкорлар патнисларда қадаҳларни олиб келардилар, тиз чўкканларича, уларни соқийларга узатардилар. Соқий эса сочиққа ўралган қадаҳни олар экан — бунда унинг қўли хизматкорнинг қўлига тегмаслиги керак эди — тиз чўкканича, уни хонимларга тутарди. Шундан сўнг у ортига чекиниб, қўлида май билан лиммо-лим тўлдирилган қадаҳ тутганича, қайтиб келарди. «Шу нарсани яхши тушунушингиз керакки, — дейди

* *Бир галлон* — Инглизистонда ва АҚШда: суяқ модда ёки сочилма жисмлар учун 4,54 литрли ўлчов бирлиги.

Клавихо, — майлар тез-тез олиб келинмасди». Қадаҳлардаги май аҳён-аҳёнда қимиз билан алмаштириб туриларди. Зиёфатда ҳозир бўлган кекса малика Сарой Мулк хоним Клавихонинг ичкилик ичмаётганини пайқаб қолди. «Улуғ малика биз, элчилардан олдинга чиқишимизни сўради ва бизга қадаҳ сунди, мени, Рюи Гонзалесни (Клавихо) ичишга мажбур қилмоқчи бўлди, бироқ мен ичкиликдан бош тортдим, хоним менинг умуман май ичмаслигимга ишонмаган бўлса керак. Эндиликда ичкилик ичилгандан кейин орадан анча фурсат ўтгач, зиёфатда ҳозир бўлганларнинг кўпчилиги ўзларида мастлик аломатларини кўрсата бошладилар, уларнинг баъзилари гирт маст эдилар. Шубҳасиз, улар бу ҳолатни мардлик аломати деб билдилар».

Ичкиликдан кейин зиёфат бошланди. Улкан супраларда баланд уюлган қовурилган от ва қўй гўштларини даврага олиб кирдилар: улар шу қадар оғир эдики, базўр ерда судраб келдилар. Олдиларига пешбанд таққан, қўлларига енглик кийган мулозимлар гўштни тўғрашиб, бўлақларни тилла, кумуш ёхуд чинни табақчаларга солишди. Отнинг сарпанжасини ва биқин гўштини туркийлар жуда хуш кўриб ейдилар, мулозимлар, шунингдек, табақчаларга ҳар бири муштдай келадиган отнинг ичак-чавоғи солиб пиширилган ҳасип ва бутун бошли қўйнинг қаллаларини ҳам солишарди. Ана шу гўшт уюми устидан қайнатма шўрва қуйиларди. Бу қуюқ таомлар мулозимлар томонидан кўтарилар ва биринчи навбатда Соҳибқироннинг ёхуд уй эгасининг олдига қўйиларди, сўнг меҳмонларга тортиларди; испан элчилари Темур томонидан Боғи Дилкушода қабул қилинганларида ана шундай ҳурматга сазовор бўлгандилар. Гўшт тўғралган тахталарда қолган насибаларни меҳмонлар олиб кетардилар. Таомни охиригача емасдан қолдириш одобсизлик ҳисобланарди. Бу асосий таомлардан кейин дастурхонга бошқа овқатлар тортиларди. Булар, асосан, димлама гўшт, қиймаланган гўшtdан пиширилган кифталар эди. Сўнгра кўп миқдорда қовунлар, шафтоли, узум ва бошқа мева-чеваларга навбат келарди. Уларнинг ортидан ажойиб ичимлик — қимиз бериларди. Клавихонинг фикрича, ёз фаслида ичилган қимиз, айниқса, ҳузурбахшдир.

Зиёфатдан кейин Соҳибқиронга ёки уй эгасига ҳар бири тўққиз буюмдан иборат совға-салом улашилди. Уларнинг айримлари шу заҳотйёқ меҳмонлар ўртасида тарқатилар эди. Темур совға-саломларни обдан текшириб кўрмагунча, уларни қабул этмасди, у одоб низомларига қатъий амал қиларди.

Бундай мўл-кўл егулик ва ичкиликлардан иборат зиёфатлар оддий байрамлар муносабати билан ҳам уюштирилди. Бироқ Конигилда Доруссадтана ва райийат учун махсус томо-

ша тайёрланган эди. Халқнинг мусиқа, кураш, масхарабозлик, дорбозлик, ниқоб базми билан кўнгил ёзиши учун сахналар очилганди. Самарқанднинг усталари ва савдогарларига, «эски-туски билан савдо қилувчиларга ва жавҳарфурушларга*», майда-чуйда буюмлар билан чайқовчилик қилувчиларга ва дўкондорларга ошпазлар, қассоблар, нонвойлар, либосдўзлар ҳамда этикдўзлар билан биргаликда» Конибилга етиб келиш ва байрам тантаналарида иштирок этиш хусусида буйруқ берилганди. Хунарманд-усталар найчилар, ноғорачилар, ёнғоқфурушлар ва мевафурушлар билан бирга, ўз маҳсулотларини орқалаганларича етиб келдилар. Тўқувчилар бошоёқ матодан дағала, яъни ҳарбий либос кийган, қилич, ўқ-ёй билан қуролланган чавандоз ҳайкалини ясадилар. Калавачилар пахтадан минора қурдилар. Минора тепасига кўндирилган лайлак оқликда жаннат ҳурларини ортада қолдирди; минора шу қадар баланд эдики, у сайёҳлар учун қарашқа** вазифасини бажариши мумкин эди. Ниқоб базмида бири бири билан сузишган олтин шохли эчкилар хушбичим қизлар бўлиб чиқдилар; баъзи бировлар фаришталар қиёфасига кирган — қанот қоқиб, кўнгил очишарди. Айрим кишилар қўй, айрим одамлар эса фил сифатида томоша кўрсатишди. Мўйнадўзлар ва тери ошловчилар шер, қоплон, йўлбарс, тулки, сиртлон қиёфасида кийингандилар. Тўқувчилар қамишдан расм солиб безаб ташланган, аслаҳа-анжомли бир уй ҳайвони ясадиларки, у ҳақиқий туяга ўхшаб юрарди. Туянинг ичида ўтирган тўқувчи пардани суриб, ўз ишини намойиш қилиши мумкин эди. Саррожлар одатий кўринишга эга бир жуфт тахтиравон қуриб, уларни туя устига ўрнатдилар; фақат фарқи шунда эдики, улар ўша тахтиравонга ўтириб олган, халққа ўзини кўз-кўз қилувчи гўзал қизлар учун очиқ эди. Кўрпадўз ва мўйнадўз усталар похолдан жалий (йирик-йирик ҳарфлар) билан Қуръони каримнинг сураларини тикдилар. Заргарлар ва темирчилар, қуролсозлар ва камонгарлар, бошқа усталар ўзларининг дўконларини ўрнатдилар; гуллар ва шокилалар, тилла ва қимматбаҳо тошлар, хусусан, қизил ёқут, инжу, тоғ биллури, маржон ва ақиқлар билан безатилган кўрғазмаларини намойиш этдилар. Ҳар бир белгиланган ва ўраб олинган юз ўринда сурат солиб безатилган кўшқлар мавжуд бўлиб, у ердаги мўъжаз боғлар ёнғоқлар ва мевалар, pista-бодомлар, шафтоли ва олмалар, анорлар, қовунлар, узумлар билан тўлдирилган эди. Мўъжаз боғдан муаттар ҳид таралиб турарди. Маҳсус жойларда созандалар, масхарабозлар ва дорбозлар томо-

* *Жавҳарфуруш* — қимматбаҳо тошларни сотувчи киши.

** *Қарашқа* — мўлжал, ориентир.

ша кўрсатдилар. Эндиликда Конибил соз тупроқ — гил конигина эмас, балки битмас-туганмас хазиначар масканига айланган эди.

Конибилдаги байрам тантаналарига бутун Осиё ва бошқа қитъалар — Хитой, Мўғулистон ва Ҳиндистондан; Московия ва Дашти қипчоқдан, Сурия ва Мисрдан, Испаниядан, Рум ва Византиядан, Кобул ва Мозандарондан, Хуросон, Эрон ва Бағдоддан шахзодалар ва элчилар таклиф қилинганди. Улар билан бирга, совға-саломлар, ўлпон ортилган карвонлар етиб келди. Туманот, ҳазоражот қўшинлари қўмондонлари билан биргаликда, Салтанатнинг улуг амирлари, барлос уруғининг ҳамма оқсоқоллари, улар қайси лавозимда хизмат қилмасинлар, чақирилган эди. Темурнинг деярли ҳамма қариндош-уруғлари, никоҳ тўйлари Конибилда ўтказилиши лозим бўлган набиралари шу ерда ҳозир эдилар. Бу вақтга келиб, Темурнинг оиласи тирик қолган икки ўғли ва қизидан ташқари, иккинчи ва учинчи авлодга мансуб ўттиз тўртта шахзода ва ўттиз олтита маликадан иборат эди. Уларнинг кўпчилиги Конибилдаги байрамда иштирок этаётгандилар. Тантаналарга етиб келганлар ичида энг мўътабари Соҳибқироннинг набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирзода эди. Фазнада афғон музофотлари устидан ҳукмдорлик қилаётган, туялар ва хачирларга юкланган хазинани келтирган Пирмуҳаммад улуг бобосининг устидан олтин тангалар ва қимматбаҳо тошларни сочқи қилиб сочди. У бобоси билан биргаликда Муҳаммад Султоннинг ўлими муносабати билан кўз ёши тўкишди. Темур Пирмуҳаммадни валиаҳд етиб тайинламоқчи эди.

XIX боб

ҚИШ: ТЕМУРНИНГ ЎЛИМИ

(1404—1405 йиллар)

Конибилда тўй-томошалардан кейин кекса Темур яна давлат ишлари билан банд бўлди; ўйин-кулгилар яна ман этилди.

Расмий ҳарбий машваратда аслзода шахзодалар ва амирлар Соҳибқиронга содиқ эканликлари хусусида онт ичишди, дини исломни сиқувга олган Минь хоқонига қарши урушда, агар зарур бўлса, жонларидан кечишга ваъда бердилар. Агар бундан аввал Темурнинг қудратли қўшинлари жиноят қиличи бўлган бўлса, энди Хитой хоқонотидаги бутхоналарни яқсон қилиб, покланиш маросимини ўтказиш ва Аллоҳнинг раҳматига восил бўлиш учун қулай фурсат вужудга келганди. Мазкур тақводорлик иши ўтмиш хатоларини тузатишда ёр-

дам берган бўларди. Ахир ўшанда қанчадан-қанча бегуноҳ мўминларнинг қони тўкилмади, дейсиз? Бунинг устига, Темур ҳокимият тепасига келган биринчи кундан бошлаб, Хитойда ҳокимиятни қонунга ҳилоф равишда тортиб олган шахслар ҳукмронлик қилиб келарди. Етти қаландар бир бўйрага сиққани билан икки подшо етти иқлимга сиғмас. Бас, шундай экан, улар ўртасида можаро чиқиши муқаррар. Модомики, шаҳарларда яғмогарлар мушугини ҳеч ким «пишт» демас экан, осойишталикка умид боғлаш мумкинми? Модомики, Хитой йўллари қароқчиларга, ғоратгарларга тўла экан, нечук бу мамлакатдан хавфсизлик кутиш мумкин бўлсин?

1404 йилнинг октябрь ойида Темур набираси Муҳаммад Султон мақбараси қуриб битказилганлиги шарафига ўтказилажак маросимларда иштирок этиш учун Самарқандга етиб келди. Иншоот аввалгисига қараганда анча баланд қилиб қурилганди. У ўзининг нақшу нигорларидан ҳам кўра кўпроқ тархининг нафосати билан кўзга ташланиб турарди. Саккиз қиррали пойдевордан қабарик чизиқли бурж қад кўтариб турарди, асосий кириш йўлининг икки томонида икки чиройли минора кўзга ташланарди. Бинонинг ички қисмига юпқа кулранг мрамор ва ганчдан ишлов берилган, олд томони ложувард ва ферузадан ишланган содда нақш билан безалганди. Ўймакорий юлдузлар, ярим-ой, қадама нақшли суяк ва инжулар билан безатилган ёғоч эшиклар ортида Буюк бобосининг беҳад суюкли набираси Муҳаммад Султоннинг хоки ётипти. Кейинчалик Соҳибқироннинг жасади ҳам худди шу ерга қўйилганди.

Бу мақбара (Гўри Амир) ҳозиргача сақланиб келади. Фақат унинг 1903 йилда қулаган минораларигина бизгача етиб келмади. Мақбаранинг қолган қисми таъмирдан чиққан, яхши ҳолатда. 1905 йилгача унда қуйидаги ёзув-лавҳа сақланиб келган: «Бу — Жаҳон султони Темур Кўрагонийнинг даҳмаси». Ёзув-лавҳа ўғирлаб кетилган, кейинчалик Константинополда Берлин дорилосорига (музейига) сотилган. Дипломатик арашашувлар ва товон тўлаш орқали лавҳа Русияга қайтарилди*.

Темурнинг қабри тепасида унинг нишони — от думидан ясалган туғ осиглик турипти. Қабр жуда қорамтир, кулранг-мовий рангдаги кош-нефритдан ясалган тахтатош билан қопланган. Кош Темурнинг набираси Улуғбек томонидан Мўғулистондаги — Юлдуз шаҳридан қайтаётганида — олиб келинган эди. Саркарданинг ўзи бу мамлакатга борганида дунёда маълум бўлган ана шу хилдаги тошларнинг энг йиригини — мазкур ажойиб тошни Самарқандга келтирмоқчи бўлган, ле-

* Ҳозир мазкур лавҳа Санкт-Петербургдаги Эрмитажда сақланади.

кин келтиришнинг имкони бўлмаган. XVIII асрда Нодиршоҳнинг қўшинлари Самарқандни эгаллаганида, шоҳнинг буйруғига кўра, кош Эроннинг Машҳад шаҳрига олиб кетилган, ammo кейинчалик у жойига келтириб қўйилганди. Сафар чоғида тошнинг ўртасидан дарз кетган.

Клавихо ва унинг гуруҳи мақбаранинг очилиш маросими га таклиф қилинганди. Бу — улар иштирок этган сўнгги расмий қабул маросими эди. Шундан сўнг улар Темур хузурига олиб кирилгандилар. Элчилар амир Шоҳ Маликдан бош-оёқ сарпо-суруқ ва бошқа совға-саломлар олгандилар. Совға-саломлар орасида бир ярим минг кумуш танга солинган тери тўрва ҳам бор эди. Клавихо на Кастилия қироли Ҳенрих номига жавоб мактуби ололди ва на хайрлашув қабулига кира олди. Ҳолбуки унга эртаси куни ёлғиз ўзининг чақирилишини айтгандилар. Бунинг ўрнига, элчиларнинг эътироз билдиришларига қарамай, уларни ҳеч қандай расмий маросимсиз Мовароуннаҳрдан шошилич жўнаб кетишларини талаб қилишди. Уларга вазиятни тушунтирдилар: Темур ўлим тўшагида ётипти. Элчиларга уларнинг манфаатларини кўзлаб, Соҳибқироннинг вафоти ҳақидаги хабар эълон қилинмасдан олдин мамлакатни тарк этишни маслаҳат беришди. Миср султони Фарожнинг элчиларига эса бошқача муносабатда бўлишди. Ҳар ҳолда, уларни қудратли ислом давлатининг мурсаллари — элчилари деб ҳисоблашганди. Фарож Бағдод султони Аҳмад Жалойир ва Қора қўюнли уруғи сардори Қора Юсуф туркманни ҳибсда ушлаб турганди. Элчилар кўпгина совға-саломлар, Темурдан ҳуснихат билан битилган, узунлиги 70 тирсак келадиган мактуб (мактубда султон Аҳмаднинг қўлоғини боғлаб, уни Қора Юсуфнинг кесилган боши билан бирга юбориш талаб қилинганди) билан Мисрга жўнаб кетдилар.

Бошқа ҳолларда бўлганидек, Соҳибқирон аслзода шаҳзодаларга ҳали бўйсундириш лозим бўлган ҳудудларни суюрғол қилганди. Шоҳрухнинг икки ўғли (иккиси ҳам ўн ёшда эди) Хитой чегараларигача бўлган Мўғулистонни олишди; Темурнинг суюкли набираси Улуғбек Еттисув ва шимолий музофотларга эгалик қилди, Иброҳим Султонга бўлса, жанубий музофотлар — Торим воҳаси тегди. Мазкур икки шаҳзода Хитой юришида кекса Темурга ҳамроҳлик қилишлари лозим эди. Улуғбек бир умр Хитойга катта қизиқиш билан қараб келди: бу мамлакатга расмий элчиларини ва дўстона ниятда ваколатхона ходимларини жўнатди. Самарқандни Хитой мусаввирлари ишлари билан безатди. Бироқ унинг хитойча қадама нақшлар ва деворий суратлар билан безатилган саройи кейинчалик ўзбекларнинг ҳужумларидан бири чоғида вайрон

этилганди. Қолган шаҳзодаларга эса қўшинларга қўмондонлик қилиш топширилганди: Султон Хусайнга чап қанот (жаронғор), Халил Султонга эса ўнг қанот (баронғор) берилганди. Марҳум Муҳаммад Султоннинг амакиваччаси шаҳзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирзода ўзининг Ғазнадаги давлатига жўнатилди. У Қандаҳорга қараб йўл олди.

Тавочилар аллақачон қўшинлар сонини санаб, аниқлаб бўлишган, туман кетидан туманни — уларнинг кучи ва қурол-аслаҳаларини текширишганди. Қарийб 200 минглик қўшин йиғилганди. Мўғул тарихчиси Мирза Ҳайдар Дуғлат кейинчалик қўшинлар сони 800 минг кишидан иборат эканлигини, улар етти йилга етадиган озиқ-овқат ва ем-хашак билан таъминланганлигини таъкидлаганди¹. Мовароуннаҳр қўшинлари ва ажойиб чиғатой фавжлари; Хуросон ва Мозандарон қўшинлари, Кичик Осиё ва бошқа жойлардан олиб кетилган Қора қўюнлининг Сейистон ва Афғонистондаги қўшинлари, шунингдек, Озарбайжон, Эрон ва Ироқдан етиб келган қўшинлар ҳам шу ерда эди. Мовароуннаҳр билан Хитой ўртасида жойлашган Мўғулистон аҳолиси сийрак, қишлоқ хўжалиги нуқтаи назаридан ерларга ёмон ишлов берилган мамлакат бўлганлиги учун Соҳибқирон ишлов бериладиган майдонларни кенгайтириш мақсадида, бундан сал аввалроқ ўз амирларини чегара туманларига юборганди. Маҳаллий қабилаларни бўйсундириш, фавжларни ҳам ҳужум қилиш чоғида, ҳам орқага қайтаётган чоғида захиралар билан таъминлаш учун Ашпарадан ўн кунлик масофада бир қалъа бунёд этиш ҳақида амир Аллоҳдоғга буйруқ берилди. Кейинчалик унга диққат-этиборни озиқ-овқат экинлари етиштириш ва ерларга ишлов беришга қаратиш, бу борада деҳқончиликдан озми-кўпми хабардор бўлган ҳар қандай одамни сафарбар қилиш хусусида фармойиш берилганди. «Ҳар бир кимса ўз диққатини экин экишга қаратиши, зарур ҳолларда эса, дала ишларидан кўра кундалик намознинг баҳридан ўтмоғи лозим»². Шунга кўра, «мазкурлар уларнинг мол-ҳолларини ва уларнинг ҳосилини кўпайтиришга тиришдилар, тирикликдан ному нишон бўлмаган жамики мавжудотга жон бағишлаш учун ёз ўз гиламини йиғиштиргунига қадар тинимсиз меҳнат қилдилар».

Ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар ва туманот бошлиқлари ўз қўллари остидаги қўшин аҳволини яхши билмоғи, ҳеч бир кишининг озиқ-овқат ёки қурол-яроғ етишмаганлиги оқибатида чекинишга ҳақи йўқ эди. Ҳар бир отлиқ аскар ўн кишига етадиган озиқ-овқат, аслаҳа-анжомга эга бўлиши шарт эди. Аравалар карвони юриш даврида Мовароуннаҳр худудидан ташқарида экин экиш мақсадида уруғлик учун ғалла олиб юрган. Токи бу етиштирилган, ўриб-йиғилган ҳосил

юришдан қайтаётган қўшинларни боқишда асқатмоғи лозим эди. Ҳар бир киши ўзи билан икки бош соғин сигир ва ўн бош соғин эчки олган. Сутдан чиққан сигир ва эчкилар сўйиб ейилган. Худди шундай мақсадда минглаб ургочи туялар йиғилган. Отлиқ аскарларга мадад тариқасида уюр-уюр йилқилар ҳайдаб келтирилган. Қурол-яроғ ва аслаҳа-анжом, шунингдек, ем-хашак ортилган уғруқлар ташкил қилинган. Салтанат хазинаси махсус соқчилар томонидан кўриқлаб турилган. Темурнинг шахсий бовуллари беш юз аравага юкланган эди.

Хитойга юриш қилиш учун Салтанат байроғи қўшинлар узра дилпирай бошлади. Испан элчиси жўнаб кетгач, орадан бир ҳафта ўтиб, Соҳибқироннинг ўзи фавжлари билан олға отланди. Клавиҳо, афтидан, фотиҳни ҳамон ўлим тўшагида, жон талвасасида ётипти, деб ўйлаган бўлса керак. Бироқ бунинг ўрнига бутун Мовароуннаҳр араваларнинг шалдирашидан, отлар туёқларининг дупурлашидан, туялар, филларнинг одим отишидан, отлиқ ва пиёда аскарларнинг шовқин-суронидан, карнайларнинг ғат-ғатидан ларзага келганди. Ҳамма шарққа қараб йўл олганди.

Ўз элчиси Аннинг қайтишини сабрсизлик билан кутаётган Хитой хоқони Темур қўшинлари унинг худудлари томон бостириб келаётгани хусусида маълумот олди. Миш-мишларга қараганда, ғаним лашкарлари Хонтангри тоғининг шимоли бўйлаб Мўғулистон орқали ўтиши керак эди. Хитой хоқони ўзининг бош қўмондони Кансуга дарҳол урушга ҳозирлик кўриш тўғрисида буйруқ берди.

Бироқ қиш ҳамма режаларни бузиб юборди: ўша йили зимистон фавқулодда қаҳрли-қировли келди: аввал ёмғир ёғди, кейин кучли шамол эсди, қаттиқ совуқ тушиб, ҳамма ёқни қалин қор қоплади. Темур Сирдарёдан ғарброқ томондаги Оқсулот деган жойга етиб келиб, декабрь ойининг кўп қисмини ўша ерда ўтказди. Шу ердан Халил ўнг қанот (баронгор) фавжлари билан Тошкентга жўнатилди, Хусайн Султон бошчилигидаги чап қанот (жаронгор) фавжлари эса Яссига юборилди. Темур сафардалиги вақтида Мовароуннаҳрни бошқариш учун қолдирилган ҳокимларга ва амалдорларга сўнгги фармойиш юборилди.

Айрим оилавий муаммолар, шу жумладан, Халил Султоннинг иши ҳам кўриб чиқилди. Ҳарб илмига лаёқати учун бобоси Темурнинг хурматида сазовор бўлган, ўшанда энди йигирма ёшга кирган Халил Султон малика Хонзода ва унинг иккинчи эри Мироншоҳнинг никоҳидан туғилган, бинобарин, марҳум валиаҳднинг амакиваччаси эди. У Хитой юришига тайёргарлик кўриш учун Кичик Осиёдан чақирилиб, шарқий чегараларга юборилган эди, сўнг қурултойга қайтаётган бобоси Темурни кутиб олиш

учун Самарқандга келганди. Клавихо Халил Султонни бир неча марта кўрган, уни «қарийб йигирма ёшга кирган, баданига губор қўнмаган, отаси (Мироншоҳ)га ўхшаб, семиз эди. Ўзининг юз бичими билан отасини эслатарди» деб тасвирлаганди. Хонзода тўнғич ўғли вафот этгани сабабли, мана шу севикли фарзанди Халил Султон валиаҳд бўлади, деган умидни қалбида ардоқлаб келарди.

У ҳатто Арабшоҳнинг андозасига кўра ҳам илтифотли йигит эди: қўшинлар ўртасида муҳаббат қозонган, «ёлғончилик ёки хиёнаткорлик қилиб, онасининг ҳуснига доғ туширмаганди». Сахий ва меҳридарё бу йигитни унинг сипоҳийлари фалакнинг кажрафторлигидан авайлаб-асрардилар. Бироқ сипоҳийларининг садоқати уни тақдири азалинг қилу қолларидан, жумладан, муҳаббат домидан асраб қололмади. Бахтга қарши, шаҳзода Шайх Сайфиддин ҳарамидаги канизлардан бирини — паст табақага мансуб Шоди Мулкни севиб қолганди. Муҳаббат эҳтироси ёш Темурийнинг бошини шу қадар айлантирган эдики, у Темур ғарб мамлакатларида сафардалиги вақтида ана шу қизга уйланганди.

Аслзода маликалардан бўлмиш Ҳалилнинг бошқа бир хотини — ўша маҳалда бу малика ҳомиладор эди — рашк ўтида қовурилиб, Соҳибқирон Самарқандга қайтганида, унга Шоди Мулк ҳақида хабар беради. Темур қизни ҳибсга олиш ҳақида фармон чиқаради, бироқ Халил уни яширган эди. Бундан қаттиқ қаҳрланган Темур қизни қидиришни буюради. Шоди Мулкни топшилади; у ўлим жазосига ҳукм этилмоғи лозим эди, бироқ Пирмуҳаммад Жаҳонгирзоданинг ҳимоячилиги натижасида ҳукм кейинга қолдирилади. Оқсулотга етиб келган кекса Соҳибқирон Халил ҳамон қизни ўз паноҳида асраб турганини эшитади. Шоди Мулк яна ҳибс этилади. Бу дафъа уни Сарой Мулк хоним ҳимоя қилади. Халил томонидан ўртага қўйилган бу улуғ малика шаҳзоданинг жонбозлигидан ҳаяжонланиб, улуғ амирлардан Нуриддин ва Шоҳ Маликнинг қўллаб-қувватлашларига эришади. Маликанинг топшириғига кўра, улар етти иқлим султони амир Темурга Шоди Мулк Халил мирзодан фарзанд кутаётганини айтишади. Бўлажак онага шафқат қилишади. Фарзанди туғилганига қадар маликалардан бирининг васийлигига топширилган Шоди Мулк шундан сўнг ҳарам оғалари ихтиёрига топширилиши лозим эди. Халилга ўз қўшини билан Тошкентга бориш хусусида буйруқ берилганди.

Соҳибқирон аҳоли яшамайдиган хилват худудлардан имкони борича тезроқ ўтиб кетишга тиришди; тўрт минг миля келадиган бу хатарли масофани босиб ўтишда бир дақиқа ҳам вақтни пайсалга солиб бўлмасди. Қаҳратон совуқ бўлишига қарамасдан, у декабрь ойи охирларида Оқсулотни тарк

этиб, асосий қўшинлар билан Сирдарё томон силжиди. Чирсиллаган совуқ кун сайин забтига оларди. Сипоҳийларнинг бурунлари ва қулоқларини, сўнгра қўллари ва оёқларини совуқ олди. Одамлар ва отлар совуққа бардош беришди, аммо аёз чекинмасди. Бутун осмон гумбазини қора булутлар тўсиб олган, қор бутун ер юзини оппоқ кўрпага буркаб ташлаганди. Кекса Соҳибқирон ҳар куни сув, озиқ-овқат таъминоти ва йўл шароитлари ҳақида маълумот олиб турарди. У мудом олға интиларди. Ўша йили декабрь ойидан февраль ойига қадар Амударё ва Сирдарё орқали ўтадиган ҳамма кечиклар қалин муз қатлами билан қопланганлиги сабабли қўшинлар дарёнинг исталган жойидан ўта олишлари мумкин эди. Сув олиш учун икки-уч газ қалинликдаги музни ўйиш лозим бўларди. Дарёдан ўтган қўшинлар олға силжиди. Кекса Соҳибқирон қиши ортда қолдирмоқчи эди. Бироқ у бунга муваффақ бўла олмади.

Арабшоҳнинг сўзларига қараганда, шундай қиш бошландики, инсон нафаси унинг соқоли ва мўйловларида қиров бўлиб қотиб қоларди; туфланган тупук ерга муз бўлиб тушарди. «Шамол инсоннинг нафас олишини қийинлаштириб қўйган, унинг руҳини сўндирганди; у от минганми ё туяда кетяптими, совуқ уни бирдай музлатиб, то баданининг юмшоқ аъзоларини тамоман хароб қилмагунча шаштидан қайтмасди. Шунинг учун, унинг қўшинларида жуда кўп одам — хосу авом баравар ҳалок бўлди; қиш катталарниям, кичикларниям аямади. Бироқ Темур ўлганлар ҳақида ўйламас, ҳалок бўлганлар хусусида ғам-ғусса чекмасди. Кекса Темурнинг ўзи ҳам яхши жиҳозланган тахтиравонда совуқдан қаттиқ азоб чекарди.

Улар январь ойининг ўрталарида Самарқанддан қарийб икки юз миля узоқликда жойлашган Ўтрорга* етиб келдилар. Бу — Етгисув йўли бўйлаб Хитойдан келувчи карвонлар бекати эди. Темур шаҳзодалар ва амирлар билан бирга Ўтрор ҳокими амир Бердибекнинг саройида жойлашди. Осмон уфқининг у бошидан бу бошига қадар қор таъсирида сим-сиёҳ тусга кирганди. Эрта кўкламда қирмизи лолалар билан қопланадиган даштни муз босганди. Йўл шарт-шароитларини тадқиқ учун олдинга ҳировуллар юборилди. Улар ҳамма ёқни икки найза бўйи қор қоплаганлигини, йўл босишнинг сира иложи йўқлигини айтишди.

Қароргоҳ ва қўшинлар Ўтрорда жойлашганидан кейин орадан кўп ўтмай, бир пайтлари Олтин ўрданинг собиқ хони ва Соҳибқироннинг биринчи тутинган ўғли ҳамда рақиби бўлган Тўхтамишнинг элчилари ташриф буюрдилар. Тўхтамиш ўзининг Олтин Ўрдадаги мағлубияти ва ихтилофлардан

кейин узоқ вақт Дашти қипчоқда тентираб юрганди. Темур элчилар шарафига дабдабали қабул маросими ўтказиб, бу маросимда Осиёнинг кўпгина беклари, шу жумладан, мўғул беки Тайзи Ўғлоннинг иштирок этиши лозимлиги хусусида фармойиш берди. Тўхтамишнинг мактубида шундай дейиларди: «Кўрнамаклигим боис берилган жазодан кўп уқубат чекдим. Хиёнаткорлигим менинг ҳозирги аянчли аҳволга тушишимга сабаб бўлди. Эндиги яккаю ягона умидим Сизнинг кечиришингизга эришмоқликдир... Агар кечирилсам, менинг бошим ҳаргиз итоат бўйинтуруғидан чиқмас ва оёғим фармонбардорлик йўлидан тоймас».

Элчилар, Соҳибқирон Хитой сафаридан қайтгач, Тўхтамишга, иншоаллоҳ, Жўжи улусини қайтариб беражагини айтишди.

Жангчиларнинг Соҳибқиронни совуқдан асрашга қилган саъй-ҳаракатига қарамасдан, кекса ҳукмдор ҳеч ҳам исинолмади. Утрордаги Темур жойлашган ҳовлида олов ёқилди. Темур Утрорга етиб келган кун ҳовлидаги уйнинг юқори қаватларидан бирига ўт кетди. Ҳадемай ўт ўчирилган бўлса-да, бу ҳодиса кўпгина киборларга машъумлик аломати бўлиб туюлди. Улар об-ҳавонинг инжиқликларидан қаттиқ кулфат чекаётган, айримлари эса яқинда ёмон тушлар кўрганликлари хусусида шикоят қилишганди. Улар Темурдан вазиятни юмшатишни, базми жамшид эълон қилишни сўрашди. Соҳибқирон бу илтимосни маъқуллади.

Базм уч кун давом этди. Темур ўзини иситиш учун яна ва яна май, ўтқир ичимликлар ва турфа хил дориворлар буюрарди. Майдан у шаробга ўтди; бироқ овқатларга қўл урмади. У ошқозон ва ичак яллиғланиши хасталигига учраганди. Аъёнлар унинг ичкиликка ружу қўйишини хасталик оқибати деб баҳолдилар. Соҳибқирон ичкилик ичишни тўхтатмади, бу унинг дардини бадтар зўрайтирди. Табиблар унинг боши ва қорнига муз қўйдилар. Саройнинг табиби ҳозиқи мавлоно Фазл Табризий ҳам уларнинг орасида эди. Бироқ на у ва на бошқа табиблар ўзларининг дори-дармонлари билан хасталик жараёнини ўзгартира олдилар. Кун сайин кучайиб бораётган хасталик бошқа касалликларни ҳам келтириб чиқарди.

Бетоблик туфайли заифлашган ва дармонсизланган кекса Соҳибқирон деди: «Мен май лаззатин татиб кўрдим. Бироқ соғлиқ-саломатлик лаззати унинг уқубатлари олдида ҳеч экан. Кимки умрини шу уқубатлар бағрида яқунласа, у ҳаётини гулхан алангасида тугатади демакдир». Солномачиларнинг сўзларига қараганда, Темур жон талвасаси ҳолатида экан, жаннат хурларининг овозларини эшитмоқдаман, деб ўйлаган. Уша хурлар унга қудратли Аллоҳ субҳонаху ва таоло қарши-

сида «Чилёсин» ўқиш лозимлигини айтишган. У ҳамон кўшинларнинг аҳволи, уларнинг қандай ўрнашганлигини сўраб турарди, бироқ, ниҳоят, соҳибқудрат Темур хасталикнинг доридармонлардан кучли эканлигини тушунди.

Тилдан қолган лаҳзалардан бирида у икки бармоғини юқори кўтариб, атрофига тўпланган амирларга қараб, бу билан нима демоқчи эканлигини нигоҳи билан сўраган. Кимдир бу имо-ишора саломатликни билдиришини айтган... Шунда кекса Темур, қисқа муддатга сўзлаш лаёқати тикланганда: «Йўқ, икки кундан сўнг сизларнинг орангизда бўлмайман», — деб айтган. Темур табиблардан ўзининг аҳволи ҳақида бор ҳақиқатни айтишни сўраган. Табиблар жавоб бериб, шундай деганлар: «Аллоҳнинг меҳрибончилиги чексиздир. Иншоаллоҳ, яратганнинг қазову қудрати Соҳибқиронни ва бизни узоқ йиллар четлаб ўтгай. Бироқ тиббиёт қоидаларига кўра, умр якуни Соҳибқирон айтганчалик бўлиши ҳам мумкин».

Темур ўзининг сўнгги ҳукмини эълон қилади: «Кўриб турибменким, ҳадемай менинг жон қушим йўқлик дарахти шоҳлариға тайрон қилур. Ўлимим сабабли ҳеч ким кўз ёш тўкмасин, сизлардан сўрайменким, бу — бирон бир тарзда бўлсин, ҳаргиз ёрдам қилолмас. Ҳалигача ҳеч ким кўз ёши билан ўлимни чўчита олмаган. Ёқа йиртиб, кўз ёш тўккандан кўра, Аллоҳдан менинг гуноҳларимни кечирини сўранг; агар руҳимни шод этмоқчи бўлсангиз, дуо ўқинг, Қуръони карим сураларини тақрорланг. Эрон ва Турон ҳудудларига яхши қонунлар ва тартиботлар келтирганимдек, улуг бир кимса бечора бир кишига зулм қилишга журъат этолмаганидек, мен ҳам худо менинг гуноҳларимни кечиринишдан умидвормен. Гуноҳларим эса бисёр...

Мен Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммад ворисим бўлишини, Салтанатнинг қонуний вориси бўлишини эълон қиламен ва шуни истаймен. У бутун истиқлолияти ва мустақиллиги билан Самарқанд тахтини ўз ҳукми остида тутиб туриши керак, у менинг ҳукмим остидаги Салтанат, кўшинлар ва мамлакатларни бошқармоғи лозим.

Мен ҳаммангизга унинг тўла ҳукмини қувватлаб туриш учун унга бўйсунини, унга хизмат қилишни, унга жон фидо этишни буюрамен, токи дунё бошбошдоқликларга тушиб қолмасин, токи мен шунча йиллар умримни бағишлаган иш ҳайф кетмасин... Агар сизлар аҳил бўлсангиз, ҳеч ким сизга қарши чиқишга журъат этолмас, менинг истакларимни бажариш йўлида гов бўла олмас».

Соҳибқирон барча амирларга ва аркони давлатга кўшинлар бошлиқларига етиб келиш ҳамда у ўлгач, тантанали қаса-

мёд қилиш, унинг ҳамма буйруқларини бажаришни амр қилди. У етиб келиш имкониятига эга бўлмаган барча амирлар ва бошлиқларга буйруқ юбориб, уларнинг худди шундай қасамёд қилишларини амр этди. Амирлар ундан: «Халил ва у билан бирга турган амирларни чақиртириш учун Тошкентга буйруқлар юбориш керакми?» — деб сўрадилар. Бироқ кекса Соҳибқирон вақт кутиб турмаслигини, бу ерда ҳозир бўлмаганлар ўз вақтида етиб келолмаслигини, энди улар билан дейдорлашиш қиёмат кунига қолганлигини айтди... Даҳлизда туриб бу сўзларни эшитган хонимлар ва шаҳзодалар йиғисиги бошладилар.

Темур ёнидаги шаҳзодаларга ўгирилиб, такрорлади: «Халққа қандай муносабатда бўлиш тўғрисидаги сўзларим ёдингизда турсин. Қатъий ва мард бўлинг. Қиличнингизни шижоат билан ушланг. Мен Эронзамин ва Туронзаминни душманлардан тозаладим, уларга адолат ва фаровонлик ато этдим. Сизлар васиятимни бажарган тақдирингиздагина тож ва Салтанат қўлингизда қолур».

Шундан сўнг хасталик кучайди. Мавлоно Фазл Табризий хона бурчагида ўтириб, Қуръони карим сураларини ўқирди. Тун кирди. Хуфтон намози адо этилди. Темур шу сўзларни бир неча марта зўрға пичирлаб айта олди: «Ло илоҳа иллаллоҳ».

Ўлим қўли унга ажал шаробини сўнгги томчисигача ичиш учун тутди. Бу воқеа 1405 маймун йили 18 февралга ўтар кечаси Сирдарё яқинидаги Ўтрор текисликларида юз берганди.

ТЕМУР ҲАЁТИНИНГ МУҲИМ САНАЛАРИ

- 1336 йил. Қашқадарё воҳасининг Шаҳрисабз туманига қарашли Хўжаилғор қишлоғида туғилади.
- 1346 йил. Амир Қозоғон Қозонхонни тахтдан ағдаради.
- 1358 йил. Амир Қозоғон ўлдирилади. Мўғулистон хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб киради.
- 1360 йил. Темур Туғлуқ Темур хизматига киради. Туғлуқ Темур ўз ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳр ҳукмдори қилиб тайинлайди. Темур Мўғулистон хони билан алоқасини узиб, Балх амири Хусайн билан бирлашади.
- 1362 йил. Темур ва Хусайн чўлу сахрога қочади. Илёсхўжа отасининг тахтига ўтириб, хон бўлади. Темур Хусайннинг синглиси Ўлжой Туркон оғога уйланади. Темур яраланади. Темур ва Хусайн Илёсхўжани тормор қилиб, уни Мовароуннаҳрдан сиқиб чиқарадилар.
- 1365 йил. Илёсхўжа Мовароуннаҳрга бостириб киради. Жанги лой. Темур ва Хусайн мағлубиятга учраб, жанггоҳдан қочадилар. Самарқанднинг сарбадорлар томонидан мудофаа этилиши. Илёсхўжа тормор этилиб, чекинади.
- 1366 йил. Темур ва Хусайн Самарқандда сарбадорлар бошлиқларини қўлга туширадилар. Темур билан Хусайн ўртасида тўрт йил давом этган адоват. Мўғулистонда Илёсхўжа ўлдирилади. Унинг рақибни Қамариддин Мўғулистон ҳукмдори бўлади. Темурнинг завжаси Ўлжой Туркон оғонинг ўлими.
- 1368 йил. Хитойда Юань сулоласи ағдариб ташланади. Ҳокимият тепасига Минь сулоласи келади.
- 1370 йил. Темур Балхда Хусайнга зарба беради. Хусайннинг ўлдирилиши. Балхда ўтказилган курултойда Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинади. Темур Хусайннинг беваси, Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк хонимга уйланади.

- 1372 йил. Темур Хоразмдаги Сўфийлар сулоласига қарши юриш қилади. Қиётнинг босиб олиниши. Сўфийлар билан битимга келинади. Улар Чингизийлар наслидан бўлган малика Хонзодани Темурнинг ўгли Жаҳонгирга никоҳлаб беришга рози бўладилар. Малика етиб келмайди.
- 1373 йил. Хоразмга қарши қилинган иккинчи юриш. Хонзоданинг етиб келиши. -
- 1374 йил. Жаҳонгир билан Ўзбекхон набираси Хонзоданинг никоҳ тўйи. Қишнинг қаттиқ келиши муносабати билан жети қабилаларига қарши Мўғулистонга юриш қолдирилади.
- 1375 йил. Мўғулистонга қарши юриш. Қамариддиннинг қочиши. Унинг қароргоҳи ва ҳарми забт этилади. Темур Қамариддин қизи Дилшод оғога уйланади. Темурнинг Самарқандга қайтиб келиши. Жаҳонгир ва Хонзода ўғил кўрадилар - Муҳаммад Султон туғилади. Темурнинг тўнғич ўгли Жаҳонгир вафот этади. Хонзода Темурнинг кичик ўгли Мироншоҳнинг никоҳига киради.
- 1376 йил. Темур кўзғолон кўтарган жалойир қабилаларини пароканда қилиб юборади. Темур Олтин Ўрданинг қочоқ валиаҳди Тўхтамишга ёрдам кўрсатади. Тўхтамиш ўз рақибларидан мағлубиятга учрайди.
- 1377 йил. Тўхтамиш Темурдан янги мадад олади ва яна мағлубиятга учрайди.
- 1378 йил. Темур Тўхтамишни яна қўллаб-қувватлайди. Тўхтамиш муваффақият қозонади ва Олтин Ўрда хони бўлади.
- 1379 йил. Хоразмга иккинчи юриш. Гурганж ишғол этилади. Бу ерлик олимлар ва ҳунармандлар Шаҳрисабзга жўнатилади. Кўрт ва Ҳирот беги Темурга бўйсунганлигини изҳор этиш учун Соҳибқирон ҳузурига чақирилади.
- 1380 йил. Куликово жанги. Москва князи Дмитрий Донской Олтин Ўрда амири Мамайни тормор қилади. Калкадаги жанг. Тўхтамиш Мамайни тормор қилиб, бирлашган Олтин Ўрда (Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда) хони

- бўлиб қолади. Мироншоҳ Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади.
- 1381 йил. Хуросонга юриш. Кўрт ва Ҳирот беги қаршилик кўрсатмасдан, Темурга таслим бўлади. Шаҳар хазинаси қўлга олинади. Темур Самарқандга қайтади. Доруссалтана қишни Бухоро яқинида ўтказди.
- 1382 йил. Мозандаронга юриш. Каспий бўйидаги ҳамма бекликлар Темурга бўйсундилар. Темур қишни Самарқанд яқинида ўтказди.
- 1383 йил. Мўғулистонга юриш. Қамариддин яна тутқунликдан қутулади. Хуросонда кўзғолон. Хуросонга юриш. Исфижарнинг босиб олиниши.
- 1384 йил. Сейистон босиб олиниб, талон-торож этилади. Унинг пойтахти — Заранж ишғол қилиниб, яқсон этилади. Қандаҳор қаттиқ ҳужум билан забд этилади. Султон Аҳмад Жалойир қочиб қутулиб қолади. Темур Султонияни босиб олади. Темур Самарқандга қайтиб келади. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон, Сейистон ва Мозандароннинг то Султонияга қадар худуди Темурга бўйсундирилади.
- 1385 йил. Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Табризни талон-торож қилади. Ҳалоқулар мулки — Эронга қарши қилинган уч йиллик юриш. Табризнинг босиб олиниши. Музофот ҳукмдорлари таслим бўладилар. Гуржистонга биринчи юриш. Тифлис қаттиқ ҳужум билан эгалланади. Қиш: Дарбанд минтақасида Тўхтамиш фавжлари билан кичик тўқнашувлар.
- 1387 йил. Темурнинг Султон Аҳмад Жалойирнинг иттифоқчилари бўлмиш Қора кўюнли туркманларга қарши кураши. Арман қалъаларининг олиниши. Жануби-ғарбий Эрон ҳукмдорлари — Музаффарийларга қарши юриш. Исфаҳонликлар кўзғолонидан кейин шаҳар аҳолисининг қиличдан ўтказилиши. Эрон Темурга тобе бўлади. Шероз таслим бўлади. Музаффарийлар Темурга тобеин бўладилар. Тўхтамиш Хоразм ҳукмдорлари ёрдамида Мовароуннаҳрга

хужум қилади, Темурнинг ўғли Умаршайхни мағлуб этади, Бухорони қамал қилади. Воҳаларни талон-торож қилиб, Чигатойнинг Қашқадарёдаги саройига ўт қўяди. Темур Мовароуннаҳрга қайтади. Тўхтамиш Сирдарё ортига чекинади.

1388 йил.

Хоразмга қарши жазо фавжлари юборилади. Гурганж ер билан яксон этилади. Тўхтамиш яна Мовароуннаҳрга шимолшарқдан хужум қилади ва чекинади.

1389 йил.

Хизрхўжа (Туғлуқ Темурнинг ўғли) Қамариддинни қувиб чиқариб, ўзини Мўғулистон хони деб эълон қилади. Темур Мўғулистонга қарши янги юриш бошлайди, тор-мор этилган Хизрхўжа қочишга мажбур бўлади. Темур Юлдузда (Хонтангри) ғалабани нишонлайди. Қамариддин ўз ҳокимиятини қайтариб олмоқчи бўлади. Хуросонда кўтарилган кўзғолон Мироншоҳ томонидан бостирилади.

1390 йил.

Қамариддинга қарши юриш. Қамариддин Эртўш (Иртиш) ортига қочади ва орадан уч йил ўтиб, бедарак йўқолади. Хизрхўжа Темур билан сулҳ тузади. Темур ўз аҳли аъёнлари билан қишни Тошкент яқинида ўтказди.

1391 йил.

Январь: Темур шимолга қараб юриш бошлайди. Тобол дарёсини кечиб ўтиб, ғарбга томон бурилади, Ёйиқ (Ўрол) дарёсидан ўтади. Июнь ойи ўрталари: Темур Тўхтамиш ва Олтин Ўрда билан музокара олиб боради. Қундузча ёнида жанг. Тўхтамиш мағлуб бўлади ва қочади. Итил (Волга) дарёси соҳилларида ғалаба тантаналари. Тошкент яқинида қишлоқ.

1392 йил.

Темур Самарқандга қайтади. Май ойи: Ғарбга қилинган беш йиллик юриш бошланади. Мозандарон ва курдларга қарши жазо фавжлари юборилади.

1393 йил.

Гуржистонга қарши иккинчи юриш. Музаффарийлар йўлбошчиси Шоҳ Мансур қаттиқ қаршилик кўрсатганидан кейин тор-мор этилади. Шероз иккинчи марта босиб олинади. Бағдод Темурга таслим бўлади. Такрит қалъаси қаттиқ қаршилик

кўрсатганидан кейин ишғол этилади. Форс кўрфази яқинидаги Басра забт этилади. Умаршайх вафот этади. Темур қўшинлари қишки изғиринлар ва жалалар натижасида оғир аҳволда қолади. Миср ва Сурия султони Барқуқ султон Аҳмад Жалойирга бошпана беради. Темур таклифини рад этиб, унинг элчисини қатл қилади.

1394 йил. Баҳор фасли: Темур Мардина қалъасига қарши ҳужумини қайта бошлайди. Тўхтамиш билан Барқуқ ўртасида иттифоқ тузилади. Барқуқ куч тўплаб, шимолга, Дамашққа томон силжийди. Султон Аҳмад Бағдодда қайтадан тахтга чиқади. Темур Арманистонга юриш қилади. Қора кўюнли туркманга қарши ҳужум. Барқуқнинг Халабга юриши. Темур қишки қароргоҳга кўчади. Ноябрь: Темурнинг уйга қайтишига ишонган Барқуқ Мисрга йўл олади. Кавказда Тўхтамиш билан тўқнашув.

1395 йил. Апрель: Терек бўйидаги жанг. Тўхтамиш қўшинлари тор-мор келтирилади. Олтин Урда қулайди. Темур қўшинлари Волга бўйи минтақаларини талон-торож қилади, Тана, Ҳожи Тархон (Астрахань) ва Сарой вайрон этилади. Август: Темур қўшинлари Елецга қадар етиб боради ва жанубга қайтади. Қиш қаттиқ келади, Темур қўшинлари оғир аҳволга тушадилар.

1396 йил. Баҳор фасли: Гуржистонга ҳужум. Ёз фасли: Темур Самарқандга қайтади. Аҳоли уч йил муддатга солиқдан озод этилади. Қасрлар ва боғ-роғлар бунёд қилиниб, Самарқанд кўкаламлаштирилади. Никополь ёнидаги жанг: Туркия султони Боязид салибчилар қўшинини тор-мор келтиради.

1397 йил. Темур Тошкент яқинида бўлажак рафиқаси, мўғул хони Хизрхўжанинг қизи, малика Тўқал хонимни кутиб олади ва Шарқ томон юришга ҳозирлик кўради. Куз фасли: Пирмуҳаммад Жаҳонгирзода жанубга — Панжобга жўнатилади.

1398 йил. Баҳор фасли: Темур Сирдарёдан Самарқандга қайтиб келади. Март ойи: Темур ўз қўшинлари билан жанубга йўл олиб,

- Ҳиндикуш тоғларидан ўтади ва Кобулга кириб боради. Архиепископ Иоан Султонияда шу олий диний мансабга тайинланади. Октябрь ойи: олти ойлик қамалдан сўнг Султония қулайди. Декабрь ойи: Деҳли қулайди ва талон-торж қилинади.
- 1399 йил. Темур Ҳиндикушнинг шимолӣй этаклари орқали уйга қайтади. Май ойи: Темур Самарқандга келади. Бу ерда жоме масжиди қурилиши бошланади. Миср султони Барқуқнинг ўлими. Октябрь ойи: Фарбга бошланган етти йиллик юриш. Мироншоҳ рутбадан маҳрум этилади. Султон Аҳмад Жалойир султон Боязид паноҳига қочиб боради. Хитой хоқони Миннинг ўлими ҳақидаги хабар. Темур қишни Қорабоғда ўтказади. Гуржиларни қириб ташлашга қаратилган жанговар юриш.
- 1400 йил. Ёз фасли. Сиваш босиб олинади. Октябрь ойи: Ҳалаб (Сурия) қулайди.
- 1401 йил. Январь ойи: Дамашқ қулайди ва таланади. Март ойи: Темур шимолга қайтади. Ёз фасли: Бағдод шиддатли ҳужум билан олинади ва торож қилинади. Темур қишни Қорабоғда ўтказади. Византия ва бошқа Фарбий Оврупо давлатлари билан олиб борилган музокаралар.
- 1402 йил. Февраль ойи: Темур аскарлари Фарбга қараб силжийди. Муҳаммад Султон бошчилигида Самарқанддан мадад кучлари етиб келади. Сивашда Темур кўшинлари кўрикдан ўтказилади. Июль ойи: Анқара ёнидаги жанг. Турк кўшинлари тор-мор келтирилади. Султон Боязид асир олинади. Декабрь: Смирна (Авлиё Иоан тариқати рицарларининг қалъаси) қамалга олинади ва талон-торж этилади.
- 1403 йил. Темур кўшинлари Онадўли орқали шарққа қайтади. Март ойи: Боязид асирликда вафот этади; валиаҳд Муҳаммад Султон қазо қилади. Мироншоҳнинг ўғли Абу Бакр Қора кўюнли қабилаларидан Бағдодни тортиб олади. Куз фасли: гуржилар билан сулҳ тузилади. Қиш фасли: Қорабоғ.

1404 йил.

Баҳор фасли: Мозандарон орқали Самарқандга қайтиш. Август оyi: Клавихо бошчилигидаги испан элчилари ташрифи. Самарқандда қурилиш кўлами авж олдирилади. Сентябрь оyi: Конигилда қурултой; Самарқандда Муҳаммад Султон мақбараси қуриб битказилади. Хитойга юриш бошланади.

1405 йил.

Январь оyi ўрталари: Темур Ўтрорга етиб келади. 18 февраль: Темур вафот этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I бобга

8. Фиёсиддин	Дневник похода Тимура в Индию. М. 1958 г.
9. Низомиддин Шомий.	Зафарнома
10. Мусавий	Тарихи Ҳайрат
11. Шарафиддин Али Яздий	Зафарнома
12. Ҳофизи Абрў	Зубдатул таворих
13. Абдуразоқ Самарқандий	Матлаъул саъдайн
14. Мирхонд	Равзатус сафо
15. Ибн Арабшоҳ	Ажойиб ул мақдур фи ахбори Таймур
16. Ибн Халдун	Муқалдима
17. Clavijo	Embassy
18. Schiltberger	Bondage
19. Archbishop John	Memoirs

II бобга

1. P. Sykes	The Quest for Cathay, 1936
2. L. Woolley	The Sumerians, 1928
3. С. П. Толстов	Древний Хорезм. М. 1948 г.
4. P. Sykes	The Quest for Cathay, 1936
5. С. П. Толстов	Древний Хорезм. М. 1948 г.
6. Arrian	Life of Alexandr Great, 1958
7. В. Виткович	Советский Узбекистан, 1954
8. В. В. Бартольд	Четыре исследования. 1956
9. O. Lattimore	Inner Asia Frontiers of China, 1940
10. E. H. Parker	A Thousand Years of Tatars, 1926
11. J. Needham	Science and Civilisation in China, 1954
12. P. Sykes	The Quest for Cathay, 1936
13. A. Stein	The Innermost Asia, 1925
14. F. H. Skrine and E. D. Ross	The Heart of Asia, 1899
15. С. П. Толстов	Двадцать лет работы хорезмской экспедиции. 1957

16. Travels of Fa-Hsien:
tr. Giles, 1923
17. Life of Hiuen-Tsiang,
1923
16. Travels of Fa-Hsien:
tr. Giles, 1923
17. Life of Hiuen-Tsiang
(Hsuang-tsang), tr. Beal,
1911
18. Hsuang-tsang Buddhist
Records of the Western
World, tr. Beal 1890
19. A. K. Рождественский
20. E. D. Ross

21. E. Gibbon
22. P. K. Hitti
23. G. L. Strange
24. Ibid.
25. Ibid.
26. В. В. Бартольд

27. В. В. Бартольд
28. Lewis
29. Utbi, the Indian historian
30. Yahia bin Ahmad Sirhindi
Tarihi Muबारakshah, tr. Basu
31. «Хитой» номи узоқ вақт
давомида Шимолий Хитой-
га нисбатан, баъзан бутун
Хитойга нисбатан қўлла-
нилган
32. В. В. Бартольд
33. В. Владимирцев
34. В. В. Бартольд
35. Juvaini

Открытия в Гоби. 1958 г.
The Orkhon Inscriptions, Bulletin of the
School of Oriental and African Studies.
1928—30
Decline and fall of the Roman Empire
History of Arabs, 1951.
Lands of the Eastern Califate, 1905

Туркестан под владычеством монголов.
1928 г.
Тезисы диссертации. 1900
The Arabs in History. 1950.

Четыре исследования
Общественное устройство монголов.
1948 г.
Туркестан
Tarihi Jahan-Gusha; History of World
Conqueror, tr. Boyle

III бобга

1. Chang— un
2. Nizamaddin Shami
3. Mongol Calendar,
4. P. Pelliot
5. Clavigo
6. Ibn Arabshah
7. Ibid. and Ibn Taghri Birdi
8. Темур Марказий Осиёда
кенг тарқалган исмлардан
бири. Қутлуғ Темур Амир
Темур билан қариндош
эмас эди

The Travels of an Alchemist. Tr. Waley
Zafar-Nama
see p. 66
History Secrete des Mongols, 1949; and
A. Z. V. Togan 1949
Embassy
Tamerlane
History of Egypt, tr. Popper

9. М. Герасимов
10. Sharafaddin Yazdi
11. E. G. Browne
12. Sharafaddin Yazdi
13. Ibdal Razzak
14. А. Якубовский
15. Ibn Taghri Birdi
16. В. В. Баргольд
17. Nizamaddin Shami
18. Sharafaddin Yazdi

Как человек выглядел в прошлом 1961 г.
Zafar-Name
Literary History of Persia, 1920 г.
Zafar-Name
Matla al-sadayn
Тимур. 1946 г.
History of Egypt
Улугбек
Zafar-Name
Zafar-Name

IV бобга

1. Clavijo
2. Carpini
3. Ibn Khaldun and Tamburlaine, tr. Fischel
4. Juvaini

Embassy
tr. Rockhill

5. A. N. Poliak:
6. Babur
7. Minovi and Minorski

Tarihi Jahan-Gusha: history of World Conqueror tr. Boyle
Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1940—42
Memoirs tr. Erskine and Leyden
Bulletin of the School of Oriental and African Studies 1940—1942

8. Ibn Battuta
9. И. П. Петрушевский
10. Abdal-Razzak
11. R. Patrington

Voyges
Вопросы истории. 1947
Matla al-sadayn
History of Greek Fire and Gunpowder, 1960
History of the Art of War. Vol. 11, 1940

12. E. Razin
13. Carpini
14. Archbishop John
15. Clavijo
16. Ibid.
17. E. Schyler
18. V. V. Barthold
19. Juvaini
20. Carpini
21. T. G. Winner

Memoirs
Embassy

Turkestan 1876
History des Turcs d'Asie Centrale.
Tarihi Jahan Gusha

22. Elliot
23. Glavijo
24. Ibn Arabshah
25. Rubruck
26. Archbishop John
27. E. G. Browne
28. V. V. Barthold
29. М. М. Герасимов
30. Ibn Khaldus and Tamburlaine (see W. J. Fischel's Notes)
31. А. Якубовский

Oral Art and Literature of the Kazakhs, 1957
History of India as told by Its Own Historians 1872

Tamerlaine
tr. Rockhill 1900
Memoirs
Literary History of Persia, 1920
Four Studies
Как человек выглядел в прошлом 1961 г.

Самарканд во времена Тимура и тимуридов, 1933 г.

32. Archbishop John
33. B. Lewis
34. Hafizi Abru
35. Ibn Arabshah
36. М. М. Герасимов

Memoris
The Arabs History. 1950
Zubdat al Tavarih

Портрет Тамерлана 1947 г.

V бобга

1. Dughlat: Tarikhi-Rashidi
2. Мўғулча номлар таржимаси В. В. Бартольднинг «История Семиречья» китобидан олинди.
3. Pegholotti:
4. E. G. Browne
5. С. П. Толстов
6. R. Haklut
7. Ibn Arabshah

Merchants Handbook tr. Yule
Literary History of Persia
Двадцать лет работы хорезмской экспедиции. 1957
Voyages
Tamerlane

VI бобга

1. Juvaine
2. Ibid.
3. See p. 37.
4. Juvaini
5. B. Lewis
6. Ohsson
7. E. G. Browne
8. Mustawfi Qazwini
9. W. Heyd
10. See p. 40
11. A. K. Lambton
12. G. Le Strange
13. Mustawfi Qazwini
14. Ibn Arabshah
15. Juvaini
16. Муулмонлар ўлимни бевосита тилга олишдан ўзларини тиядилар. Азроил — ўлим фариштаси
17. А. Якубовский
18. Mustawfi Qazwini
19. Sharafaddin Yazdi
20. V. Minorski
21. Sharafaddin Yazdi
22. V. Minorski
23. Ibid.
24. Ibn Arabshah
25. Ibid.
26. Gulatshah

Tarikhi Jahan-Gusha.

Tarikhi Jahan-Gusha
The Arabs in History
History des Mongols.
Literary History of Persia
Nuzhat al— ulud
Commerce du Levant au Moyen Age, 1936

Landlord and Peasant in Parsia, 1953
Lands of the Eastern Caliphate, 1905
Nuzhat al ulub
Tamerlaine
Tarilhi Jahan-Gusha

Тимур
Nuzhat al-Qulub
Zafar-Name
Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1955
Zafar-Name
Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1955

Tamerlaine

Memoirs of the Poets ed. E. G. Browne

VII бобга

1. W. Heyd Commerce du Levant, 1923
2. F. V. Ballod Old and New Saray, 1923
3. Nizamaddin Shami Safar-Name
4. Ibid.
5. 108-бетга қаранг.
6. 94-бетга қаранг.
7. Sharafaddin Yazdi Zafar-Name
8. Ibn Arabshah Tamerlane

VIII бобга

1. G. Le Strange Lands of the Eastern Caliphate
2. Sharafaddin Yazdi Zafar-Name
3. Ibn Taghri Birdi History of Egypt tr. Popper
4. Nizam al-din Shami Zafar-Name
5. lavijo Embassy
6. W. Heyd Commerce du Levant, 1923
7. В. В. Григорьев Четыре года археологических работ в развалинах Сарая. 1847 г.
8. Al-Omari, quoted by G. Le Strange, and Ibn Battura: Voyages

IX бобга

1. M. Minovi and V. Minorsky Nasir al din Tusi om Finance». Bulletin of the School of Oriental and African Studies» 1940-42
2. Ibn Arabshah Tamerlaine
3. E. Bretschneider Medieval Researches, 1888
4. Ibn Arabshah Tamerlaine
5. Ibid.
6. Clavijo Embassy
7. V. V. Barthold Turkestan
8. Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель Архитектурные памятники Узбекистана, 1958.
9. Chang-Chun Travels of Alchemist, tr. Waley
10. Clavijo Embassy
11. Ibid.
12. I. Stchoukine Les Peintures des Manuscris Timurides, 1954.
13. Ibn Arabshah Tamerlaines
14. I. Stchoukine op. cit.
15. А. Якубовский Самарканд во времена Тимура и тимуридов. 1933
16. Clavijo Embassy

X бобга

1. У. Эркининг фикрига қараганда, «Бобурнома» таржимонига

2. Yahiya bin Sirhindi, tr. Basu	Tamerlaine
3. Ibn Arabshah	Decline and Fall
4. Gibbon	Tamerlaine
5. Ibn Arabshah	Дневник индийского похода. (Яздийнинг фикрича, 40 минг пидеа)
6. Гиясэддин Али	Tarihi Mubarakshah tr. Basu
7. Yahiya bin Ahmad Srihindi	Tarikhi Jahan— usha
8. Gibbon	Zubdat al-Tavarikh
9. Hafizi Abgu	
10. Ҳиндушоҳ тарихчи Фариш- танинг аждоди эди	Travels and Adventures tr. Letts
11. Pero Tafur	

XI бобга

1. Daul. atshah	Memoirs of the Poets ed. E. G. Browne
2. Ibn Arabshah	Tamerlaine

XII бобга

1. Froissart	Chronicles of England, France and Spain
2. Runciman	History of Crusades
3. A. S. Runciman	A. History of the Crusades
5. A. S. Atiya	Crusade of Nicopoli
6. J. Froissart	Chroniclea
7. Schiltberger	Bondage
8. Gibbon	Decline and Fall
9. Firdun Bey	Munshaat (state papers), 1574 and E. G. Browne Literary History of Persia, vol. VIII
10. Ammales Minorum, rub. Rome, 1734, and H. Ellis: Original Letters	
11. Chronographia regnum Francorum, 1403	
12. Г. Острогорский	История Византийского государства
13. Ibn Taghri Birdi	History of Egypt

XIII бобга

1. Ibn Taghri Birdi	History of Egypt tr. W. Popper
2. Ibn Arabshah	Tamerlaine
3. Ibid.	
4. Ibn Taghri Birdi	
5. Ibn Arabshah	Tamerlaine
6. Ibn Taghri Birdi	Ibid.
7. Ibid.	
8. Ibn Arabshah	
9. Ibid.	
10. Mignanelli	Vita Tamerlani
11. Ibn Taghri Birdi	
12. Ibid.	

13. G. L. Strange
14. P. K. Hitti
15. Ibn Arabshah
16. Muhsin Mahdi: Ibn Haldun
17. Ibn Haldun and Tamburlaine: tr. Fischel
18. Ibn Arabshah

Palestine Under Moslems, 1890
History of Syria

XIV бобга

1. Туркийлар ҳамма овруп-ликларни «фарангийлар» деб атадилар.

2. Marino Sanudo

3. И. Умняков

4. Ibn Arabshah

5. Silvestre de Sacy

6. Qazvini M.

7. H. Ellis

8. Mémoire sur Tamerlaine et Sa Cour pub. H. Moranville 1894

9. Libellus de Notitia Orbis, tr. in part by A. Kern, 1938

10. B. Lewis

Vitae Ducum Venetorum, 1421–1439 in L.A. Muratori Rerum Italicarum Scriptores

Малоизвестные французские источники о Тимуре: 1958

Tamerlaine

Mémoire sur une Correspondance L'edite de Tamerlaine avec Charles VI. 1882

Review and Facsimile of Letter to Charles VI, Bombay, 1928

Original Letters Illustrative of English History, 1846

«Muslim Discovery of Europe» Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1957

XV бобга

1. A. Stein

2. C. Dawson

3. J. Needham

4. F. Hirth

Innermost Asia, 1925.

The Mongol Mission, 1955.

Science and Civilisation in China, 1954

China and the Poman Orient, 1885

Мазкур манифест 1371 йилда Фулиннинг гарбий ерларига аталганди. Фулинни эса Херт Суриядир деб белгилаган эди.

Embassy

Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources, 1888

5. Clavijo

6. Bretschneider

7. E. D. Ross

«The Orkhon Inscriptions», Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1928–30.

XVI бобза

1. C. Mariowe
2. Tarikhi Qutb-shahi   Tamerlaine the Great
tr. Minorski Bulletin of the School of
Oriental and African Studies, Part I, 1955
3. Thomas of Metsope on
the Timurid-Turkman Wars,
tr. Minorski, Lahore, 1955

XVIII бобза

1. См. п.
2. Ibn Arabshah   Tamerlaine
3. Ibn Arabshah   Tamerlaine

XIX бобза

1. Duglat   Tarikhi Rashidi
2. Ibn Arabshah   Tamerlaine
3. Musavi   Tarikhi Khairat
4. Hafizi Abru   Zublat al Tavarikh
5. Зимин   Подробности смерти Тимура
6. Thomas of Metsope

МУНДАРИЖА

I боб. Темур ва унинг даври	3
II боб. Чўл кўчманчилари ва кўҳна Илак йўли	12
III боб. Мовароуннахрнинг янги ҳукмдори	37
IV боб. Соҳибқирон	56
V боб. Чигатой давлати	80
VI боб. Ҳалокунинг тожи ва Эронга қарши уч йиллик уруш	91
VII боб. Тўхтамиш ва Олтин Ўрда	111
VIII боб. Эрон, Месопотамия ва Дашти қипчоққа қилинган беш йиллик уруш	137
IX боб. Салтанат пойтахти	162
X боб. Ҳиндистон	186
XI боб. Сулолавий муаммолар	205
XII боб. Сўнги салиб юриши	216
XIII боб. Сурия ва мамлуклар: Дамашқнинг қулаши	227
XIV боб. Боязид Йилдирим: Анқара ёнидаги жанг	241
XV боб. Самовий салтанат	261
XVI боб. Азроил	272
XVII боб. Самарқандга қайтиш	280
XVIII боб. Кониғилда байрам	295
XIX боб. Қиш: Темурнинг ўлими	303
Темур ҳаётининг муҳим саналари	304
Фойдаланилган адабиётлар	310

ҲУКҲЭМ ҲИЛЬДА
ЕТТИ ИҚЛИМ СУЛТОНИ

Ҳужжатли тарихий қисса

ХАСАН ТҶРАБЕКОВ

Рус тилидан ШЕРАЛИ СОКИН таржимаси

Муҳаррир Қ. Мирмуҳамедов
Рассом А. Баҳромов
Техник муҳаррир А. Раҳимов